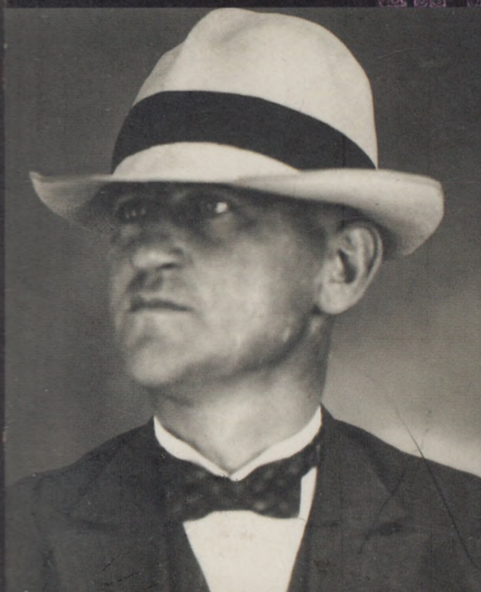
ARVYDAS ANUŠAUSKAS

LIETUVOS ŽVALGYBA

1918–1940

VERSUS AUREUS

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

LIETUVOS ŽVALGYBA

1918–1940

VERSUS AUREUS

UDK 351.74/.76(474.5)(091)
An-175

Recenzavo dr. Algirdas Jakubčionis

ISBN 978-9955-34-454-4

TURINYS

LIETUVOS SAUGUMO TARNYBAI IR KARINEI ŽVALGYBAI – 95 METAI

Prieš devyniasdešimt penkerius metus susikūrusi pirmoji Lietuvos slaptoji tarnyba gana greitai įgijo bendrinį pavadinimą, kuriuo ji buvo vadinama beveik visą pirmąjį savo egzistavimo laikotarpį. 1918–1940 metais ne kartą keitėsi slaptos tarnybos pavadinimai, tačiau institucija, atsakinga už valstybės saugumą, buvo vadinama Žvalgyba. Šiam Lietuvos karinės bei civilinės žvalgybos istorijos laikotarpiui ir skiriama ši knyga.

Knygoje stengtasi apžvelgti ne tik Žvalgybos kūrimosi ypatybes, pirmuosius žvalgybos ir kontržvalgybos darbus, bet ir nevienareikšmiškus slaptosios tarnybos santykius su tuometine visuomene, spauda ir politikais. „Gi padarys Žvalgyba kurią nors kratą, ar kurį nors bolševikėlį čiups, nutai „Socialdemokrate" aukščiausia pareiga išplūsti, išbarti, girdi areštuoja visiems gerai žinomus žmones, dėl to be abejonės nekaltus, o kaip kada net socialdem. partijos narius, žvalgyba atsibaladoja nakty ir t. t.", – guodėsi 1923 metais rašyto straipsnio apie Žvalgybos skyrių autorius. Ironijos kupinos autoriaus pastabos (anot jo, „bereikėtų (žvalgybai) pridurti pageidavimą, kad ne tik dieną atvažiuotų, bet kad ir iš anksto perspėtų apie savo atvažiavimą") ir mėginimas ginti Žvalgybos skyriaus tarnautojus nuo šmeižimo („Žvalgybos skyriaus tarnautojus plėšikais ir kt. pravardžiuoja..."), pirštu baksnojo į spaudos etiką ir demokratines pretenzijas bei kvietė žvalgybos darbuotojus „protestuoti prieš viešą mumis kiršinimą ir šmeižimą"[1]. Iš tiesų Lietuvos žvalgybos istorija buvo kupina įdomių puslapių, pasižymėjo labai intensyviomis dvikovomis su kaimyninių valstybių slaptosiomis tarnybomis, sėkmingomis ir nesėkmingomis slaptomis operacijomis. Šioje istorijoje negalima pamiršti ir nevienareikšmiškos politinių sąlygų įtakos slaptųjų tarnybų veikimui, ir paskutiniųjų vadovų tragiško likimo.

1993 m. pasirodžiusi knyga „Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940 metais“ buvo ne tik mano pirmoji savarankiškai išleista knyga, bet ir pirmasis leidinys, kuriame nagrinėjama Baltijos regiono valstybių slaptųjų tarnybų atsiradimo istorija. Po kurio laiko Lenkijoje taip pat buvo išleista A. Peplonskio monografija, kurioje pirmą kartą papasakota apie prieškarinės lenkų žvalgybos veiklą Sovietų Sąjungoje, Lietuvoje bei kitose Baltijos šalyse. 1996–1997 m. pasirodė Rusijos užsienio žvalgybos tarnybos parengto šešiatomio veikalo „Rusijos užsienio žvalgybos istorijos apybraižos“ 2-asis ir 3-iasis tomai, kuriuose nušviesta žvalgybos istorija 1917–1941 m. Čia taip pat pirmą kartą nemažai rašoma apie sovietinės žvalgybos veiklą Baltijos šalyse. Be abejonės, šiame Rusijos užsienio žvalgybos tarnybos parengtame darbe neapsieita be nutylėjimų ir pagražinimų, bet tai jau didelis žingsnis, palyginus su visiško nutylėjimo politika, kurios laikytasi kalbant ir rašant apie sovietinės žvalgybos veiklą Baltijos šalyse prieškario laikotarpiu. Atkreiptinas dėmesys, kad šiame Rusijos leidinyje buvo visiškai atsiribota nuo nelegaliai kaimyninėse valstybėse veikusių, pogrindinių komunistų partijų veiklos, kuri buvo itin persipynusi su slaptomis žvalgybinėmis operacijomis ir sudarydavo sąlygas ne tik papildyti sovietinės žvalgybos gaunamą informaciją, bet ir paruošti dirvą pavienių pareigūnų ar valdininkų verbavimui. Tačiau jau dabar galime susipažinti su tyrimais apie Kominterno veiklą, kurie patvirtino sovietinių slaptųjų tarnybų ir komunistinių organizacijų itin tamprius ryšius.

Per pastaruosius 15–20 metų tyrinėtojams tapo prieinama ne mažai anksčiau nežinomų dokumentinių fondų kaimyninių šalių archyvuose. Rusijoje pavyko susipažinti su vieno pirmųjų Lietuvos karo žvalgybos karininko P. Kirlio baudžiamąja byla, iš kurios paaiškėjo kai kurios lietuvių karo žvalgybos operacijos, tarptautinio bendradarbiavimo mastai. Rusijos užsienio politikos archyve peržiūrėjus Rusijos pasiuntinybės Kaune dokumentus ir Estijos valstybiniame archyve radus Rusijos Talino rezidentūros dokumentus (perimtus iš buvusio KGB archyvo), pavyko nustatyti kai kuriuos sovietinės žvalgybos rezidentūros Kaune veiklos aspektus. Pasirodžius naujiems tyrinėjimams Lietuvoje, Latvijoje, Lenkijoje ir Rusijoje, pasinaudota lietuvių istorikų A. Kasparavičiaus, V. Bukaitės, I. Jakubavičienės, latvių istoriko E. Jekabsonso, lenkų istorikų R. Czarneckos, W. Skora, R. Mackievičiaus, S. Steckievičiaus, K. Buchovskio ir A. Misiuko, rusų istorikų V.Usovo ir F.Firsovo tyrimais bei kitais darbais (pvz.: W. Skóra apie lenkų karinės žvalgybos rezidentūrą Karaliaučiaus krašte, R. Czarneckos apie Lenkijos Generalinio štabo II skyriaus organizaciją ir kt.)[2], naujomis spalvomis pasipildė ir lietuvių žvalgybos istorijos puslapiai. Prieš keletą metų pavyko pir-

majam iš Lietuvos istorikų apsilankyti Lenkijos karo archyve, kuriame atverstos 3–4 dešimtmečių lenkų karinės žvalgybos operacijų bylos, peržvelgtos rezidentų ir agentų ataskaitos. Pagaliau ir buvusių slaptųjų tarnybų darbuotojų prisiminimai (šių dienų sulaukė vos vienas kitas), jų artimųjų pasakojimai (pavyko pakalbinti Australijoje ir JAV gyvenusius vieno žvalgybos vadovo P. Kirlio dukrą ir saugumo departamento direktoriaus A. Povilaičio sūnų, buvusių žvalgybos agentų artimuosius) pagyvino pasakojamas istorijas ir suteikė galimybę autoriui peržvelgti anksčiau parašytus tekstus. Istoriją papildė ir 1940 metų VSD agentų sąrašo analizė, rasti 1923 metų „Žvalgybininko atsiminimai“ ir nauja gausi vaizdinė medžiaga, kurioje galima atsekti buvusių Sovietų Sąjungos žvalgybos agentų (ir VSD demaskuotų antivalstybinių nusikaltėlių) kelią į komunistinio režimo Lietuvoje viršūnes.

Tikiuosi, skaitytojui bus įdomu versti slaptosios istorijos puslapius, įvertinti tuo metu neviešintų žvalgybos bei kontržvalgybos operacijų ypatumus bei žmonių, kurie tapo Lietuvos karinės žvalgybos ir saugumo tarnybos pirmeiviais, istorijas.

2014 m. sausio 15 d. *Dr. Arvydas Anušauskas*

ĮVADAS

Lietuvos slaptųjų tarnybų ir jų darbo – žvalgybos, kontržvalgybos, politinio sekimo – moksliniams tyrimams iki šiol nebuvo skiriamas gilus dėmesys. Viena priežasčių – nevienareikšmiškas buvusių santvarkų visuomenės dalies (ir politinio, ir intelektualinio elito) požiūris, kuriam darė įtaką politinio režimo permainos, autoritarinio valdymo stilius. Pažvelgus nuodugniau, šios tarnybos yra labai svarbus valstybės institucinės sąrangos elementas ir valstybės interesų apsaugos instrumentas.

1918–1940 m. Lietuvoje veikusios slaptosios tarnybos – tai ir Krašto apsaugos ministerijos Žinių dalis, Generalinio štabo Žvalgybos skyrius, vėliau III, I skyrius, Informacijų, II skyrius (karinėse struktūrose), Vidaus reikalų ministerijos Kriminalinis skyrius „B“, Politinės policijos skyrius, Kriminalinės policijos valdybos skyrius „A“ arba I, Valstybės saugumo policija (vidaus reikalų įstaigų sistemoje). Skirtingi pavadinimai, skyrėsi veiklos tikslai ir veikimo metai, tačiau visas šias tarnybas siejo panašūs veiklos principai ir metodai. Siejo ir tai, kad antivalstybinių organizacijų nariai ir užsienio slaptųjų tarnybų darbuotojai lietuviškas slaptąsias tarnybas visada vadino bendru pavadinimu – Žvalgyba.

Pirmą kartą Lietuvos žvalgybos sukūrimas ir veikla trumpai apibūdinta 1928 m. leidinyje „Karo archyvas“[3]. Tai bene vienintelis mėginimas iki 1940 metų rašyti slaptosios tarnybos istoriją, remiantis archyvine medžiaga. Tuo metu dar daug faktų teko nutylėti, dauguma dokumentų tebebuvo slapti, tad nenuostabu, kad tarpukario laikotarpiu vos keletas Lietuvos slaptųjų tarnybų darbuotojų parašė atsiminimus. Archyvuose rasti nežinomo autoriaus 1923 metais rašyti „Žvalgybininko atsiminimai“[4], kuriuose nedrąsiais štrichais mėginta fragmentiškai nušviesti pirmąsias operacijas, atskleisti pirmųjų darbuo-

tojų pasišventimą. 1930–1931 m. buvę Žvalgybos skyriaus viršininkai J. Žilinskas, L. Gira ir M. Lipčius[5] glaustuose atsiminimuose daugiausia dėmesio skyrė karinės žvalgybos sukūrimui. Karinėje spaudoje buvo paskelbtas vienas kitas straipsnis ir apie kai kuriuos Lietuvos kontržvalgybos veiklos epizodus[6]. Iki 1940 metų žvalgybos ir saugumo istorijos esminės detalės liko šešėlyje. Nors tuometinio valstybės saugumo departamento darbuotojai minėdavo lietuviškos žvalgybos atsiradimo dieną, tačiau, esant komplikuotoms politinėms sąlygoms, atsižvelgiant į iššūkius, kurių sulaukdavo lietuviška valdžia vidaus gyvenime ir užsienio politikoje, tokį atsargumą galima suprasti. Autoritarinis valdymas reikalavo skirti didesnes pastangas kovai su antivalstybinėmis grupėmis, o taip pat ir valstybei lojalių politinių oponentų sekimui, jų veiksmų kontrolei, todėl santykiai su dalimi visuomenės buvo gana komplikuoti.

1967 m. Bostone išleisti J. Budrio memuarai jau išsiskyrė faktų gausumu, nors juose aprašoma tik 1921 m. Žvalgybos skyriaus veikla, tačiau autorius neatviravo apie vadovavimą saugumo tarnybai 1927 metais. Atsivėrę Lenkijos karo žvalgybos fondai suteikia galimybes įvertinti politinio sekimo veiksmus radikaliosios politinės opozicijos atžvilgiu bei pačios Lenkijos pusės nubrėžtas ribas, panaudojant lietuviškas radikaliąsias politines grupes, darant spaudimą Lietuvos vyriausybei. 1937–1940 m. karinės žvalgybos veiksmai ir II skyriaus likvidavimas aprašomas 1956 m. „Karyje“ publikuotame R. Gintauto (Aukštaičio) straipsnyje ir 1985 m. Čikagoje išleistuose B. Aušroto atsiminimuose[7]. Deja, pastarasis autorius nutylėjo dalį reikšmingų faktų, pasakodamas apie save ir jam žinomą Lietuvos žvalgybos veiklą.

Kai kurie slaptųjų tarnybų veiksmai minimi K. Žuko, R. Skipičio, K. Škirpos, S. Raštikio atsiminimuose bei O. Aleksos[8] publicistinėje knygoje. Pastarojoje aiškios ideologinės orientacijos knygoje, remiantis negausiais archyviniais šaltiniais, apibūdinamas slaptųjų tarnybų vykdytas politinis sekimas. Nemaža informacijos pateikta apžvalginėje knygoje „Lietuvos policija 1919–1928 m.“ ir žurnale „Policija“. Nors minėtuose memuaruose ir straipsniuose gausu duomenų apie Lietuvos slaptąsias tarnybas, bet juose aprašomi tik slaptųjų tarnybų veiklos epizodai. Tuo metu šie įvykiai dar buvo nepraradę savo aktualumo, tad pačios įdomiausios aplinkybės, veikiantieji asmenys buvo nutylimi. Iki šiol nėra žinoma daug su minėtų tarnybų veikla susijusių įvykių, nes žvalgybos darbuotojai kadaise pasirūpino, kad svarbiausi dokumentai būtų sunaikinti. Lietuvos karinė žvalgyba slaptus dokumentus naikino 1940 m. birželio 7–15 d., prieš pat okupaciją, o valstybės saugumas dalį savo archyvų naikino net keletą kartų –

1938 m. kovą, 1939 m. kovą ir rugsėjį, 1940 m. birželio mėnesį. Daugelį žvalgybos veiklos epizodų teko atkūrinėti po kruopelytę, ne vienerius metus.

Knygos „Lietuvos žvalgyba 1918–1940" autorius daugiausia dėmesio skiria žvalgybos atsiradimo laikotarpiui, kai buvo sukurtos Lietuvos karo žvalgybos ir kontržvalgybos bei įvairiai vertinamo, bet tuo laikotarpiu neišvengiamo – politinio sekimo sistemos. Tiriant slaptųjų tarnybų veikimą, atskleidžiama jų raida, metodų kaita, aprašomos įdomesnės operacijos, apibūdinta Lenkijos, Sovietų Sąjungos, Prancūzijos, Vokietijos ir Didžiosios Britanijos analogiškų tarnybų veikla Baltijos valstybėse.

Lietuvos žvalgybos istorija nagrinėjama remiantis išlikusiais, anksčiau buvusiais slaptais Krašto apsaugos ministerijos ir Valstybės saugumo departamento dokumentais, Kariuomenės teismo bylomis (išsaugotomis Lietuvos centriniame valstybės archyve). Naudotasi kai kuriais rankraščiais iš Lietuvių literatūros instituto rankraštyno. Vertingų duomenų rasta KGB bylose, kurios saugomos Lietuvos ypatingajame archyve. Tai A. Povilaičio, P. Lašo-Spiridonovo, K. Dulksnio ir kitų žvalgybos bei saugumo darbuotojų tardymo medžiaga, kurioje gausu faktų apie slaptųjų tarnybų veiklą dvidešimto amžiaus ketvirtąjį dešimtmetį. Teko susipažinti su Lietuvos žvalgybą liečiančiais dokumentais Rusijos, Estijos, Latvijos, Lenkijos ir Vokietijos archyvuose, tai padėjo atskleisti kai kuriuos žvalgybų slaptų dvikovų ir operacijų epizodus.

Knyga sudomins norinčius daugiau ir giliau pažinti dvidešimto amžiaus Lietuvos istoriją ir jos raidą, padės suvokti ir objektyviai įvertinti Lietuvos slaptųjų tarnybų vaidmenį karinio bei valstybinio mechanizmo veikloje.

PIRMIEJI BANDYMAI – FEMINISTINĖ AR GUDIŠKA ŽVALGYBA

„Kovodami už Lietuvos nepriklausomybę, dabar pergyvename nepaprastai svarbią, rimtą ir pavojingą mūsų nepriklausomybei valandą. Tik sujungtomis pajėgomis, tik viso kieno pasiryžime mes galime laimėti kovą – tapti nepriklausomais. Nesakysiu, kad šioj kovoj visų svarbiausias dabar yra mūsų darbas – bet kad jis yra labai svarbus, kad tankiausiai nuo žvalgybos darbuotės priklauso tie ar kiti valstybės gyvenimo įvykiai ir jų kryptis – apie tai abejoti neprisieina, tą užtektinai parodė ne tik kitų valstybių, bet ir mūsų jaunos valstybės praktika. Kiekvienas supranta, kad jei gerai žinoti, kas aplink dedasi, žinoti priešą, tai lengviausia išvengti pavojų, su mažesnėm pajėgom galima nugalėti priešą. Mes esam valstybės akys ir ausys. Mūsų pareiga, kad tos akys būtų vertos to aukšto pašaukimo, kad niekas, kas gali jai šiaip ar taip užkenkti, neliktų mūsų nepastebėtas. Tos prievolės yra labai sunkios. Čia visai neužtenka paviršutinio nustatyto pareigų ėjimo, bet reikia pasišventimo, tikro noro, mokėjimo, sąžiningumo.

Kiekvienas žvalgybos bendradarbis nei sekundės neturi užmiršti, kokį atsakomingą darbą jis dirba, kokią garbingą pareigą valstybė jam yra teikus. Mūsų nedaug, mes dar pirmutiniai darbininkai šioj srity, esam nepratę ir nepritYrę, bet pasišventimas ir pasiryžimas padėti kovojančiai Tėvynei – duos mums galią pasiekti mūsų užduotį. Mes neprivalom žiūrėti nustatytų darbo valandų, bet dirbti kartu ir kiek reikalauja valstybės gerovė. Mes turim būt pavyzdžiu kitiems <...>“[9].

Taip Lietuvos žvalgybos viršininkas M. Lipčius rašė 1920 m., kai jau buvo nueitas nelengvas slaptosios tarnybos kūrimo kelias.

Besikurianti Lietuvos valstybė 1918 metais pergyveno sudėtingą laikotarpį, kai nepriklausomybės atkūrimas vyko faktinės vokiečių okupacijos sąlygomis,

o revoliucijos vertė anksčiau nepajudinamas monarchijas. Valstybės Tarybos valdžia Vilniuje daugiau rėmėsi tikėjimu, jog valstybė būtina. Realios jėgos, karinių pajėgų ji dar neturėjo. Buvo nemaža priešiškai nusiteikusių jėgų, siekiančių trukdyti Lietuvos valdžios veiklą. Todėl kitų šalių pavyzdžiu pamažu subrendo idėja skubiai sukurti tarnybą, kuri stebėtų organizuotų grupių antivalstybinę veiklą, o svarbiausia – kovotų su organizacijomis, siekusiomis prievarta pakeisti valdžią bei talkintų besikuriančiai Lietuvos kariuomenei žvalgybine informacija apie bolševikų, lenkų ir vokiečių karinius pasirengimus.

Jau 1918 metų rudenį pradėta rūpintis tokios tarnybos organizavimu. Dešimtmečiu vėliau išleistoje Lietuvos policijos istorijoje buvo rašoma: „Lietuvos valstybės atgimimo pradžioje, kada lietuviams teko ginklu paremti savo pastangas būti laisviems, tokios svarbios pareigos kitiems apsaugoti teko pildyti kariuomenei. O kariuomenei kelią rodė, priešo klastas aiškino ir nuo užpuolimo iš pasalų saugojo žvalgai. Žvalgai, žvalgyba buvo mūsų kariuomenės gudrumo priemonė prieš Lietuvos priešų klastas. Kadangi anuomet priešas stengėsi pakenkti Lietuvai tiek atviroj kovoj, tiek ir iš vidaus valstybę sprogdindamas, tad lietuvių žvalgybai teko ypatingą dėmesį kreipti ir į vidaus dalykus, budėti ir viduje, ne vien kariuomenės priešakyje ar priešo stovykloje“[10]. Taigi Lietuvos žvalgyba atsirado kaip karinė žvalgyba, kuri pirmiausia turėjo pasirūpinti valstybės nacionaliniu saugumu. Tuometinių karinių, išorės ir vidaus grėsmių sąlygomis tai buvo visiškai logiškas kelias.

Giros informatorės. Slaptojo sekimo organizavimo reikalu pirmieji 1918 m. vasarą kalbėjosi L. Gira, buvęs 1915 m. rusams traukiantis suformuotos Vilniaus civilinės milicijos inspektorius, IX nuovados panuovadžio viršininkas, ir K. Škirpa, neseniai grįžęs iš Rusijos ir gavęs darbo Valstybės Taryboje. „Vieną kartą karininkas K. Škirpa, – rašo atsiminimuose L. Gira, – sustabdęs mane Šv. Jurgio prospekte, ties pirmaisiais Valstybės Tarybos rūmais, paklausė manęs, bene galėčiau imtis organizuoti vadinamąją kontržvalgybą ar bent surasti jam keletą tam tinkančių žmonių. Būdamas toje srityje visiškai nemokėlis, žinoma, turėjau atsisakyti pasiimti pačiam bent ką organizuoti. Pasakiau ir pažadėjau karininkui Škirpai tik tiek, jog pasistengsiu, kiek galėsiu, nors vieną kitą jam reikiamą žmogų surasti“. Netrukus L. Gira sužinojo, jog „jo pažįstamas, buvęs rusų karininkas Pil...nis, kilęs iš aplenkėjusios lietuvių šeimos, ieško sau kokios nors tarnybos“. Susitikęs su šiuo kariškiu, L. Gira papasakojo jam apie galimą tarnybą ir pasiūlė pasikalbėti su K. Škirpa. Neaišku, kas buvo vėliau, bet K. Škirpa tuo reikalu su L. Gira daugiau nesikalbėjo. Tuomet buvo svarbu

tik suvokti žvalgybos būtinumą, o šiai idėjai įgyvendinti reikėjo nemažai *juodo* darbo. 1918 m. spalio mėn. L. Gira, nors netarnavęs kariuomenėje, bet beveik trejus metus dirbęs Vilniaus civilinės milicijos vadovybėje, Lietuvos Valstybės Tarybos buvo paskirtas į Lietuvos piliečių milicijos organizavimo komisiją, o vėliau pakviestas ir į Apsaugos komisiją. Kaip šios komisijos narys, be to, Vilniuje turintis daug ryšių ir pažinčių bei gerai susipažinęs su vietos sąlygomis, L. Gira ėmėsi konkrečių veiksmų žvalgybai organizuoti.

Besiformuojančiai Vilniuje aukščiausiajai Lietuvos valdžiai ir besikuriančiai kariuomenei reikėjo gerai žinoti tuometinę padėtį. Tuo metu, be lietuvių, Vilniuje energingai telkėsi lenkai, kurie taip pat kūrė savo ginkluotas formuotes. Apsaugos komisija pavedė L. Girai organizuoti „slapto lenkų ginklavimosi ir iš viso Vilniaus lenkų ūpo bei aspiracijų sekimą“. Toks buvo pirmas informacijos rinkimo uždavinys dar nesusikūrusiai Lietuvos žvalgybai. Besikurianti Lietuvos valdžia pinigų neturėjo, todėl beliko kreiptis „į gerą patriotiškai nusiteikusios visuomenės valią, ieškoti josios tarpe tam darbui savanorių“. Tuometinėmis aplinkybėmis tai buvo vienintelė išeitis. Bet L. Gira pasirenka labai įdomų būdą – žvalgybinį-informacinį tinklą imasi organizuoti vien tik iš lietuvių moterų (seserų zitiečių, tarnaičių...). Kaip jis pats prisimena, „jos, atrodė, pirmos ir geriausiai gali patirti visokius miesto gandus <...>, be to, jos atrodė mums didžiausios idealistės, kurios tikrai dirbs nuoširdžiai ir neatlyginamos, o vien iš idėjos <...>“. Kitaip ir negalėjo būti – žvalgybai nebuvo skirta jokių lėšų. Atskirti, kas yra kas, irgi nebuvo lengva – dar nebuvo karinių uniformų ir karinių laipsnių. O vokiečių okupacinė kariuomenė iki 1919 m. sausio vis dar draudė nešiotis šaunamuosius ginklus. Tokiomis sąlygomis pirmieji žingsniai neatrodė labai neįprasti – tiesiog jie buvo padiktuoti patriotinio nusiteikimo ir finansinio skurdo.

Lietuvos žvalgybos steigimo iniciatoriai K. Škirpa ir L. Gira (iš kairės)

Sudaręs per dvidešimties sekimo darbui numatytų moterų ir merginų sąrašą, L. Gira visoms išsiuntinėjo kvietimus ir nurodė savo butą Bonifratrų gatvėje, Korablikovienės namo antrame aukšte (kertiniai namai prie Odininkų gatvės, priešais Bonifratrų bažnyčią ir buvusį generalgubernatoriaus sodą). L. Gira prisiminė, kad į šį pirmą „agenčių" susirinkimą „iš pakviestųjų atėjo bemaž visos, taip, kad gana didelė mano užimamo buto svetainė atrodė viešnių visai tirštai nusėsta. Posėdyje, be manęs, dalyvavo dar mano pakviestas tiesiogiai prižiūrėti šio naujo darbo ir toliau jį vesti buvęs rusų armijos karininkas dailininkas Vilius Jomantas. Pradėjau posėdį supažindindamas susirinkusias su norimais pavesti joms uždaviniais ir radau iš karto kuo didžiausią visų pritarimą, susidomėjimą ir pasižadėjimą padaryti viską, kas tik bus joms pavesta <...>. Pasvarstę kiek bendrais bruožais darbo planą (susirinkimas užtruko porą valandų), išsiskirstėm pakelta nuotaika. Žinių koncentravimo vieta buvo paskirtas mano butas. Karininkas V. Jomantas turėjo būti tų žinių tvarkytojas instruktorius"[11]. Bet geri norai taip ir liko tik norais, nors kitų šalių žvalgybose irgi buvo naudojamasi moterų žvalgių paslaugomis. Štai 1914–1916 m. vokiečiams dirbo Paryžiuje sušaudyta Mata Hari, o sąjungininkams apie vokiečių kariuomenę žinias reguliariai teikė Šarlota – Mari Leoni Vanut ir Alisa – Luiza de Betinji. Pastaroji netgi buvo pavadinta „slaptojo karo Žana d'Ark". Ar Lietuvoje pasirengimas kurti išimtinai feministinį žvalgybos tinklą davė kokių rezultatų – nėra žinoma. Nors Lietuvos policijos istorijoje ir rašoma, kad „Liudas Gira tuojau ėmėsi naudotis mieste turėtais ryšiais ir pažintimis ir be jokių lėšų sudarė tuomet galimą informacijos tinklą"[12], pats L. Gira tai įvertino objektyviai: „Pirmosios mūsų „agentės", pasirodė, nepajėgė taip mielai sau pasiimtų uždavinių vykdyti. Viena tik jaunutė inteligentė panelė M...tė (vėliau ištekėjusi ir persikėlusi į Kauną) pasirodė sumanesnė šioje visai nepriprastoje srityje". Kaip prisipažino pats slaptosios tarnybos organizatorius, „ir aš pats, to darbo organizatorius ir kaip vyriausias inspektorius, negalėjau pateikti savo agentėms savanorėms nei tikslių nurodymų, nei bet kokios sistemos, ką ir kaip daryti. Juk ir aš pats apie slaptojo sekimo organizavimą ir darbą nieko iki tol nežinojau <...>". Kas buvo ta paslaptinga „panelė M"? Ar tai vėliau pagarsėjusi Marcelė Kubiliūtė, ar ne ji, nėra žinoma. Nors apie vieną pirmųjų lietuvaitę žvalgę užsimenama ir 1923 metais parašytuose „Žvalgybininko atsiminimuose"[13].

Spalio 27-oji. Netrukus po minėto susirinkimo Apsaugos komisijos pirmininkas plk. J. Kubilius gavo žinių iš Suvalkų Kalvarijos „apie ten pasireiškusį gabų ir energingą buv. rusų armijos karininką Joną Žilinską"[14]. Jis tada išgarsėjo,

kai savarankiškai, niekieno neprašytas, suorganizavo ginkluotų lietuvių būrį Kalvarijos apylinkėje[15]. Apsaugos komisijos posėdyje plk. J. Kubilius pranešė L. Girai apie J. Žilinską ir nurodė, kad jis labiausiai tiktų Lietuvos priešų sumanymų bei planų slaptam sekimui organizuoti. Gavęs J. Žilinsko adresą L. Gira, išsikvietė jį į Vilnių ir liepė tučtuojau pradėti organizuoti „tik bendrais apmatais žymėtą darbą <...>, būti nuolatiniu, jau apmokamu Vyriausios Karo Tarybos valdininku"[16]. J. Žilinsko paskyrimo data – 1918 m. spalio 27 d. – ir laikoma slaptosios tarnybos, arba žvalgybos, darbo pradžia. Anot paties pirmojo vadovo: „L. Gira, kaip senas vilnietis, davė man kelis patikimus vietos asmenis, su kuriais ir teko pradėti darbą"[17]. Aplankęs visus Vilniaus knygynus ieškodamas šios srities literatūros, J. Žilinskas nieko tinkamo nerado.

Netrukus, 1918 m. lapkričio 11 d., buvo sudaryta pirmoji A. Voldemaro vadovaujama vyriausybė. Prieš panaikinant Apsaugos komisiją, L. Gira su J. Žilinsku nuėjo pas A. Voldemarą ir referavo jam apie J. Žilinsko paskyrimą. Čia pat J. Žilinskas gavo naują paskyrimą – į Apsaugos ministeriją ypatingųjų reikalų valdininku. Šis ypatingųjų reikalų valdininkas ir buvo pirmas tikrasis bei faktiškasis slaptosios policijos viršininkas, kuris pradėjo teikti surinktą informaciją vyriausybės vadovui.

Jonas Žilinskas (1888–1956) gimė Marijampolės aps. Smalininkų kaime. Gimnaziją baigė Peterburge ir pradėjo teisės studijas. Mobilizuotas į rusų kariuomenę. 1918 m. grįžo į Lietuvą, organizavo savanorius. Buvo Žinių dalies viršininkas, vėliau ypatingųjų reikalų karininkas Vyriausiajame štabe, vyr. cenzorius, 7-ojo pėstininkų pulko karininkas. Vadovavo kuopai Širvintų–Giedraičių operacijoje, 1922 m. demobilizuotas. Dirbo Lietuvos banke. 1926 m. gruodžio 17 d. paskirtas Geležinkelių policijos viršininku. Nuo 1929 m. notaras Kaune. 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, vėliau apsigyveno JAV.

Be J. Žilinsko žvalgybos, 1918 m. gruodžio pabaigoje Vilniuje veikė ir karininko V. Sizycho vadovaujama žvalgybos struktūra. V. Sizycho padėjėjas buvo rusų armijos rotmistras Richteris. Ši struktūra teikė pranešimus tik krašto apsaugos viceministrui gen. K. Kondratovičiui. Šis 1918 m. gruodžio 22 d. įsakė V. Sizychui persikelti į Gardiną. Ten Gudų (baltarusių) reikalų ministerijoje V. Sizychas įsteigė Informacijos skyrių, kuris ėmėsi žvalgybos funkcijų. Gautos žinios buvo apdorojamos ir jų santraukos pateikiamos gudų reikalų ministrui Voronko ir gudų pulko vadui. Be to, V. Sizychas užmezgė ryšius su vokiečių karine žvalgyba ir kartu su ja išaiškino

rengiamą bolševikų sukilimą Gardine. Lietuvos vyriausybė apie šią žvalgybos struktūrą sužinojo tik 1919 m. sausio pabaigoje. Ministras pirmininkas M. Sleževičius įsakė Informacijos skyriaus darbuotojams persikelti į Kauną ir įsilieti į Žinių dalį. Tai ir buvo padaryta 1919 m. kovo mėn.[18]

ĮVAIRIATAUTĖ, DAUGIAKALBĖ, PATRIOTIŠKA

Kaip ministras pirmininkas A. Voldemaras suvokė Lietuvos saugumo garantiją karinėmis priemonėmis (vadinasi, panaudojant ir karinę žvalgybą), parodė jo deklaracija. 1918 m. lapkričio 14 d. jis pareiškė, kad „karo mes su niekuo nevedame ir nei vienas iš mūsų kaimynų – vokiečių, lenkų, ukrainų, rusų ir latvių – neturi pamato ant mūsų užsipuldinėti. Taigi didelių spėkų rubežiams sergėti ir nereikalinga, kad valstybėn neįsibrautų vogčia tas, kas neturi teisės mūsų kraštan atvykti“[19]. Bet buvo kaip tik priešingai. Lietuvos valstybingumui pavojų nemažėjo. J. Žilinskas tuoj pat ėmėsi organizuoti sistemingą žvalgybos darbą. Bet, kaip ir L. Girai, jam teko remtis ne specialistų, o patriotiškai nusiteikusių lietuvių paslaugomis: „Nieko neapmokami tokie žmonės važinėjo į provinciją, tyrinėdavo lenkų ir bolševikų organizavimąsi ir tuo būdu savo surinktomis žiniomis padėdavo Lietuvos vyriausybei geriau orientuotis to meto painioj aplinkoj“[20]. Toks informacijos rinkimas, kurį tik sąlygiškai galima vadinti žvalgyba, truko iki 1918 m. pabaigos. Nesusisteminta informacija buvo teikiama pačiam ministrui pirmininkui A. Voldemarui.

Be J. Žilinsko žvalgybos, Kariuomenės (apsaugos) štabas buvo sudaręs karininko K. Škirpos vadovaujamą žvalgybos struktūrą Rikiuotės skyriuje. Apie gruodžio 24 d. naujasis krašto apsaugos ministras M. Velykis įsakė panaikinti šią struktūrą ir viską perduoti J. Žilinskui (jo padėjėju kurį laiką buvo baronas Taubė)[21].

Žinių dalis. 1919 m. sausio pradžioje, pradėjus organizuoti Lietuvos kariuomenę, puolant Raudonajai armijai, iš Vilniaus paskui vyriausybę pasitraukė ir pirmieji žvalgybos darbuotojai. Jie kartu su savimi į Kauną persigabeno „keletą vežimų vokiškų Lietuvos karo žemėlapių, kuriuos vokiečiai buvo Vilniuje palikę nežinia kam“[22]. Kaune, Vyriausiojo kariuomenės štabo Rikiuotės skyriuje, buvo įkurta Žinių dalis, kuri ir tapo pirmąja organizuotos žvalgybos įstaiga. Bet iš pradžių, nuo 1919 m. sausio iki kovo, žvalgybos srityje bent jau formaliai dirbo

pirmieji slaptieji darbuotojai – J. Žilinskas, P. Tamašiūnas[23], J. Pranckevičius ir raštininkas P. Senkus. O štai vasario 15 d. šioje dalyje pasirodė poeto Maironio giminaitis Mykolas Lipčius, būsimasis ilgametis Žvalgybos skyriaus viršininkas.

M. Lipčius, grįžęs į Lietuvą ir 1918 m. gruodžio 30 d. įstojęs savanoriu į 2-ąjį pėstininkų pulką, paties pulko vado V. Grigaliūno-Glovackio liudijimu: „bėgyje savo tarnystės pulke savanoriu žymiai prisidėjo prie savanorių skaičiaus augimo, dirbo nenuilstamai dienomis ir naktimis Nepriklausomos Tėvynės ir jos atgimstančios kariuomenės labui, nebodamas labai didelio pavojaus savo gyvybei iš vidinių priešų pusės"[24]. M. Lipčius vasario 15 d. paskiriamas ypatingųjų reikalų valdininku į Tiekimų skyrių[25], bet tuo pat metu organizavo kontržvalgybą ir Žinių dalyje. Kadangi Žinių dalis neturėjo galios savarankiškai veikti, tai nuolat būdavo pasitelkiami kitų skyrių darbuotojai areštams, kratoms ir pan. darbams. M. Lipčius irgi buvo vienas iš tokių darbuotojų. Vasario 23 d. M. Lipčiui buvo išduotas toks J. Žilinsko pasirašytas leidimas: „padavėjas šio turi teisę daryti areštus ir todėl juo suareštuotus žmones prašau priimti kalėjiman ir laikyti mano žinioje"[26].

Mykolas Lipčius (1894–1941) gimė Raseinių aps. Betygalos vlsč., Bernotų vienkiemyje. Baigęs Kauno gimnaziją Rygos politechnikos institute, o 1916–1918 m. – Maskvos Petrovsko-Razumovo akademijoje. Nuo 1918 m. gruodžio 30 d. savanoris, 1919–1923 m. Žvalgybos skyriaus viršininkas. 1924–1927 m. mokėsi Paryžiaus „Ecole Libre des sciences politiques", dirbo Finansų ministerijoje. Apdovanotas Vyčio kryžiaus 2-os rūšies 1-ojo laipsnio ordinu. Okupantų suimtas 1940 rugpjūčio 1 d. ir išvežtas į Vitegorlagą (Komijoje), kur žuvo 1941 m. gruodžio 24 d.

Tuo metu pirmieji savanorių daliniai jau siųsdavo į Žinių dalį sulaikytus įtariamus asmenis. Tokių žmonių buvo atsiunčiama nemažai, nes jokių kontrolės punktų pasienyje dar nebuvo. Žinių dalis kiek pajėgdavo, tiek jų ir patikrindavo. Be to, kadangi vyko karas su Sovietų Rusija, tai pradėta kontroliuoti ir spaudą. Antai, „Laisvės" redakcijai 1919 m. kovo 11 d. nusiųstas raštas, kuriuo įsakoma „visą medžiagą, liečiančią mūsų kariuomenę, svetimų valstybių misijas ir vokiečius, spausdinant prisiųsti dėl peržiūrėjimo"[27]. Kontržvalgyba buvo dar tik pradėjusi kurtis ir šį darbą dirbo vienas M. Lipčius. Žvalgybos darbą organizavo pats J. Žilinskas. Jo sudarytos santraukos, pateikiamos krašto apsaugos ministrui, buvo įvardytos kaip „Kariškos žvalgybos žinios"; jose pagal svarbą išskiriamos žinios apie bolševikus, vokiečius ir lenkus: „1919 m. vasario 19 d. <...>. Apie bolševikus <...>

vasario 15 d. į Vilnių atvežti 3 aeroplanai ir kulkosvaidžiai <...>. Apie lenkus. Lenkai vis dar nesustoja svajoję apie prisijungimą Lietuvos prie Lenkijos <...>. Ten kažkokiems tikslams tveria taip vadinamą „Litevsko–Bieloruska“ diviziją iš 4 pulkų – Suvalkų, Gardino, Lomžos, Ostrovo“[28]. Tai pirmosios žinios apie konkrečius lenkų planus, kurie buvo įgyvendinti kiek vėliau.

1919 m. sausio–kovo mėn. Raudonajai armijai pulti sutrukdė prastai organizuota žvalgyba, kuri nesugebėjo patikrinti gautų žinių apie tariamai gausią lietuvių kariuomenę. Tuo tarpu lietuviai rinko informaciją ne tik apie priešininkų planus, kariuomenių judėjimą, bet ir apie jų moralinę būseną. „Kareiviai raudonojoje armijoje beveik visi mobilizuoti ir kariauti visai nenori, tik užnugaryje stovintieji komunistų būriai ginklu verčia kovoti, tai yra nenorinčius sunkiai baudžia, dažnai net sušaudo“[29], – rašė savo pranešimuose Žinių dalis 1919 m. balandžio 17 d. Tokios žinios irgi padėdavo kovoti su Raudonąja armija, prie kurios pralaimėjimų prisidėdavo patys rusų karininkai, nenorintys kariauti su Lietuva. Jie pereidavo į Lietuvos kariuomenės pusę, o Žinių dalis juos ištardydavo ir gaudavo reikalingų žinių. Jų žinios padėjo lietuvių savanoriams pulti. Kai kurie rusų karininkai, dar prieš pereidami į lietuvių pusę, mėgindavo užmegzti slaptus ryšius su Lietuvos kariškiais ir pasiduoti ištisais daliniais, bet ne visada tai pasisekdavo. Žinių dalis gavo informaciją, kad 1919 m. gegužės mėn. Zarasuose buvo sušaudytas rusų karininkas F. Deglau, nenorėjęs kariauti su lietuviais ir agitavęs Raudonosios armijos 1-ojo pulko kareivius mesti ginklus. Gegužės mėn. jau 23 perbėgėliai karininkai suteikė žinių apie Raudonąją armiją ir norėjo gauti leidimą išvykti kariauti į Estijoje buriamą Šiaurės Vakarų rusų savanorių armiją.

Darbuotojai lietuviai – instruktoriai baltarusiai. 1919 m. sausio–gegužės mėn. visi leidimai Žinių dalyje dar buvo rašomi lietuvių ir vokiečių kalbomis, nes Lietuvoje kovojo ir vokiečių savanoriai. Žinių dalies darbuotojai turėjo tarnybos liudijimą, kurį pateikusiam „<...> visos valdiškos įstaigos ir kariškiai turi duoti reikalingą pagalbą“[30]. Be to, buvo duodami leidimai nešioti ginklą. Bet tokios įvairiatautės, menkai ginkluotos žvalgybos tarnybos darbuotojai, kaip ir visi Lietuvos kariškiai, tuo metu vertėsi sunkiai, vietoj pinigų dažnai gaudavo tik maisto davinius. J. Žilinskas ir P. Senkus vasario 26 d. prašė išduoti kiekvienam 165 kilogramus produktų: ruginių miltų, bulvių, kvietinių miltų, lašinių, kiaulienos, cukraus, marmelado, sviesto, druskos ir kruopų. Toks maisto davinys galėjo padėti išsilaikyti kelis mėnesius, kol buvo pradėtos mokėti algos (iš Vokietijos suteiktos paskolos). Žinių dalyje vienintelė technikos priemonė buvo nuolat gendantis motociklas[31]. Žvalgybos

darbui organizuoti nebuvo ir tinkamų patalpų. Kaip prisimena tuomet tarnavęs raštininkas: „<...> įspūdis nejaukus. Ankšta, nešvaru, nei stalų, nei kėdžių, visur dulkės, purvas, popieriai išblaškyti, nuolat švaistosi keli raštininkai-kareiviai su praplyšusiomis alkūnėmis, laikas nuo laiko sukdami bankrutkas iš gulinčių čia pat krūvoj raštų nuorašų, kariuomenės įsakymų <...>“[32]. Visa Žinių dalis (kol kas tik keli darbuotojai) buvo įsikūrusi Kaune, Girinės ir Liudendorfo gatvių 13 name, 5 bute ir vadinosi Žinių dalies biuru. Šis biuras buvo visiškai neįrengtas, todėl 1919 m. kovo 28 d. paprašyta dviem kambariams pagaminti paprasčiausius baldus: rašomuosius stalus, kėdes, lovas ir spintas, o balandžio 4 d. – įvesti du telefonus[33]. Taip pamažu, pačiomis nepalankiausiomis sąlygomis organizuojama Žinių dalis.

Kiti Krašto apsaugos ministerijos (toliau – KAM) skyriai turėjo teikti Žinių daliai visą įmanomą pagalbą. J. Žilinskas iš Rikiuotės skyriaus viršininko gaudavo *fahrscheinų*, t. y. bilietų, arba važiavimo leidimų, savo reikalams, o iš Susisiekimo dalies apsirūpindavo visų Lietuvos apskričių vokiškais žemėlapiais. Žinių dalies poreikiai buvo visos KAM rūpestis, nes savo jėgomis ji mažai ką galėjo nuveikti. Tik 1919 m. balandžio mėn. buvo paprašyta Žinių dalies biuro sargybai skirti keturis žandarmerijos bataliono kareivius, kurie prireikus, vadovaujami karininko, galėtų atlikti areštus ir kratas.

Žinių dalis neturėjo ne tik darbuotojų, bet ir jokių žvalgybos ar kontržvalgybos organizavimo instrukcijų. Be abejo, tai trukdė sistemingai ir kruopščiai rinkti žinias apie priešininkus bei likviduoti besiburiančias antivalstybines organizacijas.

1919 m. kovo 20 d. Žinių dalyje instruktoriumi už 1600 auksinų pradėjo dirbti Rusijos armijos papulkininkis V. Sizychas, kuris turėjo žvalgybinio ir kontržvalgybinio darbo patirties ir ją jau buvo pritaikęs Gardine vadovaudamas Gudų (baltarusių) reikalų ministerijos informacijos padaliniui. Jam atėjus, žvalgyba įgavo labiau organizuotas formas, nors kokybiškai dar neatrodė stipri. Kartu su juo iš Baltarusių reikalų ministerijos buvo perkelti karininkai L. Prušakevičius[34], T. Šepfas ir S. Onuškievič-Jacina.

Vladimiras Sizychas gimė 1879 m. Brest Litovske. Nuo 1900 m. tarnavo kariuomenėje, nuo 1909 – papulkininkis. 1917 m. dirbo Žvalgybos ir kontržvalgybos skyriuje, vadovavo 63-ajam Sibiro šaulių pulkui. Apdovanotas Šv. Stanislovo, Šv. Vladimiro ir Šv. Anos ordinais. Lietuvos žvalgyboje 1919–1920 m. rugpjūčio 1 d. Vėliau dirbo prancūzų kontržvalgybai Klaipėdos krašte, prancūzų rezidentu Rygoje, vadovavo Lenkijos karinės žvalgybos punktui „Wiera“ (Rygoje).

Kovo 31 d. Žinių dalies reikalų vedėju (sekretoriumi) buvo paskirtas karo valdininkas A. Chmieliauskas, kurio laukė tragiškas likimas. Vos po kelių mėnesių jis tapo pirmąja lietuviškos žvalgybos netektimi. Balandžio 9 d. į Žinių dalį priimtas ir karininkas V. Jomantas, buvęs L. Giros padėjėjas mėginant organizuoti žvalgybą 1918 m. Tuo metu Žinių dalis jau galėjo organizuoti sistemingą žvalgybos darbą, bet vis tiek „negalėjo išplėsti savo darbuotės kaip reikiant dėlei stokos prityrusių tarnautojų, susipažinusių su žvalgyba ir sekimu, kadangi jiems prisieidavo kartu dirbti skyriuje ir susipažinti su visai svetimu jiems darbu". Dėl nepakankamos darbuotojų atrankos (žmonių visur trūko) pasitaikydavo tokių, kurie piktnaudžiaudavo Žinių dalies vardu ir tuo darydavo žalą įstaigos prestižui. Antai agentas K. Gutauskas buvo apkaltintas savavališkomis kratomis ir 1919 m. gegužės 9 d. suimtas (po dviejų dienų pabėgo iš Kauno areštinės). Tai buvo pirmieji žvalgybos darbuotojų nusikaltimai, kurie vėliau suteikdavo pretekstą aršiems užsipuolimams prieš žvalgybos darbuotojus ir jų taikytus metodus.

Nors buvo priimta naujų tarnautojų, numatomam Žinių dalies reorganizavimui žmonių trūko. 1919 m. balandžio 13 d. J. Žilinskas kreipėsi į Rikiuotės skyriaus viršininką, prašydamas visus mobilizuojamus karininkus pirmiausia siųsti į Žinių dalį, kad būtų galima atsirinkti penkis profesionalius karininkus. Po šio prašymo Žinių dalyje pasirodė iš Vitebsko gubernijos kilęs rusų kriminalinės policijos valdininkas, buvęs Panevėžio apskrities policijos pareigūnas, kriminalinės policijos viršininkas Liepojoje ir Rygoje 1909–1915 m. Zacharijus Kublickis (1859–1933), kuris turėjo didesnę nusikaltėlių sekimo ir jų registravimo darbo patirtį (Kontržvalgų dalies viršininko padėjėju ir V žvalgų punkto viršininku dirbo iki 1921 m. lapkričio 1 d., vėliau buvo kriminalinės policijos instruktorius daktiloskopijos reikalais). Bent jau buvo viliamasi, kad jis su jaunaisiais darbuotojais pasidalins daktiloskopijos žiniomis (tik po kelių metų kriminalinės policijos viršininkas R. Kučinskas parašė giržtą vertinimą: „jokios naudos kriminalinės policijos darbuotėje nepadarė, jo srity darbas yra užleistas, nė vieno Kauno kriminalinės policijos punkto valdininko išvesti daktiloskopijos formulės jisai neišmokino... aišku, kad iš jo jokios naudos nebuvo ir nebus"[35]).

Plėsdama žvalgybos darbą, Žinių dalis 1919 m. balandžio mėn. iš karo komendantų pareikalavo kiekvieną savaitę siųsti kuo smulkesnę informaciją apie vokiečių kariuomenę (saksų savanorių Pietų Lietuvos brigadą): kokios dalys, jų pavadinimai, skaičius, ginkluotė ir t. t.[36] Šias žinias reikėjo surinkti

visiškai slaptai, vokiečiai neturėjo suvokti, kad jie yra sekami savo sąjungininkų, su kuriais iki birželio dalyvavo mūšiuose prieš Raudonąją armiją, žvalgybos.

TARNYBOS ŽVALGYBOJE YPATUMAI IR SUNKUMAI. 1919 METAI

To meto Lietuvoje trūko žmonių, pasirengusių žvalgybos darbui, todėl kuriant slaptąją tarnybą nebuvo atsisakoma buvusios carinės Rusijos žandarmerijos, karinės kontržvalgybos ir teisėtvarkos darbuotojų paslaugų. Jie turėjo padėti reorganizuoti Žinių dalį, organizuoti žvalgybos ir kontržvalgybos struktūras, sudaryti statutus, instrukcijas, parengti šiam sunkiam darbui jaunus Lietuvos žvalgybos ir kontržvalgybos pareigūnus.

Kalbant apie pirmuosius žvalgybos darbuotojus, reikėtų paminėti, jog prieš įsteigiant Žvalgybos skyrių, Žinių dalyje dirbo J. Žilinskas (laikinasis viršininkas), M. Lipčius (viršininko padėjėjas), ypatingųjų reikalų karininkai V. Jomantas ir J. Vėgelis, ypatingųjų reikalų valdininkai S. Onuškevič-Jacina ir A. Chmieliauskas, Z. Bakanauskas, K. Kerpauskis (raštvedys buhalteris), A. Kniukšta (raštinės valdininkas registratorius), K. Urbanavičius (vertėjas). Be to, buvo keturi karininkai–instruktoriai: V. Sizychas, L. Prušakevičius, T. Šepfas, K. Remiševskis bei seklių viršininkas ir 17 agentų. Steigiant Žvalgybos skyrių (1919 m. gegužės 12 d.), buvusios Žinių dalies viršininkas J. Žilinskas dėl ligos jau nedalyvavo. Svarbiausias Žvalgybos skyriaus įsteigimo iniciatorius buvo Rusijos armijos pulkininkas leitenantas V. Sizychas, jam padėjo J. Žilinską pavadavęs M. Lipčius. Nors J. Žilinskas ir sirgo, vis dėlto krašto apsaugos ministro įsakymu Nr. 2 buvo patvirtintas laikinuoju skyriaus viršininku[37].

Žvalgybos skyriuje buvo įkurti šie padaliniai: Juridinė dalis (tardymas ir bylų vedimas), vadovaujama 36 metų amžiaus Kazanės universiteto absolvento, Varšuvos apygardos prokuroro padėjėjo, I pasaulinio karo veterano pabuvojusio ir vokiečių nelaisvėje, Šv. Stanislovo ir Šv. Anos ordinų kavalieriaus, savanorio nuo 1918 m. gruodžio mėn. Leontijaus Prušakevičiaus (po tarnybos kariuomenėje nuo 1924 m. dirbo Teisingumo ministerijoje, 1928 m. jam suteiktas atsargos pulkininko leitenanto laipsnis ir kūrėjo savanorio medalis), Cenzūros ir spaudos, arba Presos dalis, vadovaujama T. Šepfo (jis netrukus buvo pašalintas

iš pareigų ir dalis darbą atnaujino tik 1921 m.). Žvalgybos skyriaus viršininko padėjėju tapo karininkas K. Remiševskis; jo vadovaujami V. Jomantas (Žvalgų dalies viršininko padėjėjas) ir J. Vėgelis turėjo sekti frontą ir užfrontę, sudarinėti kitų valstybių kariuomenės dislokacijos schemas. Kontržvalgų dalies viršininku paskirtas M. Lipčius, jo padėjėju – karo valdininkas Z. Kublickis, kontržvalgybos inspektoriumi – V. Sizychas. Jų vadovaujami ypatingųjų reikalų karo valdininkai S. Onuškevič-Jacina, Z. Bakanauskas (tik iki gegužės 19 d.) ir J. Pranckevičius turėjo sustiprinti kontržvalgybos darbą. Kariniu ir politiniu atžvilgiu svarbesniuose Lietuvos miestuose pradėta steigti žvalgų punktus. 1919 m. gegužės–birželio mėn. įkurti trys žvalgų punktai.

Pirmosios instrukcijos „sandarbininkams". Patvirtinus skyriaus etatus, vyriausiasis kariuomenės vadas gen. S. Žukauskas 1919 m. gegužės 19–23 d. patvirtino ir pirmąsias instrukcijas. Jas parengė V. Sizychas, kaip labiausiai patyręs skyriaus darbuotojas. Instrukcijoje „Apie išviršinį tėmijimą priešžvalgų skyriaus" (1919 m. gegužės 19 d.) buvo numatyta, kad „išviršinis tėmijimas turi tikslą išdirbti ir patikrinti agentūros žinias, gaunamas slaptos agentūros, išaiškina asmeninius ryšius įtariamos ypatos". Sekimo darbuotojams iškelti nemaži reikalavimai: jie turėjo būti „geros sveikatos, turėti geras akis ir stiprias kojas. Jie privalo turėti gerą atmintį, būti blaiviais ir ištikimais žmonėmis, o taipgi nepriguleti prie jokių partijų, organizacijų <...>". Agentų viršininkas kartu su raštininku turėjo sudaryti sekamų vietų, namų ir asmenų sąrašą ir nurodyti, kokiu tikslu jie sekami. Agentai turėjo pasirašyti pasižadėjimą, kad tarnaus ne mažiau kaip metus. Kadangi jie buvo slapti žvalgybos bendradarbiai, tai už drausmės pažeidimus numatyta bausti net ketvirtadalio mėnesio algos dydžio bauda. Patys agentai suskirstyti į jaunesniuosius ir vyresniuosius; pastarieji turėjo mokėti verbuoti slaptą agentūrą. Agentams verbuoti buvo parengta kita instrukcija – „Gavimo ir vedimo slaptos agentūros".

1919 m. gegužės 23 d. patvirtinta „Instrukcija rinkimo žinių apie priešą". Numatytas ir karinės žvalgybos tikslas – nustatyti „priešo jėgų didumą, jų panaudojimą, medžiaginį aprūpinimą, taipogi apie užnugario susisiekimo pasirengimą". Karinė žvalgyba informaciją turėjo gauti iš žvalgų priešo užnugaryje, kariuomenės dalių, tardydama belaisvius, perbėgėlius ir demarkacijos liniją pereinančius žmones, iš oro žvalgybos, radijo, telegrafo ir karo cenzūros. Visos šios žinios turėjo būti registruojamos Žvalgų dalyje ir iš jų sudaromos savaitės karinės žvalgybos žinių santraukos, kurias reikėjo siųsti Kariuomenės štabui ir veikiantiems kariuomenės daliniams. Iš žvalgų pirmiausia buvo

reikalaujama karinio išsilavinimo: pažinti priešo ginkluotę, žinoti priešo kariuomenės organizaciją, suprasti žemėlapius bei mokėti slaptais, sutartiniais ženklais užrašinėti žinias.

Slaptos agentūros „Gavimo ir vedimo instrukcija" patvirtinta 1919 m. gegužės 19 d. Agentai tuo metu vadinti „slaptais sandarbininkais". Kontržvalgybos agentūra turėjo sekti „slaptą priešo špionažą ir tas valstybines organizacijas, kurios veda kovą prieš dabartinį valstybinį sutvarkymą". Žvalgybos skyriaus įstaigos turėjo stengtis, progai pasitaikius, gausinti slaptą agentūrą. Kaip verbuoti ir kaip išgauti reikalingas žinias, konkrečių būdų nebuvo nurodoma, nes manyta, kad „duoti instrukcijų kokiu būdu išgauti žinias – negalima, nes tai priguli iš vienos pusės nuo individualių vadovaujančio agentūrai asmens ypatybių, iš kitos gi – nuo paskirto slaptu sandarbininku". Be pagrindinės agentūros, numatyta turėti ir pagalbinę agentūrą iš žmonių, kurie nepriklausytų neteisėtoms organizacijoms, bet dėl savo profesijos galėtų būti naudingi žvalgybai. Tai – viešbučių tarnaitės, prostitutės ir kiti asmenys, gyvenantys ten, „kur lankosi daug publikos ir įvairaus plauko įtartini elementai"[38].

Daug dėmesio skirta žvalgybos darbo konspiracijai. Agentų registracijos lapeliai su pavarde, vardu, parašu ir slapyvardžiu turėjo būti saugomi slaptose vietose, kad kilus pavojui juos būtų galima sudeginti. Tikrąją agento pavardę galėjo žinoti tik du asmenys – ryšį su agentu palaikantis žvalgybos darbuotojas ir Agentūros skyriaus viršininkas. Visa ši instrukcija tebuvo žvalgybos darbo abėcėlė, kuria reikėjo protingai pasinaudoti. Svarbiausias uždavinys – rasti agentų, nes be jų nebuvo įmanoma gauti jokios žvalgybinės ar kontržvalgybinės informacijos. Dėl ypatingo antivalstybinių organizacijų veiklos slaptumo vienintelis būdas įgyti agentą buvo užverbuoti jį iš tų organizacijų narių. Tai buvo svarbu ir todėl, kad bolševikų ir lenkų organizacijos buvo ne tik įrankis priešo rankose, bet ir ryšių kanalas, kuriuo permetant į Lietuvą buvo permetami Lenkijos ir Sovietų Rusijos (Vakarų fronto) žvalgai. Tiek antivalstybinė organizacija, tiek priešiška žvalgyba kilo iš priešiškumo Lietuvos nepriklausomybei: „Priešo žvalgyba rišasi su politiška agitacija, ir dėl to pravesti ribą, kur baigiasi žvalgyba ir prasideda agitacija, yra sunku ir visiškai negalimu".

Parengtose kontržvalgybos instrukcijose buvo netgi numatyta, sukaupus kontržvalgybinės informacijos, agentus infiltruoti nurodant, „su kuo ir kur jis turi užmegzti pažintį ir ryšių, ir gudriu būdu nuvesti jį iki organizacijos centro"[39]. Bet tai buvo tolesnės ateities dalykas, nes tokio lygio kontržvalgybos darbui Žvalgybos skyrius 1919 m. viduryje dar neturėjo nei jėgų, nei patyrimo.

Karinė žvalgyba turėjo pateikti ne tik savaitės santraukas, bet ir priešininko kariuomenės išsidėstymo savaitės schemas. Sekdama neteisėtas organizacijas, kontržvalgyba turėjo sudarinėti grafines agentūrinio sekimo schemas, o prieš tų organizacijų likvidavimą privalėjo tas schemas suderinti su išorinio sekimo grafinėmis schemomis. Be to, Žvalgybos skyriaus Kontržvalgybos dalis turėjo sudarinėti ir kas mėnesį išsiuntinėti ieškomų asmenų sąrašus arba skubiu atveju – „paieškomus lapelius“.

Žvalgybos skyrius tuo metu buvo menkas, todėl negalėjo įvykdyti Lietuvos nacionaliniam saugumui svarbių užduočių. „Dabartiniame sunkiame Lietuvos valstybės tvėrimosi laike priešo žvalgų ir priešvalstybinių propagandistų veikimas sunkiai žeidžia valstybinį tvėrimąsi“, – konstatavo Generalinio štabo viršininko pareigas ėjęs karininkas Vaitiekūnas ir įsakė visuose pulkuose ir komendantūrose sudaryti specialias komendantūrų kuopas, taip pat leido „visus įtariamus priešvalstybinės propagandos vedime sulaikyti ir apieškoti“. Vykstant karui buvo naudojamos ir tokios karinės priemonės kovai su šnipinėjimu arba antivalstybine veikla.

1919 m. birželio 16 d. Generalinio štabo Žvalgybos skyriuje dirbo 23 žmonės. Prie pirmųjų skyriaus darbuotojų prisidėjo ypatingųjų reikalų karininkas A. Kubilius, sekimo – „išviršinio tėmijimo“ vedėjas P. Žukovas. Pusė visų operatyvinių darbuotojų buvo lietuviai, o kiti – baltarusiai arba vokiečiai.

Auksinai agentūrai. Tuo metu buvo laikomasi nuostatos, jog Generalinio štabo Žvalgybos skyrius tik organizuoja darbą, o jį atlieka – karo komendantai (jei toje apylinkėje nėra žvalgybos punkto). Pažymėtina, kad III žvalgų punktas Kaišiadoryse, o vėliau IV – Alytuje buvo įsteigti šių miestelių komendantūrose[40]. Birželį jose buvo steigiamos kuopos, kurios, be kitų funkcijų, turėjo ir suiminėti, ir daryti kratas. Dar 1919 m. gegužės 28 d. komendantūroms buvo išsiųstos instrukcijos, kuriomis vadovaujantis reikėjo surasti slaptų agentų. Liepos 18 d. paskirta ir pinigų jiems išlaikyti: „Matant dabartinį Lietuvos stovį ir turėdamas omenyje reikalingumą paraližuoti varomą Lietuvoje bolševikų ir lenkų agitaciją, skaitau reikalinga išduoti komendantams kas mėnesį po 1000 auksinų užlaikymui ir vedimui slaptosios agentūros. Kauno miesto komendantui tam tikslui bus išduodama 2000 auksinų <...>“.

Žinoma, tiek pinigų nepakako būtinoms slaptoms agentūros išlaidoms, todėl numatyta, kad komendantai gali turėti ir nemokamų agentų, o pinigus panaudoti tik labiausiai pasižymėjusiems agentams premijuoti. Kiekvieną mėnesį (ne vėliau kaip 3 d.) komendantai turėjo atsiųsti išleistų pinigų ataskaitą kartu su

agentų slapyvardžiais pasirašytais kvitais, kurie užklijuotuose vokuose turėjo būti pridėti prie ataskaitos[41]. Nors pinigai buvo menki, bet už juos atsiskaityti reikalauta labai griežtai.

Komendantų laikinas vadovavimas žvalgybos punktams („einant pareigas <...> vadovautis komendanto nurodymais ir Žvalgybos skyriaus duotais nurodymais") nebuvo itin vaisingas. Komendantams nelabai sekėsi ir verbavimas, nes jie dažniausiai menkai išmanė žvalgybos darbą (kaip ir daugelis Žvalgybos skyriaus darbuotojų), turėjo aibes kitų pareigų. Vėliau, pradėjus steigti naujus žvalgybos punktus, ši komendantų prievolė atkrito.

Agentai irgi neturėjo reikiamos patirties. Iš lenkų fronto, Lazdijų ir Seinų apylinkių, žinias siuntė agentai Sosnovskis ir Grikas (būdinga tai, kad visi pranešimai buvo rašomi rusų kalba), bet jų pranešimai atspindėdavo tik vietos gyventojų nuotaikas. Dauguma tokių agentų dirbdavo trumpai – jų paslaugų nesunkiai buvo atsisakoma. Prireikus Generalinio štabo viršininkas įsakydavo Žvalgybos skyriaus darbuotojams, vadovaujamiems M. Lipčiaus, vykti į žvalgybą. Antai 1919 m. birželio 30 d. įsakyta vykti į „Pilviškius, Suvalkus ir Augustavą išpildymui slaptų pareigų"[42]. Toks žvalgybos darbuotojų siuntinėjimas rodė, kad karinė vadovybė Žvalgybos skyrių kol kas suprato kaip fronto žvalgybą. Tebebuvo ieškoma optimalaus ryšio su fronte veikiančiais kariniais junginiais. 1919 m. liepos mėnesį karininkas S. Nastopka pasiūlė brigados štabe įkurti žvalgybos skyrių, kuris organizuotų ir kontržvalgybą. Be to, ir patys kariniai daliniai turėjo užfrontėje savo žvalgų. „Apie lenkų kariuomenės išdėstymą ir visus pasikeitimus buvau gerai informuotas, – rašė K. Žukas savo atsiminimuose, – nes jų pusėje turėjau nepaprastai naudingą agentą. Tai buvo apie 70 metų senis Senkevičius, kuris ėjo elgetaudamas nuo Varėnos iki Vištyčio ir ypatingu, kažkokiu stebėtinu būdu, bene kasdien atsiųsdavo visas informacijas ir naują lenkų spaudą <...>. Algos jis gaudavo 700 markių mėnesiui <...>"[43].

POW likvidavimas. Kadangi trūko patyrusių darbuotojų, skyrius buvo nuolat papildomas rusų karininkais ir valdininkais, tarnavusiais rusų ir vokiečių kariuomenėse. Žvalgybos skyriaus Žvalgų dalies viršininko pareigas nuo 1919 m. laikinai ėjo karininkas Daugirdas, o instruktoriais liepos 18 d. pradėjo dirbti 46-ių metų amžiaus baltarusių papulkininkis Mitrofanas Zareckis (1920–1921 m. dirbo III, VII žvalgų punktų, Gardino kontržvalgų dalies organizacijų dalies vedėju, apdovanotas Lietuvos kariuomenės kūrėjo savanorio medaliu) ir kapitonas F. Dunajevas[44]. Liepos 8 d. priimtas į tarnybą buvęs vokiečių kareivis, vos devyniolika metų sulaukęs Julijonas fon der Lėjus iš karto buvo nusiųs-

tas steigti ir vadovauti III žvalgų punktui. Vėliau priimti plk. Oržechovskis, A. Veingardas, S. Lazarevas, Lukaševičius, Pivorovičius ir kiti. J. Žilinskas po ligos į Žvalgybos skyrių nebesugrįžo[45]. 1919 m. rugpjūčio 23 d. sunkiai susirgo ir M. Lipčius[46]. Jo vietą laikinai užėmė buvęs Vilniaus komendantas, vienas žvalgybos organizavimo entuziastų, karo valdininkas Liudas Gira. Jis apie tai savo atsiminimuose parašė: „Kada <...> teko man vėl būti Krašto Apsaugos ministerio pulk. M. Velykio pašauktam, sunkiai ir ilgesniam laikui susirgus buv. ligi manęs Žvalgybos skyriaus viršininkui M. Lipčiui, eiti jau žinomas viršininko pareigas, kad ir palikau tą žinybą toli gražu ne tokią, kokia ji vėliau išaugo ir susitvarkė, vis dėlto radau ją tikra to žodžio prasme esant didele valstybine įstaiga“[47].

Ne viskas buvo lengvai pasiekiama, ypač kai reikėjo pagerinti darbo sąlygas. Dar 1919 m. liepos 9 d. Susisiekimo dalies viršininkas prašė sujungti Žvalgybos skyriaus kanceliarijos (tada jau Miško g. 13), skyriaus viršininko M. Lipčiaus ir skyriaus instruktoriaus V. Sizycho butų telefonus su Kauno miesto telefonų stotimi, bet, kaip vėliau prisiminė buvęs tarnautojas B. Vėžys (1919 m. rugpjūčio 1 d. paskirtas ūkvedžiu buhalteriu), pačiame Žvalgybos skyriuje tebuvo vienas telefonas. B. Vėžys rašė: „<...> pamenu, man labai rūpėdavo sužinoti, kas ten yra, kur parašyta „įeiti griežtai draudžiama“. Mat ten buvo Žvalgybos skyriaus žvalgų dalis, kurią sudarė viršininkas karininkas Daugirdas ir kartografas vokietis Vazelis. Gretimame kambaryje, su tokiu pat užrašu ant durų, sėdėjo aukštas, storas, rusiškai kalbąs pulkininkas. Tai buvo Sizychas, Žvalgybos skyriaus instruktorius. Kitame kambaryje sėdėjo Drelingas, senukas rusas Kublickis, rusas Žukovas ir pora raštininkų, kurie sudarė vadinamąją kontržvalgybos dalį. Teisinei daliai vadovavo rusas Prušakevičius, senas rusų prokuroras, turintis aukštąjį išsilavinimą. Bendroje raštinėje buvo sekretorius, registratorius, vertėjas ir visame skyriuje viena mašininkė. Telefono aparatas tada buvo tik vienas, raštinėje, ir tas pats įjungiamas skyriaus viršininko kabinete. Skyriaus apsauga – trys karo lauko milicijos kareiviai bei vienas viršila ir vienas šoferis-motociklistas, kuris visą laiką remontuodavo motociklą. Vienintelė susisiekimo priemonė tada buvo vienas dviratis, kuriuo važinėdavo tik skyriaus viršininkas“[48]. Matyti, kad skyrius sunkiai vertėsi, bet darbas po truputį judėjo.

J. Budrys savo memuaruose „Kontržvalgyba Lietuvoje“ rašė, kad L. Gira „nepripažino jokių patarėjų. Apie jį buvo pasakojama, kad prie jo kabineto durų ištisą parą budėjo kelių karių sargyba su kulkosvaidžiu. Jis nepriimdavo kabinete net savo bendradarbių, jei šie prieš tai jam nepranešdavo telefonu“[49]. Nors

J. Budrys su pašaipa pasakojo apie L. Giros veiklą žvalgyboje (pats J. Budrys į Žvalgybos skyrių pateko tik po dvejų metų ir jo atsiminimai apie L. Girą rėmėsi kitų darbuotojų pasakojimais), bet kaip tik tuo metu buvo demaskuotas lenkų karinės organizacijos POW (Polska Organizacja Wojskowa) sąmokslas.

POW teismas 1920 metais

1919 m. kovo 21 d.–balandžio 12 d. Kaune veikęs Lenkijos generalinio štabo emisaras paporučikis Sekunda (slapyvardis) pradėjo organizuoti Pakraščių gynimo vadovybės Kauno paapygardį (Dowodztwo Obrony Kresow – DOK). Tačiau rimtų konspiracinių struktūrų sukūrimas siejamas su leitenanto Rajmundo Kavalco (R.Kawalc slapyvardžiu Adamas Juźvikas) atvykimu į Kauną 1919 m. balandžio mėn.[50] Besikurianti lietuvių kontržvalgyba 1919 m. gegužės pradžioje pastebėjo lenkų slaptą telkimąsi ir pradėjo paapygardžio žvalgybos skyriaus komendanto J. Nekrašo namus. Bet lietuvių kontržvalgybininkams dar trūko tikslesnės informacijos. Birželio 16 d. Lietuvoje lenkų žvalgybą pradėjo koordinuoti bendra vadovybė (iš Vilniaus) – DOK Kauno paapygardis tapo POW Kauno apygarda. POW tikslas buvo ne vien karinis-politinis šnipinėjimas, bet

ir pasirengimas prolenkiškam sukilimui. POW Kauno apygarda 1919 m. rugpjūčio mėn. turėjo 435 narius. POW veikė nesivaržydama, nes lietuviams apie slaptų sukarintų organizacijų veiklą nebuvo žinoma. Komendantūrų kuopoms buvo suteikta teisė sulaikyti kiekvieną įtariamąjį asmenį, o visos įstaigos turėjo „apie asmenis, įtariamus neteisėtame ar špionažo veikime, pranešti Kontržvalgybos skyriui <...>"[51]. Tik POW planuoto sukilimo ir naujos valdžios su Stanislovu Narutavičiumi premjero poste paskelbimo naktį 1919 m. rugpjūčio 28–29 d. Žvalgybos skyrius pradėjo suiminėti įtartinus asmenis (suimta apie 200 lenkų, tarp jų 15 karininkų) ir tai sutrikdė POW pasirengimą sukilimui. Kaune, J. Nekrašo name ir sode padarius kratą, rasti POW narių šifruoti sąrašai[52]. Nors ten pat buvo surastas ir šifro raktas, tačiau 369 POW narių ir 122 simpatizuojančių lietuvių sąrašų iššifravimas užtruko. Tuo metu buvo atlikta ir kita sėkminga kontržvalgybos operacija, kurioje sėkmingai dalyvavo laikraščių „Nepriklausoma Lietuva" ir „Vilniaus garsas" ekspeditorė ir nuo 1919 m. lietuvių karo žvalgybos rezidentė Vilniuje Marcelė Kubiliūtė[53].

Rezidentė Elza ir karinė žvalgyba. M. Kubiliūtės žvalgybiniam darbui Vilniuje 1919–1922 m. vadovavo ltn. Juozas Matusaitis (sušaudytas 1941 m. Maskvoje). Jis jai davė Elzos slapyvardį. Palikta Vilniuje savarankiškai tęsti žvalgybinį darbą (nustatinėti karinių ešelonų kiekį, lenkų kariuomenės dalinių dislokacijos vietas, kareivių ir karininkų skaičių, parūpinti lenkų karinę spaudą), surinktas žinias siuntė per užverbuotą ryšininkę Oną Mikolauskaitę. 1919 m. rudenį dirbdama laikraščio „Nepriklausoma Lietuva" ekspeditore M. Kubiliūtė susipažino su lenkų kariuomenėje tarnavusiu cenzoriumi Petru Vrublevskiu. Šis užsiminė, kad jam žinomi visi lenkų kariniai planai Lietuvos atžvilgiu ir jeigu jam padės, jis gali nuvykti į Kauną pas ministrą pirmininką M. Sleževičių ir už atitinkamą atlyginimą perduoti tuos planus. M. Kubiliūtė per O. Mikolauskaitę perdavė M. Sleževičiui laišką apie numatomą lenkų kariškio vizitą. Netrukus Iš POW Vilniaus apygardos archyvo išvogtas 66 Panemunės šaulių organizacijos – OSN (lenk. Organizacja Strzelcow Nadniemenskich) narių sąrašas atsidūrė Kaune.

Marcelė Kubiliūtė (1898–1963), kilusi iš Rokiškio aps. Panemunėlio vlsč. Tindžiulių kaimo. 1915–1918 m. mokėsi Nechoroševos gimnazijoje Petrograde. 1919–1922 m. buvo karinės žvalgybos rezidente Vilniuje. Nuo 1923 m. dirbo Lietuvos užsienio reikalų ministerijoje. Buvo apdovanota

Vyčio kryžiumi, Gedimino ir Vytauto ordinais, Šaulių žvaigžde. 1943–1944 m. dalyvavo savo sukurto pogrindinio antinacinio lietuvių moterų komiteto veikloje. 1944 m. rugpjūčio 17 d. suimta ir 1945 m. liepos 7 d. nuteista penkeriems metams tremties (Kazachijos Akmolinsko srities Atbasarsko rajone). Iki gyvenimo pabaigos buvo sekama ir persekiojama KGB.

Pagal P. Vrublevskio išvogtus sąrašus įvykdomi nauji suėmimai. L. Gira, rengdamasis sąmokslininkų areštui, pats apsiginklavo dviem revolveriais[54]. Pagaliau 1919 m. rugsėjo 23 d. suėmus apygardos vadą R. Kavalcą, slapta antivalstybinė organizacija buvo galutinai likviduota ir konspiracinė veikla sužlugdyta. Tuomet išsiaiškinta, kad POW pastangomis Lenkijos kariuomenės vadovybė turėjo „smulkių smulkiausių žinių apie Lietuvos padėtį <...>, apie kariuomenės organizavimąsi <...> ir apskritai apie kiekvieną, kad ir menkiausią Lietuvos valstybinio gyvenimo apsireiškimą“[55]. Taigi minėta Žvalgybos skyriaus operacija padėjo galutinai likviduoti POW Kauno apygardą ir išvengti užnugaryje galimo ginkluoto sukilimo. Tuo metu rezidentė M. Kubiliūtė – Elza Vilniuje dirbo iki 1922 m., kol prisidengusi Elžbietos Bonevič dokumentais turėjo pasitraukti į Kauną.

Generaliniam štabui ir krašto apsaugos ministrui Žvalgybos skyrius toliau teikė savaitės karinės žvalgybos žinių santraukas (bolševikų frontas, lenkai, bermontininkai – iki 1919 m. pabaigos), politines-operatyvines spaudos santraukas, agentūrinių žinių santraukas. Pradėta kaupti duomenis apie lenkų aukštesniąją karininkiją, nors jų prireikė vėliau. Vienas pirmųjų į akiratį pateko generolas L. Želigovskis. „Tarnavo rusų armijoje, dalyvavo rusų-japonų kare, – buvo rašoma Žvalgybos skyriaus parengtoje jo „vizitinėje kortelėje“, – <...> karo pradžioje įstojo kariuomenėn <...> ir po revoliucijos vedė dalis II lauko korpuso <...>“[56]. Kiekviena žymesnė pavardė, patekusi į pranešimus, buvo įrašoma į Žvalgybos skyriaus kartoteką. Taip tikėtasi turėti išsamų kaimyninių valstybių aukščiausios karinės-politinės vadovybės sąrašą, susidaryti nuomonę apie jų asmenines savybes. Visa tai buvo ypač svarbu prognozuojant ar atskleidžiant įvairius pakitimus artimiausių valstybių politinėse ir karinėse sferose. Panašiai Lietuvos kontržvalgyba tvarkė ir priešo žvalgybos agentų kartoteką: „<...> kiekviena pavardė minima agentūroje turi būti patikrinta skyriaus archyve ir jeigu ta pavardė jau buvo kartą užregistruota, tai sąrašuose turi būti pažymėta trumpa žinutė apie tą asmenį <...>“.

1919 m. Žvalgybos skyrius užmezgė ryšius su Lietuvos karo atstovais užsienyje, bet jų bendradarbiavimas jokiu statutu nebuvo nustatytas ir todėl buvo

epizodiškas. Tik 1920 m. vasario 22 d. Žvalgybos skyriaus viršininkas paprašė Generalinio štabo viršininką išleisti įsakymą, jog visa iš karinių atstovų gaunama informacija apie kaimyninių valstybių kariuomenę ir karinę padėtį būtų siunčiama į Žvalgybos skyrių, kad šis galėtų pasitikslinti turimas žinias[57].

Puolant bermontininkams, Žvalgybos skyrius palaikė ryšius su Lietuvos valstybės KAM atstovu Latvijoje ir Estijoje (Įgauniuose), o per jį – su Latvijos kariuomenės vadovybe bei latvių žvalgyba. Žvalgybos skyrius šiam karo atstovui siuntė fronto su bolševikais ir lenkais schemas ir prašė iš latvių gauti „Kolčiako (bermontininkų – aut. past.) kariuomenės išsidėstymo Mintaujos (Jelgavos. – aut. past.), Joniškio ir Rygos rajonuose" schemą[58] (1919 m. spalio 3 d.). Žvalgybos skyrius su latviais ne tik keitėsi informacija. Viena skyriaus kontržvalgybos funkcijų buvo belaisvių ir pabėgėlių tardymas, t. y. „filtracija". Tuo buvo siekiama ne tik nustatyti priešininko žvalgus, bet ir susirasti kadrų savo žvalgybai. Visi belaisviai ir pabėgėliai vienaip ar kitaip pereidavo per Žvalgybos skyriaus ir jo punktų „filtrą". Perbėgėliai iš bermontininkų kariuomenės, norėję stoti į N. Judeničiaus kariuomenę, buvo siunčiami per Rokiškio I žvalgų punktą į Latviją, o tie rusai, kurie norėjo grįžti į Ukrainą ir Baltarusiją (t. y. į Lenkijos užimtas teritorijas), turėjo peržengti Žvalgybos skyriaus Kaune slenkstį[59]. Tuo ypač rūpinosi karininko Daugirdo vadovaujama dalis, žvalgiusi užfrontę. Bet 1919 m. karinė žvalgyba didesnio masto dar nepasiekė.

1919 m. antrojoje pusėje buvo žvalgomi Raudonosios armijos daliniai ties Daugpiliu ir Latgaloje, tačiau skyriaus darbuotojai dažniau buvo siunčiami žvalgyti lenkų arba bermontininkų kariuomenės. L. Gira 1919 m. spalio pradžioje į žvalgybą išsiuntė net skyriaus ūkvedį buhalterį B. Vėžį: „Liepė rašyti kvitą, kad esu gavęs 500 auksinų pinigų. Aš nustebau ir paklausiau, kam tiek daug. Į tai viršininkas atsakė, kad gal surasiu rezidentą ir jam esą reikėsią apmokėti. Aš nedrįsau paklausti, kas tai rezidentas, ir sužinojau tai tik grįžęs iš komandiruotės"[60]. B. Vėžys, švarko apykaklėje įsisiuvęs Žvalgybos skyriaus liudijimą, apkeliavo dalį Žemaitijos, apie bermontininkus klausinėdamas tik klebonų, vargonininkų arba viršaičių. Bet ne visiems sėkmingai baigdavosi tokios „komandiruotės". III žvalgų punkto tarnautojas P. Dedelis, L. Giros išsiųstas į Raseinių apskritį („užfrontinei žvalgybai"), pakliuvo bermontininkams į rankas, iš jo buvo atimtas revolveris, pinigai, o jis pats sumuštas. Bet iki 1919 m. lapkričio 19 d. lietuvių žvalgyba jau turėjo smulkių žinių apie bermontininkų pajėgas. Po dviejų dienų Lietuvos kariuomenė pradėjo puolimą

1919 m. įvyko ir pirmoji žinoma Žvalgybos skyriaus darbuotojo kelionė į užsienį. L. Gira išsiuntė į Vokietiją jauną III žvalgų punkto viršininką J. fon der Lėjų „žvalgybos skyriaus reikalais“[61]. Ką nepatyręs devyniolikmetis galėjo nuveikti Vokietijoje, dokumentuose nenurodyta. Tačiau nuo 1920 m. iki 1923 m. kovo 1 d. jis tarnauja Žvalgybos skyriuje (VII žvalgų punkto viršininku, Gardino kontržvalgų dalies valdininku, Kontržvalgų dalies organizacijų bylų vedėju, vyr. žvalgu, vertėju) pakeitęs pavardę į Duonelaičio. Tik gavęs Vokietijos piliečio pasą Julijonas don der Lėjus-Duonelaitis buvo atleistas iš tarnybos.

Ką gi nuveikė Žvalgybos skyrius 1919 metais? Lietuvos kontržvalgyba suėmė buvusį Sovietų Rusijos vicekonsulą Berlyne A. Mejerovičių (su M. Fišerio suklastotais dokumentais), Vakarų fronto komisarą F. Norvydą, lenkų šnipus – J. Vrubliauską (Daukantą), kuris tarnavo žvalgyboje, ir jo padėjėją Skanauską (Madjarą). Kontržvalgų dalies viršininko padėjėjas Z. Kublickis nurodo: „Pirmaisiais mano tarnybos metais <...> Kaune buvo surasti užkasti 6 bolševikų ginklų sandėliai <...>, susekta ir sulaikyta bolševikų vadų – propagandistų Z. Aleksos–Angariečio mandatais: sulig pirmo sąrašo 64, antro – 48 ir sulig trečio – 36. Visi šie žymūs bolševikai vėliau buvo pakeisti į tokį pat skaičių kalinamų „Če–ka“ kalėjimuose Lietuvos piliečių“[62].

Pagal karo meto įstatymus! Lietuvos kontržvalgybos darbuotojai kartais išgarsėdavo ir „efektingo heroizmo žygiais“ (taip buvo pasakojama bene pirmuosiuose Lietuvos žvalgybos darbuotojo atsiminimuose, parašytuose prieš 90 metų). 1919 m. spalio 16 d. prie Obelių nusileido ir I žvalgų punkto darbuotojų buvo sulaikytas lėktuvas „Annelieze“ (priklausęs firmai „Junkers–Werke“), kuriuo skrido ltn. H. Hesė, mechanikas P. Maruščikas, du turkai (Nikola ir Nemetas, o iš tikrųjų Enveris paša ir Kemalis paša) ir A. Frenkelis. Pastarasis vežėsi 8 tūkst. vokiečių markių ir 18 tūkst. caro rublių. Vyriausiojo tribunolo narys A. Janulaitis pareiškė nuomonę, kad A. Frenkelis turi būti kaltinamas šnipinėjimu. Iš jo dienyno matyti, kad jie buvo apsistoję pas fon der Golcą ir ketino skristi į Rusiją[63]. Ir su bermontininkais, ir su Sovietų Rusija Lietuva tada kariavo. Iškračius lėktuvo keleivius, Žvalgybos skyriaus darbuotojas F. Dunajevas, nenorėdamas lėktuvo gabenti traukiniu, bet norėdamas jį kuo greičiau parodyti Kaunui, „paėmęs žemėlapį, kompasą ir revolverį“[64] įsakė lėktuvo lakūnui H. Hess'ei skristi su juo drauge. Lakūnui pagrasino: jei mėgins sukti iš kelio – gaus kulką. Skrydis į Kauną buvo sėkmingas.

To meto Žvalgybos skyriaus darbo specifiką lėmė paskelbta karo padėtis, kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės su bolševikais, lenkais ir bermontininkais.

Todėl su demaskuotais šnipais buvo elgiamasi pagal „karo meto įstatymus". Antai bolševikų žvalgų dalies narys J. Opanskis į Lietuvos kariuomenės užfrontę išsiuntė agentą P. Meilų, davęs jam Morkūno asmens liudijimą. Bet šis buvo sulaikytas ir prisipažino atsiųstas „in Lietuvą dėl suteikimo jam (Opanskiui. – aut. past.) žinių"[65]. P. Meilus mėgino pabėgti iš kalėjimo, todėl I žvalgų punkto viršininkas paprašė imtis priemonių. Ir buvo imtasi – „<...> sulig atsinešimo Generalinio štabo Žvalgybos skyriaus I punkto viršininko ir atsižvelgiant į tai, kad anksčiau minėtas šnipas norėjo pabėgti iš kalėjimo, taigi buvo pavojus nustoti tokio svarbaus nusikaltėlio <...> karo lauko teismas 1919 m. liepos 5 d. <...>, remdamasis tuo, kad prasikaltėlis teisme prisipažino, kad jis tikrai buvo ir yra ant tarnystės raudonosios armijos žvalgyboje <...> nutarė pasmerkti Meilų mirtimi". O po kelių savaičių Kupiškio komendantas V. Prostka buvo atleistas iš pareigų už P. Meilaus sušaudymą (viršijo savo įgaliojimus).

Žvalgybos skyrius sulaikytus šnipus reikalavo būtinai atgabenti į Kauną, ten juos galėjo labiau kvalifikuotai ištardyti ir jų žiniomis pasinaudoti. Vis dėlto pafrontėje veikė sava tvarka ir Žvalgybos skyriaus reikalavimų kariškiai ne visada paisė. Antai 1919 m. liepos 14 d. karininko K. Škirpos (būsimas Lietuvos karinės žvalgybos viršininkas) vadovaujamo bataliono (šiame batalione 1919 m. karininkai buvo A. Jakštas ir S. Raštikis, kurie įvairiu laiku taip pat vadovavo Lietuvos karinei žvalgybai) kareivis sulaikė civiliškai apsirengusį asmenį, kuris „<...> tardant, kuomet nagaika gerai užliejo, prisipažino: esąs legionų kareivis Rudžius Jonas <...>, pasamdytas savo viršininko ėjo į mūsų pusę surinkti žinias ir pranešti savo viršininkui, už ką kiekvieną kartą gaudavo po 100 rublių <...>"[66]. Daugiau žinių, net apie lenkų kariuomenę, neišgauta.

Tarnybos valstybei ypatumai. Lietuvos žvalgybos padėtis 1919 m. rudenį buvo sunki. Iždas buvo tuščias ir iki 1920 metų sausio algų visai nemokėjo. „Slaptiems reikalams pagal tam tikrą orderį keletą šimtų auksinų atgabendavo iš provincijos valdžios iždo, – prisiminė žvalgybos darbuotojas B. Vėžys. – Kritiškais momentais apsukresni valdininkai ir raštininkai gyvybei palaikyti gaudavo keletą auksinų avanso. Kiti parsigabendavo maistą iš namų, kiti prisitaikydavo prie etapo skirstymo punkto ir kitų kariuomenės dalių katilo <...>, o kitiems tekdavo ir pabadauti". Tokia padėtis buvo ir kitose valdžios įstaigose. Algų negaudavo ir valdininkai, ir mokytojai. Bet, kaip rašė B. Vėžys, „<...> nuotaika geriausia, dvasia ir ūpas nenugalimi. Pas visus lietuvius jaučiamas didelis pasiryžimas dirbti ir galutinai išvaduoti Lietuvą. Apie bet kokį partiškumą, sroviškumą, ne tik galvoti, bet ir sapnuoti nieks nesapnavo"[67]. Žinoma, sunkumai

labai trukdė Žvalgybos skyriaus darbą, kuriam reikėjo didesnio nuoseklumo ir tikslumo. Buvo stengiamasi kuo greičiau su rusų ir baltarusių karininkų pagalba parengti lietuvių specialistų. 1919 m. parengta pirmoji „Kovos su šnipais mokymo programa“ (projektas). Mokymas pagal šią programą turėjo trukti 13 valandų, programa buvo suskirstyta į keturias dalis: pirmos valandos skirtos bendram pasikalbėjimui apie valstybės saugumą ir šnipinėjimą, kelios valandos – studijuoti temoms „Šnipai“, „Šnipų įtraukimas į darbą“, „Paslapčių išlaikymas“, „Kova su šnipais“ ir „Kaip elgtis patekus į svetimą valstybę“[68]. Ši mokymo programa buvo paprasta ir skirta daugiau susipažinti su specifine darbo sritimi negu ko nors išmokyti. Tai buvo pirmasis žingsnis.

M. Lipčius po ligos gavo du mėnesius atostogų, bet turėjo jas nutraukti. 1919 m. lapkričio 9 d. Generalinio štabo viršininkas gen. ltn. S. Nastopka įsakymu Nr. 3174 M. Lipčių vėl paskyrė Žvalgybos skyriaus viršininku. Šis lapkričio 11 d. L. Girą paskyrė savo pagalbininku (pavaduotoju)[69], o lapkričio 25 d. buvo įsakyta išformuoti Žvalgybos skyriuje veikusią inteligentų kuopą (ją sudarė buvę studentai arba baigusieji 4–6 gimnazijos klases), kurią labai mėgo L. Gira. L. Gira Žvalgybos skyriuje tarnavo iki 1920 m. sausio 15 d., kol buvo galutinai paliko tarnybą, kaip atsargos karo valdininkas, Vyčio kryžiaus 2-ojo laipsnio ordino kavalierius. L. Giros vadovavimo periodas paliko žymę Žvalgybos skyriaus istorijoje.

1919 m. rugsėjo–spalio mėn. įsteigti IV ir V žvalgų punktai. Žvalgų punktai kiek pajėgdami dirbo ir kontržvalgybos darbą. Net ir su minimaliais resursais. Kiek 1919 m. Žvalgybos skyrius išleido pinigų, tiksliai nežinoma, nes dalis dokumentų neišliko. Tik iš vieno išlaidų punkto matyti, kad žvalgybos reikalams 1919 m. išleista 532 tūkst. auksinų[70]. O kad jie buvo išleisti ne veltui, rodo šie veiklos epizodai: I žvalgų punktas (1919 m. rugsėjo 1 d. įsikūręs Rokiškyje) spalio mėnesį susekė bolševikų organizacijų 9 asmenis, surado laiškus V. Leninui ir N. Bucharinui; rugsėjo 23 d. suėmė lenkų šnipus B. Nedzielskį ir J. Levandauskį, o už šnipinėjimą bolševikams – dar keturis asmenis. III žvalgų punktas rugsėjo mėn. suėmė „Strelcy Nadniemenskie“ 42 narius Kaišiadorių apskrityje[71] ir t. t.

Tačiau provincijų žvalgų punktuose buvo daugiausia ir tarnybinių nusikaltimų. Tai – kyšių ėmimas, naudojimasis tarnybine padėtimi ir t. t. 1919 m. rugpjūčio 16 d. buvo atleistas iš tarnybos ir suimtas už nusikaltimą tarnyboje Žvalgybos skyriaus ypatingųjų reikalų valdininkas[72], vos tris mėnesius atitarnavęs B. Prekeris (vėliau, 1920 m. rugpjūčio mėnesį, Vilniaus karo komendantui jis pasisiūlė už 80 tūkst. auksinų likviduoti V. Kapsuką, bet gen. S. Nastopka jį

ištrėmė iš Vilniaus). Su nusikaltusiais darbuotojais buvo nedelsiant išsiskiriama (bet nebūtinai visam laikui). Kai M. Lipčių pasiekė žinios, jog žvalgų punktų viršininkai ir agentai eidami tarnybines pareigas dažnai elgiasi šiurkščiai ir žiauriai, buvo išleistas įsakymas, kuriuo primenama „visiems punktų viršininkams ir agentams, kad, tarnaujant Valstybės reikalams, ne tiktai nepasiliuosuojama nuo pareigų mandagiai elgtis su piliečiais, bet priešingai, dar labiau reikalingas mandagumas, nes kitaip elgiantis diskredituojami valstybės organai ir mažinamas pasitikėjimas valdžia <...>. Su areštuotais, tardomais ir kratomais elgtis ramiai ir energingai, neleidžiant iš savo pusės bereikalingų kalbų. Nepildantieji šio įsakymo bus kuo smarkiausiai baudžiami, net atidavimu teismui“[73].

ŽVALGYBŲ VORATINKLIS – KAUNAS IR MASKVA, VARŠUVA IR VILNIUS. 1920 METAI

Ir 1920 m. rūpinantis Lietuvos gynyba bei saugumu svarbus vaidmuo teko Žvalgybos skyriui. 1920 m. sausio 1 d. skyriuje pradeda dirbti daugiau darbuotojų, patobulinama struktūra. Įsteigiama atskira Ūkio dalis, kuriai kovo 5 d. pradeda vadovauti I. Černius. Pirmiausia susirūpinta sutvarkyti raštvedybą, etatus, tarnybos lapus, finansus ir ūkio dalykus. Pradėta mokėti neišmokėtas 1919 m. algas. Kuriami nauji žvalgų punktai: sausio 18 d. – 6-asis, sausio 30 d. – 7-asis[74]. Darbui kviečiama vis daugiau lietuvių karininkų. „Kadangi yra reikalinga padidinti Gen. štabo Žvalgybos skyriaus etatus, pavedu <...> pasiūlyti visiems karininkams, kad tie iš jų, kurie nori darbuotis žvalgybos ir priešžvalgybos srity, tuojau apie tai pranešti“, – raginama 1920 m. sausio 20 d.[75] rašte Vilkaviškio komendantui.

1920 m. pradžioje buvo parengtos naujos Žvalgybos skyriaus darbo instrukcijos bei patobulintos 1919 m. gegužės mėn. sudarytos pirmosios instrukcijos. Taip pat parengtas Žvalgybos skyriaus statutas, suformuluoti darbo tikslai:

„1) Duoti tikslias žinias apie priešo kariuomenę.
2) Neleisti skverbtis į Lietuvą priešo žvalgams, trukdyti ir sekti veiklą jau esančių Lietuvos valstybės ribose agentų.
3) Rinkti žinias apie politišką nusistatymą piliečių <...>. Taip pat žinoti nuotaikas ir politines pažiūras, vyraujančias kaimyninėse valstybėse“.

Žvalgų punktus numatyta steigti „vietose, labiausiai svarbiose kariniu ir politiniu atžvilgiu“. Jų tikslas: „Priešininko pusės žvalgyba, kontržvalgyba, pravažiuojančių privačių asmenų per demarkacinę liniją stebėjimas <...>“. Prie karinių junginių buvo numatyta steigti žvalgų punktus, turinčius tokius pat tikslus, bet galinčius greičiau informuoti karinę vadovybę (fronte). Šie punktai turėjo būti pavaldūs brigadų (divizijų) štabų viršininkams, iš jų gaudavo užduotis, o ūkiniais, metodiniais (instrukcijos darbui) ir kitais reikalais turėjo rūpintis Žvalgybos skyriaus viršininkas. Žvalgų punktai turėjo veikti divizijos išsidėstymo rajone, į kurį įeitų ir tos užnugario vietovės, kuriose yra šią dalį aptarnaujančių įstaigų[76].

Žvalgybininkai ir jų agentai. 1920 m. vasario 6 d. vyriausiasis kariuomenės vadas gen. ltn. P. Liatukas ir Generalinio štabo viršininkas gen. ltn. S. Nastopka patvirtino naujus Žvalgybos skyriaus etatus. Žvalgybos skyriuje, be viršininko padėjėjo, numatyta turėti 13 darbuotojų kanceliarijoje, karininką ir jo padėjėją tardymams, 14 darbuotojų Žvalgų dalyje, 7 – Kontržvalgų, 4 – Cenzūros ir Pressos dalyje bei 7 pagalbinius darbuotojus. Aštuoniuose žvalgų punktuose turėjo dirbti po 9–11 darbuotojus. Žvalgybos organizacijai finansuoti numatyta skirti 2 954 400 auksinų, kiekvienam žvalgų punktui skiriant po 140–157 tūkst. auksinų. Žvalgų punktai vien agentūrai išlaikyti galėjo išleisti 480 tūkst. auksinų (po 60 tūkst. auksinų kiekvienas punktas)[77].

Nors 1920 m. vasario mėn. Žvalgybos skyriuje buvo numatyti 133 etatai, bet kovo 15 d. tebebuvo tik 105 darbuotojai: 7 karininkai, 5 valdininkai, 37 laisvai samdomi, 30 rikiuotės ir 26 ne rikiuotės kariškiai. 1920 m. kovo 11 d. į Žvalgybos skyrių eiti tas pačias „išviršinio tėmijimo“ – sekimo viršininko pareigas vėl priimtas L. Giros atleistas P. Žukovas[78]. Iki tol jo pareigos buvo patikėtos visiškai nepatyrusiam, 24 metų amžiaus Alfonsui Vitulskiui, kuris trumpai buvo agentas ypatingiesiems reikalams „Fabrikosas“. Žvalgų dalis buvo papildyta gabesniais, jaunais lietuvių karininkais. Žvalgyboje pradėjo dirbti ir vienas vėliau pasižymėjusių karo žvalgybos vadovų, tuo metu dar jaunas leitenantas J. Matusaitis. 1920 m. balandžio 20 d. Žvalgų dalies naujuoju viršininku paskirtas 2-ojo atsargos bataliono kpt. A. Užupis[79], su kurio atėjimu siejama maždaug reguliaraus žvalgybos darbo pradžia.

Atsisakyta kai kurių papildomų funkcijų. Žvalgybos skyrius liovėsi spausdinti atsišaukimus ir trumpai leistą laikraštį „Przyjaciel Ludu“, skirtą skleisti propagandai už Lietuvos ribų ar prie demarkacinės linijos su lenkais, ir būsimo keliautojo Mato Šalčiaus vadovaujamą Propagandos dalį su 23 darbuotojais (11

instruktorių lenkų pafrontėje, 6 – bermontininkų pafrontėje ir užfrontėje, 4 ypatingi instruktoriai)[80] atskyrė nuo Žvalgybos skyriaus ir perdavė KAM Literatūros daliai. „Žmonių ūpas ir jų nusistatymas link Lietuvos valdžios“, nebebuvo vien tik žvalgybos rūpesčiu.

Matas Šalčius (1890–1940) 1914 m. ištremtas iš Lietuvos emigravo į JAV. ELTOS direktorius, Šaulių sąjungos steigėjas, Žvalgybos skyriaus Propagandos dalies viršininkas 1919–1920 m. Garsus keliautojas. Mirė Bolivijoje, Guajaramerino mieste.

Iki 1920 m. žvalgybos darbą labai trikdė telefonų ir susisiekimo priemonių stoka, nors Žvalgų dalis vis vien turėdavo gauti „tikslias žinias apie priešo kariuomenę ir kaimyninių valstybių kariuomenių organizavimą, apsiginklavimą ir aprūpinimą“. Devyniems Žvalgų dalies darbuotojams 1920 m. pradžioje teko nemažas darbo krūvis. Jiems rūpėjo sekti ne tik kitų valstybių kariuomenės pergrupavimą, judėjimą, bet ir priešiškas žvalgybas už Lietuvos ribų. Tokius duomenis teikdavo negausi žvalgų punktų agentūra. Pavyzdžiui IV žvalgų punktas iki 1920 m. vasario 4 d. turėjo tik 5 slaptus agentus: A. Ambrazevičių-Vanagą Simno valsčiuje (1919 m. rugsėjo 13 d. – gruodžio 13 d.), J. Gecucevičių-Žvirblį Perlojoje (karinės žvalgybos agentas nuo 1920 m. vasario 1 d.), pirklį K. Rezniką-K (nuo 1920 m. kovo 1 d.)[81] ir kt.

Po 1920 m. vasario mėn. vykusio Kauno įgulos kareivių sukilimo sustiprinta Kontržvalgų dalis, kuri turėjo užtikrinti jog tokie įvykiai nepasikartos, ir imtis prevencinių priemonių kariuomenėje. Kontržvalgyba išaugo iki 47 darbuotojų, tačiau dėl patyrimo stokos ir nelengvo darbo darbuotojai palyginti dažnai keitėsi. Iš 137 Žvalgybos skyriaus darbuotojų 1920 m. birželį 52 dirbo provincijų žvalgų punktuose, tačiau vis trūko žmonių. Priklausomai nuo punktų veiklos apimamos teritorijos dydžio (pavyzdžiui, VII Šiaulių punktas apėmė 7 apskritis) juose buvo nuo 2 iki 9 darbuotojų, vadovaujamų jaunesniųjų ir vyresniųjų žvalgų.

Mykolo Lipčiaus slaptas pranešimas. Ar turima kontržvalgybos organizacija galėjo garantuoti Lietuvos nacionalinį saugumą? Į šį klausimą pamėgino atsakyti pats Žvalgybos skyriaus viršininkas M. Lipčius pirmą kartą parengtame slaptame apžvalginiame pranešime krašto apsaugos ministrui 1920 m. kovo 19 d. (pranešimo turinys turėjo įeiti į ministro pirmininko pranešimą apie Lietuvos vidaus sutvarkymą): „Dabartiniu metu matosi vyriausybės ir jos organų

veikloje nebuvimas vieningos valdžios <...>. Šis pavojus paaštrėjo dėl Lietuvos izoliuotos padėties <...>. Tuo metu, kada reikalingas visų sveikų elementų susivienijimas <...> tarp partijų ir atskirų asmenybių, nelaimei, aiškiai pasireiškė nesutarimas <...>. Šis priešiškumas gal neturėtų ypatingai kenksmingų padarinių <...>, bet partinis nepakantumas, specialistų trūkumas valstybiniame darbe ir palyginti neaukštas valdininkų kultūrinis lygis žymiai sunkina padėtį <...>. Būtina dabar tiksliai nustatyti, kokias partijas, organizacijas reikia pripažinti šalies politiniam gyvenimui kenksmingomis, ir kovoti su jomis visomis leistinomis teisėtomis priemonėmis <...>". Kas ir kaip turi būti pripažintas „kenksmingomis organizacijomis", žvalgybos viršininkas nedetalizavo. Visi ir taip suprato, kad tos organizacijos, kurios nepripažįsta Lietuvos valstybingumo ir valdžios legitimumo, galėjo būti ir buvo pripažįstamos antivalstybinėmis. 1920 m. vasario 25 d. Baudžiamajame statute numatyta bausmė už ginkluoto sukilimo rengimą – nuo 4 mėn. iki gyvos galvos kalėti.

„Lietuvos Respublikoje veikiantys Teismų statutai perėjo jai iš buvusios Rusijos imperijos ir buvo sukurti taikos metu, tuomet, kai dabar anarchijos banga iš rytų gali apimti visas kaimynines valstybes, kada Lietuvai grasina kaimyninės stipresnės valstybės, o pačioje Lietuvoje yra daugybė elementų, siekiančių nuversti egzistuojančią valstybinę santvarką, šie įstatymai, persismelkę humaniškumo ir liberalumo dvasia, neatitinka šio momento, – polemizavo M. Lipčius"[82] ir siūlė išleisti laikinus įstatymus, kurie numatytų griežtesnes bausmes už kriminalinius ir karinius nusikaltimus, laikinai leisti Žvalgybos skyriui išduoti patikimumo liudijimus tarnautojams, priimamiems į valstybines įstaigas, kad į atsakingas pareigas nepatektų susikompromitavusių asmenų.

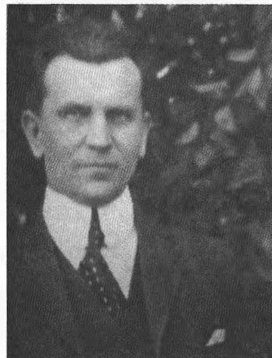
1920 m. kovo 23 d. minėtas pranešimas papildomas raportu krašto apsaugos ministrui, kuriame apibūdinamas Žvalgybos skyriaus darbas. Tuo metu tam tikruose visuomenės sluoksniuose jau dažnai girdėjosi priekaištų Žvalgybos skyriui dėl nepakankamų priemonių prieš buvusius sovietų valdžios veikėjus. Vykstant Steigiamojo Seimo rinkimų kampanijai, tokių priekaištų ypač padaugėjo. Buvo panaikinti visi ypatingi įstatymai, neliko jokių administracinio poveikio priemonių politiniams nusikaltėliams. Iš Žvalgybos skyriaus buvo reikalaujama nusikaltėlį suimti tik tada, kai jis sulaikytas nusikaltimo vietoje arba pas jį rasta daiktinių nusikalstamos veiklos įrodymų, arba turimi liudytojų parodymai.

Žvalgybos skyriaus viršininkas savo raporte konstatuoja, kad tokia tvarka apsunkina antivalstybinių organizacijų likvidavimą: „Nė vienas politinis nu-

sikaltėlis demaskuojamų dalykų nelaiko, ir liudijimų gavimui reikia iškonspiruoti savo agentūrą, kas gresia agentūros netekimu ateičiai <...>. Nuo 1919 m. balandžio mėn. <...> tik Kaune aptikta 6 bolševikiniai ginklų sandėliai <...>. Šiauliuose ir Rokiškyje žvalgybos skyrius likvidavo tarptautinę komunistinę organizaciją, turėjusią ryšių su Berlynu, Bernu, Viena, Libava (Liepoja – aut. past.), Ryga, Stokholmu, Petrogradu ir Maskva <...>. Visi 1919 m. sulaikyti bolševikai-komunistai buvo išvardyti tarybų valdžios reikalavimuose vykdant įkaitų apkeitimą tarp Lietuvos ir Sovietų Rusijos, kas gali būti atestacija skyriaus veiklai". Vis dėlto pripažįstama, kad Žvalgybos skyriaus darbas dar nėra pakankamo lygio. Kitose valstybėse karine žvalgyba užsiiminėjo Generalinio štabo karininkai, turintys specialių žinių – išmanantys strategiją, statistinę geografiją ir pan. Tokių specialistų Žvalgybos skyriuje nebuvo, todėl žvalgyba buvo frontinio pobūdžio, o priešo užnugario žvalgyba ir žinios apie pasirengimą didesnėms operacijoms grynai atsitiktinės. Kontržvalgybos darbuotojai buvo jauni, nepatyrę: „Vieni iš jų, daugiausia jauni žmonės <...> pažeidžia tarnybos reikalavimus ir pradeda imti kyšius, vykdyti kitus tarnybinius nusikaltimus, dėl ko skyrius perkrautas šių nusikaltimų bylomis <...>, kiti asmenys, susižavėję patriotišku jausmu ir manydami bylų vedimo būdus, kurie suteikti įstatymais, esant nepakankamais <...> viršija valdžią, vykdo savavališkas rekvizicijas, kartais, net be savanaudiškų tikslų, muša tardomuosius, siekdami gauti atvirus parodymus. Tokie veiksmai negali sukelti gyventojų simpatijų, o vien tik priekaištus <...>. Ypač šitai stiprinama tuo, kad asmenys, užimantys aukštus postus ir žinomi savo patriotizmu, lieka beveik nebaudžiami nežiūrint nusikaltimo <...>"[83].

Žvalgybos skyriaus viršininkas ne kartą prašė atsiųsti į skyrių intelektualiausius karininkus ir valdininkus, kurie per trumpą laiką galėtų išmokti žvalgybos darbo, bet šie prašymai nebuvo patenkinami. Priešingai, nors Žvalgybos skyrius įėjo į Lietuvos kariuomenės sudėtį, bet paramos negaudavo (kitaip negu 1919 m. pradžioje). Daugumos kariškių požiūris į skyrių buvo priešiškas. M. Lipčiui pačiam teko ieškoti lietuvių kilmės specialistų užsienyje. Tokių buvo ir lietuvių kilmės. Vienu tokių buvo Kazimieras Pilėnas, kuris dirbo Londone policijos teisme vertėju, 1918 metais kelis mėnesius – Didžiosios Britanijos laivyno žvalgyboje, karo ministerijos Žvalgybos ir kontržvalgybos skyriuje, o 1918–1919 m. tarnavo JAV karo žinybos (Military Intelligence) Kontrpropagandos skyriuje tyrėju. M. Lipčius 1920 m. vasario mėn. sužinojęs, kad Anglijoje gyvena „žvalgybos specialistas" K. Pilėnas, iš karto per Lietuvos atstovybę jį pakvietė atvykti „į pagalbą besikuriančiai tėvynei, nes žmonių

specialistų, kurie galėtų žvalgybai vadovauti, pas mus nėra“. Gavęs 5000 auksinų kelionės išlaidoms K. Pilėnas už 2000 auksinų 1920 m. gegužės–liepos mėn. tarnavo Žvalgybos skyriaus instruktoriumi. Nors jis gyrėsi tarnybos žvalgyboje patirtimi, tačiau atvežti dokumentai jokio vadovaujančio darbo patirties nepatvirtino ir greitai K. Pilėnas perėjo dirbti į VRM Piliečių apsaugos departamentą. Padaręs nusikaltimų ir jis pabėgo į Angliją, paskui – į JAV. Ten dirbo sekliu, kol 1933 m. Niujorke atidarė privatų sekimo biurą ir lietuviškoje spaudoje neigiamai atsiliepdavo apie savo patirtį Lietuvoje.

Kazimieras Pilėnas (1972–1956) 1896–1911 m. dirbo Didžiosios Britanijos policijoje, I Pasaulinio karo metu – Didžiosios Britanijos karo ministerijos Žvalgybos ir kontržvalgybos skyriuje, o 1918 spalio 7 d. tarnavo JAV karinės žvalgybos Kontrpropagandos skyriuje tyrėju. 1920 m. gegužės–liepos mėn. tarnavo Žvalgybos skyriaus instruktoriumi. 1926–1933 m. tarnavo sekliu Holmes Electric protective Co, vėliau – Niujorke turėjo private sekimo biurą.

Kitose valstybėse žvalgyba areštus vykdė padedama viešosios policijos, žandarmerijos ar karinės policijos, o tuometinė Lietuvos milicija (vėliau pavadinta policija) buvo labai neorganizuota ir sudaryta iš atsitiktinių asmenų, todėl panaudoti ją minėtiems tikslams buvo neįmanoma. Taigi Žvalgybos skyrius su 7 žvalgų punktais 1920 m. pavasarį (ir vėliau), be tiesioginių savo pareigų, vykdė Karo lauko policijos ir Viešosios policijos funkcijas, buvo apkrautas dideliu susirašinėjimo ir registracijos darbu (išduodavo visokiausių rūšių leidimus – ginklui laikyti, į užsienį važiuoti ir kt.).

Svetimi tarp savų. Į Žvalgybos skyrių kartais prasiskverbdavo ir kitų valstybių agentai. 1919 m. vasarą čekistai J. Olskis ir J. Opanskis iš Daugpilio į Lietuvą atsiuntė V. Griganavičių, kuris, sėkmingai susiklosčius aplinkybėms, sugebėjo tapti Žvalgybos skyriaus darbuotoju. Pirmiausia jis pateko į inteligentų kuopą, o jau iš ten L. Giros vadovavimo laikais (1919 m. rugsėjo 20 d.) – į III žvalgų punktą. 1920 m. vasario 19 d. Žvalgybos skyriaus viršininko įsakymu V. Griganavičius paskirtas III žvalgų punkto ypatingųjų reikalų valdininku (1920 m. vasario 1 d.). Netrukus jis tapo Kontržvalgų dalies ypatingųjų reikalų valdininku ir 1920 m. gegužės 23 d. iš A. Veingardo perėmė II žvalgų punktą, o birželio 3 d. – iš pplk. M. Zareckio ir III žvalgų punktą (dviem savaitėms).

Vincas Griganavičius (1900–1938) nuo 1917 m. Rusijos bolševikų partijos narys, Sovietų Rusijos ČK agentas Lietuvoje 1919–1920 m. Vėliau iki 1937 m. dirbo sovietiniame saugume. Suimtas ir sušaudytas 1938 m. birželio 14 d. Maskvoje.

Tik 1920 m. liepos 25 d. V. Griganavičius, daugiau kaip metus ištarnavęs žvalgyboje, buvo demaskuotas ir pabėgo į Vilnių. Raudonoji armija miesto dar nebuvo palikusi, todėl V. Griganavičius buvo priimtas dirbti į Ypatingąjį skyrių. Tai vienintelis žinomas atvejis, kai komunistas, Sovietų Rusijos agentas buvo įsiskverbęs į žvalgybos gretas[84] (vėliau agentų buvo ieškoma jau tarp dirbančių slaptosiose tarnybose). Lietuvos žvalgyboje taip pat buvo demaskuotas vienas kitas Lenkijos agentas.

Tačiau keli priešo agentai negalėjo sužlugdyti Žvalgybos skyriaus darbo. Stengdamasis tobulinti savo darbą, Žvalgybos skyrius 1920 m. pavasarį parengė instrukcijas dėl komendantūrų ir milicijos tarnautojų bendradarbiavimo su Žvalgybos skyriaus valdininkais, dėl traukiniais važinėjančių keleivių tikrinimo. Buvo nustatytos taip pat demarkacijos linijos perėjimo taisyklės, duoti nurodymai dalių vadams prižiūrėti jiems paskirtus kareivius. Stiprindamas nacionalinį saugumą, Žvalgybos skyrius nustatė Vidaus reikalų ministerijos (toliau – VRM) sekimo įstaigos etatus, sudarė ministerijoms taisykles, pagal kurias reikėjo patikrinti asmenis, stojančius į tarnybą tose ministerijose. Taip pat parūpino, kad būtų aiškios KAM ir VRM kompetencijos ribos, sudarė planą, kaip išvengti riaušių ir sukilimų Kaune, ir t. t.

Žvalgybos skyrius kartu su punktais Rokiškyje, Utenoje, Kaišiadoryse, Virbalyje, Raseiniuose ir Šiauliuose iki 1920 m. gegužės 1 d. atliko didžiulį darbą – išaiškino provincijoje įvairiausias antivalstybines grupes ir šnipus. Per metus sulaikė 1570 žmonių, iš kurių Kontržvalgų daliai teko 665. Iš suimtųjų sudėties galima spręsti, kas labiausiai priešinosi nepriklausomai Lietuvos valstybei ir su kuo kovojo Žvalgybos skyrius. Iš 665 Kontržvalgų dalies suimtų asmenų 270 buvo įtariami bolševizmu, 120 priklausė įvairioms politinėms organizacijos, 132 – be dokumentų, 143 suimti dėl kitų priežasčių (šnipai).

Lietuvos žvalgybos skyrius slaptai nekontroliavo savo darbuotojų, nors šie nepasižymėjo dideliu profesionalumu. 1920 m. liepos 11 d. buvo suimtas IV žvalgų punkto viršininkas J. Marcinkevičius ir jo padėjėjas J. Ščesnulevičius; jie buvo kaltinami tuo, kad 1919 m. lapkričio 18 d.–1920 m. kovo 11 d., ieškodami lenkų šnipų, be teisėto pagrindo darę kratas, apkaltinę ryšiais su lenkais ir

suėmę brolius Volungevičius, iš kurių dar išreikalavę 2 tūkst. auksinų[85]. Tokie darbuotojai buvo griežtai baudžiami (laisvės atėmimu).

Lenino bendražygio sulaikymas. Viena įdomiausių bylų buvo sulaikyto lėktuvo „Breget“ keleivių byla. 1920 m. kovo 9 d. dėl gedimo netoli Kauno, prie Linkuvos kaimo (už VIII forto), nusileido lėktuvas „Breget“, kuriuo buvo skraidinamas šveicarų socialdemokratas Fritzas Platenas. Visi buvo tuoj pat sulaikyti ir pristatyti į Žvalgybos skyrių. Skyriaus instruktorius F. Dunajevas juos iškratė ir rado ne tik daug pinigų (tuo metu Kominternas antivalstybines organizacijas įvairiose šalyse finansavo per kurjerius siųsdami aukso bei sidabro dirbinius, briliantus[86]), bet ir Sovietų Rusijos aukščiausiosios valdžios dokumentų, iš kurių paaiškėjo, kad F. Platenas įgaliojamas Sovietų Rusijos vardu Šveicarijoje vykdyti įvairius sandėrius. Taip dviems mėnesiams į lietuvių žvalgybos rankas pateko vienas garsiausių V. Lenino bendražygių F. Platenas, kuris 1917 m. V. Leninui padėjo išvykti iš Šveicarijos ir užplombuotame vagone per Vokietijos teritoriją pasiekti Švediją bei paskui patekti į Rusiją.

Fritzas Platenas (Fritz Platten) (1883–1942) Šveicarijos socialdemokratų ir komunistų partijų lyderis, 1918–1920 m. buvo suimtas Vokietijoje, Lietuvoje, Ukrainoje, Suomijoje ir Rumunijoje, 1923 m. galutinai emigravo į Sovietų Sąjungą, dirbo Komunistiniame internacionale. 1937 m. buvo suimtas ir žuvo lageryje.

Vokiečių firmai „Deutsche Luft-Reederai“ priklausantis lėktuvas Lietuvos teritoriją perskrido dar 1920 m. sausio 19 d., skrisdamas iš Karaliaučiaus į Maskvą, (vežė „Centrosojuz“ atstovą Krasinskį ir 500 kg medikamentų). Per slaptą agentūrą Žvalgybos skyrius sužinojo, kad dar esant vokiečiams, prieš 8–9 mėnesius, F. Platenas vyko per Kauną į Rusiją ir Kaune buvo apsistojęs pas L. Soloveičiką, žydų reikalų ministro brolį. Suimtu V. Lenino bendražygiu iškart susidomėjo ne tik Žvalgybos skyrius. Gen. ltn. S. Nastopka įsakė sužinoti, kokio pobūdžio yra surasti dokumentai, ir „jeigu dokumentai turi kokios nors politinės reikšmės, tai tučtuojau <...> pranešti šifruotai generolui Turneriui į Rygą <...>“. Bet ypatingos reikšmės dokumentų ne-

rasta. Tik krašto apsaugos ministro padėjėjas A. Merkys gavo iš Žvalgybos skyriaus vieną iš F. Plateno turėtų svarų sterlingų banknotą ir nusiuntė Didžiosios Britanijos komisijos Baltijos provincijoms (Britisch kommission for the Baltic provinces) įgaliotinio padėjėjui plk. ltn. R. Vardui patikrinti, ar nepadirbtas[87]. Nors Šveicarijos valdžia neoficialiai siūlė F. Plateną išsiųsti į Rusiją, Lietuvos valdžia, pradėdama taikos derybas su Sovietų Rusija, jo paleidimą panaudojo savo tikslams – santykiams pagerinti. Žvalgybos skyriaus karininkas ltn. F. Senkus 1920 m. gegužės 12 d. paėmė F. Plateną ir nulydėjo iki Eitkūnų[88].

Pirmi milijonai darbui ir plėtrai. Kad Žvalgybos skyriaus darbas buvo sėkmingas, galėjo rodyti ir tai, jog buvo sulaikomi asmenys, turėję daug pinigų. 1920 m. birželio 21 d., kasą perėmęs I. Černius, rado 14 sulaikytų asmenų pinigus užantspauduotuose vokuose: 9860 carinių rublių, po keletą tūkstančių oberosto auksinų, sovietinių rublių, kerenkų, vokiškų markių, švediškų ir daniškų kronų, šveicariškų frankų, svarų sterlingų, ukrainietiškų karbovancų, bermontininkų auksinų, čekų kronų[89]. Dauguma šių pinigų galiausiai atitekdavo Lietuvos valstybės iždui. Iki 1920 m. gegužės 1 d. (per keturis mėnesius) Žvalgybos skyrius buvo išleidęs 1 586 626 auksinus, o nuo 1919 m. balandžio iki 1920 m. gegužės 1 d. – 2 117 626 auksinus[90].

Darbuotojų atlyginimai nebuvo didesni negu kitose žinybose. Žvalgybos skyriaus viršininkas M. Lipčius gaudavo didžiausią atlyginimą – 1800 auksinų, žvalgų punktų viršininkai – 1200, o mažiausi atlyginimai buvo žvalgų punktų jaunesniųjų agentų – 600 auksinų[91]. Su agentų atlyginimais susijusi tuometinio krašto apsaugos ministro K. Žuko papasakota įdomi istorija. 1921 m. balandžio mėn. pasitraukdamas iš krašto apsaugos ministro pareigų, jis turėjo patvirtinti Žvalgybos skyriaus išlaidas, kurių buvo daug milijonų auksinų. „Paėmiau atsitiktinai pasitaikiusias kelias pozicijas, – pasakojo K. Žukas. – Iš kartotekos ištraukiau tarp kitų ir „žvalgą Agurką“. Kas jis toks? Žvalgybos skyriaus viršininkas Lipčius išėmė iš seifo agentų knygą, surado joje „žvalgą Agurką“, ir štai ką aš ten pamačiau: „Raja Nochimson. Miško g-vė Nr. 15“. Bjauru man pasidarė, ir aš net nepanorėjau paklausti Lipčiaus ką ji apie mane pranešinėjo <...>“[92]. Mat K. Žukas, kaip ką tik išrinktas Steigiamojo Seimo deputatas, tuo adresu gyveno 1920 m. gegužės mėnesį. Vargu ar M. Lipčius šioje istorijoje (jeigu ji neišgalvota) rodė iniciatyvą. Gal K. Žukas buvo sekamas (o gal saugomas?) A. Merkio iniciatyva; A. Merkys 1920 m. pavasarį buvo krašto apsaugos ministras ir taip pat galėjo naudotis agentūrai skirtu slaptu pinigų fondu.

Žvalgybos skyriaus viršininkas M. Lipčius iki 1920 m. gegužės 21 d. net neturėjo karo valdininko laipsnio. Tik artėjant Steigiamojo Seimo susirinkimui, skyriaus instruktorius V. Sizychas pasirūpino, kad jam būtų suteiktas karo valdininko laipsnis.

Bet ne visi sulaukė paaukštinimo ir skyriaus metinių. Vienas pirmųjų žvalgybos darbuotojų P. Tamošiūnas, buvęs II žvalgų punkto viršininkas (Ukmergėje), 1919 m. lapkričio 17 d. pateko į bolševikų nelaisvę ir Maskvoje buvo sušaudytas[93]. Tai pirmoji, bet, deja, ne paskutinė Lietuvos žvalgų auka.

Gresiant Lenkijos karinės invazijos pavojui, Žvalgybos skyrių reikėjo stiprinti. 1920 m. birželio 11 d. Generalinio štabo viršininkas gen. ltn. S. Nastopka patvirtino naujus Žvalgybos skyriaus etatus. Numatyta, kad Žvalgybos skyriaus centre dirbs 156 darbuotojai (20 karo valdininkų, 25 karininkai, 9 laisvai samdomi ir kt.), iš kurių Žvalgų dalyje – 10, Kontržvalgų – 19. Darbuotojai turėjo kelis motociklus ir pora automobilių, tačiau daugiausia naudojosi arkliais ir vežimais. Planuota turėti 10 žvalgų punktų su vienodu darbuotojų skaičiumi – punkto viršininku, ypatingųjų reikalų valdininku, raštvedžiu, 7 vyresniaisiais žvalgais bei 12 karo milicininkų (ir 1 kareivį su vežimu). Iš viso žvalgų punktuose turėjo dirbti 270 žmonių, o skyriaus viršininko pareigos prilygintos brigados vado (generolo) pareigoms.

Ketinta įsteigti 3 žvalgų punktus (iš viršininko, 6 vyr. žvalgų, raštvedžio, 12 karo lauko milicininkų, 1 kareivio su vežimu kiekviename punkte) prie divizijų. Tokius punktus steigti manyta dar 1920 m. pradžioje.

Iš viso Žvalgybos skyriuje numatyta turėti 489 darbuotojus (tarp jų 38 karininkus, 131 karo valdininką, 9 laisvai samdomus). Žvalgybos darbuotojų ginkluotę turėjo sudaryti 1 kulkosvaidis, 121 šautuvas (punktų viršininkams, vyr. žvalgams, „išviršinio tėmijimo“ darbuotojams), 133 revolveriai (tarnautojams, „išviršinio tėmijimo“ darbuotojams). Be to, Žvalgybos skyrius galėjo turėti 138 telefono aparatus[94], kurių trūkumas 1919 m. labai trukdė žvalgybos darbo operatyvumą.

Sekimo agentų („išviršinio tėmijimo“) etatai nebuvo planuoti, bet numatyta turėti 86 ginkluotus sekimo agentus. Žvalgybos darbas turėjo būti tobulinamas ir plačiau naudojant šifrą. Paprastas šifras jau buvo naudojamas 1919 m., o 1920 m. balandžio mėnesį vienam žvalgybos darbuotojui pametus šifrą, nedelsiant visiems žvalgų punktų viršininkams buvo išsiųstas naujas šifras. Be to, punktų viršininkams nurodyta slaptam susirašinėjimui su žvalgybos rajonų viršininkais sudaryti savo šifrą.

Lietuviai su latviais – latviai su lenkais. 1920 m. birželio 16 d. Lietuvos karo atstovas iš Rygos atsiuntė Latvijos „Vidujinės žvalgybos skyriaus statutą". Latvių kontržvalgybos tikslas buvo „susekti priešo šnipus, jų organizacijas ir darbuotojus, taipgi ypatas, kurios savo darbuote padeda ir palaiko priešo – karo ir kitokią priešingą Latvijai ir jos sąjungininkams veiklą". Matyti, kad latvių kontržvalgyba atkreipė dėmesį į sąjungininkų interesų gynimą Latvijos teritorijoje. Kitokia negu Lietuvos buvo ir organizacija – visose apskrityse numatyta įsteigti apskričių skyrius, kurie didesniuose miestuose ir kariuomenės dalyse sukurtų atskirus žvalgybos punktus. Vidinė skyriaus struktūra taip pat savita. Viskas dalijama į tris dalis: raštinę ir ūkio dalį, agentūrą, žvalgybos skyrių. Lietuvos Žvalgybos skyriaus dalys – Žvalgų, Kontržvalgų, Spaudos – turėjo pačios sudarinėti pranešimų santraukas ir apžvalgas, o latviai visą šį darbą numatė pavesti bendrai raštinei. Jų agentūros dalis turėjo kartografijos, vidaus priežiūros, pašto siuntinių, laikraščių kontrolės ir telefonų kontrolės poskyrius. Kartografijos poskyris registravo visus asmenis, palaikiusius ryšį su kontržvalgyba, taip pat registravo komunistus ir kitų šalių agentus bei šnipus. Vidaus priežiūros poskyris turėjo prižiūrėti skyriaus rajonų ir punktų darbuotojus. Žvalgybos darbuotojų darbo priežiūra buvo aktuali ir Lietuvoje, bet čia specialus poskyris nebuvo kuriamas.

Latvijoje kontržvalgyba pašto siuntinius ir laikraščius kontroliavo šį darbą derindama su Generalinio štabo Informacijų skyriumi ir prižiūrėjo tik karo lauko paštą, sekė visus laikraščių pranešimus bei įtartinus skelbimus.

Lietuvai buvo naujiena slapta klausytis telefono pokalbių. Žvalgybos skyrius tai pradėjo daryti tik 1921 m. pradžioje. Latvių kontržvalgybos agentai buvo suskirstyti į slaptus agentus ir agentus, kurie turėjo dar kartą patikrinti atsiunčiamas žinias apie „prasikaltusius elementus", stebėti stotis ir uostus, keleivius ir kitų šalių kariškius, dalyvauti svarbiuose susirinkimuose ir t. t. Latvijos kontržvalgybininkai, kaip ir jų kolegos Lietuvoje, turėjo panašias teises: viršininkas, jo padėjėjai ir ypatingųjų reikalų karininkai (valdininkai) galėjo iškratyti ir suimti kiekvieną įtariamąjį, sugautą vykdant nusikalstamą darbą, arba „tuojau po to liudininkų į tą asmenį nurodžius". Suimtuosius reikėjo per 24 val. ištardyti ir padaryti „motyvuotą nutarimą apie paliuosavimą ar palikimą kalėti"[95], o po to galėjo laikyti ne ilgiau kaip dvi savaites (su vyriausiojo vado leidimu iki 3 mėn.). Palyginti su Lietuva, latvių kontržvalgybos darbuotojų teises labiau varžė terminai.

Ryšiai su Latvijos žvalgybos ir kontržvalgybos darbuotojais Lietuvai buvo naudingi. Latvijoje dirbo kur kas daugiau senųjų specialistų iš carinės Rusijos laikų, tad jų patirtis praversdavo. Antai, 1928 m. Lietuvos valstybės saugumo tarnyba vis dėlto pasirinko latvišką pavyzdį organizuodama savo struktūras provincijoje: rajonai padalyti į punktus (iki tol punktai buvo dalijami į rajonus). 1920 m. birželio–liepos mėn. imtasi registruoti visus asmenis, palaikiusius ryšius su Žvalgybos skyriumi (pirmiausia buvusius ir esančius žvalgų punktų agentus). Punktams išsiuntinėtos anketos, kuriose reikėjo surašyti išsamius duomenis apie agentus – be bendrų duomenų, įrašyti žinias apie agento turtą, šeimyninius ryšius, ką agentas sekė ir pan. (iš viso – 20 klausimų)[96].

Lietuvos žvalgybai dar nebuvo žinoma apie intensyvų Latvijos ir Lenkijos žvalgybų bendradarbiavimą. Vienas buvusių lenkų II skyriaus vadovų Aleksandras Myškovskis (Myszkowski), tapęs pirmuoju Lenkijos kariniu atašė Latvijoje 1919–1920 metų sandūroje, ir vėliau palaikė ryšius su latvių žvalgyba ir keitėsi žvalgybine informacija apie Sovietų Rusiją ir Lietuvą[97]. Būtent per Rygoje A. Myškovskio organizuotą agentų tinklą „Dor" pavyko Lenkiją informuoti apie planuojamas Raudonosios armijos atakų kryptis 1920 m. rugpjūčio pradžioje. Lenkijos žvalgyba 1921 m. įkūrė įstaigą „Rok", vadovaujamą karo atstovo padėjėjo A. Klotzo, kuri stebėjo žvalgybos postus „Moskwa" („Maskva"), „Kowno" „Kaunas" vadovaujamas F. Jagielskio) ir „Dyneburg" („Daugpilis"). Informacija apie Lietuvą ateidavo iš Latvijos užsienio žvalgybos karininkų A. Rušmanio ir Berzinio, bei Latvijos politinės policijos agento Trapeznikovo. Lenkijos komandoras leitenantas B. Jarocinskis buvęs karo atstovu Latvijoje 1921–1926 m. netgi gavo teisę gauti savo agentams Latvijos užsienio pasus (1922 m. rudenį)[98]. Tokia padėtis konflikto su Lenkija kontekste kėlė lietuvių žvalgybai ne mažus pavojus, apie kuriuos dar turėta per mažai žinių.

Nesusektas sukilimas ir prarastas Vilnius. 1920 m. vasarą ir rudenį Lietuvos valstybei vėl iškilo dideli pavojai ir iš Sovietinės Rusijos, ir iš Lenkijos. Tą dieną, kai buvo pasirašyta Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos sutartis, Kaune likviduota karinė komunistų organizacija, suimti 23 žmonės[99]. Bet bolševikai, pasinaudoję kariuomenės sunkumais, ypač suaktyvino agitaciją. 1920 m. liepos 23 d. A. Stulginskiui teko vėl paskelbti karo padėtį ir įvesti mirties bausmę. Tik metų pabaigoje buvo surinktos visos žinios ir paaiškėjo, kad bolševikų partija nuo birželio mėn. pabaigos rengė sukilimą (1920 m. rugpjūčio 29 d.). Griežtos priemonės buvo savalaikės, bet ne viskas nuo jų

priklausė. Levo Trockio-Bronšteino ir M. Tuchačevskio parengtas Lietuvos užėmimo planas jau gulėjo ant stalo[100].

LBKP (b) (tuomet – Lietuvos-Baltarusijos komunistų partija) buvo parengusi sukilimą daug geriau negu prieš metus lenkų POW. 1920 m. birželio mėn. LBKP (b) susirinkime Kaune nutarta prašyti atsiųsti į Lietuvą ginklų, patyrusių specialistų, ČK darbuotojų, paskirti sukilimui rengti 14 mln. *ostmarkių*[101] ir pan. Naudojantis tuo, kad į Lietuvą tuo metu grįžo dešimtys tūkstančių karo pabėgėlių, su padirbtais dokumentais atsiųsti 827 raudonarmiečiai ir 51 karininkas (vien į Kauną atsiųsta 600 kariškių, vadovaujamų kažkokio caro laikų papulkininkio Matvejevo). Atskirai buvo gabenami ginklai. Lietuvos žvalgybos surinktomis žiniomis, atgabenta apie 970 šautuvų, 870 revolverių, 1070 granatų, 16 pūdų sprogmenų. Visa tai plaukė iš Vilniaus (kuriame Raudonoji armija tik laikinai svečiavosi) į valstybę, su kuria Sovietų Rusija tik prieš kelias savaites buvo sudariusi taikos sutartį. Jau vėliau buvo nustatyta, kad 19 žmonių buvo pavesta organizuoti ČK Lietuvoje, o komisaru Kaune paskirtas Karolis Požėla[102]. Jie turėjo sudaryti būrius, kurie sukilimo metu be jokio pasigailėjimo sušaudytų visus įtariamus „kontrrevoliucionierius“. Siekdami tikslo, bolševikai pinigų nesigailėjo. Kontrabandininkams buvo dosniai mokama už ginklų pervežimą, o partijos nariai tuo metu beveik visi gaudavo atlyginimą.

Žvalgybos skyriaus darbuotojams toks sukilimas galėjo kainuoti brangiausiai – juos numatyta šaudyti vietoje. Tik dėl to, kad Raudonoji armija buvo sutriuškinta Lenkijoje ir nebegalėjo padėti „liaudies ginkluotam sukilimui“, LBKP(b) CK atšaukė sukilimo rengimą. Kai kurie nusivylę bolševikai ėmėsi individualaus teroro: atsiųstas instruktorius S. Vaupšas su vietos pogrindininkais 1920 m. lapkričio 13 d. surengė pasikėsinimą į plk. P. Plechavičių.

Pasinaudoję tuo, kad per Lietuvos teritoriją iš Rytprūsių evakavosi internuotas Gajaus korpusas, sukilimo organizatoriai kariniais ešelonais išvyko atgal į Sovietų Rusiją.

Dėl silpnos agentūros apie rengiamą sukilimą Žvalgybos skyrius sužinojo tik *1920 m. pabaigoje ir tik 1921–1923 m., tardant bolševikus, nustatytos to sukilimo* organizavimo smulkmenos.

Vos 1-osios divizijos I žvalgų punkto viršininkas kpt. Jakubėnas pranešė, kad 1920 m. rugpjūčio 26 d. iš Vilniaus pasitraukė paskutinės Raudonosios armijos dalys[103], Žvalgybos skyriui teko kuo aktyviausiai informuoti apie Lenkijos kariuomenės judėjimą. Agentai, sekę Raudonąją armiją, pradėjo sekti ir lenkų

kariuomenę. Iš siunčiamų į lenkų užfrontę žvalgų sužinota, kad lenkų kariuomenėje agituojama prieš lietuvius. Kita vertus Lietuva buvo laikoma Sovietų Rusijos pagalbininke, nors šalių Taikos sutarties slaptasis priedas, leidžiantis Raudonajai armijai karo prieš Lenkiją metu naudotis Lietuvos teritorija (Rytų Lietuvos) buvo slepiamas. Vis dėlto apie lenkų kariuomenės koncentravimąsi Augustavo-Suvalkų rajonuose žvalgyba laiku nesužinojo. Šią žvalgybinę partiją lietuviai pralošė. 1920 m. rugsėjo 22 d. prasidėjęs lenkų puolimas buvo visiškai netikėtas. Maždaug 2 tūkst. lietuvių kareivių ir karininkų pateko į nelaisvę. Žvalgų dalies agentai rugsėjo 24 d. pranešė, kad lietuvių-baltarusių divizija permesta Lydos link, bet šios divizijos tikslų nežinojo. Po kelių dienų B. Balutis pranešė krašto apsaugos ministrui K. Žukui, jog „iš vieno savo žvalgo, idėjinės lietuvaitės studentės, turįs žinių, kad po Suvalkų konferencijos priedanga Pilsudskis ruošiąs kažkokį puolimą“[104]. Spalio 2 d. apie tai pranešė ir prelatas K. Olšauskas. Tuo pat metu Žvalgų dalies viršininkas kpt. A. Užupis informavo, kad minėtoje divizijoje yra „kareivių iš Lietuvos teritorijos ir karininkų, ir Lietuvos dvarininkų, tai ir ūpas pas juos yra linkęs prie kariavimo su Lietuva. Tuomi paaiškinami ir gandai apie lenkų norėjimą užpulti Vilnių“. Spalio 4 d. sužinota, kad lenkų kareiviai kurstomi pulti Vilnių iš Lydos pusės, bet konkrečių lenkų planų žvalgai taip ir neišsiaiškino. Kontržvalgų dalis tik patikrino žinią apie Šv. Dvasios vienuolyne pasislėpusius vienuolius, kurie esą atsiųsti organizuoti Vilniuje sukilimą. M. Lipčiui vadovaujant vienuolynas iškrėstas, bet jokių besislapstančių vienuolių nerasta. Buvo rengiamasi perkelti į Vilnių visą Žvalgybos skyrių, bet kol kas, 1920 m. rugpjūčio 25 d., į Vilnių įsakyta persikelti tik kontržvalgų dalies viršininkui A. Veingardui (paskirtas 1920 m. liepos 1 d.) su visais tarnautojais. Tuo tikslu M. Lipčius Vilnių aplankė rugpjūčio 25–30 d. ir rugsėjo 16–18 d. Nuo rugsėjo 21 d. visi Žvalgybos skyriaus įsakymai buvo leidžiami Vilniuje. Prieš pat L. Želigovskio antpuolį, spalio pradžioje, Alytaus apylinkėse buvo susekta ir likviduota „Strzelcy Nadniemienskie“ organizacija, kuri šnipinėjo lenkų naudai. Už šios organizacijos likvidavimą IV punkto viršininkas S. Lazarevas gavo Generalinio štabo viršininko padėką“. Tuo pat metu Vilniuje susekta ir likviduota komunistinė organizacija – suimti 74 žmonės[105]. Sėkmingo kontržvalgybos darbo neparėmė Žvalgų dalis, ir 1920 m. spalio 8 d. teko skubiai evakuotis iš Vilniaus.

Kontržvalgybos stiprinimas. Mėginant sustiprinti kontržvalgybą, 1920 m. liepos 20 d. sudaryta F. Dunajevo vadovaujama atskira Kauno kontržvalgų dalis, o spalio 1 d. – A. Veingardo vadovaujama Vilniaus[106] ir Gardino kontržvalgų

dalys. Toks pasidalijimas turėjo prasmę, kol dalys buvo įvairiose vietovėse, bet po L. Želigovskio puolimo padėtis pasikeitė ir visos dalys vėl buvo Kaune ar netoli jo. Nors Vilniaus kontržvalgų dalyje vėl buvo numatyti 34 etatai, bet tik penkios vietos tebuvo užimtos. Darbuotojų trūko tiesiog katastrofiškai. Netgi Vilniaus kontržvalgų dalies viršininkas A. Veingardas buvo Vokietijos valdinys (Lietuvos valdžia jį laikė savo piliečiu), o jo darbuotojas, ypatingųjų reikalų valdininkas G. Kadikas – Latvijos valdinys. Kai darbuotojai buvo atsidavę savo darbui, tai netrukdė kovoti su priešiškomis Lietuvai organizacijomis. Per 1920 m. antrąją pusę Žvalgybos skyrius ir jo punktai suėmė 2554 žmones (vėliau pusei iš jų – 1269 žmonėms – bylos nutrauktos dėl įrodymų stokos), iš kurių 517 buvo įtariami komunistine veikla, 610 – veikla lenkų naudai, 1427 – belaisviai, sulaikyti be dokumentų ir t. t. Reikia pasakyti, kad kaip veikimas „lenkų naudai" buvo įvertinamas ir tarnavimas Lenkijos valstybės tarnyboje, kariuomenėje ir pan. Todėl tokie suėmimai daugiau buvo profilaktinio pobūdžio, skirti išsiaiškinti įtartinų asmenų biografijas, buvimo Lietuvoje tikslus.

1920 m. rugsėjo 1 d. sekliams buvo padidintas atlyginimas iki 1000 auksinų, bet ir ši alga, pasak M. Lipčiaus, „nepakankamai sulyginama su jų darbo svarbumu ir pavojumi". Iš tikrųjų šis darbas buvo labai pavojingas ir sekliai buvo gerai apginkluojami. Ne mažiau pavojingas buvo ir agentų darbas. Jie per 1920 m. antrąją pusę atsiuntė 1484 pranešimus, iš kurių 707 – apie komunistus, 9 – apie komunistus kariuomenėje, 528 – apie lenkus, 78 – apie šnipus, 72 – apie įvairias organizacijas. Remiantis šiais pranešimais, Žvalgybos skyriaus kartotekoje užregistruoti 2035 žmonės, iš kurių 1015 – įtariamų komunistų, 9 – kariai komunistai, 557 – įtariami veikę lenkų naudai, 48 – šnipinėjimu, 406 – veikę įvairių antivalstybinių organizacijų naudai[107]. Tokios kartotekos turėjo padėti tirti gautą informaciją apie įtariamuosius, kaupti apie juos informaciją.

Kol nebuvo tinkamai sutvarkyti Žvalgybos skyriaus statutai, nei algų padidinimas (esant didelei infliacijai), nei kvietimas prie „didelio pasišventimo, tikro noro, mokėjimo, sąžiningumo <...>"[108] nesulaikydavo į žvalgybą patekusių atsitiktinių žmonių nuo piktnaudžiavimo ir išdavysčių. 1920 m. rugpjūčio 1 d. dezertyravo V žvalgų punkto vyr. žvalgas A. Vaivodas, rugsėjo mėn. pabėgo išorinio sekimo agentas A. Vaidelauskas-Bulota, spalio 13 d. pašalinti iš tarnybos Kaišiadorių III žvalgų punkto valdininkas Jotkus ir trys agentai, kurie kratos metu pasisavino pinigų[109] ir t. t. 1920 m. rugpjūčio 1 d. skyrių paliko vienas iš jo steigėjų plk. ltn. V. Sizychas. Jo žinios buvo labai vertingos steigiant Žvalgybos skyrių, o jo kompetenciją įvertino ir prancūzai, kurie 1921 m. jį priėmė į

tarnybą Klaipėdoje (vėliau Rygoje). Kartu su V. Sizychu iš skyriaus išėjo ir kitas instruktorius – K. Pilėnas.

Vykstant karui su Lenkija, Žvalgybos skyriuje darbuotojų pagausėjo nuo 137 1920 m. liepos mėn.) iki 239 (1920 m. spalio mėn.). 1920 m. lapkričio 15 d. jau buvo 263, o gruodžio 31 d. – 283 darbuotojai[110]. Bet žvalgų punktuose ir toliau dirbo vos po 4–6 operatyvinius darbuotojus, kurie dažnai keitėsi.

1920 m. rugsėjo mėn. buvo patikslintos žvalgų punktų rajonų ribos: I žvalgų punktas Rokiškyje turėjo keturis rajonus: Braslavo (Breslaujos), Ežerėnų, Kamajų, Pandėlio; II žvalgų punktas Ukmergėje turėjo vieną rajoną: Utenos; IV žvalgų punktas Raseiniuose turėjo tris rajonus: Tauragės, Raseinių, Jurbarko; VII žvalgų punktas Šiauliuose turėjo penkis rajonus: Šiaulių, Kuršėnų, Mažeikių, Kėdainių; VIII žvalgų punktas Telšiuose turėjo du rajonus: Telšių ir Kretingos. Bet viskas greitai keitėsi. Puolant lenkų kariuomenei, III žvalgų punktas, iš Kaišiadorių persikėlęs į Švenčionis, turėjo pasitraukti į Panevėžį, kur jo žinioje sudaryti 4 rajonai: Švenčionių, Molėtų, Utenos, Kupiškio[111].

Žvalgyba prieš L. Želigovskį ir informacijos dalybos. Vienintelė dalis, kuri beveik nedidėjo, buvo kpt. A. Užupio vadovaujama Žvalgų dalis. 1920 m. birželio mėnesį joje dirbo 9, o lapkričio mėnesį – 10 darbuotojų. Jos darbe viską lemdavo ne kiekybė, o darbo kokybė.

Jau netekus Vilniaus, Žvalgų dalis, remdamasi fronto ir užfrontės sekimo medžiaga, sudarė „Istoriją atsiradimo taip vadinamos centralinės Lietuvos"[112]. Tokia apibendrinta informacija padėdavo žvalgybos darbuotojams suvokti padėtį. Tik po to, kai buvo užimtas Vilnius, Žvalgų dalis nustatė gen. L. Želigovskio kariuomenės sudėtį. Tai dar kartą patvirtina teiginį, kad lietuvių karo žvalgybos lygis buvo daugmaž fronto žvalgybos. Savo nepasitenkinimą išreiškė ir Generalinio štabo viršininkas K. Kleščinskis, atsiuntęs Žvalgybos skyriui įsakymą: „Įsakau susipažinti su „Nastavlienije po organizacii razviedyvatelnoj služby" („Žvalgybos organizavimo nuostatai"), pritaikyti prie mūsų gyvenimo ir per 4 dienas pristatyti"[113].

Nors ir pavėluotai, bet dar iki lemiamų mūšių ties Širvintomis ir Giedraičiais buvo surinktos tikslios žinios apie L. Želigovskio kariuomenę. Žvalgų dalis informaciją rinko iš perbėgėlių, belaisvių ir agentų. Bendra karinė-politinė situacija buvo nustatoma remiantis spaudos analize ir agentų pranešimais. Žvalgų dalis sužinojo, kad Lenkijos vyriausybė, tik užėmus Vilnių, pradėjo skleisti melagingas žinias apie tariamą vokiečių puolimą ir tuo pretekstu koncentravo savo divizijas tie demarkacine linija. Tuo buvo paralyžiuotas Lietu-

vos kariuomenės veikimas Suvalkijoje ir leista L. Želigovskiui nekliudomai pulti rytų Lietuvoje. Bet taip manyta neturint visos informacijos apie Sovietų Rusijos ir Lenkijos derybas dėl preliminarios taikos sutarties pirmomis spalio mėnesio dienomis. Tuo metu Rusija nusileido lenkų reikalavimui atiduoti „koridorių", apjuosiantį Lietuvą iš rytų ir atskiriantį ją nuo Rusijos[114]. Taigi, ne tariami gandai apie vokiečių pasirengimus, o realūs derybų rezultatai leido L. Želigovskiui pasinaudoti J. Pilsudskio sankcija užimti Vilnių ir sukurti du dešimtmečius trukusį konfliktą.

Informaciją apie L. Želigovskio kariuomenės užnugarį Žvalgų dalis gaudavo iš agento Gardine Vanago (anksčiau jis pranešinėjo apie Raudonąją armiją), taip pat iš agentų, sekusių karinių ešelonų judėjimą Vilniaus–Lydos–Gardino[115] ruožu. Tačiau lietuvių žvalgybos veiklą sunkino tai, kad L. Želigovskio kariuomenės dislokacijos rajoną („Vidinę Lietuvą") saugojo geriausios lenkų kariuomenės dalys, lauko žandarmerija ir kontržvalgyba. Prieš Lietuvą veikė (1920 m. gruodžio mėn.) ir L. Želigovskio organizuota karinė žvalgyba, vadovaujama štabo viršininko mjr. Mariano Koscialkovskio (M. Kościałkowski-Zyndram)[116]. Ši žvalgyba taip pat buvo pafrontinė. Tai patvirtina ir M. Riomeris savo atsiminimuose apie kelionę iš Suvalkų į Kauną: „<…> užėjau į vadinamąją „defenzyvą", karinę-politinę slaptosios tarnybos įstaigą (1920 m. lapkričio 12 d. Suvalkuose – aut. past). <…> Čia ėmė mane įkalbinėti, kad sutikčiau būti jų politiniu agentu ir teikčiau jiems politinių žinių iš Kauno. Blogai pataikė <…>. Bet charakteringa, kad tokie pasiūlymai daromi lenkų keleiviams, vykstantiems iš Suvalkų į Lietuvą <…>"[117]. Dėl karo stovio abi konfliktuojančios šalys perkasė kelius, išmontavo geležinkelius, uždraudė pašto ir telefoninį ryšį. Tad žvalgybinės informacijos perdavimui reikėjo ieškoti aplinkinių kelių.

Lietuvos žvalgybos skyrius per Latvijos karo atstovą Kaune 1920 m. lapkričio 19 d. visiškai slaptai gavo Latvijos karinės žvalgybos žinių apie L. Želigovskio kariuomenę. Tose žiniose smulkiai nurodyta L. Želigovskio kariuomenės dislokacija ir jo ryšiai su buvusiu Judeničiaus kariuomenės generolu majoru S. N. Bulak Balachovičiumi, iki tol veikusiu tik prieš Sovietų Rusiją[118]. Kodėl lietuvių ir latvių žvalgybos taip glaudžiai bendradarbiavo, matyti iš Žvalgų dalies 1920 m. lapkričio–gruodžio mėn. pranešimų, kurių turinys, ko gero, buvo atskleistas ir latviams: „<…> paskutinę savaitę sustiprinta mūsų žvalgyba nušvietė gan įdomų momentą <…>. Čia Lietuvos ir Latvijos laukuose turėjo arba turės įvykti paskutinis kovos epizodas tarp Prancūzijos ir Vokietijos – dviejų istorinių pusių. Gerai apmąstyti kovos būdų planai rodo Prancūzijos pastangas atskirti

neapkenčiamą jai Vokietiją nuo Rusijos sunaikinant mažesnes valstybes, kaip Lietuva ir Latvija, ir jų vietoje turėti savo vasalą Lenkiją. Prancūzų strategai, apsvaiginti abejotinais vokiečių pergalėjimais, matyt, užmiršo tą faktą, kad istorija nedovanoja vienos tautos pavergimo kita, kad nesveikų genijų sutverti Balkanai bus visokių vaidų priežastimi ir gali būti jei ne visos Antantės, tai bent šalininkų ir pasekėjų žlugimo priežastimi. Tokiais pavyzdžiais gali būti Kolčakas, Vrangelis, Petliūra ir kiti. Dabar Lenkijos eilė <...>. Lenkija, sutvėrusi Lietuvoje Želigovskį, Silezijoje rengia generolą Rojį ir nežinia ką Latvijoje <...>". Žiniomis apie Lietuvos-Lenkijos fronte pasirodžiusius „latgalių" pulkus nedelsiant buvo pasidalyta su kolegomis Latvijoje. Žinoma, oficialūs Lietuvos ir Latvijos santykiai atrodė kiek kitaip negu neoficialūs kontaktai (žvalgybų lygiu).

Išlieka atviras klausimas ir apie tai, kiek ir kokios karinės žvalgybos surinktos informacijos per Lietuvos karinę vadovybę patekdavo į sovietinių diplomatų rankas. Ar sovietinis atstovas Kaune A. Akselrodas pagrįstai gyrėsi, kad jų karo atašė pulkininkas Koliankovskis reguliariai gauna karinės žvalgybos žinių suvestines[119]? Manytina, kad informacija apie žinomą Lenkijos kariuomenės judėjimą iš tiesų buvo teikiama ir tam pagrindo duoda buvęs gana aktyvus lietuvių politikų bendradarbiavimas su sovietiniais diplomatais.

Nuo Gruzijos iki Berlyno. 1920 m. pabaigoje Žvalgų dalis ėmė labiau domėtis žiniomis ne tik iš pafrontės, bet ir iš tolimesnių šalių. Antai 1920 m. gruodžio 21 d. buvo parengtas pranešimas apie Gruziją: „<...> Gruzijos tautinės gvardijos operatyvinės dalies viršininkas <...> yra Lietuvos pilietis gen. štabo pulkininkas M. Varanavičius. Jis yra pravoslavas, bet mokąs lietuviškai, mažųjų tautų nepriklausomybės šalininkas <...>. Gruzinai kovoja su bolševikais kaip įmanydami. Kontržvalgyba pas juos pastatyta labai gerai. Taip pavyzdžiui: Gruzijoje fotografuojami visi lankantieji Sovietų Rusijos atstovybę. Į Lietuvą gruzinai žiūri labai palankiai. Jie priėmė Lietuvos atstovus, kuomet mūsų Taryba buvo Vilniuje 1918 m. ir nebuvo kieno nors pripažinta <...>. Iš trijų Užkaukazės valstybių lieka tik viena Gruzija pasiryžusi iki galo kovoti dėl savo nepriklausomybės <...>"[120]. Dėmesys tokiai tolimai valstybei neatsitiktinis – ir Gruzijos, ir Lietuvos likimai 1918–1920 m. buvo labai panašūs, panašių veiksmų prieš šias valstybes ėmėsi ir Sovietų Rusija: ji rėmė antivalstybines organizacijas, priverstinai sudarė taikos sutartį ir tuo pat metu slaptai rėmė bolševikų sukilimą.

1920 m. pabaigoje Žvalgų dalis turėjo agentų didžiausiuose Europos miestuose. Gruodžio mėn. Berlyne darbavosi užverbuoti agentai Iljinas, Lipinas, D. Kleinas (vėliau paaiškėjo, kad pastarasis – vokiečių žvalgybos darbuotojas),

Orlovskis, Pavlenka, Henrikovas, Dmitrijevas ir kiti. Kiekvienč mėnesį jiems buvo mokama nuo 1000 iki 2500 markių ir dar beveik tiek pat įvairioms išlaidoms. Daugiausia įsigudrino gauti dvigubas agentas Kleinas – 2500 markių. Ši agentūra pirmiausia buvo nukreipta prieš Lenkiją ir Sovietų Rusiją. Už gautus pinigus agentai turėjo gerai padirbėti. Štai praporščikas Bavkūnas iš Berlyno į Maskvą nusiuntė du agentus. Vienas jų turėjo nuolat gyventi Maskvoje, o kitas po 5–6 savaičių privalėjo grįžti į Berlyną su gauta informacija. Vėliau likęs agentas turėjo kas savaitę siųsti pranešimus į Lietuvos žvalgybos skyrių. Už tokį darbą agentas gaudavo 1500 markių, o praporščikas Bavkūnas už verbavimą – 2000 markių. Kitas Lietuvos žvalgybos agentas (taip pat Berlyne) – poručikas Karcevas – už verbavimo darbą gaudavo tokį pat atlyginimą, o įvairioms išlaidoms – 1500 markių. Poručiką Karcevą 1920 m. gruodžio mėn. iš Berlyno iškvietė į Kauną, ten jis gavo instrukcijas ir užduotį „siųsti patikimus agentus į su mumis sutartą valstybę žvalgybai", o gautą informaciją siųsti į Kauną. Tik per dvi paskutines 1920 m. savaites žvalgybai Berlyne buvo išleistos 12 605 markės. Iš viso organizuoti žvalgybai Sovietų Rusijoje ir Lenkijoje buvo išleidžiama 23 tūkst. markių per mėnesį[121].

Žvalgų dalis per 1920 m. antrąją pusę gavo daugiau kaip 700 pranešimų apie kitų šalių kariuomenės sudėtį ir dislokaciją. Vilniaus netekimas paskatino sustiprinti žvalgybą. Buvo nustatyta Lenkijos kariuomenės organizacija ir pasiskirstymas fronte bei tolimoje užfrontėje. Apie lenkų kariuomenę buvo parengtos 4 mėnesio santraukos, 20 savaitės santraukų su schemomis, 107 dienos pranešimai. Kol Sovietų Rusijos kariuomenė buvo Lietuvos teritorijoje, ji taip pat buvo aktyviai sekama. Žvalgyba apie Raudonąją armiją pateikė 11 santraukų su schemomis ir 6 pranešimus. Be to, buvo išaiškinta latvių kariuomenės organizacija ir judėjimas frontuose bei Latvijos teritorijoje, prancūzų kariuomenės Klaipėdos krašte sudėtis ir paskirstymas, Čekoslovakijos kariuomenės organizacija. Kaip jau minėta, be agentų pranešimų, buvo naudojamasi belaisvių ir perbėgėlių (tokių per pusmetį atsirado 911) tardymo medžiaga. Žvalgų dalies parengtos santraukos ir pranešimai buvo siunčiami valstybės prezidentui, ministrui pirmininkui, krašto apsaugos ministrui, vyriausiajam kariuomenės vadui, Generalinio štabo Operatyvinės dalies viršininkui, visų divizijų vadams ir visiems žvalgų punktų viršininkams[122].

Sovietinės misijos šešėlis. Ir pati Lietuva buvo Sovietų Rusijos ir Lenkijos žvalgybos bei antivalstybinio veikimo arena. Sovietų Rusijai tai buvo kur kas paprasčiau, nes ji ne tik laikė už „pavadėlio" komunistų partiją, bet

ir nesivaržydama naudojosi visais carinės Rusijos saugumo policijos archyvais. 1917 m. paskelbus dalį tų archyvų išaiškėjo kai kurių lietuvių veikėjų ryšiai su carine saugumo policija – ochranka. Bet dauguma slaptų dokumentų liko neskelbti ir Sovietų Rusija įgijo papildomų galimybių verbuoti agentus. Šantažuojant buvusios ochrankos slaptus bendradarbius buvo galima išgauti reikalingą informaciją. Taip pat išliko galimybė sukompromituoti nepaklusniuosius. 1920 m. spalio mėn. Sovietų Rusijos pasiuntinys Akselrodas Lietuvos krašto apsaugos ministrui K. Žukui užsiminė apie du vyriausybės narius: gudų reikalų ministrą D. Siemašką ir ministrą „A" (matyt, žemės ūkio ministrą J. Aleksą), tariamai „senus caro ochrankos agentus"[123]. Jau vėliau K. Žuko atsiminimuose „gudų reikalų ministras Sm." pavadintas senu rusų saugumo agentu, kurio tarnybai pridengti jis buvo paskirtas Vilniaus gaisrininkų brandmeisteriu, o kitas ministras „A" – už 25 rb tarnavęs rusų saugume slapyvardžiu Muma. Tačiau panašu, kad sovietiniai diplomatai manipuliavo krašto apsaugos ministru, kuris nestokojo entuziazmo dėl tariamos Sovietinės Rusijos paramos prieš Lenkiją.

Bet 1920 m. Sovietų Rusija daugiau dėmesio skyrė komunistams. Per paskutinius 1920 m. mėnesius Žvalgybos skyrius sistemingai gaudavo žinių, kad Kaune esanti Sovietų Rusijos atstovybė aktyviai stiprina Lietuvos ir Baltarusijos komunistų partijos antivalstybinę veiklą. Kontržvalgų dalis išsiaiškino, kad „visi vietiniai bolševikų veikėjai <...> ir konspiratyviniai butai yra pilnam kontakte su Akselrodu – Sovietų pasiuntinybe"[124], iš kurios gauna pinigines pašalpas. Sovietų Rusijos atstovybės darbas nenuėjo vėjais. Žvalgybos skyrius konstatavo, kad 1920 m. pabaigoje „<...> nesikišimas į mūsų valstybės vidaus reikalus yra tik taikos sutarties fikcija, yra tuo hipnozu, kuriuo Sovietų Misija stengiasi nukreipti mūsų vyriausybės domę ir, naudodamiesi mūsų tautos pasitikėjimu, nori suardyti mūsų valstybės tvarką ir įtraukti Lietuvos liaudį į begalinį vargą. Lenkų okupacijos jungas ir kruvinos tarybų diktatūros šmėkla yra mums lygiai negeistinos, todėl mes savo laiku turime įtempti visas pajėgas, kad atremti pavojų mūsų vidujinio gyvenimo tvarkai, nuo gresiančio bolševizmo ir dalinai nuo Sovietų Misijos intrigų". Per šią atstovybę į Berlyną vykdavo Kominterno kurjeriai, kurie veždavo komunistinę literatūrą. Buvo galima retesniais atvejais naudotis ir diplomatinių kurjerių pagalba, tačiau pagal Sovietų Rusijos ir Vokietijos susitarimą kurjeris galėjo vežti iki 15 kg diplomatinį paštą. Vokietijos vidaus reikalų ministras teigė, kad Sovietų Rusijos diplomatinio pašto maišuose bus agitacinė medžiaga. Ir jis buvo teisus. Vieną tokį kurjerį – O. Kacą, išėjusį iš

Rusijos atstovybės ir turėjusį padirbtą pasą, 1920 m. lapkričio 16 d. sulaikė kontržvalgybos darbuotojai[125].

Ovsėjus Kacas – Sovietų Rusijos pasiuntinybės slaptas kurjeris 1921 m.

Pas O. Kacą rasti net 108 paketai, kurie turėjo patekti į Vengriją, Daniją, Vokietiją, Švediją, Austriją, Ameriką, Norvegiją ir Angliją. Taip pat paaiškėjo, kad tarp Kauno ir Rygos sovietinių misijų vyko aktyvus „diplomatinis susirašinėjimas", o diplomatiniu paštu vieni kitiems siuntinėdavo dideles pinigų sumas. Susekti kiekvieną šių misijų žingsnį, visus kurjerius buvo tiesiog neįmanoma. Vien per Estijos teritoriją nuo 1920 m. balandžio 16 d. iki gruodžio 31 d. pervažiavo į Europą 1620 „diplomatinių kurjerių", o grįžo tik 587[126]. Vakarų Europoje, Kominterno Vakarų biure buvo sukurtas „N-Aparatas", kuris nuo 1923 m. gamino padirbtus pasus (apie šimtą kiekvienais metais) nelegaliam darbui.

Praktika parodė, kad bolševikų antivalstybinės organizacijos 1919–1920 m. palaikė glaudžius ryšius su Sovietų Rusijos karine žvalgyba, nes Žvalgybos skyrius „sekdamas šnipų organizacija, *volens–nolens* (noromis nenoromis) susidurdavo su grynai partine komunistų darbuote <...>". Įsikūrus Sovietų Rusijos atstovybei, ryšius su vietos komunistais užmezgė ir diplomatai. Jie ieškojo sau darbuotojų ir tarp nekomunistų, o radę naudodami juos kaip agentus arba siųsdavo kurjeriais į kaimynines šalis. Žvalgybos skyrius gavo tikslių žinių, kad Sovietų Rusijos atstovybė padidino laisvai samdomų tarnautojų skaičių iki 80 žmonių, kurie gyveno įvairiose Lietuvos vietovėse. Tai labai apsunkino kontržvalgybos darbą, nes misija tuos žmones prilygino akredituotiems diplomatiniams atstovams ir kliudė juos suiminėti už neteisėtą veiklą. Buvo konstatuota, kad „gyvenančių Lietuvoje Sovietinės Misijos narių priešvalstybinė darbuotė plati, rimta, energinga ir visapusiška <...>. Lietuva dabartiniu metu aptraukta tankiu voratinkliu komunistų „jačeikų", o pats voras sėdi Sovietų Misijos rūmuose". Net iš Vokietijos gauta žinia, kad „Rusų Sovietų valdžia yra pasiryžusi visomis išgalėmis slaptai ruošti visose pakraščio valstybėse vidujinį sukilimą bolševikų dvasioje". Kauno ir Raseinių komunistai svarstė klausimą dėl teroro naudojimo prieš provokatorius, kai kuriuos vyriausybės narius ir Žvalgybos skyriaus tarnautojus. To jau nebuvo galima nepaisyti, nes teroras buvo vykdomas Latvijoje ir Lenkijoje. Žvalgybos skyriuje į tą žinią buvo atkreiptas dėmesys. Siekdami labiau konspiruoti savo bendradarbiavimą Kominterno, VČK ir

sovietinės Žvalgybos valdybos (karinės žvalgybos) atstovai 1921 m. rugpjūčio 8 d. parengė projektą kaip užsienyje turi bendradarbiauti Kominterno skyriai ir VČK bei Žvalgybos valdybos atstovai: „Žvalgybos valdybos ir VČK atstovai jokiu būdu neturi teisės finansuoti užsienyje partijas ar grupes. Šią teisę turi tik Kominterno Vykdomasis komitetas; Žvalgybos valdybos ir VČK atstovai negali kreiptis į užsienio partijas ir grupes siūlydami bendradarbiauti Žvalgybos valdybos ir VČK naudai; Žvalgybos valdyba ir VČK gali komunistų partijų prašyti pagalbos tik per Kominterno atstovus; Kominterno atstovas privalo teikti VČK ir Žvalgybos valdybai ir jų atstovams visokeriopą pagalbą“[127]. Labiausiai įslaptintas ir slaptas Kominterno tarptautinių ryšių skyrius tapo jungiamąja grandimi tarp Kominterno ir VČK bei karinės žvalgybos. Jo veikla visiškai kopijavo bet kurią žvalgybos tarnybą – turėjo legalius ir nelegalius darbuotojus, kurjerius, šifruotojus, radistus, priedangos dokumentų gaminimo tarnybą. Būtent per šį skyrių buvo finansuojama ir visa antivalstybinė Lietuvos komunistų partijos veikla. Dažnai per Kominterno tarptautinių ryšių skyriaus punktus buvo perduodami „kaimynų“ (GPU ir karinės žvalgybos) dokumentai, šifrogramos ir pinigai.

Be to, Rusijos misija savo oficialiems ir slaptiems bendradarbiams mokėjo daugiau negu galėjo sumokėti Lietuvos žvalgybos skyrius. Žvalgybos skyriaus viršininkas, matydamas, kad skyrius materialiai ir organizuotumu atsilieka nuo atitinkamų Sovietų Rusijos ir Lenkijos tarnybų, iškėlė reikalavimus: „Žvalgybos skyrius, kovojantis su špionažu ir savo darbuotėje susidurdamas su priešvalstybinėmis organizacijomis, labai reikalauja inteligentinių pajėgų. Dauguma nesupranta Žvalgybos skyriaus uždavinių, skaito darbą jame neprideranciu doram piliečiui ir todėl vengia jo. Žvalgybos skyrius neturi plačios paramos valdžios sferose, tuomet kai jos yra „akys ir ausys“ tos pat vyriausybės. Pildydamas be galo atsakomingą valstybinį darbą, Žvalgybos skyrius reikalingas atsidavusių ir teisingų darbininkų, todėl jo tarnautojai turi būti pakankamai aprūpinti. Pastaruoju laiku Žvalgybos skyriaus tarnautojams gresia pavojus tapti teroristinio akto auka, todėl daugelis iš jų rengiasi pakeisti savo tarnystę. Reikėtų skubiai įvesti gyvasties draudimą tarp įstaigos tarnautojų, pildančių politinės policijos funkcijas, kaip yra Vakarų Europoje <...>. Įvykdžius minėtas sąlygas, visi netobulumai, klaidos ir net Žvalgybos skyriaus tarnautojų nusikaltimai patys savaime išnyktų“[128]. Reikalavimas „inteligentinių pajėgų“ 1920 m. gruodžio mėn. buvo toks pat aktualus kaip ir 1919 m. gegužės mėn. Valdžia savo parama nelepino. Priešingai, net vykstant karui su Lenkija kai kurios kariuomenės dalys ne

tik neteikdavo pagalbos Žvalgybos skyriaus tarnautojams, bet netgi juos persekiodavo (tokių atvejų pasitaikydavo ir 1919 m.).

Siekiant sustiprinti kovą su antivalstybine veikla, o gal norint pagaliau atskirti žvalgybą ir kontržvalgybą nuo politinio sekimo (politinės policijos), 1920 m. pabaigoje buvo sudarytas „Lietuvos Respublikos politinės policijos įsteigimo" projektas, kuriam, deja, nebuvo pritarta ir jis nebuvo pritaikytas. Tuo metu antivalstybinis veikimas ir šnipinėjimas dažnai susikirsdavo, todėl ir Žvalgybos skyrių išskaidyti sąlygos nebuvo subrendusios.

1920 m. antrojoje pusėje tuometinis Žvalgybos skyriaus viršininkas M. Lipčius rašė: „Nežiūrint į daugybę trūkumų ir netobulumų, svarbiuose mūsų tėvynei momentuose: Sovietų Rusijos-Lenkų karo metu, Želigovskiui sulaužius sutartį ir užėmus Vilnių, kuomet Lietuvon plaukte plaukė įvairūs bolševikų „rojaus" pranašai, norėdami įvesti sovietų valdžią Lietuvoje ir tokiu būdu padėti rusams „pratiesti" ranką Vokietijos proletariatui, kuomet Lietuvoje suko sau lizdus įvairios priešvalstybinės bolševikų ir lenkų organizacijos, norėdamos praryti Lietuvą drauge su jos nepriklausomybe, Žvalgybos skyriui įtempus visas savo pajėgas, visgi pavyko užkirsti kelią daugelio minėtų organizacijų darbuotei ir tokiu būdu išgelbėti Lietuvą nuo ne kartą jos nepriklausomybei grėsusių pavojų"[129].

Žinoma, Lietuvos nepriklausomybės išsaugojimas 1920 m. buvo ne vien Žvalgybos skyriaus nuopelnas, bet kaip krašto apsaugos sudedamoji dalis Žvalgybos skyrius prie to irgi prisidėjo.

NELIKTI CARO ŽANDARAIS IR ŠVENTAI LAIKYTI PASLAPTIS

1921 m. kovo 30 d. laikinasis žvalgybos skyriaus viršininkas M. Lipčius pagaliau buvo patvirtintas savo pareigose. Mėginant tobulinti Žvalgybos skyriaus struktūrą, pamažu pradėjo ryškėti būtinybė suvienodinti struktūras provincijoje, vėl sutelkti kontržvalgybą viename centre. 1921 m. kovo mėnesį jau veikė 8 žvalgų punktai ir 3 kontržvalgų dalys. Todėl 1921 m. liepos 1 d. kontržvalgų dalys performuotos į žvalgų punktus: Kauno kontržvalgų dalis į IX žvalgų punktą, Panevėžio – į X, Vilniaus – XI Kaišiadoryse, Gardino kon-

tržvalgų dalis į trumpai veikusį XIII žvalgų punktą (nerasta dokumentų apie XII punkto dislokacijos vietą). Vienuolika žvalgų punktų turėjo 36 teritorijos dydžiu ir gyventojų skaičiumi labai netolygius žvalgybos rajonus. Kiekvienas jų buvo apkrautas ir didelės apimties popieriniu darbu: turėjo po 12 nuolat papildomų raštų bylų (gaunamųjų ir siunčiamųjų slaptų raštų, pinigų apskaitos, telefonogramų, inventoriaus, ginklų ir kt.), 26 slaptų bylų (slaptų įsakymų, instrukcijų apie ieškomus žmones, apie slaptai sekamus asmenis, įvairių įvykių, susijusių su perbėgėliais, belaisviais ir pabėgėliais, slaptų darbuotojų asmens bylos ir t. t.), 9 neslaptų bylų (Žvalgybos skyriaus, Lietuvos kariuomenės įsakymų ir kt.)[130]. Punktai jau buvo geriau aprūpinti: turėjo savo šapirografus (dokumentų dauginimui), telefonus, apylinkių žemėlapius. Žvalgybininkai, kurie savo darbe dažnai susidurdavo su ginkluotais antivalstybinių organizacijų dalyviais ir teroristais, buvo apginkluoti revolveriais ir granatomis.

Už stiprią valstybinę kontrolę. Žvalgybos skyriaus darbui aptarti pradėta rengti dalių ir punktų viršininkų pasitarimus. Pirmas toks pasitarimas įvyko 1921 m. birželio 1 d., kai buvo svarstomos įvairios žvalgybos ir kontržvalgybos darbo problemos. Viename posėdžių Žvalgų dalies viršininkas kpt. A. Užupis pasiūlė žvalgų punktų darbą labiau orientuoti trimis kryptimis: karo žvalgybos, kontržvalgybos ir ūkinių bylų nagrinėjimo. Bet tuo metu dėl Žvalgybos skyriui primestų papildomų funkcijų tai padaryti buvo nerealu. Rugsėjo 30 d. posėdyje išsiaiškinus, kad žvalgybos rajonus reikia steigti sekamų organizacijų centruose (tuos rajonus, kurie duoda mažai naudos, numatyta panaikinti)[131], jau kitą dieną buvo paskelbtas įsakymas nustatantis žvalgybos rajonus. Tačiau ne viskas priklausė nuo Žvalgybos skyriaus darbuotojų. Objektyvios sąlygos lėmė, kad 1921–1922 m. skyrius toliau atliko darbą „tokių valstybinių įstaigų, kurių Lietuvoje dar visiškai nėra, o taip pat ir tų, kurios gyvuoja, bet jų funkcijos glaudžiai siejasi su Žvalgybos skyriaus funkcijomis". 1921 m. pradėta rimčiau svarstyti karinio Žvalgybos skyriaus reorganizavimą, kuris padėtų atsikratyti politinio sekimo ir kitų kariškiams nebūdingų funkcijų. Balandžio 19 d. M. Lipčius įsakė Gardino kontržvalgų dalies viršininkui, buvusiam Tverės kavalerijos karo mokyklos absolventui ir rusų kontržvalgybos darbuotojui Andrejui Povaravičiui parengti „Lietuvos valstybės apsaugos milicijos" projektą. „Apsaugos milicija" turėjo dirbti tai, ką iš dalies vykdė Žvalgybos skyrius, karo komendantai ir Piliečių apsaugos departamentas. Tai – kova su antivalstybine veikla, valstybės sienų, pereinamųjų pasienio punktų, geležinkelių, vandens kelių ir plentų apsauga bei Kriminalinės policijos funkcijos (tik prie karinių

dalinių). Bet ši „apsaugos milicija“ liko tik projekte. Ir toliau, be žvalgybos ir kontržvalgybos, skyriui priklausė asmenų be dokumentų bylų nagrinėjimas, iš Sovietų Rusijos grįžtančių žmonių kontrolė (tremtinių punktuose), geležinkelių kontrolė, dezertyrų ir valstybinių įstaigų tarnautojų nusikaltimų nagrinėjimas. Nors Žvalgybos skyriaus viršininkas M. Lipčius rašė, kad nėra „reikalingų ir galutinai sutvarkytų įstaigų kitose valstybės aparato srityse ir griežto jų darbo paskirstymo, kas verčia Žvalgybos skyrių atlikti įvairias smulkmenas ir tokiu būdu neduoda tinkamai atlikti svarbesnius dalykus, arba verčia moraliai kentėti tuos sąžiningus ir pasišventusius darbuotojus, kurie fiziškai jau nepajėgia atlikti darbo dėl ne nuo jų priklausančių priežasčių“, bet, antra vertus, jis buvo už stiprų, viską apimantį Žvalgybos skyrių. Tai aiškino tuo, kad „bolševikai ir lenkai plačiai išnaudoja visus jiems prieinamus kelius, kad tik suteikus mūsų nepriklausomybei mirtiną smūgį. Todėl paėmimas visų šių kelių stiprion valstybinėn kontrolėn bus geriausia garantija esančios Lietuvoje valstybinės tvarkos. Kaip tik šias garantijas ir saugojo iki šio laiko kiek galėdamas Generalinio Štabo Žvalgybos skyrius“[132]. Žvalgybos skyrius iš tiesų 1921–1922 m. dėl gausybės jam primestų funkcijų padarė tiek, kiek galėjo, o ne kiek reikėjo padaryti.

Šventai laikyti paslaptis... Žvalgybos skyriuje dirbo pačių įvairiausių žmonių, kai kurie net nemokėjo lietuviškai. 1919–1920 m. dalis tarnybinių raštų buvo rašoma rusų kalba, todėl buvo pradėtos lietuvių kalbos pamokos, kurias įsakyta lankyti 41 darbuotojui (ir mažiau išsilavinusiems lietuviams taip pat). Nors dalis taip ir neišmoko lietuvių kalbos, bet jų gabumais ir patirtimi buvo palyginti sėkmingai pasinaudota. Nelietuvių darbuotojų skaičius, palyginti su 1919–1920 m., gerokai sumažėjo. 1922 m. lietuviai skyriuje sudarė 91 proc. darbuotojų[133], vokiečiai – 4,5 proc., rusai – 3 proc., žydai – 1 proc., baltarusiai – 0,5 proc. Dėl karo stovio su Lenkija ir išplitusio nepasitikėjimo lenkais, pastarieji nebuvo priimami į tarnybą. Visų tautybių laisvai samdomieji darbuotojai privalėjo pasirašyti pasižadėjimus:

„Aš, žemiau pasirašęs <...>, pasižadu ištarnauti ne mažiau 6 mėn. <...>. Stojant tarnystėn man paskelbta, kad nusikaltęs tarnystėj būsiu baudžiamas teismu. Pasiliuosavęs ar paliuosuotas, pasižadu viską, kas man tarnaujant sužinota slapto, slėpti, už paslapčių išdavimą būsiu traukiamas atsakomybėn arba išsiunčiamas iš Lietuvos Valstybės“.

Išsiuntimas iš Lietuvos pirmiausia grėsė Lietuvos pilietybės neturintiems darbuotojams. Po dviejų metų pasižadėjimo turinys buvo šiek tiek pakeistas, suvienodinant visų tarnaujančiųjų skyriuje teises ir pareigas: „<...> pasižadu ta

pačia tvarka, kaip ir kariai, eiti vyriausybei man uždėtas tarnybos pareigas, tarnyboje pasiduoti karinei drausmei, už tarnybos nusikaltimus atsakyti prieš karo teismą, šventai laikyti kariuomenės paslaptis ir nepriklausyti prie kariuomenėje draudžiamų organizacijų...".

Nelietuvių žvalgybos darbuotojų veikla už Žvalgybos skyriaus ribų kartais pakliūdavo į Kontržvalgų dalies slaptos agentūros akiratį. Matyt, buvusiais carinės Rusijos kariškiais (nelietuviais) nebuvo visiškai pasitikima. Dalis jų buvo susijusi su rusų karininkų organizacijomis veikusiomis Vokietijoje, Prancūzijoje ir Jugoslavijoje. 1922 m. iš agento „B–37" sužinota, kad rusų monarchistinės organizacijos iš Berlyno palaiko ryšius su kai kuriais Kauno valdininkais[134]. Kaip tik po Berlyne 1922 m. kovo 28 d. monarchistų įvykdyto pasikėsinimo prieš žinomą rusų politiką, istoriką ir publicistą, konstitucinės-demokratų partijos lyderį P. N. Miliukovą, slapta agentūra informavo, kad monarchistinės karininkų organizacijos Berlyne pirmininko pavaduotojas plk. Kučinskis susirašinėja su Baltarusių reikalų ministerijos kanceliarijos viršininku T. Šepfu. Manyta, kad Kauno monarchistų grupei priklauso T. Šepfas, Žvalgybos skyriaus Juridinės dalies vedėjas L. Prušakevičius ir pulko vadas plk. ltn. Kostas Remiševskis. Visus juos siejo tai, kad dar 1919 m. balandžio mėn. jie tapo Žinių dalies, o vėliau Žvalgybos skyriaus karininkais instruktoriais. Be to, T. Šepfas ir L. Prušakevičius nenutraukė ryšių su pulkininku V. Sizychu, kuris, 1920 m. išvykęs iš Lietuvos, tarnavo prancūzų kontržvalgybai Klaipėdoje. Bet ar visi šie žmonės buvo įsitikinę monarchistai, siekę Rusijos atkūrimo prieškarinėmis sienomis, ar tik baltarusiai, siekę atkurti Baltarusijos Respubliką, taip ir neišaiškinta. Labiau laikytasi pastarosios versijos, nors toliau buvo fiksuojami monarchistų ryšiai[135].

Kadangi Žvalgybos skyrius buvo veikiančiojo fronto kariuomenės dalis, žvalgybą tuo metu pakliūdavo ir pačių įvairiausių žmonių, tarp kurių pakliūdavo ir nusikaltę karininkai. Taip į Žvalgybos skyrių keliems mėnesiams pateko kpt. J. Mikuckis, buvęs Kauno komendantas, nuteistas 4 metams sunkiųjų darbų kalėjimo už nužudymą. Tačiau bausmė J. Mikuckiui buvo atidėta iki karo pabaigos, ir jis atsiųstas eiliniu kareiviu į veikiančiojo fronto kariuomenės dalį. Kas žino, gal šie įvykiai lėmė tai, kad 1940 m., būdamas kalėjime, jis neatsispyrė NKVD tardytojų verbavimui ir tapo jų agentu „Tuvimo" slapyvardžiu (po mirties išleisti memuarai „Šioje ir anoje pusėje" apie šnipinėjimą KGB naudai 1945–1969 metais). O 1921 m. rugpjūčio 11 d. jis buvo paskirtas XI žvalgų punkto vyr. žvalgu ir 1922 m. sausio 6 d. atsidūrė Šaulių sąjungos Konspiraciniame

skyriuje (vadovavo neutralios zonos milicijai), kuris taip pat buvo susijęs su žvalgyba. Kaip tik tuo metu, 1921 m. spalio mėn., galutinai sutvarkyti Žvalgybos skyriaus santykiai su Šaulių sąjunga žvalgybos srityje.

Nelikti caro žandarais! Nors ne dažnai, bet pasitaikė Žvalgybos skyriaus tarnautojų savivaliavimo ir kyšininkavimo atvejų, kurie menkino žvalgybos autoritetą. 1921 m. rugsėjo 30 d. žvalgų punktų viršininkų posėdyje VII žvalgų punkto viršininkas pranešė, kad Šiaulių stoties komendantas „kreivai žiūri į žvalgybą ir jos nekenčia. Jis net tris kartus buvo sulaikęs savo pareigas einančius agentus ir be jokio pagrindo kaltinimui – patalpinęs daboklėn". Visuomenėje tebebuvo gajūs carinės Rusijos ochrankos suformuoti stereotipai apie slaptosios tarnybos darbuotojus ir jų darbo pobūdį, o kai kurie skyriaus darbuotojų veiksmai netgi skatino neigiamą požiūrį į žvalgybą. I žvalgų punkto (Zarasuose) viršininkas kalbėjo, kad „žmonės blogos nuomonės apie žvalgybos skyriaus tarnautojus <...>, o kontržvalgybos viršininkas J. Polovinskas (Budrys) reikalavo naujų žmonių, kurie „kovodami su šalies priešu neturėtų likti caro žandarais, bet dirbtų tautiškai pasišventę <...>".

Skyriaus darbuotojai pageidavo, kad spaudoje apie jų darbą būtų daugiau rašoma ir „laikraščiai mielu noru spausdintų tokias žinias <...>"[136]. Žinoma, Žvalgybos skyriaus veikla ir iki tol lietuviškoje spaudoje nebuvo tylomis apeinama, bet dažniausiai buvo rašoma apie skyriaus darbuotojų savivaliavimą. Žvalgybos vadovas M. Lipčius mėgino pats asmeniškai oponuoti: „<...> jei seniau Rusų žvalgybos organai tarnavo valstybei ir valdžiai, kuri turėjo pavergus tautas, mynė po kojomis kiekvieną šviesesnę demokratinę mintį, tai dabar mes – žvalgyba esam tų idealų sargyboje, kuriuos mūsų probočiai metų metais auklėjo, apie kuriuos jie tik svajojo ir kurie dabar jau įgyvendinami. Mes saugojam demokratinę tvarką ir principus, dėl kurių kovoja viso pasaulio darbo žmonės"[137]. Bet štai socialdemokratų partijos laikraštis „Socialdemokratas" akcentavo pirmiausia konkrečius arba išgalvotus trūkumus, metančius šešėlį viso skyriaus darbui: „<...> aš spėju, kad p. Lipčius truputį „slezu podpuskajet". <...> Svarstant socialdemokratų interpeliaciją Seime, neatsimenu kuris tėvynės priešas savo kalboje užsiminė, kad dabar žvalgybos agentai taip išmokę mušti, kad žmogų gali beveik pasliką padaryti ir vis tik joks daktaras net per akinius neįžiūrės mušimo ženklų. Jei tuose žodžiuose būtų teisybės, tai suprantama, kad cenzas stojant žvalgybon būtų labai aukštas <...>. Ar nesiteikia p. Lipčius pranešti mūsų visuomenei, kaipgi galų gale pasibaigė žvalgybos sunkūs darbai Utenoje, Marijampolėje ir Rokiškyje, tardant darbininką A. Raišį <...>". So-

cialdemokratai Steigiamajame Seime 1921 m. netgi pasiūlė rezoliuciją – „žvalgybos agentų darbai <...> nesutaikomi su jokia tikrai demokratine tvarka <...>[138], bet 48 balsais prieš 31 ji nebuvo priimta. Žvalgybos skyrius domėjosi spauda ir dėl kitų priežasčių. Kai kada karo komendantų buvo prašoma vieną ar kitą laikraštį uždrausti (sustabdyti leidimą) dėl antivalstybinių straipsnių publikavimo. Politinei policijai parengus 1920–1923 m. ėjusių leidinių sąrašą paaiškėjo, kad iš 154 laikraščių 45 savaime nustojo eiti, 6 nespausdinti dėl kitų priežasčių ir tik 10 laikraščių buvo uždrausta: 1920 m. uždrausti „Unser Zait" (balandžio 19 d.), „Gazeta Kowienska" (spalio 27 d.), 1921 m. „Laisvės žodis" (sausio 5 d.), „Darbininkų žodis" (sausio 12 d.), „Naujas laikas" (balandžio 11 d.), „Mūsų žodis" (balandžio 11 d.), 1922 m. sustabdytas „Draugas" ir „Naujoji Lietuva" (spalio 3 d.) bei „Mūsų kelias" (spalio 16 d.). Paskutiniais Žvalgybos skyriaus veiklos metais uždrausta „Naujoji gadynė" (1923 m. vasario 19 d.)[139]. Visus šiuos suvaržymus lėmė karo padėties sąlygos.

Iš liaudies mokyklų į žvalgybą. Stengiantis pakelti skyriaus darbuotojų išsilavinimo lygį, 1921 m. vasario 28 d. buvo suorganizuoti Žvalgybos skyriaus valdininkų kursai, kuriems vadovavo M. Lipčiaus padėjėjas kpt. Nasvytis. Juridinės dalies viršininkas kpt. L. Prušakevičius turėjo supažindinti su Lietuvos Respublikos įstatymais, tardymo metodika; Žvalgų dalies viršininkas kpt. A. Užupis – su žvalgyba; vyr. leitenantas Žukauskas – su legalių ir nelegalių Lietuvos politinių partijų ir grupių programomis, Lietuvos istorija; karininkas F. Dunajevas – su įvairiomis kratų rūšimis ir jų atlikimu, raštvedyba, registracija, fotografija; karo valdininkas M. Kublickis – su antropometrija ir daktiloskopija; valdininkas A. Povaravičius – su slapta agentūra, geležinkelių kontrole, pasienio pereinamųjų punktų kontrole, išoriniu sekimu. Tobulinosi 46 žvalgybos tarnautojai (buvo priimami ir nelietuviai), kurie vėliau Valstybės saugumo departamente (toliau – VSD) arba II skyriuje užėmė vadovaujančias pareigas (P. Vitulskis, A. Jakštas ir kt.).

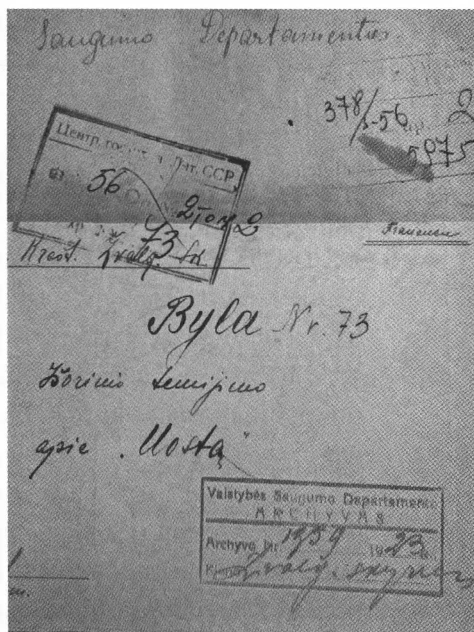
1922 m. buvusiems studentams, tarnaujantiems kariuomenėje, leista baigti aukštąsias mokyklas. Pats skyriaus viršininkas M. Lipčius pradėjo lankyti Kauno universitetą, toliau kibo į mokslus ir Žvalgų dalies viršininkas kpt. A. Užupis[140]. Bet Žvalgybos skyriaus tarnautojų išsilavinimas ir toliau liko ne itin aukštas. 1922 m. aukštąjį mokslą buvo baigę vos 0,5 proc. visų darbuotojų, studentų – 2 proc., baigusių spec. mokyklas – 2 proc., gimnazijas – 10,5 proc., o be mokslo ir baigusių liaudies mokyklas buvo 24 proc.[141].

Žvalgybos skyriaus išlaidos 1921–1922 m. jau sudarė ne vieną milijoną auksinų. Skyriaus biudžetą kontroliavo krašto apsaugos ministras. Valstybės kontrolė negalėjo nustatyti šių išlaidų reikalingumo ar tikslingumo. Bet KAM, siekdama kuo efektyviau naudoti pinigus, nuolat atlikdavo finansines revizijas. Ministro paskirtas revizorius pirmiausia tikrindavo „užfrontės žvalgybos“ išlaidas, nors šią darbo sritį buvo gana sunku kontroliuoti. Žvalgų dalis 1922 m. sausio mėn. žvalgybai išleido 46 722 auksinus, vasario mėn. – 50 194. Mažiausia lėšų buvo skiriama kartografijai (1922 m. vasario mėn. – 880 auks.), per Vokietiją gaunamai lenkų spaudai įsigyti (2964 auks.), o iš kitų pinigų buvo mokami atlyginimai slaptiesiems agentams, taip pat atlyginama už atliktus ypatingos svarbos darbus. Pvz., 1922 m. vasario mėn. vienam agentui buvo duotas uždavinys gauti Lenkijos kariuomenės įsakymus ir už tai išmokėta avanso – 10 tūkst. auksinų[142].

Uosto byla. Žvalgybai skiriami pinigai nenuėjo veltui. Surinkta informacija buvo naudinga užsienio politikos akcijoms vykdyti. Viena iš svarbiausių tokių akcijų, prie kurios sėkmingos baigties prisidėjo Žvalgybos skyrius – Klaipėdos krašto prijungimas prie Lietuvos.

Apie padėtį Klaipėdos krašte, prancūzų okupacinę kariuomenę Žvalgybos skyriuje 1920–1922 m. buvo surinkta išsami ir tiksli informacija. Buvo sekama prancūzų prefektūra, uostas, lenkų konsulatas. Žvalgybinė informacija buvo gaunama iš VII (Šiaulių) ir VIII (Telšių) žvalgų punktų. Ministrui pirmininkui E. Galvanauskui pritarus Klaipėdos krašto sukilimo idėjai, Žvalgybos skyriaus viršininkas M. Lipčius 1922 m. rudenį į Klaipėdą nusiuntė Kontržvalgų dalies viršininką J. Polovinską, kad jis vietoje ištirtų sukilimo galimybes ir gyventojų nuotaikas. Nuvykęs į Klaipėdą, J. Polovinskas sukilimo organizavimą aptarė su E. Simonaičiu ir J. Žiliumi[143]. Netgi numatyta galimybė (jei nepavyktų gauti pinigų iš kitų šaltinių) finansuoti šią akciją iš Žvalgybos skyriaus slapto fondo[144]. Žinoma, rengiant sukilimą Žvalgybos skyrius suvaidino ne pagrindinį vaidmenį, bet daug kuo prie jo prisidėjo. Kontržvalgų dalies viršininkas J. Polovinskas (pasivadinęs Jonu Budriu) tapo vyriausiuoju Klaipėdos krašto sukilėlių vadu (tuo pat metu liko ir Kontržvalgų dalies viršininku). Prasidėjus sukilimui, Žvalgybos skyriaus užduotis buvo rinkti informaciją. Apie sukilimo eigą kasdien į skyrių buvo siunčiamos telefonogramos. Kai 1923 m. sausio 15 d. sukilėlių vadas J. Budrys pranešė Lietuvos Respublikos prezidentui apie Klaipėdos užėmimą, tai jau buvo žinoma iš Žvalgybos skyriaus informacijų[145]. Klaipėdos kraštą prijungus prie Lietuvos, į Klaipėdą perkeltas XII žvalgų punktas ir pradėtas nuo-

latinis Klaipėdos uosto stebėjimas fiksuojant užsienio laivų ir jūreivių judėjimą (byla „Uostas“): „ant jūros matomas vienas didis karo laivas, kuris guli nuo kranto 7 varstas <...> 15 v. francūzai gabena savo baldus ir pakuoja į dėžes“ (iš 1923 m. sausio 30 d. paranešimo)[146]. Atskirai buvo sekama ir Klaipėdos prefentūra, kol prancūzai galutinai neišsikraustė[147]. Lenkijos žvalgybos veikla buvo gerokai suvaržyta, nes jų konsulas turėjo palikti Klaipėdą[148].

Klaipėdos uosto sekimo byla „Uostas“ (1923 m.)

1923 m. balandžio 9 d. (oficialiai – kovo 25 d.) Vyčio kryžiaus kavalierius ir savanoris Mykolas Lipčius paliko Žvalgybos skyriaus viršininko postą, kuriame dirbo net ketverius metus. Jis buvo paskirtas vidaus reikalų viceministru (tame poste išbuvo iki 1923 m. gruodžio 15 d.)[149], o vėliau vėl pasinėrė į mokslus Prancūzijoje ir tapo ilgamečiu finansų ministerijos darbuotoju ir Valstybės teatro reikalų globėju. Naujuoju skyriaus viršininku tapo kpt. P. Kirlys.

Reformų išvakarėse. 1923 m. jau pradėtas svarstyti Žvalgybos skyriaus reorganizavimas. Per ketverius metus Žvalgybos skyriaus darbuotojų skaičius padidėjo kelis kartus. 1919 m. buvusį darbuotojų skaičių prilyginus vienetui, 1920 m. darbuotojų buvo 3,62, 1921 m. – 4,77, 1922 m. – 4,29, 1923 m. – 3,62. Skaičiais tai atrodytų taip: Žinių dalyje 1919 m. gegužės 7 d. dirbo 17 darbuotojų, Žvalgybos skyriuje 1919 m. birželio 16 d. dirbo 23 darbuotojai, 1920 m. kovo 15 d. – 105 (etatų – 133), 1920 m. birželio 20 d. – 137 (etatų – 310, be karo lauko milicininkų), 1920 m. spalio mėn. – 239, 1920 m. gruodžio 31 d. – 283 darbuotojai. 1921 m. skyriuje darbuotojų buvo daugiausia – beveik 400 žmonių[150], bet pasibaigus aktyviems karo veiksmams jų šiek tiek sumažėjo.

Žvalgybos skyrius su savo labai plačiomis funkcijomis jau ne visai atitiko to meto reikalavimus. 1922 m. Lietuvos valstybė įgijo visišką tarptautinį pripažinimą, stabilizavosi padėtis Rytų Europoje. Tiesioginio karinio pavojaus Lietuvos nepriklausomybei kol kas nebebuvo. Dabar reikėjo rūpintis Lietuvos vidaus politiniu stabilumu ir žvalgyba bei kontržvalgyba, jei kiltų karinis konfliktas

(pirmiausia su Lenkija). Ta linkme ir vyko Žvalgybos skyriaus reorganizavimas. 1923 m. rugpjūčio 13 d. vidaus politinis sekimas kariuomenės vado rugpjūčio 1 d. įsakymu Nr. 11[151] perduotas Vidaus reikalų ministerijai ir sukurta nauja įstaiga – VRM Piliečių apsaugos departamento Kriminalinis skyrius „B"[152]. Karinė žvalgyba liko Generalinio štabo žinioje kaip III skyrius.

1919 m. gegužės 12 d. – 1923 m. rugpjūčio 1 d. gyvavęs Žvalgybos skyrius atliko labai reikšmingą darbą gindamas Lietuvos nepriklausomybę. „<...> Visuomenė niekuomet nejautė ir negali jausti gresiančių valstybei pavojų ir gyvena tuo, ką mato, todėl ne kartą prisieina padėti daug energijos ir triūso, kad įrodžius, kiek artimas yra pavojus, kiek reiks dar mums pergyventi, kad atsikračius tų pragaištingų idėjų, kiek laiko dar prisieis kovoti, kad nebūtume vergais, kad jėga ir dvasia atsispirti visiems, kurie griauna mūsų Nepriklausomybės pamatus <...>"[153], – rašė M. Lipčius. Nepaisant sunkiausių kliūčių, šmeižtų, neteisingų darbo įvertinimų ir klaidų (pirmiausia priimant tarnybon kai kuriuos žmones, kurie vėliau pasirodė neverti pasitikėjimo), buvo stengiamasi kuo geriau organizuoti Žvalgybos skyriaus darbą.

Andrius Chmieliauskas – vienas pirmųjų Žvalgybos skyriaus darbuotojų, nužudytas 1920 m. spalio 21 d.

Tai buvo ne tik pirmojo žvalgybos organizatoriaus J. Žilinsko nuopelnas, bet ir taip pat M. Lipčiaus, A. Užupio, baltarusio kapitono L. Prušakevičiaus ir kitų žvalgybos darbuotojų, tarp jų ir žuvusių – 1919 m. lapkričio mėn. Maskvoje sušaudyto II žvalgų punkto viršininko P. Tamošiūno, 1920 m. spalio 21 d. patekusio į nelaisvę ir lenkų kareivių žiauriai nužudyto VI žvalgų punkto viršininko A. Chmieliausko, 1922 m. sausio 2 d. Maskvoje nužudyto Lietuvos karo atašė padėjėjo kpt. K. Avižienio. Pirmuosiuose nežinomo žvalgybininko atsiminimuose prisimenant nužudytą Andrių Chmieliauską, buvo rašoma: „Gi jo tėvas net žemės neturi teisės gauti, mat Andrius laisvai samdomu buvo<...>. Rašau tai ne tam, kad piktintis, tik tam, kad parodyti, jog Žvalgyboj garbės, pelno ar padėkos trokštantiems nėra ko eiti. Čia to nerasi. Čia tik skaisčios nepriklausomybės, tautos, žmonių gerovės idėjos vadinami eina ir pasišvenčia"[154].

KONTRŽVALGYBA: AGENTAI IR ŠNIPAI

„Manoma, kad žvalgybos skyriaus darbas yra tik suimti <...>, ir viskas, bet kol prieinama iki likvidacijos, jau atlikta 3/4 darbo <...>“, – rašė savo ataskaitoje M. Lipčius. To „3/4 darbo“ viena pagrindinių sudedamųjų dalių buvo tinkamų agentų suradimas. Ši problema tikrai buvo opi ir tai rodo kiekviename 1921 m. vykusiame žvalgų punktų viršininkų posėdyje svarstyti agentų verbavimo sunkumai. Rasti agentų tarp Lietuvos-Baltarusijos komunistų partijos narių ir surinkti informaciją apie ją buvo lengviau negu lenkų organizacijose, kuriose dauguma narių buvo inteligentai. Be to, ir patys žvalgų punktai „nesirūpino surinkti žinių apie lenkus, gal manydami, kad tai ne taip svarbu“[155]. Dėl menkos agentūros nebuvo žinomas prolenkiško judėjimo mastas. Kontržvalgyba stengėsi kuo geriau pasirengti visokiems netikėtumams, antivalstybiniams išpuoliams. Užverbuoti agentai 1921 m. atsiuntė 3445 „agentūrinius pranešimus“, iš kurių 1969 – apie bolševikus, 821 – apie lenkiškų organizacijų narius ir lenkų naudai veikiančius asmenis, 168 – apie komunistus kariuomenėje, 297 – apie šnipus, 187 – apie kitas antivalstybines organizacijas. Remiantis šiomis agentų žiniomis, Kontržvalgų dalies kartotekoje užregistruota 2870 komunistų, 1252 lenkų veikėjai, 254 komunistai kariuomenėje, 292 šnipai, 758 kiti įtariamieji[156]. Iš viso buvo užregistruoti 5426 asmenys. Matyti, kad kontržvalgyba dirbo stabiliai visus 1921 m., šiek tiek sustiprinta agentūra ir lenkų organizacijose. Bet 1921 m. rugsėjo 30 d. žvalgų punktų viršininkų posėdyje Juridinės dalies viršininkas L. Prušakevičius pareiškė, jog „priešvalstybinių organizacijų sekimas ir likvidacijų ruošimas davė pakankamai medžiagos ir įrodymų, kad ruošiant priešvalstybinių organizacijų likvidacijas užmirštama apie slaptų sandarbininkų likimą ir jie atsiduria keblioje padėtyje. Punktų viršininkai dažnai nežino, ką daryti su slaptais sandarbininkais; yra atsitikimų, kaip pavyzdžiui Ukmergėje, kur lenkų šnipų byloje sandarbininkas teisme buvo liudininku...“. Tokią padėtį vis dėlto lėmė žvalgų punktų viršininkų menka patirtis. Kontržvalgų dalies viršininkas pasiūlė atsisakyti verbuoti asmenis, antivalstybinėse organizacijose einančius svarbiausias pareigas, nes tokie agentai „bijosi iššifravimo ir todėl drovisi dirbti“, o ateityje darbą su agentais numatyta taip sutvarkyti, kad „sandarbininkai organizacijoje turėtų ne pirmaeilę, o antraeilę vietą. Be to, likviduojant organizaciją ir areštuojant jos darbuotojus, kartu reikėtų

areštuoti ir jos sandarbininkus, kad <...> būtų galima juos užmaskuoti, o paskui duoti jiems progos pabėgti“. IX žvalgų punkto viršininkas pasiūlė, kad „sandarbininkas prieš pat likvidaciją kokiu nors būdu galėtų iš organizacijos pasišalinti...“ Galiausiai nutarta, kad prieš antivalstybinės organizacijos likvidavimą, ypač jei toje organizacijoje agentas eina svarbias pareigas, turėtų būti tariamasi su Žvalgybos skyriaus kompetentingų žmonių kolegija. Bet ir turima Žvalgybos skyriaus agentūra dar nepateisino šiam darbui skiriamų lėšų. Todėl numatyta sutvarkyti slaptųjų agentų asmens bylas taip, kad prie jų teikiamų žinių būtų pridėti piniginių išmokų lapai[157] – tada būtų lengvai nustatomas agento naudingumas.

Kontržvalgų dalis savo agentų turėjo ir už Lietuvos ribų – Vilniaus krašte ir Klaipėdos krašte, nes dalis antivalstybinių organizacijų ir šnipinėjimo kelių ėjo per Vilnių ir Klaipėdą. Lietuvos kontržvalgyba iš agentų pranešimų mėgino sužinoti apie lenkų sukarintų organizacijų ir pasienio zonos partizanų apsiginklavimą. Patikimas agentas iš Klaipėdos pranešė, kad „Klaipėdoje vienas lenkų karininkas <...> derėjosi su vienos Šveicarijos firmos atstovu dėl nupirkimo 300 000 rusiškų šautuvų, kurie buvo senos rusų valdžios užsakyti Šveicarijoje ir dabar šmugelio [kontrabandos – *A. A.*] keliu turėjo būti pergabenti Sov. Rusijon. Kiek sužinota, pirkimas įvyko padedant prancūzų kapitalui – šautuvas drauge su 1800 šovinių bus įkainuotas po 17 dol. Šautuvai supakuoti jūrų kelionei gulėjo Roterdame ir dabar per Dancigą eis į Lenkiją“[158]. Nėra žinoma, ar tokia operacija iš tikrųjų buvo įgyvendinta, tačiau ir per Lietuvą ėjo tarptautiniai kontrabandininkų keliai.

Agentai padėdavo patvirtinti ir kitu būdu gautus kontržvalgybinius duomenis. 1922 m. liepos mėn. Kontržvalgų dalies viršininkas sužinojo, kad Kauno klausančios radijo stoties tarnautojas V. Vezbergas turi ryšių su Sovietų Rusijos atstovybe Kaune. Kaip tik tuo metu kontržvalgybos viršininkas per savo agentą išgavo iš sovietų karo atašė 1921 m. algų mokėjimo lapo nuorašą, kuriame nurodytas V. Vezbergui išmokėtas atlyginimas už radijo telegramas – 1500 auksinų[159]. Kadangi nuolat sekti radijo pranešimus ir priiminėti radiogramas galėjo tik nuolat šį darbą atliekantys žmonės, tai Sovietų atstovybė užverbavo V. Vezbergą ir dar kelis radijo stoties darbuotojus, kurie turėjo informaciją siųsti atstovybės biurui ROSTA (Rusijos telegramų agentūra). Už šį darbą mokėjo nuo 1000 iki 2000 auksinų per mėnesį. O juk visą tą informaciją turėjo gauti tik URM Informacijos departamento direktorius, Generalinio štabo Operatyvinio skyriaus ir Žvalgybos skyriaus viršininkai. Tik kontržvalgybos pastangomis

nutrūko kanalas, kuriuo Sovietų atstovybė gaudavo informaciją ir galėjo operatyviau reaguoti į tarptautinės politikos niuansus.

Budrio kontržvalgyba. Prireikus atlikti gerai koordinuotą operaciją, Kontržvalgų ir Žvalgų dalys keisdavosi agentų informacija, pvz., apie dvigubus agentus, šnipus ir pan. Tačiau kontržvalgybos darbuotojai ne visada pasinaudodavo ta informacija. Daug kas priklausė nuo kontržvalgybos viršininkų, kurie iki 1921 m. vidurio pasikeitė 7 kartus. Pirmasis kontržvalgybos viršininkas M. Lipčius greitai tapo viso Žvalgybos skyriaus viršininku, o kiti dažniausiai neišsilaikydavo šitame atsakingame kontržvalgybos viršininko poste ir buvo perkeliami kitur. 1921 m. pavasarį Kontržvalgų dalies viršininkas, buvęs carinės Rusijos pulkininkas Pivorovičius pateko į kalėjimą, o tas pareigas laikinai ėjęs 26 metų amžiaus, vos pusmečio darbo žvalgyboje patyrimą turėjęs buvęs kavaleristas Vincas Čėpla nutarė pasitraukti iš tarnybos ir tęsti mokslą. Itin trūko patyrusių kontržvalgybos darbuotojų, kurie galėtų užimti tokias pareigas. Kaip tik tuo metu, 1921 m. birželio mėn., į Lietuvą grįžo kapitonas Jonas Polovinskas (nuo 1923 m. sausio mėn. – J. Budrys), turėjęs tam tikrą kontržvalgybinio darbo patirtį. 1914 m. baigęs kontržvalgybos kursus, jis iki 1917 m. tarnavo rusų karinėje kontržvalgyboje – pradėjo 5-osios armijos 19-ojo korpuso kontržvalgybos viršininku ir baigė Amūro karo apygardos kontržvalgybos viršininku.

Jonas Polovinskas-Budrys (1889–1964) 1915–1917 m. tarnavo rusų karinėje kontržvalgyboje, 1918–1920 m. – adm. Kolčiako armijos kontržvalgyboje. 1920–1921 m. studijavo Vladivostoko Rytų kalbų institute. Generalinio štabo Kontržvalgų dalies viršininkas nuo 1921 m. spalio 10 d. iki 1923 m. kovo 28 d. 1923 m. – Klaipėdos krašto sukilėlių vadas, Klaipėdos krašto Lietuvos įgaliotinio padėjėjas, įgaliotinis, Klaipėdos gubernatorius, 1927 m. – VRM patarėjas, Kriminalinės policijos valdybos direktorius. Nuo 1928 m. – Lietuvos konsulas Karaliaučiuje, o nuo 1936 m. – Lietuvos generalinis konsulas JAV. Vyčio kryžiaus kavalierius.

M. Lipčius ir L. Prušakevičius įkalbėjo kpt. J. Polovinską stoti į tarnybą Žvalgybos skyriuje. Susipažindamas su vietos sąlygomis, jis kelis mėnesius dirbo IX žvalgų punkto Kaune viršininku, kol pagaliau 1921 m. spalio 10 d. buvo patvirtintas Kontržvalgų dalies viršininku. Tada dalis turėjo daugiau kaip 200 darbuotojų, kurie dirbo 16 sekcijų ir 11 žvalgų punktų[160]. Visame Žvalgybos skyriuje buvo 279 darbuotojai (21 karininkas, 16 karo valdininkų, 125 laisvai samdomi tarnautojai, 117 kareivių) ir skyriaus komanda – 74 ka-

reiviai, vadovaujami karininko. Pagal etatus turėjo būti 44 karininkai ir 100 karo valdininkų, bet, kaip anksčiau minėta, labai trūko išsilavinusių žmonių, kurie galėtų užimti tokias pareigas.

Kiekviena Kontržvalgų dalies sekcija turėjo savo veiklos sritį: išorinio sekimo, spaudos, vokiečių, bolševikų-komunistų, tremtinių, pašto tarnautojų bylų ir t. t. Tačiau kontržvalgyba siekė kontroliuoti daugelį Lietuvos gyvenimo sričių, kuriose buvo galima tikėtis antivalstybinės veiklos apraiškų. Bet toks išsiskaidymas nebuvo naudingas, nes valstybė, nors ir skyrė nemažai lėšų Žvalgybos skyriui, nepajėgė išlaikyti tokios didelės karo metui pritaikytos struktūros. Pamažu Kontržvalgų dalį imta mažinti. Naujasis, aštuntas iš eilės Kontržvalgų dalies viršininkas J. Polovinskas ėmė siaurinti kontržvalgybos darbuotojų funkcijas, mažinti įvairių popierių, leidimų srautą (1921 m. Žvalgybos skyriuje gauti 42 167 bendri ir 15 491 slaptas raštai, o išsiųsti 40 087 bendri ir 13 851 slaptas raštai). Jau 1921 m. gruodžio mėn. popierizmo sumažėjo ketvirtadaliu. Kontržvalgyba turėjo užsiimti vien slaptu informacijos rinkimu ir teikti informaciją tik apie asmenis, prašančius tarnybos valdžios įstaigose, ypač krašto apsaugos ar vidaus reikalų žinybose. Pats Kontržvalgų dalies viršininkas turėjo du kartus per savaitę pateikti raportą Lietuvos kariuomenės Vyriausiojo štabo viršininko antrajam padėjėjui. Žvalgybos skyriaus viršininkas kas savaitę parengdavo 1–2 pranešimus apie svarbesnius įvykius krašto apsaugos ministrui ir Generalinio štabo viršininko pirmajam padėjėjui.

Vadovaujant J. Budriui, buvo sutvarkytos ir papildytos Kontržvalgų dalies funkcijos. Tai – grįžtančių iš Sovietų Rusijos tremtinių ir iš Amerikos emigrantų kontrolė, dokumentų tikrinimas traukiniuose ir geležinkelio stotyse, pasienyje ir prie demarkacijos linijų bei prašymų vykti už demarkacijos linijos tikrinimas. Grįžtantieji iš Sovietų Rusijos buvo tikrinami Obelių „karantine“. Jame patikrinti net 6684 tremtiniai[161]. Tremtinių sekcijai, turinčiai 12–15 darbuotojų, vadovavęs rusų plk. Oržechovskis. Jį naujasis kontržvalgybos viršininkas sučiupo imantį kyšius iš turtingų žydų, kurie, įtakingos žydų bendruomenės ir valdininkų kyšininkų padedami, naudojosi Lietuvos teritorija tik išvažiuoti iš Sovietų Rusijos į Vakarus. Plk. Oržechovskis buvo priverstas bėgti į Vokietiją, o Tremtinių sekcija netrukus buvo panaikinta, jos funkcijos perduotos Juridinei daliai. Be to, demarkacijos liniją pereinančių asmenų dokumentams tikrinti įsteigtos keturios žvalgybos kontrolės stotys. Tokia kontrolė buvo laikina, iki bus suformuota pasienio kontrolės tarnyba. Tuo metu tokios kontržvalgybos priemonės – „karantinas“ ir dokumentų

tikrinimas – padėjo bent kiek sulaikyti nepageidaujamų asmenų atvykimą į Lietuvą arba bent laikinai apsunkinti užsienio žvalgybų ir antivalstybinių organizacijų veiklą. Antai 1921 m. suimti net 3783 žmonės, iš jų 1004 įtariami bolševikai komunistai, 568 veikusieji lenkų naudai, 513 be dokumentų, 71 belaisvis, 25 kriminaliniai nusikaltėliai ir 1602 kontrabandininkai, kyšininkai bei įtariami padarę kitus nusikaltimus. Bet tik 504 bylos perduotos teismo įstaigoms, o 1318 bylų nutraukta[162] (likusiems paskirtos administracinės nuobaudos). Toks santykis anaiptol nereiškė, kad kontržvalgybos veikla buvo bevaisė. Kaip jau minėta, įstatymai reikalavo daiktinių įrodymų arba liudytojų parodymų, o patyrusiems pogrindininkams komunistams arba užsienio žvalgybų agentams apkaltinti dažniausiai neturėta nei vieno, nei kito. Kontržvalgyba negalėjo teisme atskleisti visų turimų įrodymų, savo informacijos šaltinių. Tačiau tokia kontržvalgybos veikla labai kenkė bolševikinio pogrindžio ar priešiškų žvalgybos veiklai, nes suimtų ir paleistų patikimumą reikėjo patikrinti. Teisingumo organai iš kontržvalgybos 1921 m. gavo 33 likviduotų komunistinių organizacijų ar suimtų komunistų veikėjų bylas, 3 bylas apie Amerikos komunistų veiklą Lietuvoje, 13 bylų apie lenkų šnipų veiklą. Be to, susekti 4 dideli komunistinės literatūros sandėliai ir spaustuvė[163]. Agentūra padėjo į kontržvalgybos sandėlius surinkti ir komunistinę literatūrą, gaunamą iš Sovietų Rusijos. Ir štai 1921 m. gegužės mėn. LKP(b) Centro biuro ir Kauno komiteto vardu buvo išleistas atsišaukimas, kuriame raginama imtis individualaus teroro prieš valdžios atstovus: „Susidoroti su žvalgybininkais budeliais, fiziškai naikinant juos pagal principą: „akis už akį, dantis už dantį“[164]. Kontržvalgybai buvo sunku, kaip ir 1919–1920 m., komunistinę veiklą atskirti nuo šnipinėjimo, nes viena neteisėta veikla buvo galima pridengti kitą neteisėtą veiklą (nors tai nebuvo masiškas reiškinys). LKP(b) ryšininkai-kurjeriai gerai išmanė pogrindžio darbą, konspiracijos taisykles. Net ne visi aukštesnieji komunistų veikėjai žinojo šiuos asmenis ir jų slaptus kelius. Kol pasiekdavo Lietuvą, jie buvo pervedami per kelių valstybių sienas, o vietos pogrindis juos turėjo aprūpinti vidaus pasais ir kitais dokumentais bei saugiai apgyvendinti. Gauti dokumentus buvo nelengva, bet įmanoma. Kova su dokumentų padirbinėjimu buvo dar viena kontržvalgybos darbo sritis. Kasmet buvo susekami keli pasų padirbinėtojai (1921 m. – 4 bylos), kurių paslaugomis naudodavosi ir komunistinis pogrindis. Antai, 1921 m. sausio mėn. likvidavus LKP(b) Centro biurą, greta 15 pūdų komunistinės literatūros rasta ir 30 švarių vidaus pasų lapų.

Didysis šnipų likvidavimas. Kova su šnipinėjimu tuomet atrodė neatskiriama nuo kovos su Lenkija. Labiau patyrę lenkų žvalgybininkai turėjo nemažai pranašumų palyginti su Lietuvos žvalgyba. Bet ir jų agentai kartais patirdavo nesėkmių. Štai 1921 m. gegužės mėn. Marijampolės apskrityje buvo sulaikytas lenkų šnipas Vinkleris ir jo 8 pagalbininkai[165], rugsėjo 13 d. Ukmergėje susekta lenkų karinė šnipų organizacija, veikusi L. Želigovskio naudai – poručikas I. Uščevskis, komendantūros raštininkas A. Ivanauskas, A. Gudavičius su žmona[166], o spalio mėn. likviduota didžiausia J. Levgaudo šnipinėjimo organizacija. Patraukti atsakomybėn 7 asmenys ir dar 14 buvo ieškoma[167].

Aleksas Gudavičius (g. 1893) Lenkijos agentas, nuteistas kalėti iki gyvos galvos. Bausmė pakeista 12 metų laisvės atėmimo bausme. Išlaisvintas 1933 m.

Dar 1920 m. sausio mėn. iš Lenkijos į Lietuvą su lenkų kontržvalgybos padirbtu Lietuvos vidaus pasu buvo atsiųstas J. Levgaudas Kėdainių apskrityje pradėjo organizuoti šnipinėjimo darbą. Gegužės mėn. atvykęs į Vilkaviškį, kur stovėjo 5-asis pėstininkų pulkas, jis susipažino su lenkiškai kalbančiais kareiviais P. Markausku ir J. Meškiu. Pasikvietęs juos į viešbutį, J. Levgaudas pradėjo pasakoti apie Lenkijos kariuomenę, apipylė pažadais ir atsisveikindamas davė po 50 auksinų. Apie dosnų poną ir jo pasiūlymus kareiviai papasakojo būrininkui A. Jasiulevičiui ir viršilai J. Marcinkevičiui. Šie sutiko bendradarbiauti su lenkų karinės žvalgybos agentu (nors A. Jasiulevičius jokių karinių paslapčių taip ir neišdavė) ir netrukus visa ką tik iškeptų agentų kompanija nuvyko pas J. Levgaudą į Daukių dvarą (Kėdainių aps.), suteikė jam žinių apie 5-ojo pėstininkų pulko karininkų ir kareivių skaičių, ginklų rūšį, kulkosvaidžių skaičių, dislokavimo vietas ir t. t. Už šią informaciją iš J. Levgaudo gavo 850 auksinų. Po šio susitikimo J. Marcinkevičius (gavęs 500 auksinų) išvyko į Lenkiją, iš kur

dar keletą kartų buvo grįžęs į Lietuvą rinkti reikalingos karinės informacijos. J. Levgaudas lenkų karo žvalgybai 1920 m. perdavė 7 pranešimus apie Lietuvos kariuomenę. Ir visa tai vyko tada, kai Lietuvos ir Lenkijos santykiai buvo itin įtempti.

Jonas Levgaudas, gimė 1896 m. Kursko gubernijoje. Baigęs 4 gimnazijos klases, tarnavo lenkų karo žvalgyboje, paporučikis, 1921 m. spalio mėn. suimtas ir nuteistas. 1936 m. vasario 8 d. išėjo iš kalėjimo.

1921 m. J. Levgaudas, padedamas savo agento-verbuotojo M. Ciborauskio, sudarė kitą šnipų grupę. Buvo užverbuotas dvejus metus lietuvos kariuomenėje tarnavęs I raitelių divizijos štabo motociklininkas dvidešimt penkerių metų amžiaus Pranas Stavčikas, kuris, važinėdamas su divizijos štabo paštu iš Anykščių į Kauną, galėjo nekliudomas palaikyti ryšius su informatoriais, surinkti jų pranešimus. Pats dar užverbavęs šarvuočių rinktinės kareivį P. Kiškį, kartu su juo rinko žinias apie artileriją ir šarvuotus automobilius. O minėtas M. Ciborauskis prikalbino savo pažįstamą Žvalgybos skyriaus slaptąjį agentą Richardą Serafinavičių perduoti skyriaus darbuotojų sąrašą, pažadėjęs už tai 12 000 auksinų. Ši šnipų organizacija vis labiau plėtė savo tinklą ir darėsi vis pavojingesnė Lietuvos saugumui. Ji tikėjosi lengvai apgauti net Lietuvos kontržvalgybą (tai darė iki tol ne kartą). Tuo tikslu 1921 m. rugsėjo 19 d. J. Levgaudas atsiuntė į Žvalgybos skyrių savo brolį prašyti tarnybos. Bet J. Budrio vadovaujama kontržvalgyba jau turėjo žinių apie sėkmingai veikiantį lenkų agentą ir ėjo jo pėdomis, nors J. Levgaudas vis dar sugebėdavo pasprukti.

J. Levgaudas rinko Lietuvos kariuomenės pulkų įsakymus, karininkų sąrašus ir jų charakteristikas, o tam reikėjo vis naujų informacijos šaltinių. Tačiau platus informacijos tinklas visada kelia tam tikrą pavojų. Klaidos verbuojant informatorius galėjo viską sužlugdyti. Taip ir atsitiko, kai P. Stavčikas ir P. Kiškis nesėkmingai mėgino užverbuoti I raitelių divizijos štabe dirbantį Z. Požerskį. Netrukus, 1921 m. spalio mėn., sulaikytas paporučikis J. Levgaudas iš karto išdavė visą savo žvalgybinę organizaciją. Šios organizacijos padedama, Lenkijos karinė žvalgyba apie Lietuvos kariuomenę žinojo tikrai daug. 1921 m. iš paties J. Levgaudo lenkų žvalgyba gavo 3 pranešimus, iš jo agento, Kauno valstybinės spaustuvės darbuotojo, gaudavo visų valdžios įstaigų spausdinamų dokumentų pavyzdžius, o iš kito agento, Biržų komendantūros raštininko, gaudavo pasus.

Šiuos dokumentus Vilniuje esantis Lenkijos karinės žvalgybos skyrius duodavo į Lietuvą siunčiamiems agentams.

Lietuvos kontržvalgybai nepavyko visų šnipų sulaikyti, bet 8 buvo suimti ir karo teismo nuteisti. Vyriausias šioje šnipų organizacijoje buvo P. Stavčikas – 26 metų, o jauniausias – P. Kiškis – 18 metų. J. Marcinkevičius ir J. Meškis netgi buvo Lietuvos kariuomenės savanoriai. Nuo mirties bausmės juos išgelbėjo tik 1922 m. amnestija. J. Levgaudas buvo nubaustas kalėti iki gyvos galvos, J. Marcinkevičius, P. Stavčikas – po 15 (pastarasis nuteistas mirties bausme, bet bausmė sušvelninta), P. Kiškis – 12 metų ir t. t. R. Serafinavičius kaltas neprisipažino, bet už savo tarnybinių pareigų nevykdymą (nepranešimą) buvo nubaustas vienerius metus kalėti[168] (tačiau neužilgo atsidūrė Vilniuje. Čia jis buvo vertinamas kaip vienas geriausių gitaristų, kuris palaikė artimus ryšius su II skyriaus ekspozitūra ir verbavo agentus darbui Lietuvoje ir SSRS)[169]. Svarbiausias šios bylos veikėjas J. Levgaudas iš kalėjimo išėjo tik 1936 m. (sumažinus bausmę), o P. Stavčikas 1933 m. ištremtas iš Lietuvos į Lenkiją ir vėliau apsigyveno JAV.

Pranas Stavčikas (g. 1895) Lenkijos agentas. Nuteistas mirties bausme, bet pakeista 12 metų laivės atėmimo bausme. Paleistas 1933 m. birželio mėn.

Nuo „išorinio sekimo" telefonų kontrolės link. Dauguma Lietuvos kontržvalgybos 1921–1923 m. demaskuotų užsienio žvalgybos agentų įkliūdavo arba dėl savo neapdairumo, arba dėl verbuojamų asmenų nesukalbamumo. Lyginant kontržvalgybos organizuotą kovą su komunistiniu pogrindžiu ir kovą su šnipinėjimu, matyti, kad prieš komunistinį pogrindį buvo veikiama kur kas išradingiau. Mat infiltruoti į antivalstybinį pogrindį savo agentą ar susirasti informatorių buvo daug lengviau, be to, ne visi pogrindininkai buvo

gerai pasirengę darbui. Todėl gausi agentūrinė informacija būdavo panaudojama rezultatyviau.

Lietuvos kontržvalgybos darbo metodai tuomet buvo elementarūs – iš agentų arba dokumentų gaunama informacija apie kurį nors asmenį, jis sekamas ir parinkus tinkamiausią momentą suimamas. Tardant buvo stengiamasi išgauti kuo daugiau informacijos apie antivalstybine veikla užsiimančius bendrininkus, kai kuriuos suimtuosius mėginama verbuoti ir vėl, gavus iš jų agentūrinius pranešimus, buvo kartojamas tas pats darbo ciklas.

Akivaizdu, kad Žvalgybos skyriaus Kontržvalgų dalis daugiausia dėmesio skyrė kovai su antivalstybinėmis organizacijomis, todėl jos veiklą būtų galima pavadinti politiniu sekimu. Tačiau tai nebuvo vien politinis sekimas, nes tuo metu dar buvo sunku atskirti, kur baigiasi nevieša antivalstybinė veikla ir kur prasideda politinė-karinė žvalgyba kitos valstybės naudai. Kontržvalgybai reikėjo suregistruoti veikiančius lenkų naudai, nes tai buvo ne tik nelegalių politikuojančių grupių nariai, bet ir asmenys, tarnavę Lenkijos kariuomenėje, kovoję su lietuviais lenkų partizanų būriuose, padedantys Lenkijos karinės žvalgybos agentams įsigyti dokumentus arba legalizuotis ir pan., t. y. visi tie, kurie karo su Lenkija metu galėtų kelti pavojų Lietuvos kariuomenės užnugaryje. Už minėtą veiklą retas pakliūdavo į kalėjimą. Štai 1921 m. kontržvalgybos kartotekoje užregistruoti 1252 asmenys, įtariami veikimu lenkų naudai, o sulaikyti – 568, iš kurių tik kas septintas pateko į teisiamųjų suolą (tarp nuteistųjų daugiausia atsidūrė tie, kurių veikla buvo įvertinta kaip šnipinėjimas arba talkinimas šnipinėjimui).

Tarp kontržvalgybos išaiškinamų kitų valstybių agentų absoliuti dauguma buvo lenkų karinės žvalgybos informatoriai. Antai 1922 m. gegužės mėn. sulaikyta 14 lenkų agentų ir tik 3 žmonės, įtariami žvalgyba Latvijos, Vokietijos ir Sovietų Rusijos naudai. Tų pačių metų spalio mėn. iš 15 įtariamų žvalgybine veikla 13 dirbo Lenkijai, 1 – Sovietų Rusijai ir 1 – Vokietijai[170], nors dažniausiai buvo kaltinami nelegaliu sienos kirtimu ar padirbtų dokumentų naudojimu. Panašiai buvo ir 1922 m., kai kontržvalgyba kas mėnesį sulaikydavo apie 100 žmonių, neteisėtai perėjusių sieną. Kontržvalgyba turėjo išsiaiškinti, kokiu tikslu jie nelegaliai ėjo per sieną, nes ir kontrabanda būdavo šnipinėjimo priedanga. Kad tokia kontržvalgybos veikla buvo efektyvi, rodo ir toks pavyzdys. 1922 m. birželio 22 d. atsitiktinai buvo sulaikytas A. Vardas, o tų pačių metų spalio mėn. ties demarkacijos linija suimta N. Brigadzė, prisidengusi netikrais Raugevičienės dokumentais[171]. Per tardymą paaiškėjo, kad N. Raugevičienė, o iš tikrųjų

N. Vrubliauskaitė, atvyko iš Vilniaus norėdama padėti išsilaisvinti „labai reikalingam asmeniui“ – skulptoriui A. Slugockiui, t. y. minėtam A. Vardui, kuris Vilniuje gavo 3000 markių atlikti specialiai misijai, jo žodžiais tariant, sužinoti, kur kalinamas kažkoks Svachovičius. Tokia „legenda“ labai suabejota, nes N.Vrubliauskaitė, pareikalavusi ją paguldyti į Tauragės psichiatrijos ligoninę, iš ten pabėgo į Vokietiją. Pats A. Slugockis, kaip Prancūzijos pilietis, išteisintas ir išlaisvintas 1924 m.

Fas'as (priešakys). Dešn. Profilius (dešnisis šonas).

1. Ūgis m.
2. Metai
3. Veido išvaizda
4. Veido spalva
5. [illegible]lva: galvos plaukų, ūsų, barzdos
6. Akių spalva
7. Aprašymas: nosies, burnos, smakro
8. Eisenos ypatybės
9. Ypatingos žymės
10. Registruoto parašas

Stovint

Dešinė: didžiasis, rodomasis, vidutinis, bevardis, mažasis

Nelli Brigadzė-Raugevičienė-Vrubliauskaitė – Lenkijos agentė (1922 m.). Pabėgusi, buvo restorano savininke Gardine.

Bolševikine veikla įtariami asmenys kas mėnesį sudarydavo nuo 15 iki 33 proc. visų suimtųjų, įtariami veikimu lenkų naudai – nuo 7 iki 30 proc., o įtariami šnipinėjimu – 5–8 proc. visų suimtųjų. Šių trijų kategorijų įtariamieji sudarydavo 30–50 proc. visų suimtųjų skaičiaus, bet kaip tik juos susekti ir sulaikyti buvo svarbiausias kontržvalgybos darbas.

Iš kitų kontržvalgybos darbų paminėtinos kratos, tačiau 1921 m. jos nebuvo labai efektyvios. Per metus padarius 336 kratas, surasta viena komunistinė spaustuvė ir 4 dideli komunistinės literatūros sandėliai[172].

Tardant suimtuosius buvo siekiama išgauti tai, ko nesugebėta rasti ar sužinoti kitais būdais. 1922 m. kas mėnesį L. Prušakevičiaus vadovaujama Juridinė dalis ir žvalgų punktai atlikdavo nuo 140 iki 348 tardymų. Tardant buvo griežtai reikalaujama laikytis įstatymų, bet kai kurie darbuotojai nevengdavo panaudoti ir jėgą. Tokie įstatymo pažeidėjai buvo griežtai baudžiami. J. Budrys prisimena, kad jo pirmtakas laikinas kontržvalgybos viršininkas V. Čėpla „dažnai prarasdavo pusiausvyrą ir tuo žemindavo savo aukštą vietą". Pats J. Budrys už fizinės jėgos panaudojimą atleido ne vieną kontržvalgybos darbuotoją, nes anot jo paties „dėl sėkmingo darbo tenka valdyti jausmus ir laikytis griežtos sitemos"[173]. Tardymai neleistinomis priemonėmis nieko gero neduodavo, tik nuvesdavo kontržvalgybą klaidinga linkme. Tikrų šnipų buvo suimama nedaug. Pvz., likvidavus minėtą J. Levgaudo šnipinėjimo organizaciją, į kalėjimą už šnipinėjimą pasodintų žmonių 1921 m. lapkričio mėn. padaugėjo iki 18. 1922 m. tarp didesnių kontržvalgybos laimėjimų buvo lenkų šnipo J. Lechovičiaus, palaikiusio ryšius su vėliau sušaudytu lenkų šnipu Nedzelskiu, sulaikymas. Gegužės mėn. sulaikytas lenkų šnipas T. Bakanauskas, kuris rinko žinias apie lietuvių kariuomenę ir šaulius, liepos 19 d. sulaikyti už šnipinėjimą J. Nikitinas ir L. Jelaginas, rugsėjo 13 d. – P. Okinčesas ir Suvalkų žvalgybos darbuotojas K. Ruzgis[174] ir t. t. Tik vienas kitas sulaikytas šnipas buvo kadrinis kitos valstybės žvalgybos darbuotojas. Dažniausiai su įkalčiais įkliūdavo jų užverbuoti Lietuvos piliečiai.

Realizuoti agentų teikiamą informaciją padėdavo Kontržvalgų dalies „išorinio sekimo" sekcija, turėjusi daugiau kaip 40 sekimo agentų. Šiai sekcijai vadovavo P. Žukovas (kilęs iš Raseinių apskrities rusas, su kuriuo nuo 1920 m. spalio 1 d. Kontržvalgų dalies fotografu dirbo ir jo brolis A. Žukovas)[175], jis buvo tarnavęs ir Rusijos karinėje kontržvalgyboje. Buvo sekama „pėdiniu" arba „paraleliniu" būdu, naudojant tradicinius metodus, t. y. prisitaikiusius prie aplinkos seklius, kurie atlikdavo „girtuoklių", „įsimylėjėlių" arba „praeivių" vaidmenis. Sekimas buvo svarbus kontržvalgybos darbo metodas ir net Žvalgybos skyriaus dalių ir žvalgų punktų viršininkų suvažiavimuose buvo nagrinėjama sekimo metodika. Nors efektyviai sekti buvo įmanoma tik didžiuosiuose miestuose, buvo numatyta sekti turgaus dienomis ir nedideliuose miesteliuose. Kontržvalgybos viršininkas J. Polovinskas-Budrys iš sekimo agentų reikalavo „darbą mėgti, būti nešališkiems, mokėti išlaikyti paslaptį, jų sužinotą ar kitų patikėtą"[176].

Sekimas buvo ne vienintelis agentų suteiktų žinių realizavimo metodas, bet tuo metu pats svarbiausias. Iš naujesnių metodų paminėtinas telefoninių pokalbių klausymasis, kuris latvių „Vidinės žvalgybos skyriaus statute" buvo

numatytas dar 1920 m. birželio mėn. (kaip „telefonų kontrolė“)[177]. Pirmiausia buvo klausomasi telefoninių pokalbių su užsienio valstybių piliečiais. Tokių pokalbių tuo metu buvo nedaug, ir šis metodas plačiau pradėtas naudoti tik kitame dešimtmetyje. Iškilo ir susirašinėjimo slaptumo problema. Štai I žvalgų punkto Ežerėnų (Zarasų) žvalgybos rajono vedėjas S. Ožėlis-Kazlauskas (tikroji pavardė – E. Hincas) 1921 m. sausio 7 d. išsirašė sau liudijimą, suteikiantį „teisę kontroliuoti visą privatinę korespondenciją Ežerėnų pašte“. Tačiau Generalinis štabas griežtai uždraudė Žvalgybos skyriaus agentams peržiūrėti privačią korespondenciją, nors galiojusi karo padėtis leido kariškių laiškus liustruoti.

Visus minėtus kontržvalgybos metodus naudojo ir kaimyninių valstybių kontržvalgybos darbuotojai. Pasibaigus kovoms dėl nepriklausomybės, 1922 m. pabaigoje galutinai pasiekus Lietuvos tarptautinį pripažinimą, kontržvalgybai darbo šiek tiek sumažėjo, bet tai nebuvo tikroji ramybė. Kiekvieną Lietuvos vidaus ir užsienio politikos žingsnį lydėjo užsienio žvalgybų suaktyvėjimas. Tokie žvalgybos ir kontržvalgybos aktyvumo pakilimo ar sumažėjimo periodai buvo visą tolesnį Lietuvos specialiųjų tarnybų gyvavimo laikotarpį, iki pat 1940 metų.

Kontržvalgybos viršininkui J. Polovinskui-Budriui (Kontržvalgų dalį perdavė vyr. ltn. S. Raštikiui tik 1923 m. kovo 28 d.) prisidėjus prie Kaipėdos sukilimo organizavimo ir vykdymo, kontržvalgybai darbo vėl padaugėjo. Atgavus Klaipėdos kraštą ir įsteigus Klaipėdoje XII žvalgų punktą, teko susidurti ne tik su sovietinės atstovybės Kaune koordinuojama LKP(b) veikla, bet ir su sovietinės atsovybės Berlyne remiama LKP(b) veikla Klaipėdos krašte. Iš slaptojo agento Diplomato gauta žinių, jog RSFSR atstovybė iš Berlyno finansuoja LKP(b) veiklą Klaipėdos krašte ir per LKP(b) atsiuntė svetimomis pavardėmis prisidengusius E. Tikačinskį ir L. Jefroimskį. Beje, pastarasis palaikė glaudžius ryšius ir su Sovietų Rusijos atstovybe Kaune. Dar iki „komandiruotės“ į Klaipėdą, 1923 m. jis buvo sulaikytas Kybartuose su padirbtu užsienio pasu (po dvejų metų spaudoje šmėkštelėjo žinutė, kad Amerikoje buvęs komunistas žurnalistas Gordon-Novomirskis demonstravo pasą, padirbtą Maskvos „Liukso“ viešbutyje, kur tuo metu buvo Kominterno pasų dirbtuvės). L. Jefroimskis vežėsi sovietinėje atstovybėje gautus du lagaminus, prigrūstus komunistinės literatūros. Ši siunta buvo skirta komunistinėms organizacijoms Berlyne, Vienoje, Stokholme, Paryžiuje, Londone, Niujorke, Ženevoje ir kituose miestuose. Bet sugautas kurjeris išsisuko – už 300 markių papirkęs nuovados viršininką Akstiną, jis pabėgo į Vokietiją. Į Klaipėdą iš Vilniaus apie 1923 m. kovo 10 d. atvyko ir trys lenkų žvalgai[178], kurie ti-

kėjosi geriau įsitvirtinti Klaipėdos krašte. Uostamiestyje iš tikrųjų buvo kur kas lengviau rinkti ir siųsti informaciją, verbuoti agentus ir t. t. Tebeveikė ir prancūzų žvalgybos tinklas susijęs su jų karine misija Baltijos šalyse. Prancūzija po lietuvių vyriausybės organizuoto Klaipėdos sukilimo itin jautriai 1923–1925 m. reaguodavo į bet kokius gandus apie Lietuvos ketinimus jėga atsiimti Vilniaus kraštą. Po Klaipėdos sukilimo Prancūzijos URM manyta, kad ne tik lenkų, bet ir lietuvių karininkija yra linkusi į avantiūrizmą, tad užsitikrinusi Vokietijos ar SSRS paramą, gali pulti Lenkiją[179].

Lietuvos kontržvalgyba iki to laiko buvo gana sustiprėjusi, ji jau galėjo stoti į dvikovą su kitų valstybių žvalgybomis. Bet kaip tik 1923 m. pradėtas Žvalgybos skyriaus reorganizavimas iš esmės pakeitė Lietuvos žvalgybos ir kontržvalgybos tarnybas.

SLAPTOSE DVIKOVOSE (1921–1923)

Žvalgybų dvikovos pradžia. 1921–1923 m. Žvalgų dalis labiausiai domėjosi Vilniaus krašto reikalais. Remdama kovą dėl Vilniaus, pirmiausia ji turėjo atskleisti Lenkijos karinius planus, politinių projektų užkulisius. Lietuva, net turėdama gausų būrį šalininkų tarp lietuvių inteligentijos Vilniaus krašte, vengė dažniau naudotis jų paslaugomis žvalgyboje. Inteligentija pirmiausia turėjo palaikyti lietuvybę Lenkijos kontroliuojamoje Rytų Lietuvoje, bet lietuviai agentai Lenkijoje ir Vilniaus krašte ir toliau veikė teikdami karinę–politinę informaciją žvalgybai. Pafrontės žvalgybai daugiausia talkino šauliai.

L. Želigovskio sukurtos kvazivalstybės „Vidinės Lietuvos“ žvalgyba ir kontržvalgyba, su kuria lietuvių žvalgybai pirmiausia teko susidurti, buvo pertvarkytos. Buvo sudaryta Pakraščių gynimo vadovybė (DOK), kurios štabo II skyrius dalijosi į 6 sekcijas: organizacinę, diplomatinę-politinę, propagandos, cenzūros, žvalgybos (ofenzyvos) ir kontržvalgybos (defenzyvos). Šiam skyriui iki 1922 m. vadovavo Rokiškyje gimęs, buvęs POW diversijos skyrių vadovas, būsimasis Lenkijos premjeras mjr. Marianas Koscialkovskis-Zyndramas, o jo padėjėju buvo kpt. Duninas-Vonsovičius. Šie žmonės buvo pagrindiniai oponentai slaptoje žvalgybų dvikovoje, vykusioje dėl Vilniaus krašto. Juk Vilniuje įsikūrusiam plebiscito biurui irgi vadovavo pats žvalgybos vadovas M. Koscialkovskis, po 1926 m. gegužės perversmo priklausęs „politikų munduruose“

grupei. 1929–1935 m. šios grupės atstovai, priklausę specialiosioms tarnyboms ir artimiausiai J. Pilsudskio aplinkai, užėmė daug svarbių postų Lenkijos valstybės aparate[180].

Marianas Koscialkovskis-Zyndramas (1892–1946) POW diversijos skyrių vadovas 1915 m., Lenkijos kariuomenės vyriausio štabo žvalgybos skyriaus darbuotojas nuo 1919 m., dirbo Vilniuje, dalyvavo Želigovskio „maište", Vidinės Lietuvos kariuomenės II skyriaus vadovas 1920–1922 m. Lenkijos Seimo deputatas nuo Vilniaus 1922–1939 m., Balstogės vaivada 1930–1934 m., vidaus reikalų ministras 1934–1935, ministras pirmininkas 1935–1936, Darbo ir socialinės gerovės ministras 1936–1939, masonas.

Slapta dvikova vyko su permaininga sėkme Lietuvai. Nuo 1921 m. Žvalgų dalies žinios, kurias ji gaudavo iš Lenkijos kontroliuojamos Lietuvos, buvo gana tikslios ir išsamios – kasdieninius pranešimus apibendrindavo savaitiniai su schemomis. Be agentų pranešimų, ši medžiaga buvo gaunama ištardžius šimtus belaisvių ir perbėgėlių[181]. Kartu reikėjo kovoti (ir išgaunant žvalgybinę informaciją) su neutralioje zonoje (tarp Lietuvos ir Lenkijos ji buvo 1920 m. gruodžio 17 d. – 1923 m. gegužės 22 d.) ir jos prieigose veikusiais lenkų partizanais arba sukarintomis organizacijomis. Viena iš tokių organizacijų buvo *Milicja ludowa pasu neutralnego* (Neutralios zonos milicija), su kurios pagalba Lenkija mėgino kontroliuoti neutraliąją zoną. Pradėta kaupti duomenis ir apie lenkų žvalgybos agentūrą Klaipėdos krašte, kur 1921 m. vasario 10 d. įsteigtas Lenkijos konsulatas koordinavo slaptus veiksmus Lietuvoje. Lenkijos žvalgybos centru tapo ir konsulatas Karaliaučiuje, kuriame dirbo „senos mokyklos" žvalgybos darbuotojai. Į šį konsulatą plaukė žinios iš visos Lietuvos, jo Spaudos skyrius gaudavo visus legalius ir nelegalius Lietuvos leidinius. Taip susiformavo stipri prieš Lietuvą nukreipta žvalgybos sistema. Pagrindinis žvalgybos centras, iš kurio buvo galima legaliai gauti informacijos iš Lietuvos, kaip minėta, buvo Karaliaučius, o periferiniai centrai – Klaipėda ir Ryga. Nelegalūs žvalgybinės informacijos perdavimo kanalai ėjo per Vilnių ir Gardiną.

Lietuvos žvalgyba ir Sovietų Rusija. Žinias apie kitas valstybes žvalgai gaudavo iš agentų bei karo atašė pranešimų. Antra valstybė, kuriai Žvalgų

dalis skyrė daug dėmesio buvo Sovietų Rusija. Ši šalis ir toliau palaikė antivalstybines organizacijas, pirmiausia slapta veikusią komunistų partiją. Žvalgų dalies informacijos galėjo tik padėti diplomatams suprasti Sovietų Rusijos poziciją, kuri viešai beveik nebuvo analizuojama. Antai 1921 m. gegužės 21 d. slaptoje G. Čičerino direktyvoje buvo teigiama, kad bolševikų diplomatija turi patenkinti visų valstybių norus, todėl „reikalinga žadėti kiekvienam ko tik jis panorės. Jeigu vokiečiai reikalauja moralinės paspirties, tai mes jiems duosime. Jeigu reikalauja užtikrinti ir užlaikyti savo rytų sienas, tai mes jiems pažadėsime. Jeigu prancūzams maloni mintis, kad mes greitai žlugsime, tai mes turime tą jų nuomonę stiprinti. Jeigu anglai nori mus eksploatuoti, tai mes jiems mandagiai duosime galimybę tai atlikti“[182]. Taip pat buvo surinkta žinių apie baltagvardiečių generolus ir atamanus, antisovietinius sukilimus. Pasidomėta netgi atamano Semionovo (veikusio Tolimuosiuose Rytuose) pažiūra į Lietuvą („žiūri kaipo į valstybę, surištą federaciniais ryšiais su Rusija...“)[183], Vrangelio armijos likimu, sukilimais Tambovo gubernijoje ir Kronštate. Antikomunistinių sąjūdžių politinės nuostatos buvo svarbios formuluojant politines pozicijas jų atžvilgiu.

Sovietų Rusijos karinė-politinė žvalgyba pirmiausia buvo vykdoma iš jos atstovybės Kaune (Laivės al. 6), kuri informaciją rinkdavo iš aukščiausios Lietuvos valdžios aplinkos. Krašto apsaugos ministras K. Žukas (šias pareigas užėmęs 1920 m. birželio 19 d. – 1921 m. balandžio 7 d.) prisiminė, jog „būnant pas Akselrodą [pirmasis Sovietinės Rusijos įgaliotasis atstovas Kaune 1920 rugpjūčio 26 d. – 1921 kovo 1 d. – *A. A.*], aš su juo nesutikau kažkokiu klausimu. Jis man tuomet pradėjo prikaišioti, kodėl aš tuo klausimu ministerių kabinete visai priešingai kalbėjau. Aš tai užginčijau. Tuomet jis ištraukė iš savo stalčiaus popierių ir pradėjo man skaityti beveik pažodžiui <...> ką kalbėjau <...>. Vadinasi, viskas, ką mes ministerių kabineto posėdyje kalbame, Akselrodui iki smulkmenų žinoma. Tuojau pranešiau apie tai dr. Griniui. Ar bolševikai turi mūsų posėdžių kambaryje įtaisytą kažkokį klausymosi aparatą, arba vienas iš trijų „prochvostų“, kuriuos Akselrodas man Vilniaus stotyje išvardijo (J. Purickis, D. Siemaška ir J. Aleksa (?), jį taip tiksliai informuoja. Buvo pavesta kanceliarijos viršininkui T. Petkevičiui ištirti, ar nėra įtaisytų kažkokių prietaisų. Jis nuodugniai ištyrė, bet niekur ir nieko nerado“[184]. Taip pirmą kartą buvo neoficialiai patikrintos sovietinės rezidentūros techninės galimybės, kurios tuo metu buvo pervertintos. Bet, reikia pasakyti, kad pats krašto apsaugos ministras K. Žukas buvo itin ge-

ranoriškas sovietinio pasiuntinio ir karo atašė atžvilgiu bei palaikė draugiškus asmeninius kontaktus[185].

Sovietų Rusijos atstovybė plačiai naudojosi ir LKP ryšiais. 1920 m. gruodžio mėn., susikūrus sovietinei užsienio žvalgybos tarnybai, į Lietuvą buvo siunčiami Vakarų fronto ypatingojo skyriaus žvalgai. Juos, kaip ir savo kurjerius, LKP(b) Užsienio biuras (Smolenske) aprūpindavo suklastotais dokumentais, nurodydavo konspiracinius butus, „ryšius" Lietuvoje. Bet iš tikrųjų sovietinėje atstovybėje žvalgybinę veiklą organizavo tik vienas žmogus – oficialiomis pareigomis prisidengęs rezidentas.

Sovietinė rezidentūra ir jos agentai. Nors Rusija neturėjo tiesioginės sienos su Lietuva, bet plėtodama ardomąją ir žvalgybinę veiklą Rytų ir Vidurio Europoje, 1921 m. vasario mėn. VČK Kaune įsteigė rezidentūrą, kuri veikė diplomatinės atstovybės priedangoje. Ir sovietų pasiuntinys, ir pasiuntinybės pirmasis sekretorius ne tik turėjo vykdyti savo tiesiogines funkcijas, susijusias su diplomatine veikla, bet ir koordinuoti žvalgybos darbą arba, kaip reikalavo Maskva, – „pažinti ir valdyti tos šalies, kurioje esi akredituotas, visuomenę taip gerai, kaip puikus muzikantas savąjį instrumentą". Tai nereiškia, kad Rusijos, o vėliau Sovietų Sąjungos pasiuntinybės aukščiausieji pareigūnai būtinai buvo ir žvalgybos rezidentais. Bet oficialias pareigas, kaip antai: pasiuntinybės pirmojo sekretoriaus, pasiuntinio asmeninio sekretoriaus, spaudos atašė, konsulinio skyriaus vedėjo ir pan., jie būtinai užimdavo. 1920 m. balandžio mėn. VČK Ypatingojo skyriaus viduje sukurtam Užsienio skyriui parengtose instrukcijose nurodyta prie kiekvienos Sovietų Rusijos prekybinės ir diplomatinės misijos sukurti rezidentūrą, kuriai vadovaujantis rezidentas turėtų oficialias pareigas ir kaip žvalgas būtų žinomas tik misijos vadovui. Rezidentas agentūriniu būdu turėjo įsiskverbti į įstaigas, partijas, organizacijas ir kt. „Kiekvienas rezidentas siunčia duomenis į Centrą ne rečiau kaip kartą per savaitę", – nurodoma instrukcijoje. „Rezidentas, – rašė VČK Užsienio skyriaus vadovas Michailas Triliseris, – turi visada padėti įgaliotajam atstovui jo darbuose. Kartu rezidentas turi teisę reikalauti tokios pat paramos savo darbe, ypač siekiant konspiracijos, naudojant ryšio priemones ir perduodant iš GPU Užsienio skyriaus gaunamas lėšas"[186]. Oficialūs ryšiai su Kaune akredituotais kitų šalių diplomatais, lietuvių politikais, pramonininkais, kultūros ir mokslo veikėjais, vietiniais bei užsienio žurnalistais padėdavo ne tik gauti naujausią informaciją, bet ir pasitikrinti agentūros pranešimus.

Sovietinės atstovybės darbuotojų sekimo ir registravimo byla (1923 m.).

Sovietinės žvalgybos rezidentūra buvo įpareigota surasti agentų, kurie rinktų informaciją apie Lietuvos santykius su kaimyninėmis ir Vakarų Europos valstybėmis, apie kitų šalių diplomatinių atstovybių ir žvalgybų veikimą Lietuvoje, apie Lietuvos saugumo tarnybų žvalgybinę ir kontržvalgybinę veiklą ir per kuriuos būtų galima padėti Kominterno filialui – vietinei pogrindinei komunistinei organizacijai.

Ne visus šiuos uždavinius pavyko rezidentūrai įvykdyti iš karto. Per pirmuosius metus rezidentai keisdavosi po du tris kartus ir nedaug ką nuveikdavo. Be to, pirmieji rezidentai vykdydavo ir karinės žvalgybos užduotis. Pirmąjį rezidentą Ivanovą 1921 m. gruodžio mėn. pakeitė Ikonikovas (Ikonnikov). Už savo darbą rezidentūroje per mėnesį gaudavo 10 000 markių vien tik iš karinės žvalgybos (rezidentūros dokumentuose vadinamos „kaimynais", „PRO"). 1922 m. sausio mėn. sovietinė rezidentūra turėjo šiuos agentus: Aimerį (Nr. 1), Morisą (Nr. 2), Sergejevą (Nr. 3), Gedminą (Nr. 4), Grigorjevą (Nr. 6), Ginsburgą (Nr. 7) ir agentą Nr. 5 (žr.: Rezidento Olchovičiaus 1922 m. sausio 29 d. laiškas Nr. 5, LYA, f. K–1, ap. 49, b. 8222, l. 381). 1922 m. spalio mėn. rezidentūra turėjo 7 agentus: Aimerį (Nr. 1), Morisą (Nr 2), Gedminą (Nr. 3), Pavlovskį (Nr. 4), Ginsburgą (Nr. 5), Koną (Nr. 6), Perliną (Nr. 7), agentą Nr. 14 (Žr.: Ibid., l. 361). Vėliau užverbavo agentus „K", Nr. 12, Nr. 13 (informavo apie politinės policijos agentūrą), „I–10" (teikė informaciją apie Lietuvos vidaus padėtį), Nr. 131 (teikė informaciją apie padėtį Klaipėdoje), „K–1" (teikė informaciją apie politinę policiją), „K–2" (informavo apie užsienio atstovybes), „K–5" (informavo apie URM aplinką)[187].

Visa agentūra buvo gausiai apmokama. Pritrūkus lėšų Maskva buvo „bombarduojama" rezidento telegramomis: „pranešame, kad 200 000 markių išsiųsta, bet mes jų negavome", „prašome greitai persiųsti, nes mes kaimynams skolingi 150 000 markių ir per juos dabar pinigų taip pat nėra"[188]. Rezidentas Ikonikovas rašė, kad „siekdami pakelti suinteresuotumą, mes pasiūlėme dirbti pagal tvirtas kainas, kaip tai daro kaimynai". Tokiam darbo apmokėjimui iš tikrųjų reikėjo

didelių pinigų. Juo labiau, kad atvažiavus Mirovičiui, rezidento žinion perėjo ir karo žvalgybos agentūra, Klaipėdos krašte nutarta sukurti rezidentūros filialą[189]. Jau po trijų mėnesių (1922 m. kovo mėn.) Ikonikovą galutinai pakeitė jo padėjėjas Mirovičius (Mirovič) (žinomas kaip rezidentas „M“ iki 1922 m. rugsėjo mėn.). Po mėnesio iš Mirovičiaus reikalus perėmė jau ketvirtas rezidentas Bencas. Išaiškinus du agentus jau po dviejų mėnesių jis turėjo palikti Lietuvą. Kaip rašė į Maskvą rezidentas: „mano išvykimo skubotumas sąlygotas to, kad dėl kai kurių žlugimų čia išsilaikyti man darosi sunku...“[190]. Žinoma, rezidentų pavardės ir slapyvardžiai mažai ką sako. Tiek pat mažai žinomi ir jų užverbuoti pirmieji septyni agentai – Nr. 1 Aimeris (dirbęs milicijos departamente, jau 1922 m. turėjęs bėgti į Klaipėdą), Morisas (dirbęs diplomatiniu kurjeriu Varšuvoje, Prancūzijos pasiuntinybėje), Nr. 7 Ginsburgas (teikęs informaciją iš Kaune buvusios Prancūzijos pasiuntinybės), Gedminas (teikęs informaciją apie rusų monarchistus), Nr. 3 Sergejevas (teikęs informaciją iš lietuviškos žvalgybos)[191] ir kt. Aišku tik tiek, kad tarp šių agentų nebuvo lietuvių. Rezidentai dar nemokėjo lietuvių kalbos ir dirbdavo pasitelkę vertėjus.

1922 m. spalio 2 d. atvyko penktasis rezidentas Olchovičius (Olchovič) (slapyvardžiu Fridrichas)[192], paskirtas pasiuntinio J. Davtiano asmeniniu sekretoriumi. Iki tol veikusią agentūrą pripažino nepakankama. Su savo pavaduotoju, konsulinio skyriaus, vėliau – prekybos atstovybės „Vneštorgo“ (Vytauto g. 12) sekretoriumi Afanasijum N. Žilko[193] (slap. Jak) (palaikė ryšį ir su pogrindine LKP), palaikydami glaudžius ryšius su karinės žvalgybos rezidentu, stengėsi išplėtoti agentūrinį darbą. Užverbuotas buvęs rusų armijos pulkininkas Šelbergas (Šelberg) pasiųstas į Vilnių sekti Savinkovo agentus, rezidentas Britovas (Britov) – į Brest-Litovską (informuoti apie baltarusių partizanų judėjimą), su milicijos departamentu ir Prancūzijos misija susijusiam agentui Nr. 6 Konui (Kon) duota 10 tūkst. markių priedangos įmonei – dirbtuvėms steigti[194], o su prancūzų misijoje dirbusio diplomatinio kurjerio agento Nr. 7 (Nr. 5) Ginsburgo pagalba imta atplėšinėti prancūzų diplomatinio pašto paketus (paskui jų antspaudai buvo atkuriami). Visą technologiją pateikė šios srities patirtį turinti karinės žvalgybos valdyba. Pagaliau ir pats pasiuntinys 33 metų amžiaus J. Davtianas buvo pirmasis VČK Užsienio skyriaus vadovas. Į diplomatinį darbą buvo pervestas su sąlyga, kad ir toliau vykdys F. Dzeržinskio pavedimus. J. Davtianas į Lietuvą atvyko iš Estijos ir iki 1921 m. lapkričio 18 d. buvo Dzeržinskio neoficialiu patikėtiniu. Tai buvo tik pradžia[195].

Jakovas Davtianas (1888–1938) Rusijos socialdemokratų-bolševikų partijoje nuo 1905 m., gyveno Belgijoje nuo 1908 m. Pirmasis VČK Užsienio skyriaus vadovas 1920 m. lapkričio 30 d. – 1921 m. rugpjūčio. Dirbo užsienio reikalų liaudies komisariate. Dirbo Lietuvoje (1922 vasaris – rugsėjo 15 d.), Kinijoje, Tuvoje, Prancūzijoje, Irane, Graikijoje, Lenkijoje. Sušaudytas 1938 m.

Žvalgybos geografija ir karo atstovai. Lietuvos žvalgyba nuolat papildydavo žinias apie Latvijos, Čekoslovakijos karinę-politinę padėtį bei Prancūzijos kariuomenę Klaipėdos krašte. 1921 m. pirmojoje pusėje karinės žvalgybos geografiją išplečia žvalgybinė informacija, gaunama iš Estijos, Suomijos ir Vokietijos. Šių valstybių kariuomenėmis buvo domimasi pirmiausia praktiniais sumetimais – siekiama panaudoti jų patirtį organizuojant Lietuvos ginkluotąsias pajėgas, taip pat norint sužinoti jų gynybinį potencialą, galimą elgesį Lenkijos aktyvių diplomatinių (ir karinių) veiksmų atveju. Bet šių šalių žvalgymas buvo paviršutiniškas palyginti su Lenkijos ar net Sovietų Rusijos žvalgymu.

1921 m. antrojoje pusėje Lietuvos karinės žvalgybos aktyvumas nuslūgo. Buvo gauta pranešimų iš visų minėtų šalių. Skiriama daugiau dėmesio Lenkijos, Sovietų Rusijos ir Vokietijos karinių struktūrų tikslesniam pavaizdavimui įvairiose schemose, kuriomis kariškiai pasinaudodavo praktikoje (nustatydami Lietuvos kariuomenės dislokaciją ir pan.). Iš viso 1921 m. apie Lenkiją buvo parengta 55 dienos pranešimai, 15 savaitės ar dviejų savaičių santraukų, 12 mėnesio santraukų, įvairios schemos apie Sovietų Rusiją, Latviją, apie Vokietiją ir t. t. Per metus Žvalgų dalis ištardė 753 belaisvius ir perbėgėlius, iš kurių išgauta vertinga informacija papildė agentūros pranešimus.

Taigi Lietuvos karinės žvalgybos dėmesį pirmiausia traukė Lenkija ir Sovietų Rusija. Per pusę metų lietuvių žvalgybai pavyko visiškai atskleisti Vilniaus ir Gardino DOK ir ZBK (Związek Bezpieczenstwa Kraju – Krašto saugumo sąjunga) organizaciją ir sudėtį, buvo perfotografuotos Sovietų Rusijos misijos 15 tarnautojų fotografijos (1921 m. gruodžio mėn.).

1921 m. pabaigoje Žvalgų dalyje susiklostė tam tikra informacijos gavimo iš įvairių šaltinių sistema: 1) agentūriniai pranešimai (iki 2 pranešimų kasdien); 2) žvalgų punktų pranešimai (punktai turėjo savo agentūrą ir siuntė 30–40 pranešimų per mėnesį); 3) spaudos sekimas (iš spaudos gaunama informacija buvo teikiama ir Kontržvalgų daliai); 4) belaisvių ir perbėgėlių apklausos medžiaga (bet šis šaltinis jau seko: per 1920 m. antrąją pusę buvo ištardyta 911 belaisvių

ir perbėgėlių, per 1921 m. pirmąją pusę – 563, o tų pačių metų antrąją pusę – tik 190[196]); 5) karo atstovų užsienyje informacijos (jie ne tik savais kanalais išgaudavo žvalgybinių žinių, bet ir gaudavo užsienyje leidžiamą karinę spaudą, naujausią karinę literatūrą ir pan.). Iki 1922 m. balandžio mėn. Žvalgų dalis išaiškino lenkų kariuomenės organizaciją bei jos pasiskirstymą visoje Lenkijos teritorijoje[197] ir nuo tol galėjo lengviau sekti pasirengimą karinėms akcijoms prieš Lietuvą. Visa tai rodė ir išaugusį Lietuvos žvalgybos lygį, ir stabilesnę padėtį kaimyninėse valstybėse.

Kaip minėta, vienas iš informacijos rinkimo šaltinių buvo karo atstovų užsienyje informacijos. Sunkiausiomis ir nesaugiausiomis sąlygomis dirbo Lietuvos karo atstovas Sovietų Rusijoje: „darbavimosi sąlygos, ypač mano uždavinių vykdyme, – rašė savo pranešime karo atstovas kpt. K. Svilas, – nepaprastai sunkios ir nė kiek nepakenčiamos. Taigi kiekvienas, ypač karo atstovybės žingsnis įžiūrimas ir sistemingai sekamas. Tuo būdu, dabartinėse sąlygose dirbant, be galo sunku ką nors didesnio nuveikti arba sudaryti agentūrą. Juk kas girdėjo, kad „draugingos valstybės“ atstovybė [t. y. Lietuvos atstovybė Maskvoje. – *A. A.*] tilptų ir darbuotųsi „črezvyčaikoj“ [Ypatingoji komisija. – *A. A.*]. Jei mūs rankose nėra teisių gauti atskirą būstą Maskvoje, būtinai reikėtų atimti šitas teises rusų atstovybei Kaune, būtent – patalpinti ją „Žvalgybos skyriun“, o anaiptol nepaskirti į rusų atstovybės būstą vieną kitą mūsų žvalgybos skyriaus bendradarbį. Tai <...> neatitiktų „vzaimnosti“ [pariteto. – *A. A.*], nes „Kniažyj Dvor“ su visais „Narkomindelo“ [Užsienio reikalų liaudies komisariato – *A. A.*] darbuotojais – tai „čekistų lizdas“. Čia nei kiek neperdedu <...>. Lietuvos Atstovybė – žaislo ar pašiepimo objektas <...>. Galiausiai, jei mano reikalavimas liktų be pasekmių, tai prašau tarpininkavimo pasodinti bent keletą Žvalgybos skyriaus žmonių į rusų atstovybės būstą, o prie durų išstatyti sargybą“[198] .

Kazys Svilas (1892–1943) Nepriklausomybės kovų dalyvis, pirmasis Lietuvos karo atstovas Sovietų Rusijoje 1920–1923 m. Piliečių apsaugos departamento direktorius nuo 1930 m., nuo 1935 m. – Vidaus reikalų ministerijos Policijos departamento direktorius. Okupantų suimtas 1940 m. ir 1943 m. rugpjūtį sušaudytas Maskvoje, Butyrkų kalėjime.

Karo atstovas kpt. K. Svilas nė kiek netirštino spalvų reikalaudamas paritetinių veikimo sąlygų Maskvoje (tokių,

kokias turėjo sovietinė atstovybė Kaune). Latvijos ir Estijos atstovybės turėjo atskirus pastatus, o Lietuvos atstovybė buvo įkurta viešbutyje „Kniažyj dvor" (Maloznamenskio skg.). Kiekvieną iš jos išeinantį į gatvę žmogų registravo čekistas, o toliau stovinti sargyba sulaikydavo ir klausinėdavo, kur eini, kokiu reikalu ir t. t. Aplink kpt. K. Svilo kambarį buvo apgyvendinti čekistai, kurie kibdavo prie kiekvieno ateinančio pas karo atstovą. Po to, kai 1921 m. gegužės 24 d. karo atstovas kpt. K. Svilas su pažįstamu ėjo į atstovybę ir juos sulaikė sargyba, Lietuvos atstovas Maskvoje J. Baltrušaitis parašė notą Sovietų Rusijos vyriausybei, reikalaudamas nepažeidinėti eksteritorialumo. Bet ne visada viskas baigdavosi notomis.

Tų pačių metų pabaigoje (1921 m. gruodžio 6 d.) Lietuvos karo atstovo Maskvoje padėjėjas kpt. K. Avižienis, kuris buvo vertinamas kaip gerai išmanantis savo tarnybą ir narsus karininkas, atsiuntė į Žvalgybos skyrių gautus asmens dokumentus, kurių nuotraukoje atpažino vieną Sovietų Rusijos ČK darbuotoją, pasivadinusią M. Butkiene-Zablockaite. Ji mokėjo lietuviškai ir lenkiškai, o informaciją turėjo rinkti apie Lietuvos kariuomenę. Paaiškėjo, kad jos dokumentai tikri, nes komunistinis pogrindis per savo kurjerius į Sovietų Rusiją gabeno visų dokumentų ir antspaudų pavyzdžius. Netrukus (1922 m. sausio 2 d.) kpt. K. Avižienis atstovybės bute buvo nužudytas.

Kostas Avižienis (1894–1922) gimė Vilkaviškio aps. Keturvalakių vlsč. Skardupių k. Baigęs gimnaziją, 1913–1916 m. mokėsi Maskvos universiteto Fizikos-Matematikos fakultete. 1917 m. baigė Vladimiro karo mokyklą. Turėjo paporučiko laipsnį. Nuo 1919 m. rugpjūčio 12 d. tarnavo Lietuvos kariuomenės artilerijos pulke. 1920 m. buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus 1-os rūšies ordinu, kapitonas. 1921 m. spalio 1 d. paskirtas Lietuvos karo atstovo Maskvoje padėjėju. Nužudytas Maskvoje.

Žudikas Želudkovas-Pavlovas buvo sulaikytas ir 1922 m. kovo 20 d. teisiamas Maskvos revoliuciniame tribunole, įsikūrusiame garsiojoje Lubiankoje. Nebuvo išaiškinta, ar tai buvo banditizmo aktas, ar kruopščiai suplanuota žmogžudystė. Bet pastaroji versija realesnė, nes žuvęs Lietuvos karininkas net po mirties nepaliktas ramybėje. ČK darbuotojai, nežinia ko ieškodami, Sovietų Rusijos pasienyje Sebežo stotyje neteisėtai atidarė ir pertikrino karstą. Sovietinė atstovybė dėl neteisėtos kratos nesiteikė atsiprašyti, o tik pažadėjo išsiaiškinti ir surasti kaltininkus[199]. Tuo pačiu metu garsios „Sacharino bylos" vieno aktyvių dalyvių (iš Kauno sacharino ir kitų prekių kontrabandą kurjeriai diplomatiniais paketais gabendavo į Maskvą, iš

ten gaudavo meno vertybių ir brangenybių, o tai išaiškėjo 1921 m., kai Vokietijoje nupirktą 10 tonų sacharino ir 4 kilogramų kokaino siuntą pasienyje sulaikė Lietuvos kontržvalgybininkai)[200], Lietuvos atstovybės pirmojo sekretoriaus Juozo Avižonio buvo apšmeižtas jau žuvęs karininkas, į Maskvą išsiunčiant jo vardu ir tuo pačiu metu sulaikant kokaino siuntinį (tai paaiškėjo tik po 80 metų radus asmeninį J. Avižonio susirašinėjimą)[201]. Tik dabar išaiškėjo, kad sulaikytą kontrabandą palaiminęs sovietų Rusijos atstovas Kaune Semionas Aralovas buvo aukšto rango sovietinės žvalgybos atstovas. Kad ir kokiomis sąlygomis dirbo, karo atstovui kpt. K. Svilui teko būti svarbiausiu Lietuvos karo atstovu. Iš jo buvo gaunama daug žinių apie padėtį Rusijoje, jis atgabeno visą komplektą kariuomenės įsakymų, statutų[202].

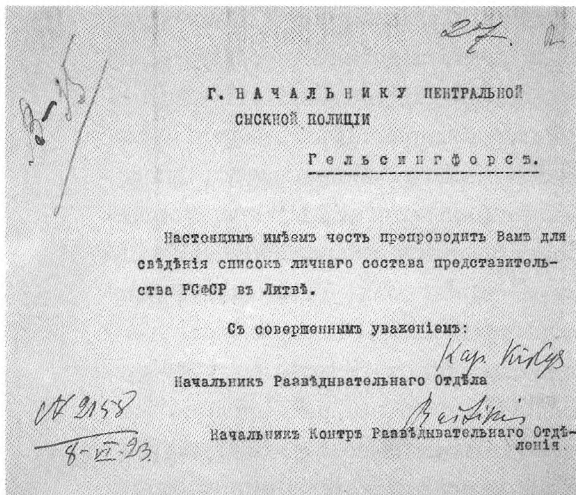
Kitas Lietuvos karo atstovas Maskvoje kpt. Krikščiūnas jau dirbo lengvesnėmis sąlygomis (atstovybė gavo atskirą pastatą Vorovskio g. (dabar Povarskaja g.). Kad jis geriau orientuotųsi ir tiksliau planuotų savo darbą, iš Lietuvos buvo siunčiamos Raudonosios armijos dislokacijos schemos, mėnesio žinių santraukos. „Jos man būtinai reikalingos, – rašė kpt. Krikščiūnas, – nes kiek sėkmingai man nepavyktų pastatyti darbuotės, visai pilno vaizdo apie Rusiją niekuomet neturėsiu, nes esu vienas ir pilnos registracijos vesti negaliu“[203].

Be žvalgybinės informacijos, karo atstovas turėjo parūpinti Žvalgų daliai visus karinius žurnalus, leidžiamus Sovietų Rusijoje („Vojennyj zarubežnik“, „Bronevoje delo“, „Vojennyj vestnik“, „Vojenno-istoričeskij sbornik“ ir kt.). Kai karo atstovas Žvalgų daliai norėdavo perduoti vertingesnę informaciją, jis iš anksto pranešdavo ir į Maskvą nuvykdavo patikimiausias kurjeris. Pinigus (po 20–40 dolerių) Žvalgų dalis karo atstovui siųsdavo per Užsienio reikalų ministerijos kurjerius.

Visai kitomis sąlygomis dirbo Lietuvos karo atstovas Latvijoje kpt. Murnikas. Jis teikė informaciją apie Rusiją, Lenkiją ir Latviją. Iš latvių žvalgybos nuolat buvo gaunamos žinios apie Raudonosios armijos dislokaciją, Sovietų Rusijos slaptų įstatymų nuorašai[204]. Kpt. Murnikas turėjo teikti visą informaciją apie lenkų karo atstovų (1921 m. jais buvo mjr. A. Myškovskis (Aleksander Myszkowski), komandoras B. Jarocinskis (Bohdan Jarociński)[205] veiklą, rūpintis, kad jų užverbuoti asmenys nepastebėti neatvyktų į Lietuvą. Tokiems asmenims vizos buvo išduodamos, bet apie tai Žvalgybos skyrius jau žinodavo ir laiku pasiregdavo. Lietuva besidominčių lenkų žvalgybos agentų Latvijoje tuo metu buvo keli: B. Jurgensonas, Majevskis ir kt. Be abejonės, tik dabar galima pasakyti, kad Lenkija prieš Lietuvą buvo nukreipusi stiprias žvalgybines pajėgas. 1921–1922 m.

Rygoje veikęs ir informaciją apie Sovietų Rusiją rinkęs lenkų Generalinio štabo II skyriaus žvalgybos punktas „Gorin“, organizavo žvalgybą Lietuvoje per savo skyrius Daugpilyje („Niedźwiecki“) ir Kaune („Jagielski“). Lenkų karo žvalgyba labai glaudžiai bendradarbiavusi su latvių karine žvalgyba. Iš jos gaudavo informacijos apie Lietuvos generalinio štabo veiklą. Punkto „Gorin“ agentas slapyvardžiu Mužejkinas teikdavo informaciją iš Kauno, Rygos ir Maskvos. 1922 m. pabaigoje karo atstovas Latvijoje komandoras B. Jarocinskis pradėjo vadovauti žvalgybai Rygoje, žvalgybos punktas buvo pavadintas „0–5“. Vėliau šiam punktui (pavadintam „Wiera“)[206] pradėjo vadovauti pplk. V. Sizychas, anksčiau buvęs vienas pagrindinių lietuvių karo žvalgybos konsultantų. Lietuvių karo žvalgybos žiniomis V. Sizychas tapo prancūzų žvalgybos rezidentu, palaikiusiu ryšius su prancūzų karo atstovu Rygoje plk. Aršenu (Archen). Net sovietinė žvalgyba V. Sizychą vadino „labai gabiu ir gudriu, šaltakraujišku“[207]. Ir galima tik spėti, kad V. Sizycas dirbdamas dviem žvalgybom vienu metu galėjo dalinai teikti gaunamą informaciją ir lietuvių karo žvalgybai. Tai kažkiek patvirtina ir jo kolegos, buvusio žandarmerijos pulkininko, buvusio rusų armijos Dvinsko rajono žvalgybos ir kontržvalgybos viršininko Moro (Mor) istorija. Plk. Moras atėjo pas lietuvių žvalgybininką P. Kirlį su J. Polovinsko-Budrio rekomendacija ir pasiūlė savo paslaugas, teikiant žvalgybinę informaciją apie Sovietų Sąjungą. Nuo tol jis Rygoje žvalgybinį darbą prieš SSRS organizuodavo kartu su V. Sizychu. Teikė žinias apie politinę-ekonominę būklę, Raudonosios armijos ginkluotę ir išsidėstymą. Visą informaciją Moras asmeniškai atveždavo į Kauną ir iš P. Kirlio gaudavo atlyginimą (ryšiai buvo nutraukti 1932 m.)[208]. Vėliau Latvijoje veikė kapitonų F. Tomčuko (Franciszk Tomczuk) ir S. Paprockio (Stanisław Paprocki) vadovaujamas žvalgybos punktas „Nord“ („P–1“), kurie žvalgybos punktų išlaikymui iš Lenkijos generalinio štabo gaudavo 500–750 dolerių[209].

Lietuvos karo atstovas Latvijoje kpt. Murnikas taip pat turėjo užverbavęs agentų, kurių žinomi tik slapyvardžiai: W. Iksas arba „W“ (1921 m.), Latvis (1923 m.)[210]. Pastarasis agentas teikė Lietuvos žvalgybai politinę informaciją iš Latvijos vyriausybinių sluoksnių. Daugiau duomenų apie juos neišliko. Pati Lietuva ir oficialiai keitėsi informacija au kitomis šalimis. Taip 1923 m. sovietinėje atstovybėje dirbusių asmenų sąrašas buvo perduotas Suomijos kriminalinei policijai[211], kuri tuo metu kaupė kitų šalių patirtį organizuodama savo politinę policiją (suomių politinės policijos viršininkas Esko Rekki ir jo pavaduotojas Hugo Pentilla tuo pat metu lankėsi ir Lenkijoje, kur domėjosi lenkų kontržval-

Г. НАЧАЛЬНИКУ ЦЕНТРАЛЬНОЙ СЫСКНОЙ ПОЛИЦИИ

Гельсингфорсъ.

Настоящимъ имѣемъ честь препроводить Вамъ для свѣдѣнія списокъ личнаго состава представительства РСФСР въ Литвѣ.

Съ совершеннымъ уваженіемъ:

Начальникъ Развѣдывательнаго Отдѣла

Начальникъ Контръ Развѣдывательнаго Отдѣленія.

gybos patirtimi)[212]. Matyt dėl informacijos mainų buvo sutarta metais aksčiau vykusio M. Lipčiaus vizito metu.

P. Kirlio ir S. Raštikio Suomijos kriminalinei policijai 1923 m. išsiųsta informacija.

Pats Žvalgybos skyriaus viršininkas M. Lipčius 1921–1922 m. į užsienį vykdavo gana dažnai ir, galima manyti, taip pat keisdavosi žvalgybine informacija. 1921 m. jis buvo išvykęs į Karaliaučių, Berlyną, į Rygą, 1922 m. – į Latviją, Estiją, Suomiją, Vokietiją ir t. t. Dėl šių kontaktų lenkų konsulas Karaliaučiuje 1921 m. lapkričio 19 d. informavo Užsienio reikalų ministeriją apie antilenkišką susitarimą tarp vokiečių ir lietuvių žvalgybų, o M. Lipčių įvardijo kaip vokiečių kontržvalgybos viršininko Rytprūsiuose kpt. Štundo agentą[213]. Tačiau šių tarnybinių komandiruočių tikslai buvo platesni. Jei 1920 m. jam pačiam teko rūpintis agentūros įgijimu, tai 1921–1922 m. kelionėse M. Lipčius susitikdavo su kitų valstybių oficialiais valdžios atstovais, žvalgybų vadovais. Be to, mėginant derinti įvairių žinybų veiksmus užsienio politikos srityje, 1922 m. Užsienio reikalų ministerijoje sukurta tarpžinybinė komisija. Į šią komisiją birželio 20 d. paskirtas ir kpt. P. Klimaitis kaip nuolatinis Žvalgybos skyriaus atstovas[214]. Po to P. Klimaitis buvo perkeltas į Žvalgų dalį, kurios veikla buvo glaudžiai susijusi su užsienio politika. Tarpžinybinė komisija, matyt, nebuvo veikli, nes jos tolesnė veikla yra nežinoma. Tik Klaipėdos krašte rengiant sukilimą įvyko įvairių žinybų ir organizacijų vadovų pasitarimas, kuriame dalyvavo ir Žvalgybos skyriaus viršininkas M. Lipčius[215].

„Žaidimas“ su prancūzais. Sėkmingai susiklosčius aplinkybėms, Lietuvos karinė žvalgyba savo agentą Nr. 2 (M. Razvadovskį) „pakišo“ Prancūzijos karinei žvalgybai. Tai įvyko Lietuvai sudėtingu laikotarpiu, kuomet 1921 m. vasario 19 d. Prancūzija su J. Pilsudskiu pasirašė politinės sąjungos sutartį, o po dviejų dienų dar ir slaptą karinės sąjungos sutartį[216]. Prancūzija talkino Lenkijai įteisinant susiklosčiusią situaciją, susijusią su Vilniaus kraštu. 1921 m. vasario 23 d., kai M. Razvadovskį pakvietė prancūzų laikinasis atstovas, jokio specia-

laus diplomatinio darbo praktikos neturėjęs ir tik mėnesį ėjęs laikinojo atstovo pareigas, dvidešimt septynerių metų amžiaus iš Korsikos kilęs ir lietuviškai pramokęs Gabriel Padovani (1893–1952). Konsulate su juo kalbėjo ir Prancūzijos misijos kontržvalgybos viršininkas kpt. Žankjeras. M. Razvadovskis sutiko teikti visą jam prieinamą informaciją, „nes norėjo visomis jėgomis kovoti su bolševikais"[217]. Prancūzai ne iš karto priėmė rusų karininko monarchisto paslaugas, nes norėjo jį patikrinti. Tik nuo 1921 m. liepos mėn. pradėjo reguliariai susitikinėti sutartose vietose Kaune: Nemuno krantinėje (tarp Maironio ir Mickevičiaus gatvių), ant laiptų prie Ukmergės plento, stačiatikių kapinėse arba ekstremaliais atvejais – Prancūzijos misijoje.

Į slaptus susitikimus Prancūzijos misijos karinės misijos Baltijos šalyse žvalgybos vadovas „Kapitonas" (karinės misijos atstovas Lietuvoje kpt. Louis Abrahamas arba kpt. Rosselis) vykdavo labai atsargiai: turėjo kišenėje revolverį, buvo saugomas adjutanto (šis „mažai pažįstamas su žvalgybos technika"), kuris įspėdavo apie kiekvieną praeivį. M. Razvadovskis Kapitoną apibūdino kaip „rimtą priešininką, labai nepatiklų, nepaprastai darbingą (dirbo iki 5 val. ryto), gyvenusį labai kukliai". Prancūzų žvalgybos (Lietuvoje) viršininkas į Lietuvą „žiūri kaip į vokiškai-bolševikinį vasalą, stengiasi diegti mintį, kad Lietuva daugiau bijo reakcinės Rusijos su lozungu „Didžioji, vieninga ir nedaloma", negu bolševikinės Rusijos"[218], – pažymėjo savo pranešime agentas Nr. 2. Kas savaitę prancūzų žvalgybos viršininkas važiuodavo į Klaipėdą su ataskaita gen. Le-Rindui, o M. Razvadovskis po kiekvieno susitikimo siųsdavo ataskaitas Žvalgų dalies viršininkui. P. Abrahamas per trumpą laiką atkūrė agentūrą, kuri buvo sutriuškinta kai jai vadovavo kpt. Žankjeras, įgijo agentų sovietinėje misijoje (agentas – prekių žinovas Muleras), Lietuvos Žvalgybos skyriuje (turėjo kai kurių žvalgybos agentų sąrašą), Generaliniame štabe (žinojo apie visus pasikeitimus Lietuvos kariuomenės vadovybėje), Susisiekimo ministerijoje (žinojo apie karinių ešelonų judėjimą). Taip pat turėjo keletą agentų tarpininkų, palaikančių ryšius su tais informatoriais, kurie nesiryždavo eiti į slaptus susitikimus (pvz., karininkai).

1921 m. liepos 15 d. slaptame susitikime M. Razvadovskiui buvo pareikšta, kad jo teikiama informacija nusivilta ir susitikimai nebetenka prasmės. Bet Lietuvos karinė žvalgyba padėjo jam atgauti prancūzų pasitikėjimą. Įprastiniame susitikime 1921 m. liepos 19 d. M. Razvadovskis prancūzams pranešė, kad „galės dabar daugiau duoti karinių žinių, nes pavyko tapti neoficialiu karo žvalgybos darbuotoju" (kpt. F. Dunajevo neoficialiu darbuotoju, renkančiu duomenis

apie bolševikų, lenkų ir baltarusių-lenkų orientacijos antivalstybinę agitaciją kariuomenėje). Iš karto agento Nr. 2 paprašyta pateikti žinių apie svarbiausius Generalinio štabo ir karo žvalgybos darbuotojus (su biografijomis ir trumpomis charakteristikomis), Vokietijos misijos slaptus darbuotojus, kariuomenės judėjimą ir pan. Prancūzijos misiją taip pat domino sovietinių diplomatų ir jų kurjerių judėjimas, politinė-kriminalinė kronika, ekonominis gyvenimas, netgi komunistinė spauda. Matyti, kad prancūzų žvalgybos interesai buvo įvairiapusiai. Bet jie norėjo dar daugiau ir siūlė M. Razvadovskiui stengtis tapti tik karinės žvalgybos darbuotoju, nes „karinio pobūdžio žinios juos domino daugiau negu politika". M. Razvadovskis pažadėjo po 2–3 mėn. darbo pas F. Dunajevą surinkti reikalingas charakteristikas ir mėginti tapti Žvalgų dalies darbuotoju.

„Žaidimas" su prancūzais lietuvių karinei žvalgybai atvėrė naujas galimybes. Kadangi prancūzai domėjosi vokiečių žvalgybos agentais, buvo numatyta galimybė „sukompromituoti prancūzų akyse bet kurį žmogų"[219] (nežinoma, ar šia galimybe buvo pasinaudota). Prancūzams buvo teikiamos specialiai atrinktos žinios apie Lietuvos karinius pasirengimus prieš Lenkiją (tai turėjo daugiau demonstruoti Lietuvos karines galimybes, negu realius planus atnaujinti karinius planus Tautų lygos tarybai, tuo metu raginant abi konfliktuojančias valstybes pradėti derybas). Bet prancūzų žvalgybininkai netrukus pastebėjo, kad M. Razvadovskio žinios daugeliu atžvilgių skiriasi nuo kitais būdais gaunamų žinių[220]. Aišku, Lietuvių žvalgyba nedisponavo platesne politine žvalgybine informacija, palyginti su prancūzų žvalgyba. Dėl to, matyt, ir su M. Razvadovskiu pradėta susitikinėti rečiau (dažniausiai pusiau oficialiai pačioje Prancūzijos misijoje iki 1922 m. vasario 8 d.).

Nauji informacijos šaltiniai – ukrainiečiai ir šauliai. Ieškota naujų būdų gauti žvalgybinės informacijos iš kitų šalių, pirmiausia iš Lenkijos. 1922 m. netikėtai atsivėrė naujos galimybės – panaudoti žvalgybai Lenkijoje internuotus petliūrininkus, t. y. Ukrainos Liaudies Respublikos kariuomenės kariškius. Lenkijoje 1920 m. lapkričio mėn. buvo internuota 18 tūkst. ukrainiečių kariškių. 1922 m. jų beliko 6–7 tūkst., nes dauguma pabėgo į Čekoslovakiją ir Vokietiją, gelbėdamiesi nuo bado ir blogų gyvenimo sąlygų. Liepos mėn. lenkų valdžia kai kuriems internuotiesiems sutiko duoti darbo ir iš Ščalkovo (Poznanės apylinkėse) internuotųjų stovyklos 300 ukrainiečių atgabeno į neutralią zoną (ties Kapčiamiesčiu) miško darbams.

Atsidūrę prie Lietuvos sienų, ukrainiečiai sumanė bėgti į Lietuvą, manydami, kad juos ten priims į kariuomenę arba duos kokio nors darbo. Kasdien

atbėgdavo po keletą žmonių. Nors po tardymo kai kurie iš Lietuvos vėl buvo grąžinami į neutralią zoną, bet jie vis bėgo. Taip Lietuvoje atsidūrė poručikas plk. L. P. Baranevičius, kpt. N. A. Marinas ir kt. Tarp pabėgėlių buvo net vienas lietuvis – A. M. Puišys, kuris tarnavo ukrainiečių kariuomenėje. Dvidešimt du perbėgėliai buvo ištardyti ir iš karto išsiųsti į Kauną, į Žvalgų dalį. Reikėjo nedelsiant išsiaiškinti, kuriuos iš jų galima grąžinti į Lenkiją jau kaip slaptus Lietuvos žvalgybos agentus. Pagal jų parodymus buvo sudarytos „žinios apie internuotą Ukrainos liaudies respublikos atamano Petliūros kariuomenę"[221]. Kas buvo užverbuotas ir pasiųstas į Lenkiją – neaišku, bet ši palanki proga tikrai nebuvo praleista. Palaipsniui užsimezgė ryšiai su ukrainiečių organizacijomis ir jų vadovais, kurie tapo aktyviausiais Lenkijos oponentais. Politikams pradėjus bendradarbiauti su ukrainiečių išsivadavimo organizacijų atstovais, kai kuriems iš jų buvo suteikiama pilietybė bei parama pinigais. Ukrainiečių karinės organizacijos vadovas Jevgenijus Konovalecas (Jevhen Konovalec) beveik dešimtmetį (iki 1937 m.) gaudavo finansinę paramą Ukrainiečių nacionalistų organizacijos veiklai, buvo sekamas ir Lenkijos, ir Sovietų Sąjungos rezidentūrų, o Lietuvos pasu naudojosi iki pat mirties 1938 metais (kuomet buvo nužudytas NKVD organizuoto teroro akto metu).

Jevhen Konovalec (1891–1938) – Ukrainos Liaudies Respublikos kariuomenės pulkininkas 1918–1919 m., gyvendamas Čekoslovakijoje, Vokietijoje, Šveicarijoje ir Italijoje vadovavo ukrainiečių karinei organizacijai, Ukrainiečių nacionalistų organizacijos (OUN) vadovas nuo 1929 m., NKVD nužudytas Roterdame (Olandija) 1938 m. gegužės 23 d.

1921–1923 m. Žvalgų dalis pradėjo plačiau naudotis Lietuvos šaulių sąjungos (toliau – LŠS) paslaugomis išgaunant karinę informaciją iš Lnekijos užimtos Rytų Lietuvos, taip pat permetant žvalgus ir žvalgybos kurjerius į Lenkijos teritoriją. Iki tol Žvalgybos skyriuje buvo nelabai pasitikima Šaulių sąjunga, nes į ją patekdavo daug atsitiktinių asmenų. Kol nebuvo įstatymo, nustatančio baudžiamąją atsakomybę šauliams, pažeidusiems ginklo priesaiką ar iškilmingą pasižadėjimą (tokia atsakomybė nustatyta 1924 m. liepos 16 d.), kai kurie šauliai pereidavo į priešininko pusę. Tokie perėjimai labai pakenkdavo žvalgybai. Antai 1922 m. pabaigoje baltarusių bataliono kareivis V. Bartnikas, tarnavęs šauliu Merkinėje, perbėgo į Lenkiją ir lenkų kontržvalgybai nurodė buvusius užfrontėje Lietuvos šaulius[222]. Bet likimo ironija išdavikas atsidūrė

Gardino kalėjime ir 1925 m. Raudonajam Kryžiui organizavus kalinių pasikeitimą vėl pateko į Lietuvą.

Žvalgų dalis palaikė ryšius su Lietuvos šaulių sąjungos Konspiraciniu skyriumi, kuris taip pat rinko žvalgybinę informaciją (vietinio pobūdžio, apie lenkų šaulius). Į šį skyrių buvo perkeliami kai kurie Žvalgybos skyriaus darbuotojai (ne visada geriausi). 1922 m. rugsėjo mėn. iš Žvalgybos skyriaus į Konspiracinį skyrių komandiruoti instruktoriais du baltarusių karininkai – P. Jurkevičius-Privalovas ir P. Gajevskis-Ugriumovas. Po dviejų mėnesių J. Mikuckis (taip pat dirbęs LŠS Konspiraciniame skyriuje) įtarė P. Jurkevičių šnipinėjimu lenkų naudai. Tai atsitiko po to, kai J. Mikuckis asmeniškai P. Jurkevičiui perdavė slaptas LŠS veiklos žinias ir tą patį mėnesį tos žinios buvo paskelbtos „Dziennik Wilenski". Tik po dvejų metų išaiškinta, kad iš tikrųjų P. Jurkevičius ir P. Gajevskis teikė žinias lenkų šnipui P. Maidačevskiui (už tai 1924 m. jie buvo nuteisti atitinkamai 4 ir 2 metus kalėti)[223].

Nors Žvalgų dalies ir Šaulių sąjungos bendradarbiavimas klostėsi nelengvai, bet būtent po tarnybos Žvalgų dalyje (arba Žvalgybos skyriuje) į LŠS atvyko J. Mikuckis, P. Klimaitis. Pastarasis 1922 m. spalio 12 d. – lapkričio 16 d. netgi buvo Žvalgų dalies viršininko padėjėjas (norėta jį paskirti ir šios dalies viršininku) ir LŠS viršininkas[224]. Žvalgų dalies viršininkas jį apibūdino kaip „giliai prityrusį šioje srityje karininką", tačiau po devynių metų Kriminalinę policiją pasiekė nepatikrinta agento „Astra" informacija. Agentas informavo jog 1922 m. Vilniaus ekspozitūros poručikas S. Zacvilikovskis per savo agentą Stasį Drelingą P. Klimaičiui siūlė net 2 mln. markių už kažkokius dokumentus. Tačiau šias žinias teikė už šnipinėjimą jau nuteisti ir kalintys S. Drelingas ir S. Rekštys[225].

Pranas Klimaitis (1885–1940) baigė Maskvos Aleksejaus karo mokyklą, 1920 m. spalio 16 d. – 1921 m. balandžio 21 d. dirbo Šaulių sąjungoje, nuo 1921 m. birželio 8 d. – Generalinio štabo Žvalgybos skyriuje. Nuo 1922 m. rugsėjo 9 d. – Žvalgų dalies viršininko padėjėjas, o 1922 m. spalio 12 d. – 1925 m. rugsėjo 12 d. LŠS viršininkas. Paskui dirbo žurnalistu.

Taigi 1921–1923 m. Žvalgų dalis žengė dar vieną žingsnį tikrai profesionalios Lietuvos karinės žvalgybos link, nors šis judėjimas iš kiekybės į kokybę buvo labai sunkus, netgi dramatiškas.

LIETUVOS-LENKIJOS KARINIŲ ŽVALGYBŲ NAUJOJI AKISTATA (1923–1926)

Reorganizavus Žvalgybos skyrių į du savarankiškus padalinius, Krašto apsaugos ministerijoje liko labiausiai patyrę buvusio Žvalgybos skyriaus darbuotojai. Nuo 1923 m. rugpjūčio 1 d. žvalgyba buvo sukoncentruota Generalinio štabo III skyriuje, kurio viršininku tapo mjr. P. Kirlys (nuo 1923 m. balandžio 9 d. vadovavęs Žvalgybos skyriui). Žvalgų dalies viršininkas mjr. A. Užupis taip pat perėjo į III skyrių, užėmė I dalies viršininko pareigas. Žvalgų dalis, tapusi štabo III skyriaus I dalimi, toliau teikė žvalgybines karinės ir politinės informacijos santraukas Generalinio štabo viršininkui ir krašto apsaugos ministrui.

Beveik visas darbas buvo nukreiptas į Lenkiją, kuri žvalgybinės informacijos santraukose buvo nušviečiama visapusiškai. Rūpėjo viskas – bendra šalies padėtis, kariuomenės dislokacija, pasikeitimai valdžios viršūnėje, aukščiausios lenkų karinės vadovybės organizacija ir kt. Mjr. A. Užupis su II sekcijos vedėju mjr. Antanu Jakštu (iki reorganizacijos buvo Žvalgų dalies II pasekcijos vedėjas) ir kartografu vyr. ltn. Ignu Podgaiskiu rengė santraukas ir apie kitas valstybes – Bulgariją, Čekoslovakiją ir t. t. Gerokai sumažėjusiame Informacijų skyriuje tebedirbo vienas pirmųjų žvalgybos darbuotojų plk.ltn. L. Prušakevičius, vyr.leitenantai Petras Linkevičius, Stasys Raštikis, Juozas Matusaitis, Pranas Lubickas ir ltn. Tomas Sereika. Karo cenzoriaus pareigas ėjo labai kontraversiškai vertinamas kpt. Juozas Tomkus, kuris vėliau tapo B. Musolinio gerbėju, aktyviu gruodžio 17-osios perversmo dalyviu, F. Toyhy „Špionažo paslaptys Didžiojo karo metu 1914–1918 m." vertėju ir garsiosios „pašto ženklų" bylos iniciatorius 1933 metais.

Juozas Tomkus (1896–1940) 1916 m. baigė Vilniaus karo mokyklą. Šv. Stanislovo 3-iojo laipsnio ir Šv. Anos ordinų kavalierius, paporučikas. 1921 m. grįžo iš Rusijos, nuo 1922 m. spalio 18 d. tarnavo Žvalgybos skyriuje Žvalgų dalies viršininko padėjėju. Klaipėdos sukilime vadovavo rinktinės štabui. Nuo 1923 m. rugpjūčio 1 d. – III skyriaus I dalies viršininko padėjėjas. 1924–1925 m. tarnavo Informacijų skyriuje karo cenzoriumi, 1926 m. – Karo mokslo valdyboje. Trumpai buvo laikraščio „Tautos valia" redaktoriumi, suteiktas majoro laipsnis. Nuo 1934 m. – Valstybės Tarybos referentas. 1940 m. liepos 11 d. suimtas, liepos 13 d. nužudytas Kauno kalėjime.

Nuotraukoje Klaipėdos sukilimo vadovybė 1923 m. Iš dešinės J. Tomkus ir J. Budrys.

Tas pats buvo daroma anksčiau Žvalgų dalyje. Informacijos šaltiniai taip pat išliko nepakitę: Lietuvos karo atstovų informacijos, skyriaus doleriais apmokėta karinė literatūra bei spauda iš kitų valstybių (vien 1923 m. spalio mėn. karo atstovas Rusijoje už 24 žurnalus sumokėjo 195 litus), agentų pranešimai. Taigi, žinių rinkimo sistema, palyginti su 1922–1923 m. Žvalgų dalies darbu, itin nesikeitė. Gal tiktai Lietuvos karo atstovams pradėti kelti kur kas didesni uždaviniai. Štai 1924 m. vasario mėn. karo atstovui Maskvoje nurodyta sužinoti apie naujokų šaukimą; kuo paaiškinti 1923 m. jūrų laivyno rudens manevrus, kurių metu buvo mokomasi į krantą iškelti desantą; išsiaiškinti Baltijos karo jūrų laivyno, oro laivyno padėtį; ar yra išpuolių prieš žydus; kas žinoma apie sukilimą Chivoje; kaip žiūrima į Klaipėdos klausimo sprendimą ir t. t. Buvo stengiamasi aprėpti svarbiausias šalies gyvenimo sritis, ypač tai, kas tiesiogiai ar netiesiogiai susiję su karine politika. Paprastai kariniai atstovai gaudavo užduotis tuomet, kai Lietuva jau turėjo iš kitų šaltinių ar kitų šalių gautų žvalgybinių duomenų.

1924 m. sausio 1 d. Generalinio štabo III skyrius buvo pavadintas I arba Informacijų skyriumi. Pasikeitė ir skyriaus viršininkas: P. Kirlys 1924 m. sausio 23 d. savo pareigas užleido mjr. A. Užupiui.

Petras Kirlys (1891–1941) gimė Rokiškio aps. Kamajų vlsč. Prūdiškio vienkiemyje. 1913–1915 m. studijavo Maskvos universitete. 1915 m. baigė Maskvos I karo mokyklą. 1921 m. liepos 21 d. mobilizuotas į Žvalgybos skyriaus Juridinę dalį. 1921 m. gruodžio 1 d. paskirtas XII žvalgų punkto viršininku, o 1922 m. sausio 1 d. – Žvalgybos skyriaus viršininko padėjėju. 1932–1940 m. buvo II skyriaus viršininko pavaduotoju. Baigė Kauno universiteto Teisės fakultetą. 1940 m. liepos 18 d. suimtas, išvežtas į Maskvą ir 1941 m. liepos 28 d. sušaudytas Lefortovo kalėjime.

Generalinio štabo skyrių bendravimas tapo dar glaudesnis. Žvalgybos tarnyba prarado 1919–1923 m. turėtą savarankiškumą. Dabar Generalinio štabo Operacijų skyrius perduodavo Informacijų skyriui visai konkrečius įsakymus (dažniausiai vyr. štabo viršininko įsakymus) – kur ir ką sužinoti. 1924 m. Operacijų skyriaus viršininkas mjr. K. Skučas, be bendro pobūdžio žinių, pavyzdžiui, „<...> kreipti ypatingą dėmesį į lenkų-čekoslovakų santykius ir bendrai rinkti davinius ir žinias apie karo galimybę. Taip pat svarbu nuolatos sekti ir turėti davinių apie čekų su lenkais ginčijamas sienas <...>“[226], įsakydavo išgauti labai konkrečių žinių apie apsiginklavimą, ginklų sistemas, ginklų gamybą[227] ir pan.

Dalį žinių buvo galima surinkti analizuojant įvairių šalių karinę literatūrą, bet kitą dalį reikėjo išgauti (ir patikrinti) padedant agentams. Todėl buvo būtina stiprinti agentūrą už Lietuvos ribų. Bet stipri lenkų kontržvalgyba trukdė Informacijų skyriui aktyviai veikti. O ir pats skyriaus viršininkas K. Škirpos buvo įvertintas kaip „skyriaus viršininko darbui neparuoštas. Sistemingų žinių tam reikalui neturi, bet praktikos keliu jau daug ko pasiekęs“[228].

Lietuvių rezidento žlugimas. 1924 m. antrojoje pusėje S. Starčinskiui buvo pasiūlyta atlikti žvalgybinę užduotį Lietuvos naudai. Tada dar nebuvo žinoma, kad Informacijų skyrius per savo agentą verbuodamas S. Starčinskį, pateko į Lenkijos kontržvalgybos paspęstas pinkles. Jis buvo slaptas Lenkijos generalinio štabo II skyriaus Vilniaus ekspozitūros bendradarbis. „Užsiverbavęs“ lenkų agentas slaptai atvyko į Lietuvą ir susitiko su Generalinio štabo Informacijų skyriaus darbuotoju mjr. A. Jakštu. Šis naująjį agentą išsamiai instruktuoja, kokią karinę informaciją reikia gauti Vilniaus krašte, kokie slaptažodžiai ir kur bus susitinkama su kurjeriu iš Lietuvos.

Po to S. Starčinskis per demarkacijos liniją slapta grįžta į Lenkiją. Jis (ir Lenkijos karinė žvalgyba) jau žinojo, kad iš jo paimti žvalgybinės informacijos bus atsiųstas vienas talentingiausių (Lenkijos žvalgybos apibūdinimu) Lietuvos žvalgybos kurjerių.

Netrukus (1924 m. rugsėjo 25 d.) naujasis lietuvių agentas buvo pakviestas į susitikimą. Sutartą valandą Suvalkuose jis susitiko su žvalgybos kurjeriu. Juo pasirodė esąs Seinų gyventojas J. Savickis. Susitikę jie pirmiausia turėjo parinkti vietą vadinamajai „pašto dėžutei“, kurioje būtų galima saugoti ir bet kada į ją įdėti ar iš jos išimti mjr. A. Jakšto instrukcijas bei išgautą žvalgybinę informaciją. Beieškodamas vietos slėptuvei, J. Savickis vietos policininkų atsitiktinai buvo suimtas. Jiems pasirodė įtartinas kapinėse klydinėjantis žmogus. S. Starčinskis puolė gelbėti įkliuvusio kurjerio. Kai jį paleido, „žaidimas“ buvo tęsiamas.

Lietuvos žvalgų pasitikėjimas S. Starčinskiu dar labiau sustiprėjo. Jis pristatomas Lietuvos žvalgybos vietiniam rezidentui J. Vazneliui. Šis rezidentas kontroliavo vieną svarbiausių Informacijų skyriaus agentūros tinklų. Pas jį suplaukdavo pranešimai iš Vilniaus, Gardino, Lydos, Suvalkų, kuriuos jis perduodavo į Lietuvą.

Rezidentas S. Starčinskiui įsakė gauti kavalerijos reorganizavimo, kariuomenės mobilizavimo manevrams planus, karo apygardos vadovybės (DOK) įsakymus bei lenkų kariuomenės manevrų, kurie vyko 1924 m. prie Vilniaus, ataskaitas. Kad Lietuvos žvalgyba turi gauti šiuos itin svarbius dokumentus, tuoj pat sužinojo Lenkijos generalinio štabo II skyriaus Vilniaus ekspozitūra. Lenkijos karo žvalgybos centras Varšuvoje turėjo spręsti, ką perduoti Lietuvai, kad nebūtų demaskuotas dvigubas agentas ir nepakenktų Lenkijos gynybiniams interesams. Nutarta Lietuvos žvalgybai perduoti tikrus antraeilius dokumentus, kuriuos ji galėjo gauti ir kitais būdais.

S. Starčinskis 1924 m. gruodžio mėn. iš I ekspozitūros gautus dokumentus, tarp jų ir „Ordre de bataile" („Kovos tvarka"), perdavė J. Vazneliui. Po tokios „sėkmės" rezidentas atvežė iš mjr. A. Jakšto gautą fotoaparatą slaptiems kariniams dokumentams fotografuoti. Be to, buvo numatyta dar labiau išplėsti rezidento agentūrą. Lenkijos kontržvalgyba, dar ne visai kontroliavusi J. Vaznelio agentūrą, nusprendė pasinaudoti minėta aplinkybe. Tarpininkaujant S. Starčinskiui, rezidentui „pakišti" dar du slapti kontržvalgybos darbuotojai – A. Liubeckis (slap. Rubinšteinas) ir V. Trachimas. Pastarajam rezidentas nurodė savo kurjerį A. Vyganauską, kuriam turėjo perduoti gautus karinius dokumentus. Po to supažindino su savo agentu J. Staškevičiumi. Susitikime su šiuo žvalgu naujas dvigubas agentas V. Trachimas perdavė „perfiltruotas" žinias apie lenkų šaulių organizaciją ir Suvalkuose dislokuotus pulkus. Už suteiktą žodinę informaciją agentams per mėnesį buvo mokama 200 zlotų, o už gautą dokumentą – 250 zlotų. J. Staškevičius, sumokėjęs V. Trachimui 10 dolerių, išvažiavo į Lietuvą. Ar turėjo ši informacija kokią nors vertę Lietuvos karinei žvalgybai? Lietuvos žvalgų darbas nebuvo beprasmis. Mat lenkų kontržvalgyba, norėdama išaiškinti visą J. Vaznelio agentūrą, turėjo teikti nors ir antraeilę, bet tikrą informaciją. Taip J. Vaznelio agentūra savo likimo kaina gaudavo informaciją, kurios kiti Lietuvos žvalgai gal ir nebūtų gavę.

Tuo tarpu rezidentas J. Vaznelis nurodė A.Liubeckiui-Rubinšteinui savo brolį, Vilniaus seminaristą, aštuoniolikmetį J. Staškevičių. Šis buvo tarpininkas perduodant gautus slaptus laiškus iš Lietuvos Respublikos. Rezidentas vengė per-

nelyg dažnai susitikinėti su tais pačiais žmonėmis, todėl gaudavo slaptus laiškus su instrukcijomis iš įvairių tarpininkų (kurjerių). 1925 m. kovo 2 d. seminaristas įteikė Rubinšteinui laišką, kurį šis turėjo perduoti rezidentui Suvalkuose. Rubinšteinas su šiuo laišku užėjo į I ekspozitūrą (ten buvo susipažinta su laiško turiniu), gavo parinktą slaptą DOK III įsakymą Nr. 17 ir tik tada išvažiavo į Suvalkus. Už šį „darbą" J. Vaznelis jam sumokėjo 20 dolerių, o po kelių dienų Vilniuje – dar 140 zlotų.

Kaip tik tuo metu (nežinia kodėl) Lenkijos karo žvalgyba nutarė nutraukti šį žvalgybinį žaidimą. Galbūt manyta, kad J. Vaznelio žvalgybos organizacija, nors ir pakankamai išaiškinta, tampa pavojinga Lenkijos saugumui? Kad ir kaip ten būtų buvę, 1925 m. balandžio mėn. šią organizaciją nutarta likviduoti. Rezidentą numatyta suimti su įkalčiais, todėl A. Liubeckis-Rubinšteinas į susitikimą turėjo atnešti ir jam perduoti slaptus dokumentus.

Sutarta susitikti Gardine. 1925 m. balandžio 7 d. Rubinšteinas susitiko su J. Vazneliu, kurį jau lydėjo V. Trachimas. Lydimas dviejų ekspozitūros agentų, J. Vaznelis atėjo į „Metropolio" viešbutį, kuriame gavo slaptus Lenkijos kariuomenės įsakymus. Rubinšteinas už šią žvalgybinę informaciją gavo 100 litų ir 40 zlotų, o V. Trachimui įsakyta viską pervežti į Suvalkus. Bet čia pat J. Vaznelis kartu su dvigubais agentais buvo suimtas. Tuo metu būtent lenkų konržvalgybos struktūros Gardine buvo vertinamos kaip pačios geriausios Lenkijoje[229].

Nors lenkų karo žvalgyba buvo infiltravusi į J. Vaznelio žvalgybos tinklą net tris agentus, tardymas užtruko pusę metų. Visi agentūros ryšiai taip ir nebuvo atskleisti. 1925 m. gruodžio 20 d. paskelbtas kaltinamasis aktas: „<...> šnipinėjimo akcijos vadovas ir kaimyninės valstybės žvalgybos rezidentas, ekspertų nuomone, buvo J. Vaznelis. Jis sukūrė platų šnipinėjimo aparatą iš savo artimųjų – J. Savickio, J. Kereišio, Jurgio ir Jono Staškevičių. Vilniuje rinko žinias apie karinių dalinių dislokaciją, o A. Vyganauskas buvo kurjeriu į Lietuvą ir atgal <...>. 1924 m. antrojoje pusėje ir 1925 m. pirmoje pusėje Suvalkų, Vilniaus ir Gardino miestuose rinko informaciją apie lenkų karines organizacijas <...>".

Lenkų kontržvalgyba nenorėjo ar nesugebėjo išsaugoti dvigubų agentų „inkognito". Matyt, trūkstant įkalčių teko remtis savų agentų parodymais. Vienintelis prisipažino J. Vaznelis. Visi kiti tvirtino tik vykdę draugiškus vienas kito prašymus ir apie šnipinėjimą neturį jokio supratimo.

Lietuva į kalėjimus pakliuvusiems savo žvalgams mažai kuo galėjo padėti, bet, kadangi minėti žmonės dirbo Lietuvos karo žvalgybos pavedimu, Gene-

ralinio štabo Informacijų skyriaus tuometinis viršininkas K. Škirpa per URM departamento direktorių J. Jonyną nusiuntė į Gardiną 100 dolerių, kad būtų pasamdytas advokatas ginti J. Vaznelį ir kitus.

Koks buvo lietuvių žvalgybos aktyvumas Lenkijoje galima spręsti iš lenkų karo žvalgybos parengtų statistinių apžvalgų. Vien 1924 m. per pirmuosius dešimt mėnesių Lenkijoje buvo išaiškinti 544 šnipinėjimu įtariami asmenys, iš kurių 389 (71 proc.) dirbo Sovietų Sąjungai, 30 (5,6 proc.) – Vokietijai, 14 (2,5 proc.) – Lietuvai[230]. 1925 m. apie 5 proc. Lenkijos kontržvalgybos išaiškintų agentų dirbo Lietuvai (palyginimui – 2–3 proc. išaiškintų agentų dirbo Čekoslovakijos žvalgybai)[231]. Lietuvos žvalgyba informaciją gaudavo iš naujų šaltinių, nors Lenkijos kalėjimuose vis daugėjo kalinamų jos žvalgų. 1926 m. rugsėjo 24 d. Lenkijoje kalėjo šie Informacijų skyriui dirbę žvalgai: I. Bernatavičius, J. Bencevičius, A. Didžiulis, P. Matulis, S. Gabriukevičius, V. Druskius, J. Vaznelis, J. Staškevičius, J. Kereišis[232]. Lietuvos žvalgyba, nors ir patyrusi nesėkmių, stiprino savo veiklą. Iš kitos pusės Lenkija stiprino savo konržvalgybą, nes tuo laikotarpiu buvo manoma, jog gerai veikianti kontržvalgyva sugeba likviduoti tik apie penktadalį užsienio žvalgybos rezidentūrų[233].

Lenkijos žvalgyba ir jos rezidentai. Kaip tuo metu lietuvių karo žvalgybos žiniomis atrodė pagrindinis Informacijų skyriaus oponentas – Lenkijos generalinio štabo II skyrius?

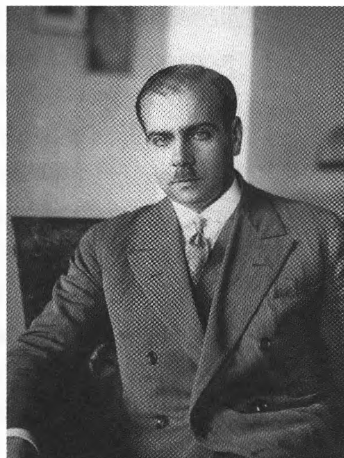
Lenkų žvalgybos instrukcijoje buvo sakoma, kad „savo uždaviniui – valstybę apginti – Generalinis štabas privalo turėti tiksliausių ir pilniausių žinių apie svetimųjų valstybių gyvenimą, kurios kariniu atžvilgiu turi reikšmės <...>“[234]. Šį uždavinį turėjo atlikti Lenkijos generalinio štabo II skyrius, kurį sudarė trys dalys:

I. Organizacinė dalis. Rinko žinias apie kitų valstybių kariuomenių statistiką, organizaciją bei apginklavimą. Sudarė kariuomenių kartogramas bei dislokacijos schemas.

II. Evidencijos (t. y. žvalgybos) dalis. Siuntė į kitas valstybes agentus, o visą gautą informaciją apdorodavo ir perduodavo I daliai. Turėjo Rytų ir Vakarų žvalgybos sekcijas, palaikiusias ryšius su lenkų karo atstovais. Į šios dalies sudėtį įėjo šifravimo ir dešifravimo sekcija, kurioje dirbo apie 50 karininkų.

III. Žvalgų (kontržvalgybos) dalis. Vykdė kontržvalgybą valstybės viduje, nes, „atsižvelgiant į tai, kad savos valstybės politinio ir ekonominio gyvenimo įvykiai, vidinė padėtis turi įtakos kariniams pasirengimams, karo vadovybė privalėjo <...> būti gerai informuota“.

Lietuvos karo žvalgybos duomenimis II skyriaus viršininku nuo 1921 m. buvo plk. I. Matuševskis (Ignacy Matuszewski).

Ignacijus Matuševskis (Ignacy Matuszewski) (1891–1946), pulkininkas, diplomatas, politikas. II skyriaus viršininkas 1920–1923 m. Nuo 1924 m. karo atašė Romoje, Lenkijos URM administracinio departamento direktorius, 1928–1929 m. Lenkijos pasiuntinys Vengrijoje. 1929–1931 m. Lenkijos finansų ministras. 1939 m. Lenkijos 75 tonų aukso atsargų evakuacijos organizatorius.

Iš tikrųjų 1923–1926 m. viršininkai keitėsi ir juo buvo plk. M. Bajeris (Michał Bajer). 1924 m. karinė žvalgyba jau žinojo apie 1921–1923 m. žvalgybą ir kontržvalgybą Lietuvoje organizavusius kpt. M. Bratkovskį (iš tikrųjų III dalies „B" referato pagrindinės agentūros viršininkas poručikas Mieczysław Bratkowski), kpt. Rudzinskį (iš tikrųjų III dalies referato „C" kontržvalgybos viršininkas kpt. Julian Grudziński)[235]. Tokie netikslumai buvo neišvengiami, nes abi šalys itin slėpė karinės žvalgybos karininkų tapatybes. Be to, buvo žinoma, kad Generalinio štabo II skyriui priklausė DOK (Dowodstwo Okręgu korpusowego – Karo apygardos vadovybės) štabų informacijos rinkimo dalys. Lietuvių karinė žvalgyba buvo identifikavusi visas Generalinio štabo II skyrius ekspozitūras karo apygardose: Vilniuje, Gdanske, Poznanėje, Krokuvoje, Lvove ir Breste (trečiajame dešimtmetyje informaciją apie Lietuvą daugiausia rinko II skyriaus II A sekcijos „Referat Wschód", ekspozitūra Nr. 1 Vilniuje, KOP žvalgybos punktai Nr. 2 ir Nr. 1 Vilniuje ir Suvalkuose, o gautą informaciją apdorodavo II skyriaus Studijų sektoriaus „Šiaurės" („Pólnocna") grupė)[236]. Per Vilnių Lenkijos žvalgyba veikė Estijoje, Latvijoje, Lietuvoje, SSRS (vien SSRS 1929 m. turėjo 115 agentų)[237], per Lvovą ir Liubliną – SSRS, per Dancigą – Rytprūsiuose, Skandinavijoje ir Lietuvoje, per Katovicus – Silezijoje ir Bavarijoje, per Tešiną – Čekoslovakijoje ir Austrijoje, per Poznanę – Vokietijoje. Bet Lenkijos žvalgyba daugiausia buvo nukreipta prieš SSRS ir Vokietiją. Tuo metu Lenkijos II skyriaus darbas rėmėsi informacine-agentūrine žvalgyba per rezidentų sukurtas užkonspiruotas agentų ir informatorių grupes. Pavienių agentų veikimas buvo retenybė[238].

1924 m. buvo galutinai suderintas Lenkijos generalinio štabo II skyriaus bendradarbiavimas su Vidaus reikalų ir Finansų ministerijomis. Nustatyta, kad po-

licijos, muitinės valdininkai ir pasienio sargybos turėjo vykdyti II skyriaus bei jo padalinių prašymus žvalgybos srityje (savo valstybės viduje). Taip pat turėjo „pranešti apie šnipus, šalies išdavikus, priešišką ir valstybei kenksmingą agitaciją ir pan. Policininkams ir muitininkams, gavusiems ekspozitūros viršininko žodinius pasiūlymus aktyviai dalyvauti žvalgybos darbe, „leidžiama dirbti toje srityje tiek, kiek nekenkia jų tiesioginei tarnybai". Lietuvoje šie veiksmai dar nebuvo suderinti.

Apie SSRS surinktos žinios buvo perduodamos Italijai, Anglijai, Prancūzijai, Japonijai ir Rumunijai. Lietuvos žvalgybos žiniomis Prancūzija iki 1924 m. davė Lenkijos žvalgybai 50 mln. frankų, kad teiktų žvalgybinę informaciją apie SSRS. Kad tokia informacija turėjo pagrindą liudijo ir 1921 m. vasario 19 d. Paryžiuje pasirašytas šalių karinio ir politinio bendradarbiavimo susitarimas, kuriuo Prancūzija Lenkijai suteikė ir 400 mln. frankų kreditą karinėms reikmėms, kuris ir buvo gaunamas iki 1925 metų[239].

Tokia būtų Lenkijos generalinio štabo II skyriaus apžvalga, tuo metu parengta Lietuvos Informacijų skyriuje. Reikia pasakyti, kad nepaisant kai kurių netikslumų, informacija pakankamai gerai atspindėjo lenkų karo žvalgybos struktūrą ir veiklos kryptis. Tuomet dar nedaug buvo žinoma apie lenkų pastangas kooperuotis žvalgybos srityje su Estija ir Latvija. Jau 1925 m. kovo 30 – balandžio 3 d. Rygoje įvyko žvalgybos tarnybų atstovų pasitarimas. Oficialiai tai buvo nusiginklavimo ekspertų susitikimas. Kalbėtasi apie žvalgybos organizavimą prieš Sovietų Sąjungą. Sutarta, kad kiekviena su Sovietų Sąjunga besiribojanti šalis savo pastangas sutelks tam tikruose sektoriuose: Estija – tarp linijų Talinas–Beloostrovas ir Talinas–Pskovas, Latvija – tarp linijų Ryga–Pskovas ir Ryga–Smolenskas, Lenkija – tarp Vilniaus–Polocko ir Lvovo–Odesos linijų, Rumunija – piečiau linijos Černovcai–Kijevas. Karo žvalgybos atstovų susitikimai turėjo vykti du kartus per metus. Anot lenkų žvalgybininkų, geriausiai sekėsi bendradarbiauti su estais iki 1928 m. gegužės mėn.[240] Su kitomis Baltijos regiono valstybėmis (išskyrus Lietuvą) bendradarbiavimo intensyvumas skirtingais laikotarpiais buvo įvairus.

Detali informacija apie Lenkijos karo žvalgybos darbuotojus ir agentus buvo gaunama iš užverbuotų ukrainiečių ir rusų karininkų. Buvo žinomos ir II skyriaus vadovaujančiųjų darbuotojų charakteristikos, adresai. Pvz., 1924 m. vasario mėn. iš agento gauta informacija apie aštuonis lenkų II skyriaus tarnautojus ir devynis slaptuosius agentus: „Bek-Mamžijevas – buvęs Rusijos štabsrotmistras. Varšuvos universiteto studentas, atstovauja prekybos firmai „Zbyševsky ir

K-o“ <...>, kuri iš tikrųjų yra slapta žvalgybinė įstaiga rytiniams pakraščiams. Gruzinas, protingas, vikrus, įdomus <...>“[241]. Surinkta informacija ir apie lenkų karo atstovų agentus: Estijoje – A. N. Surovas-Sinycinas, Čekoslovakijoje – G. Grišinas ir t. t. Iš užverbuoto (ar perverbuoto) ukrainiečio karininko sužinotas net ir Lenkijos generalinio štabo II skyriaus III dalies patalpų planas. Visa Informacijų skyriaus sukaupta kontržvalgybinė informacija rodė, kaip toli siekė Lietuvos žvalgybos „ausys ir akys“ ir kiek ji turėjo galimybių tą informaciją panaudoti savo tikslams.

Štai tik vienas pavyzdys, kuris buvo pasakojamas visiems lietuviškos karo žvalgybos naujokams: 1924 m. sužinota, kad Vilniuje vienas lenkų karo žvalgybos pareigūnas mėgsta išgerti ir paūžti su moterimis. Vieną dieną Vilniuje, tose kavinėse ir restoranuose, kur mėgo lankytis šis kontržvalgybininkas, pasirodė jauna, graži ir elegantiškai apsirengusi moteris. Žvalgybos pareigūnas iš karto atkreipė į ją dėmesį ir surado progą arčiau susipažinti. Greitai užsimezgė meilės romanas. Juodu pradėjo vis dažniau susitikinėti. Ši mergina restoranuose net apmokėdavo žvalgybininko sąskaitas. Kartą ji paskambino iš viešbučio ir pasiūlė trumpai pasimatyti jo darbovietėje. Tokie pasimatymai lenkų žvalgybos patalpose vis kartojosi, kol sykį (1925 m. balandžio mėn.) žvalgybininkas neatsispyrė pagundai ir nusprendė ten pat su mergina paūžti. Ši, nutaikiusi momentą, įpylė jam į stiklinę migdomųjų (panašu, kad tokie metodai lietuvių karo žvalgybai buvo chrestomatiniai, nes 1920–1921 m. Vilniuje savarankiškai, kaip J. Matusaičio agentė dirbusi M. Kubiliūtė įvykdė tokią pat operaciją.

Marcelė Kubiliūtė – rezidentė Elza. Lietuviškos žvalgybos legenda tapo dėl savo darbo pries Lenkijos žvalgybą 1919–1922 m.

Ji teigė: „Tarnaudama lietuvių žvalgyboje, pasinaudojau lenkų majoro Antono Jankovskio asistavimu. Jis užėmė kažkokias pareigas lenkų kariuomenės štabe ir juo domėjosi Lietuvos kariuomenės generalinio štabo 2-asis skyrius. Su šio skyriaus užduotimi aš ilgai buvau intymiuose ryšiuose su mjr. A. Jankovskiu ir tuo pat metu gaudavau iš jo lietuvių žvalgybai būtinus duomenis apie lenkų kariuomenę“[242]. Pabudęs žvalgybininkas pamatė, kad išvogtos agentų asmens bylos. Apgautam lenkų karo žvalgybos darbuotojui grėsė

sušaudymas, todėl jis nė kiek nedvejodamas perbėgo į Lietuvą ir išdavė visus savo agentus, už tai jam buvo sudarytos sąlygos emigruoti į Argentiną[243]. Tai buvo lenkų žvalgybos karininkas, Vilniaus ekspozitūros Nr. 1 kontržvalgybos vadovas Gržybovskis (Grzybowski)[244]. Iš jo sužinota ir apie kai kurių pareigūnų slaptus ryšius su lenkų karo žvalgyba. Paaiškėjo, kad 1924 m. gruodžio mėn. Vilniaus ekspozitūros antrasis referentas poručikas S. Zacvilichovskis vedė derybas su V. Razumavičium, tuo metu buvusiu Prahoje. Anksčiau jis darbavosi Šaulių sąjungos Konspiraciniame skyriuje ir šį tą žinojo apie Lietuvos slaptųjų tarnybų veiklą. V. Razumavičius už 30 dolerių pardavė LŠS instrukciją, kurioje buvo nurodyta, kaip reikėtų organizuoti partizanų būrius okupuotoje Lietuvoje. Prieš šį sandėrį, 1924 m. spalio mėn., V. Razumavičius kitą dokumentą (LŠS vyr. instruktoriaus mjr. S. Zaskevičiaus pasirašytą instrukciją Nr. 89/sl., kuria remiantis partizanų būriams siunčiamas strichninas lenkų kariams ir arkliams nuodyti) pasiūlė grąžinti Lietuvai mainais į užsienio pasą ir 1000 dolerių. Bet šis sandėris nepavyko, nes 1926 m. spalio mėn. Lietuvoje jis buvo suimtas kaip lenkų šnipas[245].

Varšuvoje tuo metu buvo ir glaudžiai su lenkų žvalgyba bendradarbiavusios prancūzų žvalgybos centras. Lietuvių žvalgybos manymu Prancūzijos karinė misijos, kuriai 1921–1926 m. vadovavo gen. Šarlis Dupontas (Charles Dupont), Varšuvoje buvo išimtinai karinės žvalgybos organas, kurio I skyriaus viršininkas mjr. Larošas (?) vadovavo žvalgybai Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje ir Sovietų Sąjungoje. Be to, šio skyriaus poskyris Torunėje (viršininkas kpt. Ševileras) (?) palaikė glaudžius ryšius su prancūzų-lenkų žvalgybos darbuotojais „laisvajame mieste"– Gdanske (Dancige), taip pat vykdė žvalgybą Baltijos valstybėse. Iš tiesų prancūzų karinė misija Baltijos šalyse Rygoje nuo 1920 m. rugpjūčio vadovaujama pplk. Kristijanas Aršenas (Christian Archen) ir jos atstovo Lietuvoje Luji Abrahamas (Louis Abraham) veikė kaip žvalgybos Sovietų Rusijoje priemonė ir baigė darbą 1924 m. pradžioje[246]. Prancūzams prieinamais šaltiniais gaunama žvalgybinė informacija neišvengiamai patekdavo lenkų žvalgybai. Kadangi prancūzų politikų sprendimai Vilniaus klausimu skatino Lietuvos viešąją nuomonę bei politinius sluoksnius tapatinti Prancūzijos ir Lenkijos interesus[247], nuo tokios situacijos negalėjo atsiriboti ir kariškiai analizavę surinktos žvalgybinės informacijos sklaidą.

Lietuvos žvalgybos Informacijų skyriui į tai reikėjo būtinai atsižvelgti. O informacijos išgavimo ir persiuntimo grandinė, apraizgiusi Lietuvą, nebuvo tokia paprasta: lietuvių karinės žvalgybos žiniomis, prancūzų karinė žvalgyba,

turėdama savo slaptą agentūrą Gdanske (Dancige), ten palaikė ryšius su lenkų žvalgybos Gdanske vedėju rotmistru K. Dubičiu (Karol Dubicz–Penther). Pastarasis vertinamas kaip viena įdomiausių asmenybių lenkų žvalgyboje ir užsienio reikalų ministerijoje.

Karolis Dubičius (Karol Dubicz-Penther) (1892–1945) nuo 1915 jis tarnavęs lenkų legionuose, 1919 m. Lenkijos karinis atašė Berne, žvalgybos darbuotojas nuo 1919 m. spalio. Įkūrėjas ir vadovavo Gdansko ekspozitūrai (1920–1926). Nuo 1928 m. Užsienio reikalų ministerijoje, Lenkijos diplomatinėse misijose Teherane ir Ankaroje bei 1937–1944 m. ambasadorius Lisabonoje

Su juo buvo susijusios visos lenkų-prancūzų žvalgybos gijos. Gdanske jis palaikė ryšius su lenkų politinės policijos agentūra ir su lenkų konsulato Karaliaučiuje darbuotoju M. Pogoželskiu (Mieczysław Pogorzelski). Pastarasis vadovavo politinei ir ekonominei žvalgybai Lietuvoje ir palaikė šioje srityje glaudžius santykius su Vokietijos nusiginklavimą stebėjusia sąjungininkų komisija Karaliaučiuje (veikusia iki 1927 m.)[248]. Iš tikrųjų M. Pogoželskis Lenkijos karinei žvalgybai informaciją rinko nuo 1921 metų, o vėliau iki 1923 m. gegužės mėn. konsulate dirbo II skyriaus rezidentu (1924–1926 m. rezidentu buvo poručikas Marianas Skorupa, slp. „Roman“ ir „O/6“, 1927–1930 m. kpt. B. J. Kviecinskis (Bohdan Józef Kwieciński slp. „PO 5“), mjr. E.Schuleris (Emil Schuller) nuo 1936 m.). Rezidentai vidutiniškai turėjo po penkis ar daugiau agentų, kurie teikė žinias apie paramilitarines vokiečių organizacijas ir gaudavo po 50–80 dolerių (bendras rezidentų biudžetas išaugo nuo 500 dol 1924 m. iki 1200 dol 1929 m. Vienas agentų „Sowa“ (spėjama, kad Pawel Sowa) teikė informaciją apie vokiečių–lietuvių bendradarbiavimą bei ukrainiečių organizacijų Kaune susirašinėjimą su Berlynu[249]. „Sowa“ teikė informaciją apie ir apie vieno iš ukrainiečių nacionalistų vadovo Eugeno Konovaleco veiklą bei korespondenciją.

Visą šią sudėtingą, prieš Lietuvą nukreiptos žvalgybos sistemą išaiškinti padėjo Informacijų skyriaus agentai Karaliaučiuje, Rygoje, Gdanske ir Varšuvoje (bet visą šią informaciją agentas „Nr. 13“ 1925 m. liepos 4 d. perdavė sovietinei rezidentūrai)[250]. Antai Talino rusų laikraščio „Poslednije izvestija“ („Paskutinės žinios“) korespondentas Družilovskis-Rulovas pats pasisiūlė (per Lietuvos atstovybę Berlyne) teikti žinių apie lenkų karinių įstaigų organizaciją, perduoti Lenkijos URM susirašinėjimo su prancūzais nuorašus (dėl Klaipėdos), informuoti

apie Raudonosios armijos dislokaciją (Berlyno rusų monarchistų žiniomis)[251]. Po patikrinimo tokie agentai informatoriai galutinai patekdavo į Informacijų skyriaus kartotekas.

Informacijų skyriui talkino ne tik karo atstovai, bet ir Užsienio reikalų ministerija. Įvairiais būdais Lietuvos pasiuntinių ar URM darbuotojų surinkta svarbi informacija buvo perduodama KAM Generalinio štabo Informacijų skyriui. Aktyviausiai talkino B. Balutis, P. Klimas, V. Čarneckis.

Žvalgybos šefas K. Škirpa. Dvejus metus buvęs karinės žvalgybos vadovu mjr. A. Užupis 1926 m. sausio 1 d. Informacijų skyriaus viršininko vietą užleido plk. ltn. K. Škirpai, pirmajam Lietuvos kariuomenės savanoriui, Gedimino pilies bokšte 1919 m. sausio 1 d. iškėlusiam trispalvę ir ką tik baigusiam karo akademiją Briuselyje.

Antanas Užupis (1981–1963) gimė Šakių aps. Griškabūdžio vlsč. Vidugirių k. 1916 m. baigė Vilniaus karo mokyklą. 1917 m. dalyvavo mūšiuose Šiaurės fronte, poručikas. Nuo 1919 m. sausio 24 d. Lietuvos kariuomenės 2-ajame pėstininkų pulke. Nuo 1920 m. balandžio 19 d. Žvalgybos dalies viršininkas. 1923 m. balandžio 14 d. vėl Žvalgybos skyriuje. Nuo 1923 m. rugpjūčio 1 d. – III skyriaus I dalies viršininkas. 1924–1925 m. Informacijų skyriaus viršininkas. Vėliau dirbo Mobilizacijos skyriuje, 1931 m. demobilizavosi turėdamas pulkininko leitenanto laipsnį.

Jis iš karto susirūpino skyriaus patalpomis. Skyrius buvo įsikūręs labai apleistuose septyniuose kambariuose. Skyriaus viršininko, I ir III sekcijų bei agentūros kambariai buvo pertverti tik plonyčių lentų sienomis, už kurių viskas girdėjosi. „Negalima išlaikyti jokios konspiracijos“, – piktinosi K. Škirpa. Iš tikrųjų, apie kokią konspiraciją buvo galima kalbėti, kai šalia Informacijų skyriaus buvo patalpos, kuriomis naudojosi ir kitų skyrių darbuotojai. Bet reikalavimas pakeisti patalpas buvo atmestas – pasiūlyta jas susiremontuoti, nors, pasak K. Škirpos, „reikėjo nuolat bendrauti su svetimšaliais, o esant tokiai padėčiai, ne tik pastarųjų priėmimas, bet ir tolimesnis buvimas panašiuose kambariuose yra neįmanomas“[252].

Taigi teko toliau dirbti tokiomis sąlygomis, kokios buvo. Tik jauna Lietuvos žvalgyba galėjo taip dirbdama šį tą nuveikti. Septintus metus veikusioje Lietuvos žvalgyboje dirbo jauni, 21–30 metų amžiaus, karininkai: mjr. A. Jakštas (1926 m. rugsėjo 20 d. perkeltas į aviaciją), mjr. P. Linkevičius, kpt. S. Raštikis,

vyr. ltn. T. Sereika (Agentūros vedėjas), vyr. ltn. J. Matusaitis, vyr. ltn. A. Urbelis ltn. J. Mažėlis, ltn. V. Šleinys, karo valdininkas V. Baktys ir kt.[253].

Tapęs Informacijų skyriaus viršininku, K. Škirpa pamatė, kad trūksta žvalgybos darbą ir bendradarbiavimą su kitomis žinybomis reglamentuojančių dokumentų. Todėl pirmiausia imtasi sudarinėti žvalgybos darbo instrukcijas. Numatyta parengti šiuos žvalgybos darbui reikalingus dokumentus: skyriaus, divizijų informacijos dalių statutus, bendradarbiavimo su Pasienio policija, Politine policija, Viešąja policija, Geležinkelio žandarmerija, Šaulių sąjunga instrukcijas, slaptosios agentūros, belaisvių apklausos, surastų pas priešininką dokumentų tvarkymo ir naudojimo, radijo, telefoninių pokalbių klausymosi, santraukų, schemų, pranešimų sudarymo, slaptų archyvų tvarkymo instrukcijas bei instrukciją dėl santykių su karo atstovais[254].

Iki tol Informacijų skyriaus santykiai su šauliais, karo atstovais, pasieniečiais ir policija rėmėsi pavieniais krašto apsaugos ministro potvarkiais. Tačiau ne visos numatytos instrukcijos buvo parengtos. 1926 m. pabaigoje Vyriausiojo štabo viršininkas prašė Šaulių sąjungos pirmininko „parėdymo visą gaunamą <...> medžiagą per Šaulių Sąjungos Ypatingąjį skyrių teikti Gen. štabo Informacijų skyriaus viršininkui <...> dukart per savaitę <...>. Be to, savaime suprantama, kad LŠS Ypatingas skyrius privalo teikti tuo pat metu visas karines bei politines <...> žinias, gaunamas Šaulių Sąjungos priemonėmis ne tik iš demarkacinės linijos, betgi ir iš lenkų užfrontės bei Klaipėdos <...>“[255].

K. Škirpa, vadovaudamas Informacijų skyriui, pats mokėsi žvalgybos darbo studijuodamas įvairių šalių žvalgybininkų patirtį. Jo nurodymu buvo užsakomos knygos (per karo atstovus) apie žvalgybos darbą rusų, vokiečių, lenkų ir prancūzų kalbomis. Buvo gautos naujausios knygos, tokios kaip I. Fedunčičino „Karo žvalgyba“ (lenkų k.), rusų kontržvalgybos karininko S. M. Ustinovo „Kontržvalgybos viršininko užrašai“ (Belgradas, 1922), žandarmerijos generolo P. P. Zavarzino „Slaptos policijos darbas“ (Paryžius, 1924), buvusio GPU agento Čekoslovakijoje N. Bespalovo (Borodinas) „GPU agento išpažintis“ (Praha, 1925) ir kt. Tokia savišvieta turėjo padėti įsigilinti į Informacijų skyriaus darbą. Juk tikras žvalgybos organizatorius turėjo būti labai apsišvietęs, suvokti visas šio darbo subtilybes. Viena iš tokių subtilybių buvo ta, kad dirbti reikėjo neskaičiuojant darbo valandų. K. Škirpa reikalavo, kad „pranešimus, teikiančius žinių apie Lietuvos kaimynines valstybes, pirmiausia Lenkiją, ypač apie konfliktus demarkacijos linijoje“[256], jam perduotų nedelsiant, o ne tarnybos valandomis ir į jo butą.

Tam laikotarpui būdinga ir tai, kad Lietuva dėl konflikto su Lenkija negalėjo dalyvauti regiono karinių žvalgybų bendradarbiavime kaip aktyvi dalyvė. 1925 m. Rygoje vyko Baltijos valstybių (be Lietuvos) ir Lenkijos žvalgybų atstovų derybos dėl informacinių mainų taisyklių, bendro kontržvalgybo darbo ir kitais klausimais. Vėliau beveik kiekvienais metais vyko Suomijos, Estijos ir Latvijos kariuomenės žvalgybos skyrių viršininkų konferencijos[257], bet Lietuva jose nedalyvaudavo dėl politinių priežasčių. Šio bendradarbiavimo kelio neatrado ir K. Škirpa. Bendradarbiavimas pasisuko labiau į rytus. Taip vykstant Lietuvos ir SSRS deryboms dėl nepuolimo sutarties 1926 m. vasarą ir rudenį, sovietiniai diplomatai Lietuvos politikams itin aktyviai piršo mintį, kad Lenkija ruošiasi užkariauti Lietuvą, koncentruoja kariuomenę prie jos sienų. Pagaliau tokia mintis buvo palaikoma ir ne mažos dalies kariškių bei politikų. Sovietinis atstovas S. Aleksandrovskis jau raportavo į Maskvą, kad Generalinio štabo viršininkas K. Škirpa SSRS karo atstovui Baltijos šalyse I. Kločko išdėstė visą Lietuvos generalinio štabo parengtą gynybos nuo Lenkijos planą[258], o po nepuolimo sutarties sudarymo planavo stengtis gauti kuo tikslesnių žinių apie lietuvių planus ir toliau keistis žvalgybos žiniomis apie Lenkiją[259].

Kazimieras Škirpa (1895–1979) 1916 m. baigė Peterhofo karo mokyklą, Lietuvos kariuomenės savanoris, dalyvavo nepriklausomybės kare. 1920–1921 m. buvo Steigiamojo Seimo nariu. 1925 m. baigė Belgijos karo akademiją ir 1926 m. sausio–birželio mėn. buvo Generalinio štabo Informacijų skyriaus viršininku. Iki perversmo buvo Generalinio štabo viršininku, paskui – diplomatinėje tarnyboje. 1928–1940 m. Lietuvos karo atstovas Vokietijoje, Lietuvos pasiuntinys prie Tautų Lygos, Lenkijoje ir Vokietijoje. Lietuvių aktyvistų fronto organizatorius 1940–1941 m. Nuo 1949 m. gyveno JAV, dirbo Kongreso bibliotekoje.

K. Škirpa, daugiausia rūpinosi Informacijų skyriaus darbo sutvarkymu ir žvalgybai vadovavo iki 1926 m. birželio 22 d., kol gen. K. Ladyga jam perdavė Generalinį štabą. Naujuoju Informacijų skyriaus viršininku trumpai vėl tapo P. Kirlys (1923 m. vadovavęs šiam skyriui, paskui tarnavęs ypatingųjų reikalų karininku prie krašto apsaugos ministro), kol tų pačių metų spalio 4 d. jį pakeitė plk. ltn. S. Zaskevičius.

Stasys Zaskevičius (1892–1971) baigęs Suvalkų gimnaziją, mokėsi Peterburgo universiteto Fizikos-Matematikos fakultete. 1915 m. baigė Vilniaus karo mokyklą, kapitonas. Buvo KAM viceministru (1918–1919 m.), konsulu Petrograde (1922–1923 m.), Karo mokyklos lektoriumi. Baigęs

Prahos generalinio štabo akademiją, paskirtas Generalinio štabo II skyriaus viršininku. Paskui Karo mokyklos lektorius. 1939 m. rugsėjo mėn. – 1940 m. gegužės mėn. buvo Lietuvos karo atstovas Maskvoje. Generalinio štabo pulkininkas. Po okupacijos, jam suteiktas generolo laipsnis. Vokiečių okupacijos metu slapstėsi. Ištremtas į Sibirą 8 metams. Jo sūnus A. Zaskevičius (Tautvaiša, Šalna) buvo partizanu, perverbuotas MGB agentu-smogiku.

Karinė žvalgyba ir gruodžio 17-oji. Lietuvos karinė žvalgyba, neturėdama savo veiklai daug lėšų, slaptus dokumentus dažniausiai pirkdavo. Tai buvo daroma Lietuvos pasiuntinybėse. Antai 1926 m. gegužės mėn. Prancūzijoje buvo pasiūlyta nusipirkti už 1000 litų dešimt lenkų karinės žvalgybos dokumentų – slaptų įsakymų, pranešimų ir pan.[260] Dokumentai ir informacija dažniausiai buvo perkama iš ekszvalgybininkų. 1926 m. pabaigoje sužinojęs, kad Varšuvos kriminalinės policijos tardymo skyriaus pavaduotojas Liudvikas Kurnatovskis (Ludwik Kurnatowski) pabėgo į Italiją (1926 m. lapkričio mėn.), Informacijų skyrius pasistengė gauti iš jo žinių apie lenkų agentūrą Lietuvoje[261]. Lengvesnis žvalgybinės informacijos gavimo būdas buvo Lietuvos karininkų, besistažuojančių kitų valstybių karo mokyklose, panaudojimas. Tokias paslaugas teikdavo ne visi karininkai, bet iš jų daug ir nebuvo reikalaujama. Dažniausiai reikėjo gauti tai, ką Lietuvos kariuomenė galėjo pritaikyti sau arba iš ko galėjo pasimokyti. Antai 1926 m. iš Belgijoje besimokančių karininkų norėta gauti atsargos kariškių apskaitos taisykles, mobilizacijos planus ir pan.

1926 m. antrojoje pusėje Informacijų skyriaus veiklai iškilo sunkumų, pirmiausia dėl slaptos karinės informacijos išsaugojimo. Tai, ką Informacijų skyrius saugojo nuo kitų šalių žvalgybų, buvo išplepėta spaudoje straipsniuose apie Lietuvos kariuomenės pertvarkymą. Lenkijos žvalgyba galėjo tik dėkoti už tokią informaciją, kaip „<...> dalinai pakeista mūsų kariuomenės taikos meto dislokacija suderinant ją su krašto gynyba <...>. Ačiū Dievui, – rašė žvalgybos viršininkas,– kad lenkai mūsų nepuolė, nes jei būtų puolę, tai arba nebūtume visai suspėję įvykdyti mūsų jėgų mobilizacijos, arba toji mobilizacija, kaip iš anksto neparuošta, būtų pasiuntusi į chaosą <...>“[262].

Gresiantis štabų darbuotojų sumažinimas 30 proc. turėjo atsiliepti ir Informacijų skyriui. Jau tada gana sunku buvo gauti lėšų būtinajai žvalgybai. Kai Klaipėdos krašto gubernatorius paprašė žinių apie vokiečių organizacijas, Informacijų skyrius šiai informacijai surinkti neturėjo lėšų. Klaipėdos gubernatoriaus prašė 1000 litų, už kuriuos „Informacijų skyrius galėtų tas žinias gauti

ir jas apdirbęs suteiktų p. Gubernatoriui. Jei minėtų žinių Informacijų skyriui nepasisektų gauti, 1000 litų p. Gubernatoriui būtų grąžinta“[263]. Palyginimui galima paminėti, kad lenkų KOP 2-os brigados (KOP žvalgybos punktas Nr. 2) žvalgybos karininkai užsienio agentams turėjo specialų fondą iš kurio kas mėnesį kiekvienas karininkas galėjo pasiimti 50 dolerių ir 200 zlotų. Tai buvo žemiausia žvalgybos grandis. Rygoje veikęs žvalgybos punktas „Gorin“ turėjo 1000 dolerių biudžetą, iš kurių 100 dolerių teko karo atstovo veiklai ir 900 dolerių – žvalgybos organizavimui. Karo apygardų žvalgybos skyriai savo biudžetus skaičiavo dešimtimis tūkstančių (pavyzdžiui, Gardino – 154 tūkst. zlotų), o bendras II skyriaus biudžetas buvo peržengęs milijono zlotų ribą. Be to, negalima užmiršti ir Generalinio štabo viršininko fondo, kurio 8 mlj. zlotų daugiausia buvo išskirstomi per II skyrių[264].

Politinė policija, būdama civilinė įstaiga, domėjosi politinėmis nuotaikomis kariuomenėje ir informuodavo Vyriausiąjį štabą. K. Škirpa pažymėjo, kad „<...> slaptas karininkų sekimas vis dėlto dažnai esti reikalingas ir geriausia, kai jis vykdomas iš šalies – bendrojo jo valstybės saugumo organo. Panašiai tas reikalas buvo sutvarkytas ir pas mus, bent iki gruodžio 17 d. karininkų pučo“[265].

Likus dviem savaitėms iki 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo, pasirodė Vyriausiojo štabo aplinkraštis Nr. 26, kuriuo dalių vadai buvo įpareigojami „įspėti visus karininkus, kad, kaip ir anksčiau, draudžiama dalyvauti politinio, partinio ar korporacinio pobūdžio organizacijose ar sueigose“[266]. Bet tai jau nesustabdė perversmo organizatorių. Informacijų skyrius, kaupęs kontržvalgybinę medžiagą, šį kartą liko pasyviu stebėtoju.

Lenkija taip pat įdėmiai slapta sekė ir perversmo eigą, ir vėlesnius politikų bei kariuomenės veiksmus. Iš Lenkijos karinės žvalgybos archyvų paaiškėjo, kad Lenkijos kariuomenės Generalinio štabo II skyriaus pirmoji Ekspozitūra iš Vilniaus sekė padėtį Lietuvoje, apie perversmą sužinojo gerokai išvakarėse – prieš dvi savaites, tik supainiojo tikslią datą – tikėjosi ne gruodį, o vasarį arba kovą[267]. Žvalgybai Lietuvoje ekspozitūra kas mėnesį išleisdavo 350 dolerių, tai yra ketvirtadalį viso biudžeto. Duomenis iš Lietuvos Lenkijos karinė žvalgyba gaudavo per penkis savo agentus Kaune ir dar dvi rezidentūras už Lietuvos ribų, Rygoje. Papildoma informacija plaukė iš pasienio apsaugos korpuso bei rezidentūros „Nord“, tai yra žvalgybos punkto Rygoje, kuris dubliavo vieną Ekspozitūros funkcijų – rinko slaptus duomenis iš pagrindinių Lietuvos institucijų. Įvykus perversmui, Lietuvai stebėti įkurtas dar vienas žvalgybos punktas Daugpilyje. Tačiau Lenkijos karinės žvalgybos darbui Lietuvoje trū-

ko pajėgų. Jį koordinavo tik vienas karininkas[268]. Iškart po perversmo baisiai nesisekė.

Perversmo dieną 1926 m. gruodžio 17, į Lietuvą išsiųstas lenkų žvalgybos agentas po savaitės grįžo į Vilnių nušalęs ausis. O rezidentūros Kaune kurjeris buvo sulaikytas Vievio stotyje, bet vežamas į Kaišiadoris pabėgo. Kadangi spruko be palto ir kepurės, ir jis į Vilnių parėjo nušalęs ausis bei kojas[269]. Lenkai per vėlai gavo duomenų apie padėtį Kaune ir pasienyje, tad pasinaudoti perversmu negalėjo. Oficialioji Varšuva į perversmą Kaune reagavo pabrėžtinai santūriai. Ji paskubėjo pareikšti sutarimo viltis, bet jas atsiėmė paaiškėjus, kad Lietuva neatsisakys pretenzijų į Vilniaus kraštą. Visgi užsienio reikalų ministras pareiškė, kad Lenkija į Lietuvos vidaus reikalus nesikiš. Tačiau, be Lenkijos, Lietuvą akylai stebėjo ir kitos šalys. Vedamos savų interesų, jos taip pat mėgino daryti įtaką ir diplomatiniais, ir žvalgybos metodais.

Lenkijos karinės žvalgybos II skyriaus pranešimas apie tikėtiną perversmo datą

Jednem jeszcze wreszcie źródłem informacyj o Litwie jest dla Ekspozytury Wileńskie Biuro Informacyjna przez nie polskie koła polityczne na Litwie Kowieńskiej.

Jak się przy takim stanie rzeczy przedstawia materjał informacyjny Ekspozytury o przygotowywanym przewrocie na Litwie, a następnie o jego przebiegu.

Pierwszą wiadomość o możliwości przewrotu na Litwie otrzymała Ekspozytura około 2 tygodnie przed dokonaniem przewrotu, od polskich kół politycznych na Litwie. Wiadomość ta miała potwierdzenie w całym szeregu zewnętrznych przejawów życia politycznego na Litwie./ ton prasy opozycyjnej - publiczna agitacja wroga kierunkowi rządowemu - wystąpienia antipolskie/.

Termin możliwego przewrotu ustalono wówczas na luty, marzec 1927. Przypuszczalny układ sił za i przeciw zamachowi nie wykazywał zdecydowanej przewagi po jednej czy drugiej stronie z tem, iż rządowi mającemu w rękach oficjalne środki władzy musiano przypisywać lepsze szanse.

POLITINIS SEKIMAS: REZIDENTAI IR AGENTAI (1923–1926)

Žvalgybos skyrius dirbo sunkiausiu Lietuvos Respublikai metu. Kovojant su Sovietų Rusijos revoliucijos ir Lenkijos „demokratijos ant durtuvų“ eksportu, pavyko sukurti žvalgybos ir kontržvalgybos struktūras, kurios prisidėjo prie Lietuvos nepriklausomybės išsaugojimo.

Pasibaigus ginkluotajai kovai dėl Lietuvos nepriklausomybės, didžiulis Žvalgybos skyrius nebeatitiko taikos meto reikalavimų. Buvo nutarta jį padalinti atsižvelgiant į pagrindines vykdomas funkcijas – žvalgybą ir kontržvalgybą. Žvalgyba palikta Krašto apsaugos ministerijos žinioje, o kontržvalgyba perduota Vidaus reikalų ministerijai politinės policijos funkcijoms atlikti. Dar iki tol buvo mėginama organizuoti politinį sekimą, pavaldų VRM Piliečių apsaugos departamentui, bet visi tie mėginimai buvo nesėkmingi, nes trūko žmonių, turinčių bent šiokį tokį patyrimą (vieną tokį mėginimą minėjo ir J. Budrys). Tuo metu kontržvalgyba pasivadinusi „politine policija“ pritaikė to meto tarptautinę patirtį (Lenkijoje analogiškai Vidaus reikalu ministerijos struktūrai „politinės policijos“ pavadinimas buvo naudojamas 1924–1926 m.)[270] ir savo pastangas pirmiausia skyrė demokratinės valstybės konstitucinių pagrindų gynybai nuo užsienio šalių nelegalios įtakos.

Kriminalinio skyriaus „B“ darbas ir jo kompromitavimas. Atlikta reorganizacija atitiko realų kontržvalgybos darbo pobūdį. Dauguma kontržvalgybos sekamųjų ir suimamųjų buvo įtariami antivalstybiniu veikimu, t. y. priklausymu nelegalioms organizacijoms, kovojančioms prieš Lietuvos nepriklausomybę ar esamą politinę santvarką. Iš kariuomenės perimtas vidaus politinis sekimas buvo perduotas VRM Piliečių apsaugos departamento Kriminaliniam skyriui „B“[271] (nuo 1923 m. rugpjūčio 1 d.). Pirmuoju viršininku tapo I žvalgų punkto Utenoje viršininkas Antanas Račys. Jis, kpt. P. Kirlio nuomone, „pasižymėjo darbštumu, gabumu, sumanumu, visur reikšdavo savo iniciatyvą“. A. Račio pavaduotoju tapo Žvalgybos skyriaus kanceliarijos vedėjas A. Survila.

Nors kriminalinio skyriaus branduolį sudarė buvusio Žvalgybos skyriaus Kontržvalgų dalies darbuotojai, bet ne patys kvalifikuočiausi iš jų perėjo dirbti į naują įstaigą, „kaip į civilinę ir politinę įstaigą". Dėl šios priežasties politinis sekimas iš karto susidūrė su nemažais sunkumais. Vos trečdalis darbuotojų turėjo šiokį tokį kontržvalgybos patyrimą, o visi kiti buvo naujokai. Apie Žvalgybos skyriaus darbą spaudoje pasirodydavo nemalonių žinių, dažnai besiremiančių iškraipyta informacija, todėl apie politinio sekimo prestižą neverta nė kalbėti. Tokiomis aplinkybėmis surinkti politinio sekimo darbui reikalingus žmones buvo labai sunku. Dar 1922 m. išspausdintuose „Žvalgybininko atsiminimuose" rašoma, jog „lenkai, komunistai ir visi kiti Lietuvos žlugimu suinteresuotieji ko tik nedaro, kad atbaidytų nuo tarnybos Žvalgybos skyriuje. Ir geruoju kviečia mesti žvalgybą, ir graso teroru, ir galop įvedė nuolatinį Žvalgybos skyriaus tarnautojų sąrašo skelbimą, smulkiai nurodydami net gyvenamąjį butą. Suprantama, kad visos aukščiau minėtos aplinkybės negali neatsiliepti nors ir geležinės valios žmoguje <...>"[272].

Dauguma labiau išsilavinusių Žvalgybos skyriaus darbuotojų liko karinėse struktūrose, o Kriminalinio skyriaus „B" sudėtis visai suprastėjo. Žvalgybos skyriuje 1922 m. buvo 5 savamoksliai darbuotojai, o naujoje politinio sekimo įstaigoje savamoksliai sudarė penktadalį (1923 m.). Čia nebeliko nė vieno baigusiojo aukštąjį mokslą ar studento, o baigusiųjų gimnazijas – vos keturi darbuotojai (palyginimui galima pasakyti, kad tuometinėje SSRS GPU savamokslių dalis buvo tris kartus gausesnė – trys penktadaliai, tačiau baigusių vidurinį ar aukštąjį mokslą buvo kelis kartus daugiau[273]). Pats dvidešimt aštuonerių metų amžiaus A. Račys buvo baigęs 4 klases „miesto mokykloje" ir tik tuo metu privačiai rengėsi gauti brandos atestatą. Padaugėjo tiktai specialųjį išsilavinimą turinčių darbuotojų, nes nuo 1922 m. kontržvalgybos darbuotojus rengė ir Policijos mokykla[274].

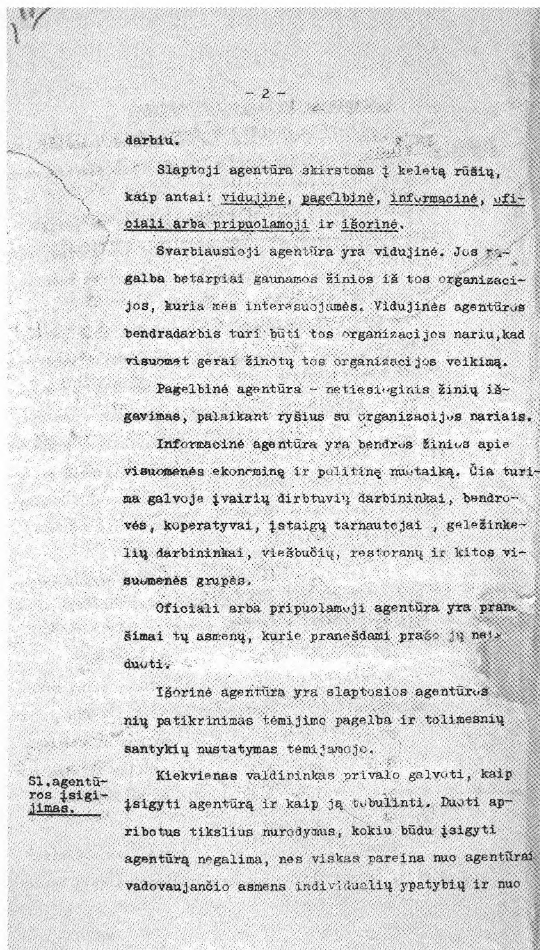
A. Račiui teko įdėti nemažai pastangų atkuriant kontržvalgybinį darbą. Palyginti su kitomis valstybinėmis įstaigomis, Kriminalinis skyrius „B" savo darbui gavo ne per daugiausia lėšų, nors jų tada dar pakako. Buvo planuojama, kad 1923 m. rugpjūčio–gruodžio mėn. skyriaus ir jo punktų agentūrai bus skiriama 73 775 litai (14 755 litai per mėnesį). Septynių kriminalinių punktų agentūrai išlaikyti turėjo būti skirta 5 tūkst. litų per mėnesį, o sekimo, arba „išorinio tėmijimo", agentams – 5755 Lt. Beveik trečdalis visų agentūrinių išlaidų buvo skirta Kriminalinio skyriaus „B" centro agentūrai išlaikyti. Buvusios Kontržvalgų dalies pavyzdžiu numatyta „užfrontėje" išlaikyti du agentus (visai centro

agentūrai skiriant 4 tūkst. litų per mėnesį). Per metus agentūrai buvo planuojama skirti 177 tūkst. litų.

Antanas Račys (1895–1931) gimė Panevėžio aps. Krekenavos vlsč. Bulvinavos vienkiemyje. 1915 m. mobilizuotas į rusų kariuomenę. Pateko į nelaisvę. Nuo 1919 m. lapkričio 1 d. – Žvalgybos skyriuje. 1921–1923 m. III, I ir X žvalgų punktų viršininkas. Nuo 1923 m. rugpjūčio 1 d. – VRM Piliečių apsaugos departamento Kriminalinio skyriaus „B", 1924 m. sausio 1 d. – 1926 m. liepos 15 d.–Politinės policijos viršininkas. 1926 m. gruodžio 21 d. – 1927 m. sausio 3 d. laikinas Politinės policijos vadovas. Vėliau – Panevėžio apygardos teismo antstolis Pasvalyje.

Pačių Politinės policijos darbuotojų atlyginimai numatyti nedideli (palyginti su karininkų atlyginimais). Pirmą mėnesį tarnaujančiam jaun. agentui buvo skiriama 130 litų atlyginimas, o vyr. agentui – 250 litų. Tačiau atlyginimas didėjo pagal ištarnautą laiką. Pvz., jaun. agentams, ištarnavusiems 2–6 mėn., – iki 180 litų, 7–12 mėn. – 200 litų, daugiau kaip metus – 250 litų[275]. Žinant Lenkijos ir Sovietų Sąjungos remiamo Komunistinio internacionalo galimybes, tai buvo tik būtinosios išlaidos, be kurių žinoti ir kontroliuoti situaciją tuometinėje Lietuvoje būtų buvę labai sunku. Tam buvo išleistos agentų verbavimo instrukcijos, pagal kurias slaptoji agentūra buvo skirstoma į vidinę (iš sekamų organizacijų ar grupių narių), pagalbinę (pagalbinei informacijai palaikant ryšius su sekamos organizacijos nariais), informacinę (bendroms žinioms apie visuomenės nuomonę), oficialią (parnešimai asmenų, kurie prašo išlaikyti jų anonimiškumą) ir išorinę (slaptos agentūros patikrinimui sekant ir nustatant agento ryšius). „Verbuojant visada reikia elgtis mandagiai ir švelniai", – patarinėjo verbavimo instrukcijos autorius 1924 metais, – „prievartos ar smurto keliu niekad nepasiseks užverbuoti, o jei pasiseks, tai dažniausiai teiks melagingas (provokacines) žinias"[276]. Politinės policijos viršininkas siūlė savo darbuotojams kiekviename pasienio valsčiuje turėti 3–4 neapmokamus agentus, kiekviename kariuomenės pulke ne mažiau 3 agentus, „kad žinoti kas iš ko pragyvena, su kuo ryšius palaiko, veda susirašinėjimą, ar gali asmuo iš gaunamų pajamų taip pragyventi, kaip gyvena".[277]

– 2 –

darbiu.

Slaptoji agentūra skirstoma į keletą rūšių, kaip antai: vidujinė, pagelbinė, informacinė, oficiali arba pripuolamoji ir išorinė.

Svarbiausioji agentūra yra vidujinė. Jos pagalba betarpiai gaunamos žinios iš tos organizacijos, kuria mes interesuojamės. Vidujinės agentūros bendradarbis turi būti tos organizacijos nariu, kad visuomet gerai žinotų tos organizacijos veikimą.

Pagelbinė agentūra – netiesioginis žinių išgavimas, palaikant ryšius su organizacijos nariais.

Informacinė agentūra yra bendros žinios apie visuomenės ekonominę ir politinę nuotaiką. Čia turima galvoje įvairių dirbtuvių darbininkai, bendrovės, koperatyvai, įstaigų tarnautojai , geležinkelių darbininkai, viešbučių, restoranų ir kitos visuomenės grupės.

Oficiali arba pripuolamoji agentūra yra pranešimai tų asmenų, kurie pranešdami prašo jų neišduoti.

Išorinė agentūra yra slaptosios agentūros nių patikrinimas tėmijimo pagelba ir tolimesnių santykių nustatymas tėmijamojo.

Sl. agentūros įsigijimas.

Kiekvienas valdininkas privalo galvoti, kaip įsigyti agentūrą ir kaip ją tobulinti. Duoti apribotus tikslius nurodymus, kokiu būdu įsigyti agentūrą negalima, nes viskas pareina nuo agentūrai vadovaujančio asmens individualių ypatybių ir nuo

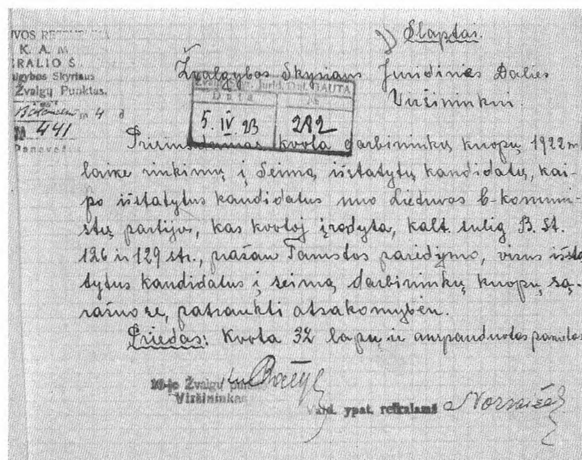
Agentų verbavimo instrukcija (1924 metai)

Kriminalinio skyriaus „B“ atliekamas kontržvalgybinis darbas, palyginti su Kontržvalgų dalies darbu, gerokai smuktelėjo. 1923 m. antrojoje pusėje buvo sulaikyti tik du lenkų šnipai – V. Strabeirus (lenkų užverbuotas perbėgėlis) ir K. Tumaitė (lenkų žvalgybos darbuotoja). Nebuvo itin didelių laimėjimų ir demaskuojant komunistinį pogrindį – suimta keliasdešimt komunistų ir komjaunuolių. Didžiausias laimėjimas buvo LKP(b) Rokiškio apskrities organizacijos likvidavimas 1923 m. spalio–lapkričio mėn. Buvo suimta 19 pogrindininkų ir iš jų konfiskuoti 6 šautuvai su šoviniais[278]. Dalis suimtųjų buvo SSRS parengti profesionalai pogrindininkai, todėl šis dar tik besikuriančios Politinės policijos laimėjimas buvo itin svarbus. Bet tuo naudojosi ir tie, kurie siekė diskredituoti Kriminalinio skyriaus „B“ veiklą antivalstybinių organizacijų sekimo srityje. Prasidėjo politinio sekimo darbuotojų kaltinimo kampanija, palaikoma kai kurių socialdemokratų. Tas pats buvo ir 1920–1922 m., kai tie „<...> asmenys, ar ta visuomenės dalis, kurios partijos asmens draugus, neretai gimines, žvalgyba sugavo, kaip mūsų valstybei nusikaltusius – tuojau pasirūpino visais legaliais ir nelegaliais būdais šiuos vyriausybės žygius, padarytus jos organo – žvalgybos skyriaus, išprovokuoti, apmeluoti; esą areštuoti niekuo nekalti žmonės, nėra jokių įrodymų, kad tai daugiausia asmens kerštas ir t. t.“

A. Račys 1923 m. spalio 17 d. pats buvo nuvykęs į Rokiškį pažiūrėti, kaip vyksta bolševikų-komunistų tardymas, ir, kilus prieš politinį sekimą nukreiptai kampanijai, parašė apie tai Kauno apygardos teismui: „<...> iš tardomų Rokiškyje politinių kalinių bei esančių kalėjime nė vienas man nesiskundė, kad

jie būtų mušami. Dėl socialdemokratų paleistų gandų, kad tardant sulaikyti politiniai nusikaltėliai buvo kankinami, vedžiau tyrinėjimą ir įsitikinau, kad nieko panašaus nebuvo. Valdininkai vesdami kvotą elgėsi kuo mandagiausiai. Rokiškio kvotoje tardomi asmenys <...> inspiruojami LKP CK, palaikomi kai kurių socialdemokratų, kaip Purėnienė, kad išvengus už savo priešvalstybinę darbuotę teismo bausmės, sumanė skųstis lyg tai jie buvo mušami <...>. Kaip visuomet bolševikų-komunistų organizacija vartoja visokias provokacijas <...>, kurių tikslas <...> sukompromituoti politinės policijos valdininkus visuomenės ir teismo akyse“[279].

Taip jau atsitiko, kad iš pradžių kontržvalgybą, o vėliau – Politinę policiją dažniau prisimindavo rinkimų kampanijų metu, kai krikščionių demokratų oponentams būdavo proga gausinti savų rėmėjų gretas. Juk ilgametis Žvalgybos skyriaus viršininkas M. Lipčius buvo laikomas krikdemams artimu asmeniu[280] ir iki 1923 m. gruodžio vidurio ėjo VRM viceministro pareigas. Būtent kontržvalgyba tarp kandidatų į Seimą išaiškindavo savo ryšius su antivalstybine LKP (b) nuslėpusius asmenis.

Slaptai.

Žvalgybos Skyriaus Juridinės Dalies Viršininkui

Žvalgų Punktas
Nr. 441
5. IV. 23
282

Prisiunčiamas kvota darbininkų kuopų 1922 m. laike rinkimų į Seimą, išstatytų kandidatų, kaipo išstatytus kandidatus nuo Lietuvos b-komunistų partijos, kas kvotoj įrodyta, kalt. sulig B. St. 126 ir 129 str., prašau Tamstos paliepimo, visus išstatytus kandidatus į seimą darbininkų kuopų sąrašuose, patraukti atsakomybėn.

Priedas: Kvota 32 lapų ir ...

10-to Žvalgų punkto Viršininkas

Vald. ypat. reikalams

Žvalgų punkto viršininko prašymas patraukti atsakomybėn kandidatus į Seimą darbininkų kuopų sąrašuose (1923 m.)

Politinio sekimo planai. 1924 m. sausio 1 d. Kriminalinį skyrių „B“ pavadinus VRM Politinės policijos skyriumi, viršininku vėl patvirtintas A. Račys[281]. Balandžio 15 d. patvirtinti ir nauji etatai. Tarp 117 darbuotojų turėjo būti ne mažiau kaip 83 žvalgybos darbuotojai (palyginimui, tarp Kriminalinės policijos 68 darbuotojų – 46 kriminalinės žvalgybos darbuotojų)[282]. Netrukus buvo patvirtintos ir „Politinių nusikaltėlių sekimo taisyklės“. Pats A. Račys rašė, kad „sukiršinti visuomenę kratomis, areštais labai lengva ir kiekviena krata be rezultatų kompromituoja Politinę policiją <...>. Kratas, areštus, kvotas stengtis atlikti, kad neiššaukus visuomenėje ir spaudoje šmeižtų bei užsipuldinėjimų“. Siekiant viso to išvengti, sekimo taisyklėse buvo numatyta, „gavus žinias apie

priešvalstybinį kokio nors asmens veikimą, būtinai nustatyti, ar dalyvauja tas asmuo kokioje nors legalioje organizacijoje, jo ryšius su visuomenės veikėjais, jo gimines <...>, kad geriau numačius kratų ir tardymo pasekmes <...>“[283].

Oficialios valdžios politikos kursas buvo pažymėtas nelengvais santykiais su lenkų tautine mažuma (iki žemės reformos valdžiusia du trečdalius dvarų ir žemės naudmenų) ir konfliktu su Lenkija dėl Vilniaus. Ir Lietuvos, ir Lenkijos (vėliau ir Vokietijos) vyriausybėms tautinės mažumos buvo svarbus įrankis, kurį stengtasi slapta stiprinti finansiškai (iki ketvirtojo dešimtmečio vidurio subsidijos iš Varšuvos kasmet sudarydavo 140–160 tūkst. dolerių)[284] ir taip paremti jų organizavimąsi. Todėl siekiant susekti tuos ryšius stengtasi gauti informacijos apie tautinių mažumų organizacijų veiklą ir planuota Politinės policijos agentūrą turėti legaliose lenkų organizacijose – nuo 1924 m. pabaigos veikusioje Lenkų kultūros ir švietimo draugijoje „Pochodnia“ (*Polskie Towarzystwo Kulturalno Oświatowe „Pochodnia“*), kooperatinėje darugijoje „Solidarnost“, nuo 1920 m. veikusioje Kauno žemės ūkio gamintojų sąjungoje „Prodrol“ (*Kowienski Związek Producentów Rolnych*), lenkų laikraščių redakcijose (vieninteliame dienraštyje „Dzień Polski“, savaitraštyje „Chata Rodzinna“), Seimo lenkų frakcijos aparate. Taip pat Politinė policija agentūrą planavo įgyti ir Sovietų Sąjungos politinėje bei prekybos atstovybėse aktyviai vykdžiusiose agentūrinę žvalgybą, Prancūzijos (pastarosios pasiuntinybė aktyviai kišosi į žemės reformos reikalus, proteguodama dvarų savininkus) ir Vokietijos atstovybėse, ir tarp karo atstovų bendradarbių, „Litauische Rundschau“ redakcijoje, klubuose, kariuomenės dalyse, kairiosiose profsąjungose ir draugijose, policijoje, tarp žydų vežikų, geležinkelio prekių stotyse, spaustuvėse, įmonėse, universitete ir Lietuvos socialistinės moksleivijos aušrininkų organizacijos kuopelėse. Žinoma, ne visi planai buvo įgyvendinti, nes darbui su agentūra reikėjo žinių ir sumanumo, be to, agentai turėjo būti griežtai kontroliuojami ir gerai apmokyti. Dalis agentų pranešimus rašė iš keršto arba nesiorientuodami, kurios organizacijos yra legalios, o kurios nelegalios, todėl buvo numatyta nepriiminėti žinių, kuriose bus nekonkretūs kaltinimai – „veda komunistinę propagandą ar agitaciją“, „įtariamas veikime lenkų naudai“ ir pan. Tokio pobūdžio agentūrinių pranešimų ypač dažnai buvo gaunama Žvalgybos skyriaus gyvavimo metais. Politinė policija nutarė rinkti žinias tik apie tuos asmenis, kurių „antivalstybinis nusistatymas neabejotinas“, o apie įtariamuosius jokių agentūrinių žinių nerašyti. Šiuo atžvilgiu Politinė policija veikė efektyviau negu žvalgybos skyrius, kuriame, remiantis agentų pranešimais, kasmet sudarydavo ir sukaupdavo kelių tūkstančių įtariamųjų

kartoteką, nors tie duomenys ir nepasitvirtindavo (prieš reorganizaciją buvo užregistruota 2400 lenkų organizacijų narių biografijų lapų)[285].

Minėtos sekimo taisyklės numatė kruopščią „neabejotinų“ bolševikų sekimo sistemą. Turėjo būti sekama net pavienių LKP(b) narių veikla visose legaliose organizacijose, todėl A.Račys kėlė griežtus reikalavimus savo darbuotojams: „<...> kiekvienas nusiskundimas Politinės policijos valdininkais, dėl <...> kratų ir tardymų nėra be pagrindo, ir tai rodo valdininkų netinkamumą <...>. Politinės policijos valdininkų darbe kiekvienas žingsnis turi būti sumaniai apgalvotas, remiamas įstatymų“.

Svarbiausias politinio sekimo darbas buvo kovoti su prievartinio valdžios nuvertimo šalininkais. Politinės policijos vadovybė rimtai žiūrėjo į antivalstybinio pučo galimybę, nes imta atidžiai nagrinėti, kaip LKP(b) 1920 m. rengė sukilimą. 1921 m. lapkričio 28 d. parengus „Atsiminimus apie LKP rengimąsi sukilti prieš Lietuvos valdžią 1920 m. liepos mėn.“, iš karto pradėtas rengti planas „sukilimams (pučams) malšinti“[286]. Kaip pranešė Kauno įgulos viršininkas, remdamiesi šiuo planu, kariuomenės daliniai galės suteikti paramą valdžios struktūroms per 10–30 minučių[287] (netgi Prancūzija, užmezgusi diplomatinius santykius su SSRS, buvo priversta tuo metu stiprinti politinį sekimą, suteikdama VRM Kriminalinės policijos bendrųjų žinių tarnybai („politinei brigadai“) autonomines teises)[288].

Mirties bausmė už šnipinėjimą. 1924 m. gegužės mėn. Politinei policijai pagaliau nusišypsojo sėkmė. Buvo suimtas Vilniaus III karo apygardos štabo II skyriaus (DOK III, II odzial) šnipas-kurjeris S. Rekštys, kuris vežė Lietuvos kariuomenės karo apygardų įsakymus ir kitą slaptą informaciją[289]. Vilniaus ekspozitūra, vadovaujama būsimo Lenkijos premjero sekretoriaus, o tuo metu karinės žvalgybos poručiko Stanislavo Zacvilichovskio, buvo suorganizavusi gausų būrį žvalgų, kurie teikė smulkias karines-politines žinias iš visos Lietuvos.

Stanislavas Zacvilichovskis (Stanisław Zaćwilichowski) (1902–1930) Lenkijos Generalinio štabo II skyriaus karininkas, Lenkijos promjero Kazimiero Bartlo (1926–1929) sekretorius, žuvo autoavarijoje.

Lenkų žvalgybos agentai buvo Alytaus komendantūros raštininkas K. Slavinskas, Marijampolės

9-ojo pėstininkų pulko raštininkas L. Jurkevičius, pasienio brigados intendanto Alytuje raštininkas V. Mankevičius (vėliau perkeltas į 4-ąjį pulką Panevėžyje), Seimo kanceliarijos mašininkė M. Zdanavičaitė, o jų ryšiams su poručiku S. Zacvilichovskiu tarpininkavo kurjeris verbuotojas B. Šakelis, vėliau S. Rekštys. Šios šnipinėjimo veiklos organizavimas tapo pavyzdžiu Politinės policijos kontržvalgybiniam darbui. Kurjeriai surinktą žvalgybinę informaciją slapta gabendavo į Vilnių, pereidami demarkacijos liniją Musninkų-Kernavės ruože. Už šį darbą jie kas mėnesį gaudavo 30 dolerių (300 litų), o agentams buvo mokama tik už suteiktas žinias. K. Slavinskas, perdavęs KAM ir III apygardos įsakymus, pirmą kartą gavo 10 dolerių, o antrą kartą – jau 20. Iš viso byloje buvo įsivėlę net 23 asmenys, bet suimti tik 6 aktyviausi šnipai[290]. Jie ir buvo griežtai nubausti už nacionalinio saugumo interesų išdavimą.

Stasys Rekštys (g.1900) Lenkijos karinės žvalgybos agentas, suimtas 1924 m. Nuteistas kalėti iki gyvos galvos.

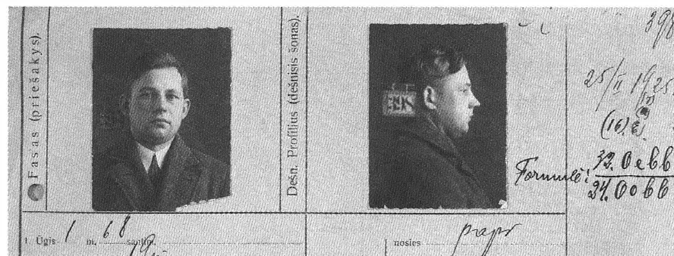
Tuo metu Vilniaus krašte žvalgybos darbą dirbo viena iš septynių Lenkijos žvalgybos ir kontržvalgybos teritorinių struktūrų – Lenkijos III karo apygardos II skyriaus (įsikūrusio Vilniuje, A. Mickevičiaus (dabar Gedimino pr. – A.A.) g. Nr. 26) I ekspozitūra (Vilniuje, A. Mickevičiaus g. (Gedimino pr. – A.A.) Nr. 7). Jos vykdoma žvalgybinė veikla pirmiausia buvo nukreipta prieš Lietuvą, Latviją ir Sovietų Sąjungą. I ekspozitūra siuntė į Lietuvą II skyriaus kursuose apmokytus agentus ir verbavo rezidentus pačioje Lietuvoje. Be to, Vilniuje buvo Vidaus reikalų ministerijos Informacijos tarnybos skyrius (Odzial Informacyjny), kuris sekė politinius nusikaltėlius tiek savo šalyje, tiek už jos ribų, rinko informaciją apie lietuvių, baltarusių, ukrainiečių ir žydų tautinių mažumų organizacijų veikimą. Šis skyrius bendradarbiavo su II skyriumi, bet Lietuvos gilumoje nešnipinėjo, o tik tuomet vadintoje „pafrontėje“, t. y. prie demarkacijos linijos iki 20 km ruože. Kiekvienoje pasienio apskrityje buvo lenkų Informacijų skyriaus poskyriai. Tų poskyrių struktūra šiek tiek buvo panaši į Lietuvos politinės policijos punktų struktūrą: agentūros viršininkas ir referentas vadovavo 5–7 žvalgams bei samdomiems slaptiems agentams. Pastarieji turėjo savo informatorių, gaunančiais algą kiekvieną mėnesį ir atlyginamais už kiekvieną

atskirą pranešimą“[291]. Tokios Politinės policijos turimos žinios apie priešiškos žvalgybos ir kontržvalgybos organizavimą padėdavo pasiekti gerų rezultatų kontržvalgyboje. Lietuvos žvalgybos organizavimosi pradžioje ir vienas iš jos pareigūnų pažymėjo, kad „žvalgybos darbas be galo vingiuotas ir reikalauja stiprios valios. Kiek čia visokių grasymų, masinimų, nuolatinių kyšių siūlymų ir <...> tokių, iš kurių visą savo gyvenimą aprūpintum. Tad ir nenuostabu, kad kai kas ir pasiduoda <...>“[292]. Taip įkliuvo ir vienas kitas Lietuvos slaptųjų tarnybų darbuotojas. 1924 m. pabaigoje iš agentūros buvo gauta žinių, kad tuo metu Politinėje policijoje tarnavęs B. Zablauskas yra lenkų šnipų organizacijos narys. Jis dar 1923 m. balandžio mėn. susipažino su rusų karininku P. Maidačevskiu ir perdavinėjo karines žinias bei kariuomenės įsakymus tiesiai iš Generalinio štabo. Kad šią informaciją lenkai itin vertino, rodė B. Zablauskui per P. Maidačevskį mokami honorarai – nuo 150 iki 200 litų.

Neįrodžius įtarimo šnipinėjimu, 1923 m. liepos 1 d. B. Zablauskas buvo atleistas iš tarnybos. Lenkų šnipas-kurjeris S. Rekštys jį įkalbėjo vykti į Vilnių pas I ekspozitūros viršininką poručiką S. Zacvilichovskį. Čia B. Zablauskas buvo „pakeltas“ iš informatoriaus į agentus-rezidentus ir gavo Jakučio slapyvardį. Kaip vėliau savo paskaitoje aiškino II skyriaus darbuotojas kpt. Gudaitis, „agentai-rezidentai sudaro lyg griaučius viso agentų tinklo <...>“[293].

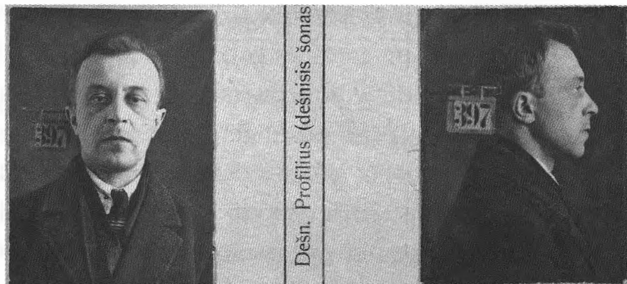
Grįžęs iš Vilniaus ir turėdamas geras atestacijas iš Lietuvos Generalinio štabo, Jakutis, vykdydamas lenkų žvalgybos nurodymus, 1923 m. rugsėjo 1 d. stojo į Politinės policijos tarnybą (tuomet dar Kriminalinį skyrių „B“).

Politinės policijos viršininkui A. Račiui pasirodė įtartinas B. Zablausko smalsumas, jo daromos išlaidos, bet jokių įkalčių nebuvo. Net suimtas S. Rekštys neišdavė B. Zablausko. Tuo tarpu Jakutis per P. Maidačevskį lenkų žvalgybai toliau perdavinėjo žinias apie Lietuvos kariuomenę ir politinį sekimą. P. Maidačevskis vykdė agento-ryšininko pareigas ir, dažnai važinėdamas į Lenkiją, viešai skelbėsi esąs Lietuvos Generalinio štabo I skyriaus (žvalgybos) agentas. B. Zablauskas vis dėlto buvo atleistas iš Politinės policijos kaip įtariamas „veikimu lenkų naudai“.

Bernardas Zablauskas (g. 1905) Lenkijos žvalgybos gentas 1923–1925 m. Bausmė sušvelninta iki 10 metų.

Tuo metu, nuo 1919 m. žvalgyboje tarnavęs, gana jaunas (vos 26 metų amžiaus) Politinės policijos agentūros vedėjas B. Vėžys (buvo itin nemėgiamas kairiųjų politikų, 1926 m. liepos mėn. atleistas iš tarnybos ir 1926 m. rugsėjo 23 d. suimtas, 1926 m. gruodžio 17–21 d. laikinai ėjo Politinės policijos viršininko pareigas; vėliau buvo agentūros skyriaus viršininku, VSD inspektoriumi) tikrai neblogai dirbo. Sukūręs gerą agentūrą, 1925 m. pradžioje jis gavo žinių apie Kaune veikiančią lenkų šnipų organizaciją. Tos organizacijos nariais pasirodė esą B. Zablauskas, M. Karpenka (II apygardos štabo viršila), M. Noreika (buvęs Aviacijos štabo raštininkas, vėliau valstybinės spaustuvės darbininkas), P. Jurkevičius-Privalovas (rusų karininkas, tarnavęs Šaulių sąjungos Konspiracinio skyriaus instruktoriumi, vėliau Susisiekimo ministerijoje braižytoju), P. Gajevskis-Ugriumovas (rusų karininkas, tarnavęs Šaulių sąjungos Konspiracinio skyriaus instruktoriumi), P. Maidačevskis. Iš šių Lenkijos žvalgybos agentų net trys – buvę rusų karininkai. Poručikas S. Zacvilichovskis gerai žinojo, ką verbuoti. P. Jurkevičius-Privalovas jam teikė žinių apie naujus projektuojamus geležinkelius ir kur, kilus karui, numatoma pastatyti platformas; M. Karpenka gaudavo kariuomenės dalių įsakymus ir t. t.

Petras Jurkevičius-Privalovas (g. 1895) Lenkijos žvalgybos agentas 1923–1925 m., rusų karininkas, tarnavęs Šaulių sąjungos Konspiracinio skyriaus instruktoriumi, vėliau Susisiekimo ministerijoje braižytoju.

Šiuos šnipus pradėta atsargiai sekti. P. Maidačevskio susekti nepavyko, nes jis jau buvo ištremtas iš Lietuvos kaip ne jos pilietis. Vietoj ištremto agentoryšininko į susitikimą su B. Zablausku ir P. Jurkevičium į Kauną atvyko kitas, nežinomas lenkų žvalgybos kurjeris. 1925 m. vasario 22 d. Jakučio susitikimo su kurjeriu metu norėta juos suimti, tačiau sekimo agentas atsitiktinai išgirdo, kad kitą dieną apie 11 val. jie dar susitiks vienoje užeigoje Vytauto prospekte (priešais prekių stotį).

Kitą dieną minėtoje užeigoje jų jau laukė Politinės policijos agentai. Bet atėjęs B. Zablauskas kai kuriuos agentus pažino ir mėgino pabėgti. Nieko kita neliko, kaip suimti šį lenkų šnipą nesulaukus atvykstančio kurjerio. Pas B. Zablauską-Jakutį rastas raštelis, kuriame jis mini, kad iš „E.Š. gavo 20 dolerių ir

kad gautą užduotį – išžvalgyti karo aviaciją ir II apygardą – įvykdys iki 1925 m. vasario 28 d.“

Tą pačią dieną suimti ir visi kiti šnipinėjimo organizacijos nariai. P. Jurkevičius-Privalovas ir P. Gajevskis-Ugriumovas kalti neprisipažino, ir, nesurinkus pakankamai įkalčių, jie buvo nubausti švelniausiomis bausmėmis. M. Noreika ir M. Karpenka nuteisti mirties bausme (M. Noreikai mirties bausmė pakeista kalėjimu iki gyvos galvos, o 1930 m. sumažinta iki 12 metų kalėjimo). B. Zablauskui 1930 m. bausmė sumažinta iki 10 metų. Prieš įvykdant mirties bausmę (1925 m. balandžio 3 d.), M. Karpenka savo priešmirtiniame laiške parašė: „<...> jaučiu save mažai kaltu. Mirštu linkėdamas kuo blogiausios kloties Lietuvai“[294].

Diplomatinė priedanga Kremliaus žvalgybai. Savo veiklai Lietuvoje plėsti dolerių nešykštėjo ir SSRS atstovybė. 1923 m. sovietinių atstovybių veiklos svorio centras perkeltas iš diplomatinių atstovybių į prekybos atstovybes. Diplomatinės atstovybės turėjo būti visiškai „švarios“ visuomenės akyse (jose liko tik rezidentai ryšiams su svarbiausia agentūra), o dėl prekybos atstovybės darbuotojų, kurie būtų apkaltinti slapta antivalstybine veikla, nekiltų painių diplomatinių konfliktų. Be to, prekybos atstovybės dėl savo veiklos pobūdžio turėjo daug geresnes galimybes plačiai bendrauti.

Į Politinės policijos rankas 1924 m. gegužės mėn. pakliuvo M. Bucharino komisijos prieš pusę metų parengta instrukcija prekybos atstovybėms. Joje numatyta slapta skirti dideles sumas ir socialistinės, ir dešiniosios pakraipos laikraščiams, kurie „šiokiu ar tokiu būdu gali būti mums naudingi <...> pamažu stengiantis pravesti jame mums naudingus straipsnius ir korespondencijas <...>“. Turėjo būti subsidijuojami ir „vargstantys ekonominį skurdą“.

Kad ši instrukcija vykdoma, buvo požymių ir Lietuvoje. Kadangi „<...> palaikydama komunistų partijas <...> prekybos atstovybė turi būti ypatingai energinga <...>“[295], tai LKP(b) CK nurodymu SSRS atstovybė besimokantiems Čekoslovakijoje ir Vokietijoje Lietuvos piliečiams pradėjo mokėti po 30 dolerių šalpos[296] (o pinigų atstovybė turėjo: Politinės policijos duomenimis, 1925 m. gegužės mėn. iš Maskvos atstovybė gavo 100 tūkst. dolerių, o bendras Kominterno užsienio organizacijų subsidijavimo biudžetas buvo net 4,18 mln. aukso rublių arba 20 mln. Lt)[297]. Pati LKP (b) ėmėsi agitacijos prieš Lietuvos karines struktūras, pirmiausia prieš Šaulių sąjungą, kaip „Lietuvos fašistus, išlaikomus ir esančius Karo ministerijos žinioje“. Bet, kaip tiksliai buvo pažymėta minėtoje N. Bucharino instrukcijoje, „mūsų idėjai skelbti <...> mūsų pačių komunistiniai ir užmaskuoti laikraščiai jokios rolės nevaidina. Tie laikraščiai tinka tik savo jau seniems šalininkams“[298].

Šias instrukcijas pakankamai nuosekliai Lietuvoje įgyvendino sovietinė pasiuntinybė, pasinaudodama tuometine Lietuvos politine situacija ir diplomatinio darbo teikiamais pranašumais. Bendraudami su Lietuvos politiniu elitu sovietiniai diplomatai susidūrė su įvairių pakraipų spaudos leidėjais: žydų sionistais, lietuvių tautininkais, liaudininkais ir kt. 1922–1926 m. visų pakraipų opozicinė spauda gaudavo tam tikrą laikiną finansinę paramą iš Sovietų Sąjungos pasiuntinio. Antai, jau 1922 m. Sovietų Rusijos įgaliotasis atstovas J. Davtianas pranešime Maskvai rašė: „Žydai Lietuvoje su mumis noriai bendradarbiauja. Jų spauda visada mus palaiko, netgi klerikališkas „Idiše–Štime" niekada neatsisako spausdinti mūsų pranešimus ar inspiruotas žinutes"[299]. Laiške, adresuotame savo vyriausybei, 1926 m. pabaigoje įgaliotasis atstovas S. Aleksandrovskis priminė: „Maskvoje yra visa serija skolos raštelių už trejus metus, kuriais kai kas iš atėjusiųjų į valdžią turi būti labai susidomėjęs. Suprantu, kad tai ir mus kompromituotų, todėl nesiruošiu siūlyti publikuoti šių raštelių. Galvoju, kad galėčiau šantažuoti publikavimo grėsme"[300] (galvoje turėti tautininkų vadovai, nors, kaip paaiškėjo, minimi skolos rašteliai buvo pasirašyti ne A. Smetonos ar A. Voldemaro, o oficialaus Tautininkų partijos valdybos pirmininko, būsimo 1940 m. okupantų suburtos „Liaudies vyriausybės" vadovo Vinco Krėvės-Mickevičiaus).

Pinigai buvo duodami apmokėti straipsniams (neatmestina ir galimybė, kad toks apmokėjimas buvo paverčiamas „skolos rašteliais", tik atgaline data ir tik atsiskaitant Maskvai, nes kitur tai vadinama „ypatingų išlaidų sąskaitomis"), kurie buvo spausdinami opozicinėje spaudoje, o už jų spausdinimą valdžia skirdavo baudas. Užsakomoji žurnalistika tuo metu nebuvo ypač smerktinas dalykas – tokia praktika buvo paplitusi Anglijoje, Vokietijoje, Lenkijoje ir kt. Tą patį darė ir Lietuvos diplomatai, dėję daug pastangų, kad Lietuvai palankūs straipsniai pasirodytų užsienio spaudoje. Spauda dažnai naudojama kaip įrankis politiniams tikslams pasiekti. Su nelietuviška spauda sovietiniai diplomatai bendravo ir kitais būdais. Antai SSRS pasiuntinybės pirmasis sekretorius D. Skalovas 1926 m. kovo 14 d. davė nurodymą (pateikiamas taip kaip jį atpasakojo savo užrašuose pats Skalovas) žydų laikraščio „Di Idische Stimme" (liet. Žydų balsas) redaktoriui Ruvimui Rubinšteinui (1941 m. žuvusiam lageryje Komijoje): „Turėdamas galvoje paskutiniuoju metu nepakankamai lojalų toną SSRS atžvilgiu, aš nurodžiau Rubinšteinui būtinybę laikytis <...> lojalaus tono, nes laikraštis atspindi demokratinių žydų sluoksnių nuotaikas"[301].

Lietuvos (ir ne tik jos) politiniai veikėjai, eidami susitikti su sovietinės pasiuntinybės aukštaisiais pareigūnais, negalėjo žinoti apie pasiuntinybės pirmojo

sekretoriaus D. Skalovo užkulisinę veiklą. O jis buvo Sovietų Sąjungos OGPU (Jungtinės valstybinės politinės valdybos) rezidentas Lietuvoje. Tuo pat metu kaip diplomatas turėjo praktiškai neribotas oficialių susitikimų ir pokalbių galimybes. Pavyzdžiui, 1926 m. kovo 26–27 d. susitiko su A. Smetona, URM darbuotojais Blaževičiumi ir Broniumi Balučiu, Latvijos atstovu Janiu Balodžiu, rugpjūčio 6 d. – su I. Didžiuliu ir A. Smetona, rugpjūčio 18 d. – su Vilniaus laikinojo lietuvių komiteto nariu dr. Jurgiu Šlapeliu ir t. t. Kiti Sovietų Sąjungos tuometinės pasiuntinybės darbuotojai taip pat buvo slapti NKVD darbuotojai. Ir Konsulinio skyriaus vedėjas Korabliovas, ir „TASS" korespondentas Dneprovas dirbo agentūrinį darbą. Tai nenuostabu. Sovietiniai diplomatai Lietuvą laikė itin svarbiu „placdarmu" kovoje su Vakarais. Kaip rašė D. Skalovas, „tiek „taikioje" diplomatinėje kovoje, tiek ir karinio susidūrimo atveju tarp Sovietų Rusijos ir jos priešų, istoriškai susiklosčiusiomis Pabaltijo (įskaitant ir Lenkiją) sąlygomis, nulemtas specifinis tokio politinio placdarmo vaidmuo, kurį užvaldžius vienai ar kitai pusei – reiškia žymia dalimi savo naudai nulemti kovos baigtį <...>. Politinis Lietuvos užvaldymas kiekvienai pusei lems kovos už hegemoniją Pabaltijyje baigtį"[302]. Pavyzdžiui, iki perversmo pradžios likus dviem savaitėms A. Voldemaras lankėsi pas Sovietų Sąjungos pasiuntinį S. Aleksandrovskį. A. Voldemaras žinojo apie Lietuvos karininkų rengiamą perversmą, ir abu pašnekovai svarstė galimą įvykių raidą. S. Aleksandrovskis Voldemarą įtikinėjo, kad bet koks perversmas iš dešinės, nesvarbu kas jį įvykdytų, masių bus įvertintas kaip fašistinis, suskaldys Lietuvos kariuomenę. Abi pusės – ir Sovietų Sąjungos pasiuntinys, ir dažnai pasiuntinybėje lankęsi A. Smetona bei A. Voldemaras – prieš gruodžio įvykius tarsi tyrė vieni kitus, mėgindami išsiaiškinti galimą reakciją į būsimą perversmą ir jo padarinius. Voldemarą domino Sovietų Sąjungos pozicija (ypač Lenkijos galimos invazijos atveju), S. Aleksandrovkis savo ruožtu teigė, kad būsimas perversmas bus nenaudingas Lietuvai. Galima sutikti su nuomone, kad nuo pirmojo Sovietų Rusijos pasiuntinio laikų susiklostė tradicija, kad su rusų diplomatais nuolat ir artimai bendraudavo, diskutuodavo ar net konsultuodavosi vyriausybės ir Seimo nariai, partijų ir kultūros veikėjai, kariškiai ar žurnalistai[303].

Sergejus Aleksandrovskis (1889–1945) bolševikas nuo 1906 m., kalintas 1908–1910 m., emigravo į Vokietiją 1913 m., internuotas 1914–1918 m., o vėliau kalintas Vokietijoje iki 1920 m. sausio mėn. Dirbo diplomatu Lietuvoje 1925–1927 m.

LKP (b) savo propagandai plėtoti tuo metu neturėjo jėgų, o Politinė policija jos veikimą irgi trukdė. Be SSRS ir Kominterno paramos LKP (b) veikimas Politinei policijai nebūtų kėlęs jokių rūpesčių. LKP (b) buvo palaikoma ir kaip grandis, jungusi Maskvą su Vokietijos ir Čekijos komunistais. SSRS atstovas Kaune S. Aleksandrovskis Kominterno sferose taip pat buvo laikomas labai svarbiu asmeniu, kurio veikla daugiausia buvo išplėsta Vokietijoje (išėjęs iš Moabito kalėjimo 1920–1923 m. vykdė Kominterno užduotis) ir Čekoslovakijoje. Lietuvos Politinės policijos žiniomis, visi nelegalūs Kominterno agentai į Vokietiją ir Čekiją 1924–1936 m. „vyksta ir vyks per Lietuvą"[304] (Rygos–Tilžės–Karaliaučiaus ir Daugpilio–Kauno–Karaliaučiaus maršrutais). Tokiam plačiam Kominterno veikimui atremti netgi įsikūrė Tarptautinė sąjunga kovai su III Internacionalu (įsteigta Ženevoje, nuo 1938 m. žinoma kaip *International Anticommunist Entente* – EIA – Tarptautinė Antikomunistinė Sąjunga)[305]. Vidaus reikalų ministeriją pasiekė šios organizacijos 1924 m. spalio 29 d. laiškas, pasirašytas šveicarų advokato Teodoro Auberto (Theodore Aubert), kuris gynė Šveicarijoje nužudyto sovietinio diplomato Vaclavo Vorovskio žudiko talkininką kpt. Arkadijų Poluniną. Advokatas T. Aubertas išgarsėjo šiame teismo procese, kuriame diplomato nužudymas buvo pavadintas teisingumo aktu už bolševizmo nusikaltimus, žudikas Morisas Konradi ir jo talkininkas A. Poluninas išteisinti, o Sovietų Sąjungos ir Šveicarijos diplomatiniai santykiai buvo nutraukti iki 1946 metų. Tarptautinė sąjunga kovai su III Internacionalu steigėjas T. Aubertas Lietuvą pakvietė bendradarbiauti, kadangi „sąjungos tikslas yra sujungti į bendrą darbą visas tautines organizacijas tuose kraštuose, kuriems gresia pavojus dėl III Internacionalo pragaištingo veikimo"[306]. Nežinoma, kaipgi susiklostė ryšiai su šia organizacija, tačiau jos veikloje 4-ajame dešimtmetyje dalyvavo atstovai iš dvidešimties valstybių.

Kadangi tuo metu reikėjo nuolat reaguoti į SSRS remiamos Komunistų partijos pokyčius, turima informacija buvo keičiamasi su Latvijos politine policija, nes ten SSRS šnipinėjimas buvo dar labiau išplitęs. 1925 m. sausio 22–23 d. Rygos laikraštis „Segodnia večerom" („Šiandien vakare") išspausdino pabėgusio iš SSRS buvusio karininko interviu „Kaip bolševikai norėjo padaryti mane šnipu", kuriame jis papasakojo būsimiems šnipams į galvas kalamą instrukciją. „<...> Jūs turite visus įtikinti savo nesutaikomu antibolševizmu <...>. Pasitikėti niekuo negalima, jūsų darbas už draugystės, giminystės ribų ir nesivadovauja jausmais. Jūs užsienio valstybės armijos agentai priešo užnugaryje <...>. Jūsų draugais gali būti tik mūsų nurodyti komunistai <...>. Dirbdami priešo užnugaryje, atmin-

kite, kad jūsų demaskavimas pražudys ir jus. Mūsų pagalbos nesitikėkite <...>. Diplomatinėse misijose yra mūsų rezidentai ir mes jums suteiksime galimybę susisiekti su jais <...>“[307].

Šeštasis rezidentas. 1923 metų pabaigoje atvykęs šeštasis sovietinės žvalgybos rezidentas V. Sokolovas (Sokolov) pradėjo kurti naują agentūros tinklą, kuris iš esmės išsilaikė iki pat 1940 metų. Iki tol veikusią agentūrą naujasis rezidentas įvertino kaip silpną: „Aš labai nepatenkintas palikimu, – rašė rezidentas į Maskvą, – beveik visi šaltiniai buvo smulkūs. Reikalingas visiškai naujas tinklas, nes nėra prasmės paskęsti smulkmenose“[308]. Su rezidentūros darbuotojais A. Žilko ir Beregovskiu (Beregovski) buvo numatyta sukurti stiprią agentūrą ir įsiskverbti į Prancūzijos pasiuntinybę, Lietuvos užsienio reikalų ministeriją, Generalinį štabą ir kontržvalgybą (Politinę policiją). Bet Lietuvos sąlygomis – mažame mieste, esant ribotam numatytų agentūriniam įsiskverbimui įstaigų darbuotojų skaičiui – tai buvo sunkiai įgyvendinamas uždavinys. Todėl pirmiausia pradėta ieškoti nepatenkintų Lietuvos valdžia ir sunkiai besiverčiančių valdininkų. Svarbiausiu argumentu turėjo tapti ir tapo pinigai. Rezidentūros mėnesinės išlaidos visada viršydavo dešimt tūkstančių litų, o metinės išlaidos beveik prilygo Lietuvos politinės policijos agentūros išlaikymui skiriamoms lėšoms. Rezidentūros agentams buvo mokami keliagubai didesni atlyginimai, negu Lietuvos slaptosios tarnybos galėdavo pasiūlyti savo agentams. Štai generolui K. Kleščinskiui, kurį rezidentas, praėjus mėnesiui po jo paleidimo į atsargą, jau vadino „pusiau užverbuotu“ ir tikėjosi gauti „viską, ko reikia <...> apie Lietuvos vidaus ir užsienio politiką, karines sferas“[309], mokėjo 500 litų. Numatytam 1923 m. užverbuoti buvusiam Lietuvos užsienio reikalų viceministrui, žydų reikalų ministrui S. Rozenbaumui (rezidento žodžiais tariant, tai „senas diplomatas, dalyvavęs Lietuvos pusėje daugelyje taikos derybų ir pasirašęs taikos sutartį su mumis <...> Yra pagrindo manyti, kad jį bus galima paimti. Jis turi kai kurių turtinių interesų Maskvoje“) norėjo skirti 1500–2000 litų per mėnesį. Sovietinis pasiuntinys I. Lorencas 1923 m. spalio 20 d. savo dienoraštyje užrašė: „Rozenbaumas prašo atiduoti jo asmeninius 20 000 rublių iš Rusijos banko, savo – jam asmeniškai labai reikia. Reikėtų padėti...“[310]. Bet S.Rozenbaumas jau kitais metais (1924 m.) išvyko į Palestiną ir rezidento planas žlugo.

Rezidentas V. Sokolovas išties buvo nepaprastai aktyvus: 1923 m. spalio 6 d., praėjus vos trim savaitėms po atvykimo, jis jau pranešinėjo „Maskvos centrui“: „greitai būsime žvalgyboje“, nes ten „infiltravome savo žmogų“. Tai karinėje intendantūroje tarnavęs buvęs aktorius Balmontas, rezidento įvertintas kaip

„dalykiškas ir sumanus“, užverbavo informatorių lietuvių žvalgyboje. Matyt, jo dėka 1923 m. lapkričio 27 d. sovietinė žvalgyba turėjo savo rankose dokumentus apie nusiųstus į Peterburgą ir Maskvą Lietuvos žvalgybos agentus, jų sąrašus ir slaptažodžius. Dar po kelių dienų gauti ir visų žvalgybos darbuotojų sąrašai, jų nuotraukos, įvairių įsakymų originalai. Toks sovietinės žvalgybos aktyvumas neliko nepastebėtas. V. Sokolovo padėjėjui Beregovskiui mėginant užverbuoti Politinės policijos darbuotoją, lietuviai jam „pakišo“ savo agentą Kanuolį, kuris išsiaiškino žvalgybinius Beregovskio interesus. Lietuvių nuostabai, sovietinę rezidentūrą domino ne tik slaptų ir etatinių slaptosios tarnybos darbuotojų sąrašai, bet ir jų biografijos, slapyvardžiai, charakteristikos (nurodant ydas ir materialinę padėtį).

Vertingiausias šaltinis K-3. Bet užkirsti kelią sovietinės rezidentūros žvalgybiniam skverbimuisi nepavyko. 1924 m. pradžioje atvyko septintasis rezidentas I. K. Lebedinskis (Vorobjovas). Lietuvoje jis dirbo dvejus metus legalioje diplomatinėje priedangoje (1924–1926 m.) ir buvo laikomas vienu geresnių žvalgų (tiesa, neišvengęs „didžiojo valymo“ 1937–1938 m., bet išlikęs gyvas). Vėliau dirbo Vokietijoje ir Austrijoje, kol 1931 m. pabaigoje buvo austrų policijai jo tapatybę (kaip rezidento padėjėjo) išdavė pirmasis garsus perbėgėlis, buvęs OGPU rezidentas Irane ir Turkijoje Georgijus Agabekovas. Pradėjęs darbą, po kelerių mėnesių I. K. Lebedinskis rašė: „ Lietuvos užsienio reikalų ministerijos ir kitų šalių misijų tyrimui aš turiu gana plačias galimybes. Turiu ryšius su prancūzų, estų ir latvių misijomis <...>. Be abejonės, apie Žvalgybos veiklą mes žinosime daugiau. Ryšius su MVD turiu...“[311]. I. K. Lebedinskis įgijo vertingų informacijos šaltinių. Vasilijus trejus metus dirbo Prancūzijos karo atašė aparate ir buvo laikomas visiškai patikimu agentu. Iš jo sovietinė žvalgyba gaudavo slapto susirašinėjimo su Paryžiumi juodraščius, tai padėjo išsiaiškinti prancūziškus šifrus[312]. Panašiai atsitiko Estijos ir Latvijos pasiuntinybėms.

1925 metų pradžioje I. K. Lebedinskio vadovaujama rezidentūra įgijo vieną vertingiausių agentų, kuris veikė iki pat 1940 metų. Agentas Nr. 13 (K-3, rezidentūra konspiracijos sumetimais savo agentams suteikdavo numerius. Vėliau pradėta vartoti slapyvardžius) tapo vienu iš vadovaujančių lietuviškos Politinės policijos vadovų ir naudojosi jos slapčiausia informacija, kuri nenutrūkstamu srautu pradėjo tekėti sovietinei žvalgybai. Užimdamas svarbias pareigas policijoje apie Politinės policijos veiklą jis žinojo beveik viską. Jis išdavė dešimtis saugumo agentų (1926 m. gegužės mėn. perdavė originalias slaptų agentų anketas. Iš viso 121 vnt.), tarp jų ir tuos, kurie pasisamdydavo į Sovietų Sąjungos įstaigas

Lietuvoje[313]. Jis policijos kartotekose tikrino žmones, kuriais domėjosi sovietinė žvalgyba, rinko duomenis apie vietinius politikus ir užsienio agentus. Su jo pagalba rezidentas sustiprino agentūrinį aparatą, kuriame buvo URM valdininkai, prezidento A. Smetonos aplinkos tarnautojai, žurnalistai. Anot sovietinės žvalgybos, agentas K-3 netikėjo, kad Lietuva išlaikys nepriklausomybę, ir todėl dirbo nekompleksuodamas ir neatsisakydamas pinigų[314]. Buvo net toks įdomus atvejis, kai 1925 m. gruodžio 23 d. atvykus į Kauną Sovietų Sąjungos užsienio reikalų komisarui G. Čičerinui, Politinės policijos viršininkas, pats to nežinodamas, paskyrė apsaugai vadovauti šį slaptą sovietinį agentą. „Mano agentas Nr. 13 vadovavo Čičerino apsaugai politinėje policijoje", – gyrėsi sovietinis rezidentas. Agentas, vykdydamas rezidentūros nurodymus, net sulaikė vieną teroristiniais ketinimais įtariamą monarchistą A. Šapovalovą[315]. Matyt įkvėpta sėkmės sovietinė žvalgyba atsiuntė ir antrą legalioje diplomatinėje priedangoje dirbusį rezidentą Pavelą Žuravliovą

1926 metais išvykus I. K. Lebedinskiui, vykstant Seimo rinkimams, sovietinė rezidentūra (vadovaujama naujojo rezidento, pasiuntinybės pirmojo sekretoriaus D. Skalovo) su agento pagalba į juos radikaliai įsikišo. Politinės policijos viršininko A. Račio slapčiausių dokumentų (apie planuojamas kurti fiktyvias kairiosios pakraipos rinkimines kuopas) fotokopijos atsidūrė kai kurių politikų rankose. Tuometinis opozicionierius A. Smetona šiuos dokumentus taip pat gavo. Slapti dokumentai pateko į laikraščių puslapius ir taip galutinai sukompromitavo politinės policijos viršininką A. Račį, vyriausybę. Savo ataskaitoje tuometinis Sovietų Sąjungos pasiuntinys Lietuvoje S. Aleksandrovskis rašė: „<...> Su manimi čia labai skaitosi, teikia didelę reikšmę ir net tiesiog bijo. Bijo dešinieji, kurie laiko mane savo žlugimo praėjusiuose Seimo rinkimuose kaltininku". Po daugelio metų šios kompromitavimo operacijos kaltininkas agentas K-3 buvo pavadintas GPU-NKVD operacijų Baltijos šalyse veteranu. Jam teko bendradarbiauti su visais rezidentais, kurie dirbo Lietuvoje[316].

Visa rezidentūros gaunama informacija pasiekdavo OGPU (Vyriausioji politinė valdyba – dar viena KGB pirmtakė) užsienio žvalgybos skyriaus viršininkus M. Triliserį (1921–1929 m.) ir A. Artūzovą (1921–1929 m. Kontržvalgybos skyriaus viršininkas; 1929–1934) bei karinės žvalgybos viršininką J. Berzinį (1924–1935 m.) ir Kominterno tarptautinių ryšių skyriaus viršininkus J. Piatnickį (1921–1922), P. A. Vompe (1922–1925), A. E. Abramovičių (1925–1926), A. L. Abramovą–Mirovą (1926–) ir kt.

Negalima nepaminėti ir rezidentūros paramos Lietuvoje veikusiam komunistiniam pogrindžiui. Vietos komunistai rezidento švelniai vadinami „zemliaki“ („žemiečiai“), per metus gaudavę po pustrečio milijono rublių (1921 m.) savo veiklai palaikyti, iš rezidentūros gaudavo ir informaciją apie lietuvių Politinės policijos (vėliau Saugumo policijos) agentus, kuriuos retkarčiais fiziškai sunaikindavo (pirmą kartą – 1923 m.). Taip pat vietos komunistai buvo įspėjami apie gresiančias kratas, suėmimus.

Apakinta politinė policija ar „nematomas“ perversmas? Viskas pasikeičia 1926 m. krikščionims demokratams pralaimėjus rinkimus. Po 1926 m. liepos 14 d. amnestijos iš kalėjimų paleidžiami komunistai, o liepos 16 d. liaudininkų ir socialdemokratų vyriausybė naujuoju Politinės policijos viršininku paskiria I. Paškevičių.

Ignas Paškevičius gimė 1884 m. birželio 11 d. Telšiuose. Tarnavo įvairiose teismo įstaigose. 1919–1920 m. buvo Joniškio muitinės viršininku. 1920–1926 m. tarnavo Teisingumo ministerijoje, ėjo įvairias pareigas. Politinės policijos viršininkas 1926 m. liepos 16 d. – gruodžio 16 d.

Po kelių dienų buvęs Politinės policijos viršininkas A. Račys bei jo padėjėjas B. Vėžys buvo atleisti iš tarnybos. Naujam agentūros vedėjui V. Labanauskui (iki 1926 m. spalio 2 d.) buvo pasakyta, kad „<...> prie dabartinės socialistų vyriausybės nuo bolševikų-komunistų Lietuvai jokio pavojaus negresia, o pati bolševikų-komunistų partija bus legalizuota <...>“. Po šito A. Račys nieko nelaukdamas išvyko į Berlyną (paskui į Paryžių). Ten *policeiprezidiume* buvo išklausinėtas ir apie savo išvykimo priežastį pasakė, kad, „kaip priklausęs krikščionių demokratų partijai, socialistams paėmus valdžią turėjo bėgti iš Lietuvos“. Bet jo artimiausias padėjėjas B. Vėžys juo nepasekė. Naujasis viršininkas I. Paškevičius mėgino B. Vėžį padaryti savo „slaptu agentu“ – už informaciją apie buvusiam viršininkui palankius Politinės policijos valdininkus pasiūlė 400 litų kas mėnesį. „Užverbuoti“ nepavyko, nors pabėgus A. Račiui vėl pamėginta pasinaudoti B. Vėžio paslaugomis. Tai B. Vėžys papasakojo jau po perversmo per tarnybinį patikrinimą: „<...> Paškevičius vėl mane išsišaukė <...>. Pasirodė, kad jis manimi pasitikėjo ir visai slaptai užduoda klausimą: ar aš galėsiu vieną labai ir labai svarbų dalyką atlikti ir, žinoma, kad tai būtų paslaptyje <...>. Aš atsakiau, kad jei ponas viršininkas tikit man ir jaučiat, kad galėsiu padaryti, tai visuomet išpildysiu

<...>. Paškevičius pasiūlė 5000 litų, jei pristatysiu p. Račį ir teiksiu žinias apie tautininkus, karininkus ir „fašistus“ <...>. Matydamas, kad mane Paškevičius nori išnaudoti, einant prieš mano nusistatymą – atsisakiau, rimtai pabrėždamas, kad panašių provokacinių žinių teikti negalėsiu ir užteks juokus krėsti <...>“. Po savaitės, 1926 m. rugsėjo 23 d. B. Vėžys suimamas. Jis taip ir neperdavė naujajam viršininkui visų savo slaptųjų agentų. Pagaliau šito I. Paškevičiui ir nereikėjo. Pogrindinė LKP(b) veikla nebuvo sekama, o visas darbas, pasak B. Vėžio, buvo „nukreiptas prieš taip vadinamus „fašistus“, tautininkus, karininkus, studentus ir visą tautiškai nusistačiusią visuomenę <...>“. Netgi lenkų agentūros sekimui nebuvo skiriama pakankamai lėšų[317]. Lenkijos žvalgyba beveik nekliudoma veikė Lietuvoje, nes įkliūdavo tik smulkūs agentai. Politinės policijos kontržvalgybinis darbas buvo nukreiptas kita linkme. Ypač buvo sekami karininkai. K. Škirpa (iki perversmo Vyriausiojo štabo viršininkas) savo atsiminimuose tai aiškino taip: „Gali kilti klausimas, kodėl apie šių karininkų konspiraciją nesužinojo karinė vadovybė <...>. Karininkų drausmė tautiškai sveikoje visuomenėje yra pagrįsta ne vienas antro šnipinėjimu, bet pasitikėjimu, giliu patriotizmu, priesaika, karininko garbės principu ir griežta subordinacija <...>. Jei minėtas drausmės pagrindas susvyruoja <...>, karinei vadovybei nebelieka kitos išeities, kaip įvesti slaptą karininkų sekimą, aplenkiant karinę vadovybę“[318]. Netiesa, kad K. Škirpa nieko nesužinojo apie karininkų konspiraciją. 1920 metais Žvalgybos skyriuje dirbęs, Kauno komendantūros iždininkas ir „Kardo“ redaktorius vyr. ltn. P. Biržys teikė žinias apie karininkus tautininkus. Buvo sekamas gen. K. Ladyga, plk. V. Grigaliūnas-Glovackis, mjr. J. Tomkus ir A. Merkys. Visi šie karininkai vienaip ar kitaip prisidėjo prie karinio perversmo organizavimo. K. Škirpos sudarytame aktyviai politikuojančių karininkų sąraše buvo 200 pavardžių[319]. Pasak A. Merkelio, „lapkričio mėn. pabaigoje ruošiamas perversmas jau buvo vieša paslaptis, apie kurią kalbėjo ir dešinieji, ir komunistai“[320]. O pasak tuometinio Vyriausiojo štabo viršininko K. Škirpos, „Vyriausias štabas neturėjo konkretesnių duomenų apie konspiratorius, o vadovautis gandais juk negalima <...>“.

Pačioje Politinėje policijoje buvo pakankamai žmonių, kurie nejautė jokių simpatijų „socialistų vyriausybei“, ir galima spėti, kad perversmo organizatoriai buvo įspėjami apie Politinės policijos viršininko I. Paškevičiaus žingsnius. Kad ir kaip ten būtų buvę, Politinė policija buvo ta valstybinė institucija, kuri turėjo saugoti konstitucinę valdžią nuo visokių pasikėsinimų, bet ši funkcija nebuvo vykdoma. Pasirengimas perversmui liko nematomas. Taip atsitiko ir

dėl Politinės policijos darbuotojų neigiamo požiūrio į prioritetų pakeitimą sekimo sferoje, ir dėl menko finansavimo. „M. Sleževičiaus vyriausybė, siekdama visur nepaprasto taupumo, – rašė atsiminimuose K. Škirpa, – nubraukė Vidaus reikalų ministerijai kreditus, skiriamus politinio sekimo reikalams, laikydama tai nedemokratiniu dalyku. Šių kreditų nubraukimu vyriausybė, galima sakyti, lyg ir apsiaklino. Kai ši klaida paaiškėjo, buvo griebtasi atitinkamų priemonių. Tačiau tai jau buvo pavėluotas dalykas: konspiratoriai jau buvo susiorganizavę ir galėjo savo planą įvykdyti prieš juos išaiškinant“[321]. Politinė policija 1925 m. gavo 652 550 litų, o 1926 m. naujoji vyriausybė išlaidas sumažino iki 634 699 litų. Labai pavojingas buvo nusikaltėlių sekimo išlaidų (jas skirdavo visai VRM) sumažinimas. 1925 m. VRM nusikaltėliams sekti gavo 100 tūkst. litų, o 1926 m. liepos 21 d. VRM biudžetą sumažinus 228 tūkst. litų, labiausiai sumažėjo minėta išlaidų dalis. Bet didžiausias siurprizas laukė ateinančiais metais. 1926 m. Politinei ir Kriminalinei policijoms skirta iš viso 1 mln. litų, o 1927 m., sujungus abi šias atšakas, numatyti tik 642 962 litai[322].

Kaip Politinė policija atrodė iki 1926 m. gruodžio 16 d.? M. Sleževičiaus vyriausybė penktadaliu sumažino Politinės policijos tarnautojų skaičių ir ji pasidarė mažesnė negu buvo 1923 m. rugsėjo 1 d. Tai buvo beveik visiškai lietuviška įstaiga, nors nebuvo užvertos durys ir kitų tautybių profesionalams. Neliko rusų tautybės darbuotojų (palyginti 1926 m. ir 1923 m.), o vokiečių sumažėjo nuo 4 iki 1, žydų ir baltarusių beveik visą laiką dirbo tiek pat – atitinkamai 1 ir 3 darbuotojai.

Kaip ir įsteigimo metu, taip ir 1926 m. apie pusę Politinės policijos darbuotojų buvo baigę ne daugiau kaip 4 klases. Tiesa, visiškų savamokslių 1923–1926 m. sumažėjo iki 13 ir atsirado baigęs aukštąjį mokslą darbuotojas. I. Paškevičiaus vadovaujamoje Politinėje policijoje buvo įdarbinta nemažai studentų – kas devintas darbuotojas buvo studentas[323]. Tokia Politinė policija buvo 1926 m. pabaigoje – dezorientuota daromų reformų ir sumažėjusiomis galimybėmis.

1923–1926 m. Politinė policija didelių laimėjimų nepasiekė, nors keliasdešimt Lenkijos žvalgybos agentų buvo demaskuoti. Daugiausia teko sekti komunistus, studijuoti jų taktiką, veikimo metodus ir įstatymais nurodytomis teisėmis užkirsti kelią pragaištingam jų veikimui. Svarbiausią to meto Politinės policijos tikslą ir laimėjimą būtų galima įvardyti taip: agentūra ir dar kartą agentūra.

BUDRIO SUGRĮŽIMAS IR UŽVERBUOTI GENEROLAI

Įvykus kariniam perversmui, VRM Politinės policijos skyrių iš I. Paškevičiaus 1926 m. gruodžio 17 d. perėmė išleistas iš kalėjimo buvęs A. Račio pavaduotojas B. Vėžys[324]. Politinės policijos darbas iškart buvo orientuotas iki 1926 m. liepos mėn. vyravusia linkme – sekti komunistinį pogrindį ir lenkų galimą antivalstybinę veiklą. Suimti komunistai Panevėžyje (13 žmonių), Kupiškyje (7), Utenoje (8), Rokiškyje (4)[325] ir kitur. Jie buvo apkaltinti komunistinio perversmo rengimu, nors komunistų partijos galimybės ir realios grėsmės buvo gerokai pervertintos. Politinė policija atliko tai, ko iš jos ir buvo tikimasi (visa kita – karo lauko teismai).

Gruodžio 21 d. vidaus reikalų ministras I. Musteikis Politinės policijos viršininku paskyrė A. Račį, kuris beveik keturis mėnesius gyveno Paryžiuje. Bet A. Račys nebuvo populiarus nei tarp kariškių, nei visuomenėje, todėl 1927 m. sausio 3 d. vadovauti Politinei policijai pakviestas buvo Klaipėdos sukilėlių vadas ir Klaipėdos krašto gubernatorius J. Budrys, kuris buvo ir Žvalgybos skyriaus kontržvalgybos vadovas. Jis taip pat ėjo VRM patarėjo pareigas ir, matyt, buvo vienas iš Politinės policijos reformos iniciatorių. Pati reforma sumanyta daugiau kaip VRM, o ne Politinės policijos struktūrų reforma. Numatyta sukurti bendrą Kriminalinę policiją, nes dalį Politinės policijos sekamų asmenų nusikaltimų buvo sunku pavadinti politiniais (dokumentų padirbinėjimas, nelegalus sienos perėjimas, kyšininkavimas ir t. t.). 1927 m. vasario 12 d. buvo patvirtinti nauji bendros Kriminalinės policijos etatai. M. Sleževičiaus vyriausybė buvo numačiusi 1927 m. turėti vos 82 darbuotojus bendroje Kriminalinėje policijoje. Tačiau įtemta vidaus politinė padėtis darė įtaką etatų didinimui. Metų pradžioje turėti 103 pareigūnai (20 – Kriminalinės policijos centre, 39 – skyriuje „A" ir 44 – skyriuje „B"), bet iki metų pabaigos šis skaičius padvigubėjo. Kovo 18 d. galutinai įteisintas (formaliai – nuo sausio 1 d.) pradėtas Kriminalinės ir Politinės policijos sujungimas į vieną įstaigą. Buvę Politinės policijos skyriai Šiauliuose, Panevėžyje, Marijampolėje ir Ukmergėje pavadinti Kriminalinės policijos punktais „A", o prie Kriminalinės policijos punktų pavadinimo pridedama „B" raidė. Bendros įstaigos viršininku paskirtas J. Budrys (1927 m. balandžio 7 d.). Abi policijos atšakos galutinai sujungtos 1927 m. gegužės 1 d. (ir punktai sujungti). Kriminalinės policijos centras perkeltas į buvusį Politi-

nės policijos centrą Miškų g-vėje Nr. 13. Nuo tol ten buvo Operatyvinė sekcija (4 darbuotojai), kanceliarija (14), Žinių sekcija (7), Tardymų sekcija (5), Užsienio cenzūra, sekretoriatas (5) ir kt. Perskirstyti ir provincijos punktų rajonai. Bet tuo pasikeitimai nesibaigė. 1927 m. spalio 1 d. VRM Kriminalinės policijos punktai pavadinti Kriminalinės policijos rajonais. Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės, Ukmergės, Kretingos punktai pavadinti I, II, III, IV, V kriminalinės policijos rajonais (atitinkamai juose buvo 23, 18, 22, 10, 8 darbuotojai). Tik Kaune išliko atskiri politinio ir kriminalinio punktų pagrindu sudaryti VI (politinis) ir VII (kriminalinis) rajonai (atitinkamai 29 ir 13 darbuotojų)[326]. Lietuvių tarp darbuotojų padaugėjo, nes buvo tik po vieną žydą, rusą, vokietį bei 4 baltarusiai (1932 m. liko trys žydų, rusų ir baltarusių tautybės darbuotojai). Nelietuviai buvo tik labiausiai reikalingi specialistai – vertėjai, sekliai profesionalai ir pan. Iš viso dirbo 210 darbuotojų (1927 m. spalio 1 d.), iš jų 86 – „B“ ir 124 – „A“ skyriuje (be to, dar buvo 43 slaptieji sekimo agentai)[327].

Visos šios reorganizacijos pirmiausia turėjo stiprinti politinį sekimą. Iki 1926 m. gruodžio 17 d. kokių nors ginkluotų akcijų (sukilimų, pučų, teroro aktų) buvo tikimasi tik iš komunistinio pogrindžio, lenkų ar Klaipėdos vokiečių, o 1927 m. šį sąrašą papildė kitos politinės (ne tautinės) grupuotės. Vyriausybei, atėjusiai į valdžią su kariškių pagalba, iškilo grėsmė būti taip pat prievarta nušalintai. Todėl Kriminalinės policijos skyriaus „A“ reikšmė dar labiau padidėjo. Su jo pagalba 1927 m. kovo–balandžio mėn. likviduota valstiečių liaudininkų Seimo frakcijos nario J. Pajaujo vadovaujama sąmokslininkų grupė. Kovo mėn. Politinės policijos viršininkas J. Budrys pranešė, kad „<...> ryšiai tarp Seimo narių ir perversmo vykdomojo komiteto, tiek ir posėdžiai buvo gerai užslėpti nuo bet kokio sekimo, nes Politinės policijos žinioje esančios lėšos neleidžia jai turėti daugiau apmokamų agentų, kurie galėtų įeiti ir į Seimo narių tarpą <...>“[328].

K. Kleščinskis – agentas „Ivanov 12“. Nestabilia politine padėtimi naudojosi Lenkijos ir SSRS žvalgybos (veikė taip, kaip Lietuvos žvalgyba 1926 m. gegužės mėn. įvykus perversmui Lenkijoje), nors lietuvių kontržvalgybininkai mėgino tam užkirsti kelią. Reikšmingiausia 1927 m. Kriminalinės policijos kontržvalgybinė akcija buvo SSRS šnipo generolo K. Kleščinskio sulaikymas.

1927 m. pradžioje OGPU Užsienio skyrius rezidentūrai nurodė „rimtai ir skubiai išsiaiškinti kiek K. žinomas ir kur jį būtų galima nusiųsti, jei būtų neįmanoma toliau panaudoti Lietuvoje. Savo ruožtu mes vesime derybas dėl jo panaudojimo kaip karinio specialisto Sovietų Sąjungoje“[329]. Bet šios galimybės

taip ir liko nerealizuotos. 1927 m. pradžioje Kriminalinė policija gavo žinių, kad SSRS atstovybės agentūros vedėjo padėjėjas I. Sokolovas (spėjama, kad tai buvo rezidentas P. M. Žuravliovas) palaiko ryšius su kai kuriais Lietuvos piliečiais, tarp jų ir su generolu K. Kleščinskiu.

Pavelas Žuravliovas (1898–1956), ČK nuo 1918 m., dirbo GPU Kryme 1922 m., OGPU užsienio žvalgybos rezidentas Kaune 1925–1927 m., vėliau rezidentas Čekoslovakijoje 1928–1929 m., Turkijoje 1931–1932 m., Italijoje 1937–1938 m., Irane 1942–1944 m., Egipte 1944–1947 m. Dirbo URM Informacijos komiteto (užsienio žvalgybos) pirmininko pavaduotoju, generolas majoras.

Įtarimus didino tai, kad apsilankęs pas A. Merkį, K. Kleščinskis domėjosi Kauno įgulos planu perversmo atveju[330]. Ir I. Sokolovą, ir K. Kleščinskį pradėta sekti. Buvo nustatyta, kad atstovybės agentūros vedėjo pavaduotojas kas savaitę susitinka su generolu ir apie kažką kalbasi. Tai buvo pranešta vidaus reikalų ministrui. Nutarta, generolui susitikus su I. Sokolovu arba su SSRS atstovybės agentūros vedėju Dneprovu, juos suimti. Bet po poros dienų vidaus ir užsienio reikalų ministrai I. Musteikis ir A. Voldemaras įsakė SSRS atstovybės tarnautojų nesuimti, o tik konstatuoti jų pasimatymo su gen. K. Kleščinskiu faktą. Buvo numatyta, kad, suėmus SSRS atstovybės darbuotoją, GPU Maskvoje sulaikytų kurį nors Lietuvos atstovybės darbuotoją ir apkaltintų jį šnipinėjimu[331]. Komplikuoti santykių su SSRS nenorėta. 1927 m. gegužės 19 d. 21 val. Kriminalinės policijos viršininkui sekimo agentai pranešė, kad I. Sokolovas įėjo į K. Kleščinskio butą. J. Budrys tuoj pat nuvyko į generolo butą Aukštaičių gatvėje Nr. 20. Įsiveržus į butą, aptiktas jau pasirengęs išeiti I.Sokolovas. Pamatęs policijos valdininkus I. Sokolovas išmetė K. Kleščinskio jam perduotą rašytinį pranešimą. Patikrinus dokumentus (J. Budrys memuaruose klaidingai mini, kad dokumentai buvo ne I. Sokolovo, o S. Sinycino vardu)[332], I. Sokolovas buvo paleistas. Čia pat pradėtas tardyti generolas K. Kleščinskis prisipažino, kad nuo 1926 m. liepos mėn. informuoja SSRS atstovybę apie politinius Lietuvos partijų santykius. Už tai jam moka 500 litų kas mėnesį, bet pinigus gauna jo motina ir teta, gyvenančios SSRS.

Toje vietoje, kur stovėjo I. Sokolovas, buvo rastas 7 puslapių informacinis pranešimas rusų kalba, pasirašytas „Ivanov 12“. K. Kleščinskis, arba „Ivanov 12“, rašė: „<...> 6) Tomkus ginklų nesudėjo ir laukia savo veiklai geresnių laikų. Savo fašistinį darbą dirba labai atsargiai <...> pagrindinis negausios fašistinės

krypties darbo tikslas – pasinaudoti krikdemų opozicinėmis nuotaikomis ir su jais suartėti <...>. Fašistų darbą Lietuvoje galima laikyti lygų nuliui <...>. 7) Ladyga perkeltas į Šiaulius ir paskirtas 3-ios karinės apygardos viršininku, todėl neturi galimybės daryti įtaką Kauno įgulai <...>". Taip atrodė sutrumpintas pranešimo turinys. Atrodytų, jog nieko ypatingo tame pranešime nėra. Bet paskutiniu pranešimo punktu generolas pasirašė sau mirties nuosprendį: „<...> 12) 1-os apygardos vadas pulk. Tomaševskis, štabo viršininkas pulk. leit. Gerulaitis, 1-as pėstininkų pulkas – Ukmergėje, 4-as pėstininkų pulkas – Panevėžyje <...>". Ir toliau generolas vardija visų apygardų vadovybę ir dalinių dislokacijos vietas. Jokia valstybė negalėtų pakęsti net, atrodytų, nekalčiausios informacijos apie savas ginkluotąsias pajėgas „nuotėkio". O šią informaciją raštu ir žodžiu teikia tikras žinovas, tuo sudarantis galimybę kitos valstybės vadovybei patikrinti ir kitais būdais gautas žinias.

Konstantinas Kleščinskis (1879–1927) gimęs 1879 m. Jelizavetopolyje (Užkaukazėje), pasirinko kariškio profesiją ir baigė Maskvos karo mokyklą. 1915 m. rugpjūčio mėn. pateko į nelaisvę. Lietuvos kariuomenėje išsitarnavo nuo 2-osios pėstininkų brigados vado (1919 m. spalio 7 d.), nuo kapitono iki pulkininko (1919 m. spalio 25 d.), nuo brigados vado iki taikos delegacijos Maskvoje eksperto, nuo Generalinio štabo viršininko padėjėjo iki Generalinio štabo viršininko (1920 m. rugpjūčio 24 d.). Atleistas iš tarnybos 1923 m. Tuo metu buvo užverbuotas GPU rezidento kaip agentas „Ivanov-12". 1927 m. birželio 1 d. karo lauko teismo sprendimu sušaudytas.

Kaipgi generolas K. Kleščinskis įsivėlė į SSRS žvalgybos pinkles? Jis kaip kadrinis karininkas 1904–1905 m., kariaudamas Mandžiūrijoje su japonais, buvo apdovanotas Šv. Anos 4-ojo laipsnio ordinu su užrašu „Už narsą", Šv. Stanislovo 3-iojo laipsnio ordinu. Baigęs Generalinio štabo akademiją, 1914–1915 m. kariavo su vokiečiais ir už tai buvo apdovanotas Šv. Vladimiro 4-ojo laipsnio ordinu, kol pateko į nelaisvę. Tik pasibaigus karui, galėjo vėl grįžti prie karybos.

Buvęs belaisvis karininkas K. Kleščinskis pasiūlė savo paslaugas Lenkijos kariuomenei ir buvo paskirtas į karininkų rezervą. Pats K. Kleščinskis aiškina taip: „<...> man buvo nurodytos kareivinės, kuriose aš turėjau apsigyventi, bet aš ten neapsigyvenau, nes man nepatiko"[333]. Pasiūlius jam tapti gen. Liotovskio štabo antruoju viršininku, vėl atsisako. Gal sutrukdė ambicijos arba gavo kitų pasiūlymų, bet po kurio laiko nutarė važiuoti pas Judeničių į Helsingsforsą. Bet pakeliui sustojęs Kaune A. Merkio buvo įkalbėtas pasilikti Lietuvoje kariniu instruktoriumi.

Gal patraukė tėvo gimtinė (tėvas buvo gimęs Vilniaus gubernijoje) ar buvusios kovų vietos (su vokiečiais teko kariauti ir Pietų Lietuvoje), o gal karinės šlovės troškimas tegul ir mažytėje Lietuvos valstybėje. Baigusieji Generalinio štabo akademiją kariniai specialistai Lietuvoje iš tikrųjų buvo reti svečiai.

K. Kleščinskio karinė žvaigždė ėmė kilti būtent Lietuvoje: nuo instruktoriaus iki 2-osios pėstininkų brigados vado, nuo kapitono iki pulkininko, nuo brigados vado iki taikos delegacijos Maskvoje eksperto, nuo Generalinio štabo viršininko padėjėjo iki Generalinio štabo viršininko. Už kovas su bolševikais 1919 m. gegužės 27 d. – lapkričio 12 d. jis buvo apdovanotas Vyčio 1-ojo laipsnio kryžiumi „Už tėvynę". Bet pasibaigus aktyviems karo veiksmams su lenkais, generolo žvaigždė pamažėl ima blėsti. Nuo Generalinio štabo viršininko smukteli iki Generalinio štabo viršininko pirmojo padėjėjo (1921 m. gegužės 30 d.), paskui – iki 1-osios divizijos vado[334]. 1923 m. spalio mėn. pradžioje jis užsitraukia kariuomenės vado nemalonę. Kaltinamas tuo, kad pulkų vadų vakarienės metu kritikavo valdžią ir pats pakėlė taurę už diktatūrą ir už A. Smetoną. Generolas K. Kleščinskis viską paneigia ir motyvuoja tuo, kad „<...> man <...> priesaika ir garbė buvo ir yra tas stimulas, kuris vadovavo mano gyvenimui, ir per visą savo tarnybą <...> nesu sulaužęs priesaikos <...>"[335]. Bet tai jam nepadėjo. 44 metų generolas tapo pensininku. Veikliam generolui nebuvo ką veikti. 1924 m. gruodžio mėn., kaip fiktyvus prancūzų firmos „Comtoir francais de Baltique" (prancūzų filialas Pabaltijyje; tai firmai vadovavo jo pažįstamas Poletas) atstovas, jis gavo SSRS vizą ir pagaliau galėjo Maskvoje pasimatyti su sunkiai sergančia žmona, sūnumi Borisu[336]. Prieš išvykdamas į Maskvą jis kalbėjosi su J. Budriu, kuris apie šį pokalbį pranešė Politinei policijai. K. Kleščinskis po to buvo sekamas porą mėnesių, bet jokių įkalčių prieš jį nerasta[337]. Beje, ir Prancūzijos karo atstovai – Lietuvoje Sabonijė ir Latvijoje plk. Aršenas – buvo susidomėję jo kelione į Maskvą, bet, surinkę apie atsargos generolą daugiau žinių, jokių pasiūlymų jam nepateikė.

1925 m. kovo mėn. mirė K. Kleščinskio žmona. Maskvoje pas tetą liko 10 metų sūnus. Nei Maskvoje gyvenanti teta, nei Petrograde gyvenantys motina ir brolis Lietuvos generolo sūnaus išlaikyti negalėjo. K. Kleščinskis ėmė rūpintis, kad būtų leista sūnui atvažiuoti į Lietuvą. Štai tokia sunkia jo padėtimi ir pasinaudojo GPU. Generolas K. Kleščinskis apie tuos įvykius tardymo metu pasakoja taip: „<...> su Sovietų atstovybės sekretoriumi Dneprovu [jis ir atstovybės agentūros vedėjas. – *A. A.*] pirmą kartą kalbėjau 1926 m. liepos mėn. pradžioje. Dneprovas pasiūlė užeiti dar kartą po savaitės". Matyt, reikėjo laiko susisiekti

su Maskva, gauti leidimą verbuoti K. Kleščinskį. Susitikus antrą kartą, Dneprovas pasakė, kad „<...> galįs išleisti sūnų ir pagerins mano motinos ir mano padėtį, jeigu aš sutiksiu pristatinėti Sovietų atstovybei informaciją apie politinių partijų santykius, ir už tai žadėjo man duoti po 500 litų per mėnesį. Jokios instrukcijos man nedavė, bet aš turėjau jiems atsakyti į klausimus. Turėjau sakyti viską, ką aš žinau <...>“[338]. Taip šantažuodama SSRS atstovybė verbavo sau agentus. Tik keistas K. Kleščinskio paaiškinimas, kad jį, žymų Lietuvos karinių reikalų žinovą, prašė informuoti apie „politinių partijų santykius“. Tarsi jis būtų buvęs profesionalus politikas. Nors K. Kleščinskis jau 1923 m. pabaigoje pradėjo bendrauti su sovietine rezidentūra („šis generolas mums gali duoti labai daug“, – džiaugėsi 1923 m. sovietinis rezidentas V. Sokolovas[339]), bet į lietuvių politinės policijos akiratį pateko gerokai vėliau. Išliko seklio A. Norvaišo, kuris 1925 m. sekė SSRS atstovybės 2-ąjį sekretorių I. Vorobjovą (iš tikrųjų rezidentas I. K. Lebedinskis), pareiškimas: „1925 m. rugsėjo 8 d. Vorobjovas išėjo iš savo buto permainęs rūbus <...> nuėjo ant Uosto kranto gatvės, kur susitiko atsargos generolą Kleščinskį, patamsyje su juo vaikščiojo 30 min. ir kažką labai rimtai pasakojo. Vaikščiodamas Vorobjovas įdavė Kleščinskiui ar pinigus, ar kokius dokumentus <...>“[340]. Lietuvių kontržvalgybininaki taip ir nesužinojo, ką tuomet pranešinėjo K. Kleščinskis. Šis generolas, turintis pažįstamų aukščiausiose Lietuvos ir Latvijos valdžios sferose, SSRS žvalgybai buvo tikras atradimas. 1925–1926 m., naudodamasis pažintimis, jis galėjo prieiti ir prie Politinės policijos dokumentų. „Ivanov 12“ įdomesnę informaciją perdavinėjo GPU. 1925 m. lapkričio 27 d. jis pranešė: „Politinė policija Kaune užverbavo Kauno LKP rajono komiteto sekretorių Jankelevičių, kuris neseniai buvo areštuotas, bet dabar vėl paleistas į laisvę“[341]. Tas J. Jankelevičius buvo užverbuotas 1924 m. birželio mėn. ir jam duotas Angariečio slapyvardis. Iš GPU „Ivanov 12“ pranešimo nuorašas pateko į Kominterno Vykdomojo Komiteto kadrų skyrių. Tai patvirtino GPU ir Kominterno glaudaus bendradarbiavimo faktą.

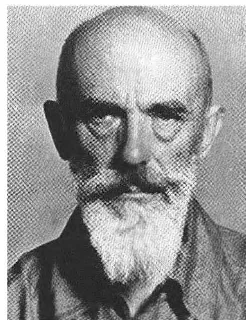
Po I. Vorobjovo (I. K. Lebedinskio) su K. Kleščinskiu ryšius pradėjo palaikyti I. Sokolovas (spėjama, kad rezidentas P. M. Žuravliovas). Per mėnesį susitikdavo tris kartus. Tardomas K. Kleščinskis pasakojo, kad užverbuotas turėjo atsakyti į visus klausimus, išskyrus karinio pobūdžio: „Sokolovas mane klausinėjo ir apie kariuomenės mobilizaciją, apie mobilizacijos planą, kariuomenės skaičių, bet aš jau į šitus klausimus neatsakydavau <...>“. Bet faktai rodė kitką, juo labiau kad generolas prisipažino: „Iš pasikalbėjimų su Sokolovu man buvo aišku, kad Sovietų atstovybė Kaune turi visas žinias, bent daug žinių, apie Lietuvą ir

jos politinių partijų veikimą, apie kariuomenę <...>“[342]. Jo ranka rašytame pranešime, kurį I.Sokolovas spėjo išmesti, buvo žinių apie kariuomenę, nors pats K. Kleščinskis teigė, kad tai „ne slaptos žinios“.

Vyriausiojo štabo viršininkas plk. Daukantas „už žinių teikimą Sovietinei atstovybei apie 1) Vyriausybės ūpą, slaptą veikimą ir sroves; 2) Kariuomenės ūpą, skaičių, dislokaciją, viršininkų ir štabų sudėtį, jų darbuotę ir buveinę, aukštųjų karininkų politines aspiracijas ir jų vadovavimo gabumų įvertinimą; 3) Visuomenės veikėjų ir grupių nusistatymą vidaus ir užsienio politikos klausimais ir jų slaptą veikimą <...>“[343] atiduoda K. Kleščinskį karo lauko teismui pagal Baudžiamojo Statuto 111 str.

1927 m. gegužės 31 d. Karo lauko teisme K. Kleščinskis pareiškė, jog jam „gėda prisipažinti, kad tarnavo SSRS atstovybei Kaune, teikė jai žinias už atlyginimą, bet materialinės padėties buvo verčiamas tai daryti <...>“[344]. Po pusantros valandos trukusio teismo K. Kleščinskis pripažintas kaltu dėl to, kad jis „<...> nuo 1925 m. rugsėjo mėn. iki 1927 m. gegužės 19 d., karo stoviui esant, teikė SSSR atstovui Lietuvoje slaptas žinias <...>. Todėl <...> nusprendė: atėmus karininko laipsnį, ordinus ir pensiją, Kostui Kleščinskiui paskirti mirties bausmę – sušaudyti“[345]. Buvusio generolo malonės prašymą: „Prašau atsižvelgti į mano padėtį ir į tai, kad aš sunkią Lietuvai valandą kovojau už Lietuvos laisvę ir Nepriklausomybę <...>“[346] prezidentas A. Smetona atmetė.

Kitą naktį nuteistasis „Kostas Kleščinskis paimtas iš Karo kalėjimo ir 2 val. 20 min. atvežtas į sušaudymo vietą. 2 val. 21 min. nusmerktajam pagarsintas galutinis sprendimas. 2 val. 25 min. nusmerktajam pasiūlyta pareikšti savo paskutinius norus ir prašymus. 2 val. 27 min. leitenanto Saliko ženklu karo policijos mokyklos kareiviai šovė į nusmerktojo Kosto Kleščinskio galvą ir širdį“[347]. Taip tragiškai baigėsi ši istorija. I. Sokolovas (rezidentas P. M. Žuravliovas) 1927 m. gegužės 20 d. buvo išsiųstas į Maskvą, o birželio 1 d. Kauną paliko ir SSRS pasiuntinys S. Aleksandrovskis[348]. Nors sovietinė žvalgyba K. Kleščinskį vadino vienu vertingiausių agentų, jokių konfliktų dėl sovietinio agento sušaudymo nekilo.

Sergejus Aleksandrovskis (1889–1945) išvykęs iš Lietuvos dirbo Suomijoje 1927–1929 m., Vokietijoje 1931–1933 m., Čekoslovakijoje 1933–1939 m. ir spėjama buvo susijęs su falsifikuotų dokumentų apie Tuchačevskį perdavimu per Čekoslovakijos prezidentą Benešą. Vėliau – advokatas. Karo belaisvių lageryje 1941–1943, pabėgęs iš lagerio pateko į partizanų būrį, suimtas NKVD 1943 m. spalio 19 d., sušaudytas 1945 m. rugpjūčio 17 d.

Užverbuoti generolai, ministrai ir... nelegalai. Generolo K. Kleščinskio užverbavimas nebuvo vienintelė sovietinio saugumo sėkmė buvusių carinių karininkų terpėje. 1924 m. kovo mėn. Paryžiuje užverbuotas buvęs Rusijos karo atašė Londone, Prancūzijos garbės legiono ordino kavalierius generolas majoras Pavelas Djakonovas (1878–1943)[349], kuris asmeniškai dalyvavo Rusijos bendros karinės organizacijos (ROVS – „Rossijskij Obšče-Voinskij sojuz") vadovo gen. A. P. Kutepovo pagrobimo ir nužudymo operacijoje 1930 m. Sovietų Rusijai 1931–1937 m. dirbo ROVS vienas vadovų generolas majoras N. V. Skoblinas „Fermeris" (1893–1938) ir jo žmona, žinoma dainininkė Nadežda Plevickaja (suimta prancūzų kontržvalgybos ir mirė kalėjime 1940 m.)[350]. Gen. N. V. Skoblinas 1937 rugsėjo mėn. dalyvavo ROVS pirmininko Jevgenijaus Milerio (E. Miler) pagrobime, tačiau ir pats buvo nužudytas NKVD agentų pervežimo metu. Kitaip negu Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje veikė gausios rusų emigrantų organizacijos (Rusų emigrantų draugija, Rusų klubas, Rusų inžinierių sąjunga ir kt.). Estijoje GPU taip pat užverbavo pasaulinio karo didvyrį, patį jauniausią Rusijos armijos kazokų generolą leitenantą Olegą Vasilkovskį (varžėsi dėl lyderio pozicijos tarp Estijoje buvusių rusų karininkų). Būtent po 1934 m. Narvoje įvykusio gen. N. Skoblino ir gen. O. Vasilkovskio susitikimo, pastarasis susitikęs Prancūzijoje ROVS vadovą gen. J. Milerį pasiūlė atsisakyti tolimesnės kovos su SSRS[351] (jo provokuojantys pareiškimai įtakos neturėjo, o pats O. Vasilkovskis 1940 m. buvo suimtas ir 1941 m. nuteistas mirties bausme).

Estijoje gyvenęs GPU užverbuotas rusų generolas Olegas Vasilkovskis. 1941 m. sušaudytas NKVD.

Bet ne visos sovietinės rezidentūros žvalgybinės aferos baigdavosi agentams taip liūdnai kaip Lietuvoje. 1926 m. vasarą kilęs skandalas Estijoje baigėsi kitaip. Estijos ambasadorius Sovietų Sąjungoje Ado Birkas (Ado Birk), paskelbus jo pasirašytus laiškus „Izvestijose", apkaltintas tarnavimu Maskvai ir atstatydintas liko Maskvoje. A. Birkas teigė, kad jis kovoja už santykių su Sovietų Sąjunga gerinimą[352]. Tik dabar tapo žinoma, kad A. Birkas iš tikrųjų

buvo užverbuotas sovietinio saugumo. Su sovietiniu saugumu jis bendradarbiavo 1922–1927 m. Su jo pagalba buvo vykdoma operacija „Trestas", jis perduodavo liustravimui Lenkijos karo atašė kpt. Viktoro Drimerio (Wiktor Tomir Drymmer, lenkų rezidentūros „Vitteg" Taline vadovas 1921 m.[353], ir žvalgybos punkto Taline vadovas 1923–1929 m.) korespondenciją[354]. Tačiau 1927 m. jis paprašė prieglobsčio Norvegijos ambasadoje Maskvoje ir vėliau buvo teisiamas Estijoje (išteisintas).

Ado Birk (1883–1942) Estijos politikas ir diplomatas, 1919–1920 m. užsienio reikalų ministras, tris dienas – Estijos ministras pirmininkas. Estijos ambasadorius Maskvoje 1922–1926 m. NKVD suimtas 1941 m. birželį ir nuteistas mirties bausme.

Be legalioje priedangoje veikusių rezidentų, buvo ir sovietiniai nelegalūs rezidentai, kuriuos susekti buvo žymiai sunkiau. 1927 m. Bertoldas Ilkas (Bejeris, Maksas Vaineris) sovietinės žvalgybos buvo įpareigotas sukurti pirmąją sovietinės žvalgybos nelegalią rezidentūrą, kuri vykdytų žvalgybą Balkanuose, Baltijos šalyse ir Vakarų valstybėse. 1929 m. pabaigoje jau turėjo apie 40 agentų. Rezidento B. Ilko padėjėjas Bartas Rygoje vadovavo agentams, veikusiems Baltijos šalyse. Vertingu agentu buvo AA-31, vieno įtakingo Rygos žurnalo darbuotojas. 1929 m. buvo užverbuotas Latvijos pasiuntinybės Estijoje antrasis sekretorius P. Pakaltenas (AA-41), 1931 m. užverbuotas buvęs Estijos Politinės policijos vadovas, dirbęs Paidės kriminalinėje policijoje, Vemas[355]. 1930 m. Lenkijos ir Baltijos šalyse veikusi nelegalios rezidentūros dalis išskirta į savarankišką nelegalią organizaciją, kuriai vadovauti paskirtas kadrinis Užsienio skyriaus darbuotojas I. Kaminskis[356]. Jo vadovaujami agentai veikė ir Lietuvoje.

Ivanas Kaminskis (1896–1944), slapyvardžiu Mond, 1922–1925 rezidento padėjėjas Lenkijoje ir Čekoslovakijoje, 1925–1927 m. dirbo rezidentu Latvijoje, 1927 m. – Italijoje, 1929–1930 m. – Suomijoje. Nelegaliai rezidentūrai iš Vokietijos vadovavo 1930–1933 m. Nelegalios rezidentūros vadovas Prancūzijoje 1934–1936 m. NKVD suimtas 1938–1941 m. Išsiųstas į Vakarų Ukrainą 1944 m., nusižudė Žitomire, vokiečių abverui mėginant suimti.

SĄMOKSLAI, SUKILIMAI IR TERORO GRĖSMĖ

Sovietų Sąjunga, kontroliavusi neskaitlingą, bet aktyvią nepriklausomos valstybės priešę – pogrindinę komunistų partiją, tuo metu atrodė potencialiai mažesnė grėsmė negu Lenkija. Lietuvių kontržvalgybininkai daugiau buvo susirūpinę Lenkijos slaptųjų tarnybų veikla. Ir šioje kovoje Lietuvos žvalgybai (Generalinio štabo Informacijų skyriui) ir kontržvalgybai (VRM Kriminalinės policijos skyriui „A“) teko glaudžiai bendradarbiauti, derinti savo pastangas. Tuo metu Lenkijoje, Jugoslavijoje, Bulgarijoje ir kitose šalyse jau plito politinis terorizmas, kuomet politiniai priešininkai buvo ir sprogdinami, ir šaudomi, ir grobiami... Tad slaptųjų tarnybų sąveikos reikėjo kaip niekada anksčiau. Po perversmo praėjus vos keliems mėnesiams į kontrperversmo rengimą įsipainiojo ir Seimo nariai. Teisme, kai teisėjai suteikė paskutinį žodį, vienas pagrindinių kaltinamųjų – Seimo narys Juozas Pajaujis tarė: „Po gruodžio 17 buvo skelbiama, esą jei nebūtų dešinieji padarę perversmo, tai valdžią netrukus būtų užgrobę bolševikai. Jei tai būtų teisybė, jei būtų bent kokių įrodymų, tai aš ne tik pateisinčiau tą perversmą, bet ir būčiau dėkingas tiems, kurie jį vykdė. Tačiau aš gerai žinau, kad tokių įrodymų nėra, kad teiginys apie bolševikų sukilimo galimybę tėra vien apgaulinga priedanga ir manau, kad gruodžio 17 perversmas – Lietuvos valstybei padaryta piktenybė.“ Mirties bausmė jam buvo pakeista kalėjimu iki gyvos galvos, po poros metų paskelbta amnestija. Tačiau J. Pajaujis buvo teisus: perversmas paskatino politinius marginalus labiau pasikliauti smurtu, o ne demokratija. Ir po gruodžio perversmo Lietuvoje pasipylė slapti suokalbiai ir ginkluoti sukilimai, persekiojimai ir teroro aktai... J. Pajaujo sąmokslas buvo susektas ir ne tik lengvai užgniaužtas, bet netgi išnaudotas A. Smetonos valdžiai sustiprinti. Kadangi pagrindinis organizatorius – parlamentaras Juozas Pajaujis – buvo suimtas be Seimo sutikimo, Seimo dauguma pareiškė protestą ir nepasitikėjimą A. Voldemaro vyriausybe. Tuo pasinaudojęs prezidentas A. Smetona kaip mat paleido Seimą. O krašto apsaugos ministras dar sugriežtino kontrolę kariuomenėje ir sudavė smūgį opozicijai, be jokio pagrindo apkaltindamas perversmo organizatorius ryšiais su komunistais ir net lenkų agentais. A. Merkelis tiksliai nurodo, kad „gruodžio 17-os perversmas buvo ne koks avantiūrinis, bet greičiau revoliucinis žygis <...> ir po perversmo jo vadovybė buvo budri ir negailestinga. Mėginimai versti gruodžio 17 d. Vyriausybę dar labiau ją stiprino, aktualindami tvirtos valdžios būtinumą“[357].

Sukilimas (slapta operacija?). Tačiau tuomet kairieji ėmė bruzdėti provincijoje, ir prasidėjo kur kas platesnio masto žaidimas. Alytaus apskrityje ginkluotus būrius telkė buvę Seimo socialdemokratai Juozas Paplauskas ir Juozas Kedys. Aplink Vilkaviškį – taip pat socialdemokratas Jeronimas Plečkaitis. Kriminalinės policijos agentai jau turėjo preliminarią informaciją apie sąmokslininkų grupeles. Neramumai Tauragėje ir Alytuje pratrūko netikėtai, ne laiku ir, panašiai kaip nepavykęs Pajaujo perversmas, galiausiai tik pasitarnavo režimui, kurį turėjo nuversti. Tačiau spėjimams, kad sukilimai buvo specialiai inspiruojami Kriminalinės policijos vadovo J. Budrio yra tik netiesioginiai įrodymai. Kažkas perversmo agitatoriams perdavinėjo gerokai pagražintas žinias apie būsimą kariuomenės ir Latvijos šaulių paramą, o taip pat – apie didžiulius sukilėlių būrius. Provincijoje į kovą pakilę sąmokslininkai net kurį laiką tvirtai tikėjo, jog Kaunas yra jau užimtas ir pergalė yra jų rankose. Iš tiesų neramumai Kauno nė nepasiekė, o provincijose maištininkus kaipmat išvaikė ir išgaudė saugumo tarnybos. Nors Kriminalinės policijos skyriaus „A“ pagrindinės jėgos buvo sutelktos Kaune tačiau abejotina ar mėginimai sukilti provincijoje buvo netikėti. Alytaus kriminalinė policija per agentus iššniukštinėjo sukilėlių planus ir išvakarėse staiga pradėjo kratas. Maištininkų vadeivos – Juozas Paplauskas ir Juozas Kedys rugsėjo 9-osios rytą skubiai spruko į Lenkiją.

Tik Tauragėje 1927 m. rugsėjo 9-ąją sukilimas prasidėjo. Per dvi valandas sukilėliai užėmė visas Tauragės įstaigas, suėmė apie trisdešimt pareigūnų, tarp jų ir vietos kriminalinės policijos valdininką, vykdžiusį politinį sekimą. Nors sukilėlių įsakymai buvo skelbiami kpt. Antano Majaus (ištremto į kaimą už dalyvavimą nepavykusiame Pajaujo perversme) vardu, tačiau Tauragėje jis nepasirodė. Tikėtina, kad Majus tyčia nusišalino nuo sukilimo, nes dirbo saugumo ar žvalgybos tarnyboms. Tačiau patikrinti šios prielaidos galimybės nėra. Tą pačią dieną valdžia susigrąžino Tauragės kontrolę. Miestelio gyventojai, keršydami už plėšikavimus, padėjo kariams persekioti sukilėlius. Tauragėje, Alytuje, Raseiniuose ir Kėdainiuose suimta net 324 žmonės[358], tarp jų įkliuvo ir niekuo dėtų piliečių. Į Tauragę atvyko pats kriminalinės policijos šefas J. Budrys. Čia daugiau nei pusė suimtųjų buvo perduoti karo lauko teismui. Procesas buvo greitas ir griežtas. Net 22 Tauragės sukilėliai buvo nuteisti sušaudyti, dar 22 – kalėti iki gyvos galvos, aštuoni gavo 15–20 metų sunkiųjų darbų. Jau po savaitės Tauragėje buvo sušaudyti aštuoni žmonės. Kai užsienyje kilo nepasitenkinimas dėl represijų, Vyriausybė mirties bausmių vykdymą įsakė nutraukti. Dauguma nuteistųjų vėliau buvo amnestuoti[359].

Nors slaptame įsakyme vidaus reikalų ministras liejo ašaras dėl mūsų vidaus saugumo aparato silpnumo, nemokėjimo ar nenoro susitvarkyti, tačiau buvo nubaustas 8 mėnesiams tvirtovės kalėjimo ir Tauragės komendantas sukilimo išvakarėse reikalavęs palikti mieste daugiau kareivių ir geriau apginkluoti policiją. Tuo tarpu Tauragės politinės policijos valdininkas Juozas Šavinis tegavo griežtą papeikimą[360]. Praėjus savaitei po sukilimo, rugsėjo 16-ąją naujasis Tauragės komendantas raporte su apmaudu konstatuoja, kad prie suimtų sukilėlių „trūksta tik Saltono, Majaus ir dar kelių asmenų, kuriuos tuo tarpu ponas Budrys nenori areštuoti ir siųsti Tauragėn". Veikiausiai pareigūnai tyčia leido sukilėliams trumpai pasiautėti Tauragėje, kad būtų diskredituotos opozicinės politinės jėgos – valstiečiai liaudininkai bei socialdemokratai. Tokiu būdu valdžios kova su opozicija buvo ne tik palengvinta, bet ir pateisinta. Tikėtina, kad J. Budrys, turėdamas žinių apie rengiamą sukilimą, įvykdė slaptą operaciją jam sužlugdyti, o paskui buvo su pagarba išlydėtas toliau nuo Kauno – paskirtas konsulu Karaliaučiuje. Tačiau nebuvo įvertinti visi tarptautiniai padariniai. Žvalgyba ir kontržvalgyba turėjo dar daugiau rūpesčių. Mat išvaikius sukilėlius Lietuvoje, užsienyje susitelkė naujos, dar pavojingesnės politinių emigrantų pajėgos. Rygoje 1927 m. lapkritį įvyko lietuvių emigrantų kongresas, kuriame priimtas naivus ir pavojingas sprendimas: demokratiją Lietuvoje atkurti susidėjus su Lenkija. Lenkija ir Lietuva tuo metu balansavo ties ginkluoto konflikto riba.

Garbės žodis lenkų karininkui. Ateityje daug žalos padariusi idėja, kad tautininkų režimą Lietuvoje reikia versti padedant Lenkijai, priklausė Jeronimui Plečkaičiui. Iškėlus šią idėją Rygos kongrese, socialdemokratai nuo J. Plečkaičio griežtai atsiribojo, teigdami, kad tai – pavojinga avantiūra. J. Plečkaičio pasekėjus pradėta vadinti „plečkaitininkais". Lenkijos žvalgybinės organizacijos nuo 1927 m. pradžios mėgino pasinaudoti antismetoninės opozicijos akcijomis. Nauji archyvų duomenys patvirtina, kad čia politiniais pabėgėliais iškart susidomėjo Lenkijos karinės žvalgybos Vilniuje vadovas. Ekspozitūros įsakymu pasienio apsaugos brigados žvalgybos karininkas susitiko su jais ir gavo tokią informaciją – esą rugsėjo 8–9 įvykiai kilo spontaniškai, dėl valdžios terorizuojamos opozicijos, perversmui dar nebuvo pasirengta. Atvykęs J. Paplauskas mano Vilniuje sutelkti visus opozicijos atstovus, kuriuos valdžios teroras išgujo iš šalies. J. Paplauskas atskleidė savo planus: vykdyti agitaciją, leisti laikraštį, sukurti komitetą[361]. Iš lenkų karinės žvalgybos karininko Szymczynskio užrašų sužinojome, kad Paplauskas buvo davęs garbės žodį nevykdyti teroro aktų iš Lenkijos teritorijos. Bet tas pats žvalgybininkas teigė, kad jis vis tiek tai daro iš

Vokietijos ir Latvijos teritorijų. Atsižvelgdamas į tai, lenkų žvalgybininkas prašė valdžios leisti jam išduoti ginklus, nes tai sutvirtintų jo ištikimybę[362]. Lenkijos karinės žvalgybos karininkas Šimanskis iš to teigia supratęs, kad į „šlapią darbą" Lietuvoje lietuviai bus siunčiami per Vokietiją ir Latviją. Taigi Lenkijos karinė žvalgyba žinojo apie plečkaitininkų užmačias. Tačiau ar jas rėmė? Lenkų istorikai abejoja.

Lenkijos užsienio reikalų ministerija nurodė politiniams lietuvių emigrantams teikti paramą, jei tik jie užimtų prolenkiškas pozicijas. Priešingu atveju siūlė apsiriboti politinės opozicijos prieš Voldemarą stiprinimu. Į Lenkiją pabėgę pučistai buvo materialiai paremti, aprūpinami dokumentais ir leidimais apsigyventi, nes jų rankomis tikėtasi parengti dirvą Lenkijos karinei akcijai prieš Lietuvą. Iš opozicionierių emigrantų 1927 m. Lydoje pradėta formuoti sukarinta dalis, kuriai vadovavo J. Plečkaitis.

Jeronimas Plečkaitis (1887–1963) socialdemokratas nuo 1905 m., Steigiamojo Seimo ir I–III Seimų narys 1920–1927 m. LSDP CK pirmininko pavaduotojas 1923–1926 m. Po nesėkmingo sukilimo Tauragėje emigravo, leido laikraštį „Pirmyn". 1929–1932 m. kalintas Vokietijoje. Kalintas 1940–1941 m. Dirbo vertėju Vilniaus savivaldybėje 1941–1944 m. Ištremtas į Sibirą 1945–1956 m.

LIETUVOS RESPUBLIKA

Ištrauka iš Lietuvos Valstybės Konstitucijos.

38 §. Atstovo asmuo neliečiamas. Atstovą suimti galima tiktai Seimui sutikus, išskyrus tuos atsitikimus, kada atstovas yra užtiktas nusikaltimo vietoje (in flagranti).

Apie atstovo suėmimą ir suėmimo pamatą tokiu atsitikimu ne vėliau kaip po 48 valandų pranešama Seimo Pirmininkui, kuris praneša apie tai Seimui jo artimiausiame posėdyje. Seimas gali suimtajam atstovui grąžinti laisvę.

39 §. Atstovai turi teisės nemokamai važinėti visais Lietuvos geležkeliais.

LIETUVOS RESPUBLIKA

LIETUVOS RESPUBLIKA

Seimo Prezidiumas liudija, kad šio ženklo turėtojas, pažymėtas čia atvaizdu asmuo, Jeronimas Plečkaitis, yra Seimo atstovas.

Kaunas, 1923 m. Sausio m. 2 d. № 32

Seimo Pirmininkas

Seimo Sekretorius

LIETUVOS RESPUBLIKA

Nuo tada Lietuvos žvalgybos ir kontržvalgybos struktūrų „antiplečkaitinius" veiksmus sunku atskirti, nes kontržvalgybos veiksmus lėmė žvalgybos laimėjimai, ir priešingai. Šaltiniai Lietuvoje byloja, kad lankydamasis Vilniuje 1927 m. lapkričio 24 d., J. Pilsudskis leido lietuvių emigrantams teikti ne tik politinę, bet ir karinę pagalbą. Plečkaitis ir Paplauskas paprašė audiencijos pas maršalą Pilsudskį. Maršalas juos priėmė Belvederyje, prezidento rūmuose Varšuvoje. Varšuvoje rasti dokumentai iš dalies patvirtina, kad lenkai su lietuvių emigrantais bendradarbiavo aukščiausiu lygiu, bet slapta. Finansinė parama buvo teikiama netiesiogiai – per PPS centrą ir Raudonąjį Kryžių.

Taip remiamas J. Plečkaitis tikėjosi surinkti 500 vyrų ir traukti į Lietuvą, užimti kokį nors pasienio miestelį ir laikytis tol, kol prasidės sukilimas kitose Lietuvos vietose. Numatyta sukilimo metu sušaudyti plk. P. Plechavičių, vidaus reikalų ministrą I. Musteikį, A. Voldemarą, A. Merkį, kelių apskričių komendantus. Užėmus Kauną, tuojau turėjo būti puolama žvalgyba (t. y. Kriminalinės policijos skyrius „A") ir vietoje sušaudomi B. Vėžys, J. Barniškis ir kiti, kurie, jų nuomone, kankino kalinius[363]. Padedami Lenkijos generalinio štabo II skyriaus, J. Plečkaitis ir J. Paplauskas įsteigė slaptas kovos grandis okupuotoje Lietuvoje – Varėnoje, Matuizose, Suvalkuose, Seiniuose; Latvijoje – Daugpilyje, Rygoje, Liepojoje; Vokietijoje – Tilžėje, Eitkūnuose. Šie punktai daugiausia platino plečkaitininkų laikraštį „Pirmyn" (leido Vilniuje 1927 m. lapkričio 20 d. – 1930 m. lapkričio 1 d.).

Žinios apie plečkaitininkų ryšius su Varšuva ir galimą jų sandėrį prieš Lietuvos valdžią Kauną tiesiog sukrėtė. 1927 m. lapkritį Lietuvos karinė žvalgyba informavo vyriausybę, kad lenkų vadovybė svarsto Lietuvos puolimo planus ir numato panaudoti specialų karinį dalinį „lietuvių legioną". Nerimą kėlė lietuvių žvalgybos duomenys, esą ginkluoti antivalstybininkai dislokuoti Lenkijos kariniame dalinyje – būtent tame, kuriam vadovauja pulkininkas Tadeušas Kaspšickis, artimas maršalo Juzefo Pilsudskio bičiulis. Pulkininkas Tadeušas Kaspšickis buvo artimas maršalui Pilsudskiui asmuo, vadovavęs pirmajam kariuomenės korpusui, nuo kurio 1914 metais prasidėjo Lenkijos kariuomenės atgimimas. O tuo metu jis buvo Lydoje dislokuotos divizijos vadas.

Sustiprinta nelegalaus judėjimo per Lietuvos sieną kontrolė. 1926 m. sulaikyti 322 nelegaliai ėję per sieną žmonės (199 – per administracinę liniją), 1927 m. – 1090 (744 ėję per administracinę liniją, 188 – per Latvijos, 158 – per Vokietijos sieną), o 1928 m. sulaikytas net 1861 žmogus (1386 ėję per administracinę liniją, 252 – per Vokietijos, 223 – per Latvijos sieną)[364]. Visas adminis-

tracinė siena pasižymėjo labia intensyviu kontrabandininkų judėjimu ir abejose pusėse sulaikomų nelegaliai sieną kirtusių žmonių skaičius visada buvo labia didelis. Sustiprintas Kriminalinės policijos „A" (I) skyriaus veiksmų koordinavimas su kitomis VRM grandimis. Kadangi vidaus reikalų ministras pats turėjo didelių įgaliojimų operatyviai spręsti valstybės saugumo klausimus, todėl nutarta atsisakyti tarpinės grandies tarp ministro ir Kriminalinės policijos viršininko. VRM Piliečių apsaugos departamento direktoriaus žinioje buvusi Kriminalinė policija 1928 m. vasario 15 d. perduota tiesiogei vidaus reikalų ministro dispozicijai[365].

Plečkaitininkų korta. Gavusi patikimų žvalgybos duomenų, vadinamąja plečkaitininkų korta naudojosi ir Lietuva. Žinios apie politinių emigrantų legioną Lydoje pasklido Lietuvos cenzūruojamoje spaudoje. Lietuvoje spauda kai kurias žinias apie Pilsudskio grasinimus noriai perspausdindavo, pernelyg nesiaiškindama, ar šaltiniai patikimi. Taip pat elgėsi ir užsienio spauda: kuo toliau, tuo garsiau skelbė neaiškios kilmės pranešimus apie kovai rengiamus lietuvius lenkų daliniuose. Kai vyko garsusis Tautų Sąjungos tarybos posėdis, 1927 m. gruodį „Izvestijos" Maskvoje parašė, kad Lietuvos pasienyje sutelkti Jeronimo Plečkaičio partizanai pasirengę pulti Kalvariją ir Vilkaviškį. Rygoje laikraštis vokiečių kalba „Rigasche Rundschau" pranešė, kad Lydoje tarp Lenkijos kariuomenės 77-ojo pulko karių net 60 yra plečkaitininkai, 22 – latvių tautybės.

Lietuvos kriminalinės policijos sulaikyti plečkaitininkai (Juozas Sabeckis ir kt.).

Kai 1927 m. gruodį Lietuvos ir Lenkijos vyriausybių vadovai – profesorius Augustinas Voldemaras ir maršalas Juzefas Pilsudskis – rengėsi vykti į Tautų Sąjungos tarybos posėdį Ženevoje, buvo susiklosčiusi tokia nepalanki padėtis, kad sprendimas dėl Lietuvos ir Lenkijos santykių sureguliavimo galėjo būti priimtas neatsižvelgiant į Lietuvos interesus ir net jai nedalyvaujant. Plečkaitininkai kėlė ne įsivaizduojamą ar spekuliatyvią, o tikrą grėsmę, nes juos buvo galima išnaudoti politiniam spaudimui ar net provokacijai. Įvertindami Pilsudskio būdą bei Lenkijos interesus, provokacijos galimybės neatmetė ne tik sovietai, bet ir vokiečiai bei britai. Naudodamasi padėtimi, Lenkija bandė Lietuvą kaltinti nesantaikos kurstymu. 1927 gruodį Lietuvos ministras pirmininkas Augustinas Voldemaras Tautų sąjungos sesijoje iškėlė klausimą dėl Lenkijos vyriausybės atsakomybės už ginkluotų diversinių gaujų telkimą. Iš kitos pusės Lenkijos karinės žvalgybos žemėlapiai, kuriuose pagal agentų ir pasienio apsaugos korpuso pranešimus pavaizduotas menamas Lietuvos kariuomenės dalinių dislokavimas pasienyje, sudaryti tebevykstant posėdžiui Ženevoje. Agentai skleidė dezinformaciją, esą Lietuvos „kariuomenės judėjimas vyksta visais keliais...“[366]. Žvalgybos vadovas ją toliau plačiai skelbė, pavyzdžiui, pranešė britų karo atašė Varšuvoje. Dezinformuodama apie Lietuvos karinį pasirengimą, Lenkija siekė jai naudingo taikos gynėjos įvaizdžio.

Tuo tarpu Lietuva neslėpė, kad su Lenkija yra karo padėtis. Anot Lietuvos diplomato Petro Klimo, tokia lietuvių pozicija erzino vadinamuosius taikos apaštalus ir jie rengėsi į kryžiaus karą. Reikėjo kaip nors juos apmalšinti. Kaune reziduojantys britų, prancūzų ir italų karo atstovai apsilankė pasienyje ir pranešė nieko neįprasto ar įtartino nepastebėję. „Viskas ramu, gandai nepasitvirtino“, – rašė jie savo pranešimuose. Britų diplomatas savo užrašuose pažymėjo: „Varšuvoje sukurpta istorija apie Lietuvos karinius pasirengimus sugalvota tam, kad esant reikalui būtų galima pateisinti mobilizaciją Lenkijoje, kurios planą Pilsudskis, būdamas Ženevoje, laikė savo kišenėje.“ Lenkijos karinės žvalgybos agentas Aniczkowa 1927 m. gruodžio 7 d. rašė, kad Lietuvos valstybės būsena tokia: „Visi laukia Ženevos rezultatų“[367]. Lietuva kaip ir Lenkija darė viską, kad užsitikrintų kuo geresnes pozicijas, bet jai teko atlaikyti didesnį spaudimą. Didžiosios valstybės Ženevoje buvo pasiruošusios kelti klausimą, kurio viešai nesvarstė, bet turėjo galvoje: ar Lietuva turi teisę į nepriklausomą egzistenciją?

Gruodžio 10 d. abiem šalims pritarus Ženevoje priimta rezoliucija, kad karo padėtis tarp šalių nesutaikoma su dvasia ir „raide pakto, kurį abi jos yra pasirašiusios; Lietuva nelaiko esanti karo stovy su Lenkija, taigi tarp abiejų kraštų yra

taika". Lenkija deklaravo, kad gerbs Lietuvos politinę nepriklausomybę ir teritorinį vientisumą. Tautų Sąjungos tarybos pirmininkas įpareigotas tirti dvišalius incidentus. Komisijai pavesta ištirti lietuvių padėtį Vilniaus krašte. Tačiau Lietuvos pietryčių žemių klausimą rezoliucijoje kelti atsisakyta. Įtakingos Europos valstybės Lietuvos politinių siekių neparėmė. Lietuva po Ženevos rezoliucijos atsikratė didelės naštos – karo grėsmės.

Iškart po Tautų Sąjungos tarybos sprendimo Lietuvoje gauta duomenų iš prieštaringai vertinamo plečkaitininko, kuris netikėtai perbėgo Lietuvos tarnybų pusėn. Apie Lietuvai naudingą dvigubą žaidimą liudija vieno perversmininko istorija. Kapitonas Antanas Majus keistai nusišalinęs nuo Tauragės sukilimo, Lietuvos kriminalinės policijos viršininko Juozo Budrio nesuimtas, ir Majus paspruko pas plečkaitininkus į Lenkiją. Kpt. A. Majus plečkaitininkų veikloje dalyvavo apie mėnesį – pakankamai ilgai, kad surinktų nemažai informacijos. Po to A. Majus iš Lenkijos perbėgo į Vokietiją ir čia išklojo Lietuvos diplomatams viską, ką sužinojo apie plečkaitininkus. Yra duomenų, kad 1927 m. gruodžio 17 d. kapitonas A. Majus, atėjęs į Lietuvos atstovybę Berlyne, pareiškė, esą jis niekada nepritarė Plečkaičio veiklai ir neketino tapti savo šalies išdaviku, tik laikinai prisidėjo prie plečkaitininkų Lenkijoje – kad išsiaiškintų jų kėslus. Kapitonas Majus pareiškė sužinojęs, kad „didieji ūsai", tai yra maršalas Pilsudskis, plečkaitininkams nieko negailės: duos kareivinių, ginklų ir laisvę veikti. Anot Majaus, Lenkijos užsienio reikalų ministerijos Rytų skyriaus vedėjas Tadeušas Holuwko pasakė, kad jie tiesiogiai priklausys nuo Pilsudskio atstovo – divizijos vado plk. Kaspšickio. Majus net sakė pats kalbėjęs su Pilsudskiu ir gavęs siūlymą sutelkti bei kariškai išmokyti 300 vyrų. Bet, užuot tai daręs, Majus pabėgo į Vokietiją. Iš Lenkijos užsienio reikalų ministerijos archyvo paaiškėjo, kad iš buvusio karinės žvalgybos vadovo, tuo metu dirbusio Berlyne K. Škirpos, gavo 50 markių. Taip pat iš Lenkijos vicekonsulo kaulijo 150 dolerių kelionei į Braziliją. Jis šantažavo bendražygius, reikalaudamas 1000 markių vizai į Ameriką. Majus Lenkijos vicekonsului pareiškė, kad netiki Plečkaičio akcijos sėkme[368]. Iš tikrųjų kiekvienas gandas apie Lietuvos ir Lenkijos derybas ardė plečkaitininkų gretas. Tokie dvigubi kapitono Majaus žaidimai Berlyne buvo plačiai paviešinti Lietuvos spaudoje kaip tik tuo metu, kai, Ženevos rezoliucijos įpareigota, Lietuva ir Lenkija ruošėsi dvišalėms deryboms.

Lietuvos Informacijų skyrius per Zarasus į Vilnių nusiuntė agentą, jam buvo įsakyta nustatyti, kokia yra Lietuvos emigrantų politinė veikla okupuotoje Lietuvoje, ir sužinoti, kur yra J. Plečkaitis, J. Paplauskas ir kiti. Agentas rado patikimą lietuvį inteligentą, kuris gavo visas reikalingas žinias. Sužinota, kad J. Plečkaitis

teturi 50 žmonių[369]. Lenkų toks skaičius nepatenkino, todėl 1928 m. pradžioje nutarta plečkaitininkų gretas papildyti buvusiais S. N. Bulak-Balachovičiaus dalinių (veikusių prieš Sovietų Rusiją) kariškiais. Tačiau 1928 m. pradžioje Lietuvos žvalgyba jau veikė nepriekaištingai – buvo žinomi slapčiausi plečkaitininkų planai. Vasario 23 d. iš lenkų pusės atvyko trys J. Plečkaičio agentai, bet pakeliui į Merkinę juos užklupo Lietuvos pasienio apsauga. Susišaudžius du iš jų buvo nukauti. Vienas iš nukautųjų pasirodė esąs B. Nadzeika, jis visą laiką tarnavo Lenkijos KOP (Korpus Ochrony Pogranicza – Pasienio apsaugos) 23-iojo bataliono Druskininkų ekspozitūroje. Ten jis buvo vyriausiasis agentas ir, kaip gerai žinantis pasienio rajonus, pervesdavo per demarkacijos liniją šnipus.

Likus dviem dienoms iki derybų pranešta, kad su Lydoje J. Plečkaičio vadovaujama „Lietuvos Respublikos politinių emigrantų gynimo gvardija" daugiau vilčių nebesiejama ir 1928 m. kovo 28 d. ji likviduojama[370]. Plečkaitininkų veikla Lenkijoje pamažu ėmė trikti, bet jie dar maždaug metus gaudavo ir finansinę paramą, ir ginklų. Gabendami propagandinę spaudą Lietuvos pasienyje net keliolika kartų susišaudė su Lietuvos pareigūnais. Nuo 1927 m. iki 1939 m. rugsėjo čia žuvo 7, buvo sužeista 13 ir pagrobti (ar sulaikyti kirtę administracinę sieną) 22 Lietuvos pasienio policininkai[371].

Slaptos operacijos. Lietuvos slaptųjų tarnybų dėmesys plečkaitininkams nesumažėjo. Lietuvos kriminalinė policija gana įžūliai žlugdė plečkaitininkus: verbavo, papirkinėjo, infiltravo savo agentų. Kai emigrantai buvo pasiųsti prie Lietuvos pasienio organizuoti partizanų būrių, lietuvių kontržvalgybininkai ėmėsi aktyvių akcijų prieš plečkaitininkus. Lietuvos pareigūnai Vilnijos krašte pagrobė ir ištardė vieną iš vadeivų – Juozą Kedį.

Birželio 18 d. į okupuotą Lietuvą buvo nusiųsta Kriminalinės policijos I skyriaus grupė: Kriminalinės policijos agentas Žalgiris, Viešosios policijos policininkas P. Umbrasas (tuo metu atostogavęs) ir šaulys J. Bikuličius. Jankaučiznos kaime jie sučiupo vieną iš J. Plečkaičio pagalbininkų – buvusį Seimo narį J. Kedį – ir slapta atsivedė jį į Lietuvą[372].

Juozas Kedys (g. 1897) – socialdemokratas, III Seimo narys, plečkaitininkas, slapta išvežtas iš Lenkijos teritorijos 1928 m. birželio 18 d. ir Lietuvos kriminalinės policijos suimtas birželio 26 d. Nuteistas 7,5 metų laisvės atėmimo bausme.

Tai buvo didelė sėkmė. J. Kedys viską papasakojo apie J. Plečkaičio santykius su lenkais, jo planus. Sužinota, kad jau 1928 m. kovo mėn. buvo svarstomas A. Voldemaro, A. Smetonos ir plk. P. Plechavičiaus nužudymo klausimas. Gautos žinios labai pravertė organizuojant atkirtį J. Plečkaičio ir lenkų valdžios slaptoms akcijoms. Be to, 1928 m. rugpjūčio 23 d. iš perbėgusio į Lietuvą Lenkijos generalinio štabo II skyriaus karininko A. Petkevičiaus buvo sužinota apie J. Plečkaičio ir maršalo J. Pilsudskio susitikimą. Tame susitikime dalyvavo S. Kirtiklis ir pulkininkas M. Koscialkovskis. Pastarasis vėl norėjo pritaikyti savo 1919–1920 m. patirtį, kai jis Lietuvoje organizavo slaptas organizacijas (POW, OSN). Po šio susitikimo buvusių „gvardiečių" veiklai sustiprinti Lenkijos generalinio štabo II skyrius per Vilniaus ekspozitūrą perdavė dešimt tūkstančių dolerių. Į pagalbą plečkaitininkams pradėta telkti vis daugiau kadrinių žvalgybos darbuotojų. Rygoje dirbęs lenkų žurnalistas (kartu ir Lenkijos II skyriaus agentas) buvo J. Plečkaičio rezidentas, jis redagavo visus atsišaukimus ir siuntė juos į Kauną.

Sustiprėjus lenkų žvalgybos slaptoms akcijoms prieš Lietuvą, sustiprinta ir lietuvių žvalgybos veikla Lenkijoje. Kontržvalgybai buvo lengviau veikti žinant tikrąją padėtį ne tik Lietuvoje, bet ir už jos ribų.

Agentas B. I. R. iš Varšuvos 1928 m. spalio 9 d. pranešė, kad Lenkijos karinė vadovybė numatė „lietuviškai opozicijai palaikyti skirti 3-ią korpusą. Šis korpusas į Lietuvą įžengtų tik tada, jei J. Plečkaičiui pavyktų užimti nedidelę Lietuvos teritorijos dalį"[373]. Tai buvo kažkas panašaus į „želigovskiadą" 1920 metais. Agentas O. F. iš Vilniaus pranešė, kad į J. Pilsudskio pradėtą politinį žaidimą įsitraukė ir Prancūzijos karinė misija Varšuvoje[374]. Dėl jos įtakos pakeistas „lietuviškos akcijos" planas. Užuot organizavus Lenkijos karinį įsikišimą, visas dėmesys skiriamas antismetoniškų organizacijų veiklai Lietuvoje. Šiai veiklai finansuoti kpt. Burgardtas 1928 m. rugsėjo mėn. perdavė J. Plečkaičiui apie 25 tūkst. dolerių. Įkvėptas dolerių, J. Plečkaitis jau „matė" konkrečias sukilimo Lietuvoje datas – tai 1928 m. lapkričio 1 d., tai iki 1928 m. Kalėdų... Bet joks sukilimas taip ir neįvyko. Laiku gauti žvalgybos pranešimai padėjo lietuvių kontržvalgybai sėkmingai kovoti su plečkaitininkais.

Tokia padėtis sukėlė Lenkijos generalinio štabo nepasitenkinimą J. Plečkaičio ir J. Paplausko organizaciniais sugebėjimais. Todėl buvusiam rusų karininkui, patyrusiam lenkų žvalgybos darbuotojui M. Jakovlevui (iki tol veikė prieš SSRS) buvo pavesta organizuoti J. Plečkaičio partizanų dalinius. Penki M. Jakovlevo verbuotojai (tarp jų – buvę rusų karininkai A. Šeptinskis, Golubas, Maidojevskis), iš karto pradėjo agituoti buvusius Vrangelio, Permykino ir Bulak-Balacho-

vičiaus armijų kariškius (internuotus Lenkijoje) tapti J. Plečkaičio savanoriais[375]. 1929 m. pradžioje S. Bulak-Balachovičiaus kariuomenės likučiai iš SSRS pasienio perkelti į Vilniaus kraštą. Dabar plečkaitininkai planavo sudaryti du būrius, kurie kartu su rusų kariškių būriais[376] pavasarį užpultų Marijampolės kalėjimą ir Lietuvos banko Lazdijų skyrių. Bet šie planai taip ir liko planais. Lietuvos generalinio štabo II skyrius ir Kriminalinės policijos I skyrius padėtį pakankamai gerai kontroliavo. Net lenkų šnipų (pavyzdžiui, B. Šalkausko) nepuldavo sulaikyti, o tik sekdavo jų veiklą Lietuvoje, taip sužinodami jų ryšius[377]. Emigrantai iš Lietuvos buvo naudojami ne vien politinėms akcijoms, bet ir visiškai konkretiems tikslams. Pirmiausia buvo liepiama atlikti žvalgybines užduotis, nes antraip buvo prigrasinta juos visus išduoti Lietuvos valdžiai. Jau 1928 m. pabaigoje Lietuvos žvalgybos agentūra pranešė, kad „plečkaitininkų organizacija yra pakrikusi <...>, veikimas perkeltas į Eitkūnus, Klaipėdą ir Latvijos pasienį. Jų agentai dirba kartu su lenkų šnipais“. Bet sunkiausia buvo kovoti su teroru, kurio ėmėsi dalis plečkaitininkų.

Po Kedžio pagrobimo, Jeronimas Plečkaitis buvo sukompromituotas kaip Lietuvos žvalgybos slaptasis agentas provokatorius, neteko bendražygių pasitikėjimo ir buvo nušalintas nuo vadovų (tačiau ir vėliau lietuvių saugumo buvo nuolat sekamas, agentas „Petravičius“ žinias apie jo vizitus lenkų pasienio apsaugos KOP 6 brigadoje teikė 1934 m.[378], agentas „Klimaitis“ 1935–1938 m.[379]). Politinių emigrantų lyderiu tapo Juozas Paplauskas. Lietuvos kontržvalgybininkams nerimą kėlė tai, kad Paplauskas su pasekėjais imasi kraštutinės priemonės – terorizmo. Iš vienos pusės, pavieniai teroro aktai buvo mažiau pavojingi Lietuvos valstybingumui nei sukilimai. Bet kita vertus, teroro pavojus buvo kur kas realesnis. Kai kurie Paplausko vadovaujami plečkaitininkai pirmiausia siūlė pasikėsinti į pulkininką Povilą Plechavičių, kad taip būtų demoralizuota bent dalis Lietuvos karių. Kiti ragino kėsintis net į eilinius policininkus, nes esą taip įbauginta Lietuvos žvalgyba nustos siutusi. Vilniuje, Paneriuose, vyko būsimųjų teroristų pratybos. O paskui nuo kalbų pereita prie darbų. Pirmieji sprogimai nugriaudėjo 1928 metų lapkričio 17 dieną. Varėnos policijos nuovados viršininko padėjėjo bute ir Alytaus pasienio policijos sargybos būstinėje sprogo granatos. 1929 m. balandžio 12 d. Seinų–Marijampolės pasienio bare pro langą įmestos granatos mirtinai sužeisdė Lietuvos policininką.

Kontržvalgyba prieš teroristus. 1929 m. gegužės 6 d. Valstybės teatro sodelyje nesėkmingai pasikėsinta į premjerą A. Voldemarą, kuris atvyko į Maskvos kvarteto koncertą. Teroristų neatgrasė tai, kad kartu su ministru pirmininku

buvo ne tik karininkai, bet ir žmona su devynmečiu sūnėnu. Pasikėsinimo metu nukautas A. Voldemaro adjutantas vyr. leitenantas Pranas Gudynas (1900–1929) ir sunkiai sužeistas kpt. Leonas Virbickas. Pasikėsintojai – studentai Aleksandras Vosylius, Andrius Bulota (1907–1974) ir Martynas Gudelis (1906–1993) priklausė slaptai socialrevoliucionierių organizacijai, veikusiai prisidengus aušrininkų vardu. Kriminalinė policija tą pačią dieną sulaikė dar 35 įtariamuosius, tarp kurių buvo net Anglijos ir Latvijos piliečių[380]. Netrukus buvo sulaikytas pasikėsinimo dalyvis A. Vosylius, kuris mėgino pabėgti į Lenkiją ir jau gegužės 24 d. sušaudytas VI forte. Nors lenkų žvalgyba teroro aktus laikė pavojingais ir jų nerėmė, bet sėkmingai iš Lietuvos pasprukusį pasikėsinimo dalyvį M. Gudelį priglaudė okupuotame Vilniaus krašte. M. Gudelis apsigyveno Rimšėje ir ėmėsi gabenti į Lietuvą plečkaitininkų literatūrą[381]. Agentas O. Dž. Varšuvoje pradėjo tikrinti versiją apie lenkų agentų dalyvavimą pasikėsinime. 1929 m. gegužės 24 d. jis pranešė, kad nors Kaune „neabejoja lenkų dalyvavimu, bet kartoju, nei aš, nei netgi kas nors kitas iš mūsų žmonių negalėjo surasti jokio ženklo, įrodančio jų dalyvavimą“[382]. Tai buvo tiksli informacija, nes vėliau pasikėsinimo dalyviai išvyko į Čekoslovakiją, vėliau jų keliai išsiskyrė. Vienas liko Austrijoje (ir sugrįžo į jau okupuotą Lietuvą, kur tapo respektabiliu teisininku), kitas – apsigyveno Prancūzijoje ir JAV, bet abu dalyvavo Ispanijos pilietiniame kare.

Lietuvos žvalgyba per konspiracinę lietuvių organizaciją „Geležinis vilkas“ ėmėsi atsakomųjų žygių, bet ne visai sėkmingai. 1929 m. liepą Vidaus reikalų ministerija Varšuvoje gavo slaptą pranešimą apie gegužę įvykdytą „lietuvių diversiją“ Lenkijos teritorijoje. Pranešta, kad gegužę Lenkijos sieną Suvalkų rajone perėjo grupė, turėjusi nužudyti Vilniuje gyvenantį Juozą Paplauską ir artimiausius jo pagalbininkus. Per plečkaitininkus Seinuose grupė sužinojo, kada Paplauskas bus Trakiškių stotyje ir čia surengė pasalą. Paplausko laukiantis patikimas jo bendražygis nė nepastebėjo, kad šalia jo – ir lietuvių diversantų šešetas. Tačiau Paplauskas į susitikimą neatvyko. Apie įtartiną lietuvių grupę sužinojusi lenkų pasienio policija Voitkiemio miestelyje juos puolė ginklu.

Lenkams įkliuvo sužeistas kaunietis Petras Šerys. Jis turėjo suklastotus Jano Kozlovskio asmens dokumentus ir patvirtino, kad šešetas iš Kauno atvyko į Lenkijos teritoriją per Prienus ir Kalvariją. Iki Trakiškių stoties juos lydėjo dar du vyrai. Tarp sąmokslininkų buvo „Geležinio vilko“ organizacijos narių, ginkluotų revolveriais ir granatomis. Per susišaudymą jiems pavyko pasprukti. Lenkų policijai atiteko tik jų ginklai. Trys tariami ar tikri diversantai sėkmingai grįžo į Lietuvą[383].

Kova su plečkaitininkais nesibaigė, tik po pasikėsinimo į A. Voldemarą plečkaitininkų „reikalais“ daugiau užsiėmė Lietuvos generalinio štabo II skyrius. Kriminalinei policijai beliko tik tardyti, nors tai nebuvo lengviausia užduotis. 1929 m. sausio 4 d. Kriminalinės policijos operatyviniu įsakymu Nr. 1 suformuluoti 22 klausimai, kuriuos reikėjo būtinai užduoti plečkaitininkams tardymo metu, stengiantis „klausinėti tokioj dvasioj, kad, apart statistinių davinių bei faktų, būtų einama prie pačio tos organizacijos fokuso-židinio, prie pačių direktyvų <...>“[384]. Kontržvalgyba jau tada žinojo kai kurių plečkaitininkų puoselėjamus teroristinius planus ir domėjosi jais. Kitas Kriminalinei policijai ne mažiau aktualus klausimas buvo – kaip klausinėti. „Tenka daug girdėti, yra ir faktų, kad Kriminalinės policijos valdininkai, – rašoma 1929 m. sausio 30 d. Kriminalinės policijos valdybos direktoriaus įsakyme, – su areštuotais apsieina nemandagiai ir net vartoja smurto priemones. Tokie valdininkų pasielgimai žemina mūsų įstaigos autoritetą ir pačią valstybę stato į nekultūringų tautų tarpą <...>. Valdininkas privalo iš sulaikyto nusikaltėlio, jei jis tokiu yra, išgaut visus reikalingus parodymus ne smurto priemonėmis, bet gudrumu, apsukrumu ir kt. būdais. Mes neturim būti žmonių akyse baubais <...>“[385]. Kriminalinės policijos politinio sekimo valdininkai, nesilaikydami įstatymo, sudarydavo sąlygas politinio sekimo (ir kontržvalgybos) organams pakliūti būtent į A. Survilos įsakyme apibūdintą padėtį – „būti žmonių akyse baubais“. Viską sunkino tai, kad buvo įsiplieskusi gana įspūdinga teroro kampanija, kuri kėlė rimtą pavojų ne mažos valstybės stabilumui, bet ir pačių saugumo pareigūnų gyvybėms. 1929 metų gegužę Kėdainių apskrityje buvo nušauti du slaptieji policijos agentai. Dar vienas policininkas itin žiauriai nužudytas Trakų apskrityje. Birželį granata sprogo Utenos saugumo policijos valdininko bute, nužudydama pareigūną[386].

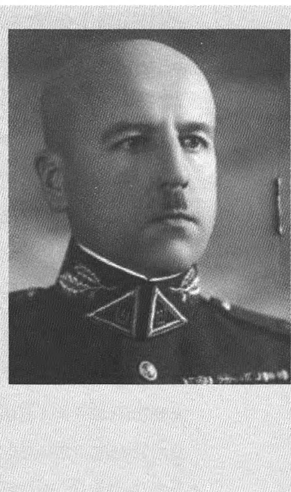
Lietuvos valdžia skubiai žengė atsakomąjį žingsnį. Po teroro aktų, 1929 m. birželio 25 d., buvo išleistas įstatymas, kuriuo leidžiama griežčiau bausti antivalstybinių organizacijų narius. Šis labai griežtas įstatymas pirmiausia buvo nukreiptas prieš plečkaitininkus. Mirties bausmė numatyta už dalyvavimą „okupuotoje Lietuvoje ar svetimose valstybėse sudarytose organizacijose, kurių tikslas sujungti Lietuvą ar jos dalį su kita valstybe arba nuversti esamąją valdžią <...>. Kas nurodytiems tikslams pasiekti ruošia teroristinį aktą arba kėsinasi jį vykdyti <...>“[387]. Pasienio apskričių gyventojams nurodyta pranešti apie kiekvieną atvykėlį, neužsiregistravusiems policijoje atėjūnams grėsė areštas. Priėmus šį įstatymą, vargu ar sumažėjo kontržvalgybai darbo, bet kai kurių emigrantų įkarštį tikrai nuslopino. Teroro protrūkis buvo užgniaužtas tą pačią vasarą.

To meto Rytų Europos šalyse politinis terorizmas nebuvo jokia naujiena. Štai Lenkijoje, Varšuvos geležinkelio stotyje, buvęs Vilniaus A. Puškino gimnazijos moksleivis B. Koverda nušovė SSRS pasiuntinį P. Voikovą. Dar dažniau politinį terorą okupuotame Vilniaus krašte naudojo Vakarų Baltarusijos komunistų partija. VBKP sprendimu 1928 m. kovo 16 d. S. Klincevičius nužudė pagrindinį baltarusių „Hromados“ bylos liudytoją M. Huriną (Morozovskį) (prie Tomaševičiaus aludės Jogailos gatvėje jis M. Huriną peršovė, o šiam nukritus, dar pribaigė trimis šūviais). Vėliau Vilniuje komunistai nužudė dar kelis lenkų žvalgybos agentus: Adamovičių (nužudė J. Levinas), Š. Margolį (1931 m. nušautas), J. Strelčiuką (1936 m. sausio 27 d. Vilniaus apygardos teisme S. Pritickis-Arkadijus, šaudydamas dviem pistoletais, peršovė jį, o paskui dviem šūviais pribaigė nukritusį)[388]. Iš slaptų archyvų Lenkijoje paaiškėjo, kad 1929 m. birželį Vilniuje buvo suimtas Petras Sakavičius, kuris mėgino nužudyti teroro aktų Lietuvoje organizatorių J. Paplauską. 1930 m. rugpjūtį mėginta nužudyti kriminalinės policijos viršininką pulkininką S. Rusteiką. Taigi politinis terorizmas kėlė rūpesčių ir Lietuvoje, ir Lenkijoje.

Tikėtina, kad J. Paplausko vadovaujami politiniai emigrantai galiausiai įsivėlė į dvigubą žaidimą ir tapo Lietuvos žvalgybos talkininkais, nes kai kuriuos jų (Kostą Markovą, Adolfą Lėlį, Alfonsą Pumputį, Arkadijų Sakavičių, Vincą Zalecką, Feliksą Skliutą, Gerdą Skliutaitę, Petrą Butkevičių, Marę Butkevičienę, Joną Kapelinską) 1936-aisiais lenkų valdžia apkaltino šnipinėjimu ir uždarė į Lukiškių kalėjimą Vilniuje (buvusiam bendražygiui J. Plečkaičiui juos vadinant Lietuvos šnipais)[389]. Tiesa, pats J. Paplauskas tąsyk sumėtė pėdas ir nuo lenkų bausmės išsisuko. Bet įdomiausia, kad po Vilniaus grąžinimo Lietuvai 1939-aisiais jis taip pat nebuvo nuteistas: nors buvo vienas labiausiai ieškomų asmenų, nėra jokių duomenų, kad būtų bent apklaustas. Atsitiko priešingai: vietoje kalėjimo kameros J. Paplauskas iš lietuvių valdžios gavo didelę – 2000 dolerių – premiją. Kitiems surastiems politiniams emigrantams leista toliau gyventi Vilniuje. Net J. Plečkaičiui paprašius leidimo grįžti į Lietuvą, jam buvo patarta likti Vilniuje[390]. Jis buvo suimtas tik 1940 m. pavasarį.

ŽVALGYBA DEŠIMTMEČIŲ SANDŪROJE (1927–1933)

Generalinio štabo Informacijų skyriaus veiklą iki 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo savo memuaruose trumpai apibūdino S. Raštikis: „<...> savo kariuomenės informacijomis rūpinosi pats skyriaus viršininkas su savo padėjėju. Kitų skyriaus karininkų buvo visai kitos pareigos – studijuoti svetimų valstybių kariuomenes, tų kariuomenių spaudą ir visas turimas <...> žinias periodinių santraukų ir neperiodinių pranešimų forma pateikti savo kariuomenės vadovybei ir divizijų bei ginklo rūšių štabams <...>“. Kariuomenės vadovybę, be abejo, pasiekdavo užsienio politikos žinybos darbuotojų surinkta informacija, bet reikėjo kur kas tikslesnių žinių apie kitų valstybių kariuomenes. Politikų veiksmus paprastai atspindėdavo kariuomenės aktyvumas (judėjimas, manevrai, ginkluotės tobulinimas...), o šitą aktyvumą ir turėjo stebėti Informacijų skyrius. Tuo metu svarbiausia Lietuvos karinė priešininkė buvo Lenkija, todėl Informacijų skyrius daugiausia dėmesio skyrė jos kariuomenės žvalgybai. Lietuvos vidaus padėties nestabilumas visada keldavo grėsmę valstybingumui. Neatsitiktinai po karinio perversmo P. Plechavičius išsikvietė Lenkų kariuomenės sekcijos viršininką kpt. S. Raštikį. Šis informavo apie lenkų kariuomenės dislokavimą Vilniaus krašte, apie paskutinius įvykius Vilniuje, Gardine ir pačioje Lenkijoje. Naujuoju Karinės žvalgybos skyriaus viršininku vietoj plk. ltn. S. Zaskevičiaus buvo paskirtas S. Raštikis.

Stasys Raštikis (1896–1985) Lietuvos kariuomenės savanoris, Nepriklausomybės karo dalyvis. Kaip karo belaisvis kalintas Tuloje iki 1921 m. Vėliau tarnavo 5-ajame pulke, paskirtas II skyriaus viršininku. 1930–1932 m. mokėsi Vokietijos Generalinio štabo akademijoje. Lietuvos kariuomenės vadas 1934–1940 m. Pasitraukė į Vokietiją 1941 m. kovo 19 d. Trumpai buvo Laikinosios vyriausybės krašto apsaugos ministru. 1944–1949 m. gyveno Vokietijoje, vėliau – JAV. Dalyvavo lietuviškų organizacijų veikloje, 1955–1968 m. buvo JAV kariuomenės aukštosios kalbų mokyklos profesorius.

Buvusio skyriaus viršininko kabinete stovintis seifas su slaptais dokumentais ir pinigais buvo užantspauduotas. Tikėtasi rasti duomenų apie karininkų sekimą, bet, kaip rašė S. Raštikis, „nebuvo rasta nieko sensacingo“. Tai tik paska-

tino S. Raštikį skyriaus darbą šiek tiek pakeisti, t. y. atsisakyta kariškių sekimo (informacijų apie savo kariuomenę). Jau minėta, kad 1927-ųjų ir vėlesniųjų metų mėginimams įvykdyti pučus užkirto kelią Politinė, vėliau Kriminalinė policija. Apie padėtį kariuomenėje krašto apsaugos ministrą turėjo informuoti pulkų ir divizijų vadai, o Informacijų skyrius „tik palaikydavo ryšius su vadais visais tais reikalais, bet tų reikalų netvarkė“. S. Raštikis čia įgyvendino labai aiškią nuostatą: „Jei kas mėgintų iš šalies kištis į kariuomenę, mėgindamas kelti neramumus karių tarpe ar organizuoti <...> naują sukilimą, tai tam buvo bendri valstybinio saugumo organai, kurie kontakte su kariuomenės vadovybe turėjo užbėgti tokiems mėginimams už akių, o jau pradėtus mėginimus tuoj likviduoti. Šiam tikslui paskirti II skyriaus karininkai turėjo palaikyti ryšius su kariuomenės dalinių vadais, taip ir su valstybės saugumo įstaigomis <...>“[391]. Tokia tvarka išliko ir S. Raštikiui palikus skyriaus viršininko postą, nors ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje apie kariuomenės vidaus padėtį II skyriaus informacijų kariuomenės vadui (tam pačiam S. Raštikiui) vėl padaugėjo.

Haraldas apie anglų žvalgybą. Daugiau kaip trejus metus karinei žvalgybai vadovavęs S. Raštikis daug nuveikė tobulindamas skyriaus darbą, rinkdamas informaciją apie kitų šalių žvalgybų veikimą Lietuvoje ir kitose Baltijos valstybėse. Iš agento Haraldo Lietuvos žvalgyba 1929 m. gavo išsamią informaciją apie Anglijos žvalgybos veiklą Estijoje 1920–1929 m. Haraldas, buvęs carinės Rusijos karininkas (galbūt tai buvo Estijoje gyvenęs carinės armijos generolas Lebedevas, kurį užverbavo ir iki 1927 m. ryšį su juo palaikė mjr. A. Užupis (vėliau – P. Kirlys). Generolas Lebedevas už atlyginimą, kurį Lietuvos Informacijos skyrius pervesdavo į Estijos valstybinį banką, organizavo žvalgybinės informacijos apie SSRS rinkimą[392]), pateikė įdomių žinių apie anglų informacijos šaltinius Estijoje. Žinoma, Anglijos pasiuntinybei nebuvo kliūčių gauti oficialios informacijos, bet slaptai informacijai patikrinti, slaptai agentūrinei veiklai Sovietų Rusijoje organizuoti reikėjo turėti agentų Baltijos valstybėse. Tuo tikslu Taline, konsulato pasų skyriuje, suorganizuotas Anglijos slaptosios tarnybos centras Baltijos valstybėse. Su didelėm piniginėm lėšom 1920 m. į Taliną atvyko plk. D. Maklėjus, Haraldo apibūdintas kaip „rusofobas ir germanofilas, patyręs ir labai lankstus politikas“. Svarbiausias jo veiklos principas – „visiška konspiracija“. Karinę žvalgybą ir žvalgybinių pranešimų rašymą kontroliavo asmeniškai. Bet didžiausią darbo dalį 1921–1924 m. atliko A. Žitkovas; jis suorganizavo žvalgybinės informacijos rinkimo bei perdavimo „linijas“ Estijoje ir Sovietų Rusijoje (iš Petrogrado ir Maskvos). Anglijos slaptosios tarnybos Talino

skyrius vien 1922 m. žvalgybai Sovietų Rusijoje išleido 1100, o Estijoje – 450 svarų sterlingų. Panaudojus buvusius carinės armijos karininkus, buvo sukurti anglų slaptosios tarnybos skyriai visose Baltijos šalyse. Tokį pat darbą, kaip ir A. Žitkovas, Helsinkyje dirbo plk. N. Butanovas, Rygoje – karininkas Sudakovas. 1924 m. į A. Žitkovo vietą paskirtas A. Pantelejevas jau nuo 1920 m. ieškojo ryšių su bet kuria Antantės šalių slaptąja tarnyba: 1920 m. Taline bendradarbiavo su prancūzais, 1921 m. anglų žvalgybai teikė žinias apie Vokietijos ir Sovietų Rusijos ekonominius, politinius bei karinius santykius. 1923 m. į Taliną atsiųstas senas anglų žvalgas Boisas-Žilius (jis iki 1928 m. buvo D. Maklėjaus, vėliau – kpt. Roso (*Ross*) pavaduotojas). Žilius 1919–1923 m. vadovavo anglų žvalgybai Helsinkyje ir pagarsėjo tuo, kad bolševikams išdavė du rusų karininkus, kurie buvo įtarti „dvigubu žaidimu". Kai, padirbęs kelerius metus Taline, Boisas 1928 m. nuvažiavo į Londoną ir slaptąją tarnybą informavo apie Talino skyriaus veiklą, dalis šio skyriaus lėšų buvo perduota Rygos skyriui (laikomam veiklesniu žvalgybos srityje). Nuo tol anglų žvalgybininkai Estijoje turėjo tenkintis 800–875 svarais sterlingų per metus. Lietuvos žvalgybai Haraldas dar patikslino, kad anglų žvalgybos užsienio skyriai ir toliau bus mažinami, bet didinamos slaptosios tarnybos kolonijose, pirmiausia Indijoje. Estijoje, kaip ir kitose Baltijos valstybėse, susidurdavo SSRS ir Anglijos interesai, todėl Lietuvos generalinio štabo II skyriaus gaunama informacija apie Anglijos žvalgybą Estijoje padėdavo orientuotis visų Baltijos valstybių situacijoje. Haraldo pranešimai rodė, jog jis labai gerai suvokė šią situaciją. 1929 m. pranešime „Apie padėtį Estijoje" jis pažymėjo, kad vienintelė valstybė – SSRS kišasi į Estijos vidaus reikalus, nes palaiko negausią komunistų partiją, ir tuo pat metu mėgina ekonomiškai užkariauti Baltijos valstybes (sudomindama sovietiniu tranzitu, sudarydama palankesnes sąlygas tų valstybių komersantų veiklai pačioje SSRS)[393]. Lietuvos žvalgybos agentai pranešinėjo ir apie prancūzų karinės žvalgybos darbuotojus, kurie rinko informaciją apie Sovietų Sąjungą, veikdami Gardine. Tuo tarpu II skyriaus viršininkas S. Raštikis pirmasis rimčiau susidomėjo Vokietijos karinės žvalgybos veikla Lietuvoje.

Abveras Lietuvoje. Iki tol į Versalio sutarties sukaustytos Vokietijos žvalgybos slaptą veiklą buvo žiūrima pro pirštus. Tuo tarpu Lietuva jau nuo 1920 m. nebuvo išleidžiama iš vokiečių karinės žvalgybos akiračio. Lietuvos žvalgybos surinktomis agentūrinėmis žiniomis, vokiečių žvalgyba Lietuvoje buvo sukoncentruota kpt. D. Kleino ir laikraščio „Litauische Rundschau" redaktoriaus Šamie rankose. Kpt. D. Kleinas dar iki Pirmojo pasaulinio karo buvo atsiųstas į

Rusiją žvalgybai. Apsigyvenęs Lietuvoje, netoli Zarasų, ir įsidarbinęs barono Felkerzamo dvare prižiūrėtoju, jis tyrinėjo Daugpilio (tada – Dinaburgo) tvirtovės įtvirtinimus ir perkėlas per Dauguvą.

1922 m. kpt. D. Kleiną vokiečių kariuomenės štabas komandiravo į Lietuvą. Oficialiai jis buvo Vokietijos pasiuntinybės pasų skyriaus darbuotojas, o neoficialiai, kaip Vokietijos I karinės apygardos (Rytprūsiuose) II skyriaus (abvero) Gumbinės žvalgų punkto viršininkas, derėjosi su Žvalgybos skyriaus viršininku M. Lipčium. Jau iki tol kpt. D. Kleinas buvo įgijęs Lietuvos karinės žvalgybos viršininkų (A. Užupio, M. Lipčiaus) pasitikėjimą ir 1921 m. netgi gaudavo po 1000 markių už surinktas žinias apie lenkus. Jam paprašius mainais už suteikiamas žinias leisti perkelti prieš SSRS veikusią rezidentūrą iš Gumbinės į Kauną, M. Lipčius neprieštaravo. Kpt. D. Kleino vadovaujama rezidentūra 1922 m. persikraustė į Kauną ir pradėjo siųsti agentus per Latviją į SSRS (1927 m. išsiuntė baroną Firksą (*Firks*), kuris ties Joniškiu perėjo Latvijos sieną ir mėgino nusigauti į Sovietų Sąjungą[394]). Lietuvių kontržvalgyba šios rezidentūros antilietuviško veikimo nepastebėjo net iki 1926 m. Bet kpt. D. Kleinui tapus vyriausiuoju vokiečių kareivių kapų prižiūrėtoju ir pradėjus važinėti po visą Lietuvą, imta domėtis jo veikla. Lietuvos informacijų skyriaus santykiai su kpt. D. Kleinu pasikeitė. Kai 1928 m. buvo sugauti D. Kleino agentai, minėti santykiai tapo visiškai formaliai korektiški[395]. Nuo tol šis vokiečių rezidentas Lietuvos generalinio štabo Informacijų (II) skyrių aplankydavo retai ir tik kartais atnešdavo nieko vertų žinių. Tuomet apie D. Kleino veiklą pagal agentūrinius pranešimus parašytame ir S. Raštikiui pateiktame pranešime buvo sakoma, jog „Kleinas taip mokėjo užmigdyti mjr. Užupį [Informacijų skyriaus viršininką 1924–1925 m. – *A. A.*], kad šis net nepastebėjo, jog Kleinas daug prisidėjo prie 1924 m. sukilimo Klaipėdoje. Nustatyta, kad prieš sukilimą Kleinas buvo išvykęs Vokietijon, kur turėjo pasimatymą su sukilimo inspiratoriumi Amonu. Šiam tarpininkaujant, Kleinas įlindo net į Šaulių sąjungą, prie buvusio viršininko mjr. Klimaičio, per kurį gaudavo taipogi nemažai žinių apie lenkus ir apie mūsų Šaulių organizaciją ir jų pajėgas“. Matyti, kad D. Kleinas informaciją gaudavo iš vertingų šaltinių, todėl jį būtų galima pavadinti vertingiausiu Vokietijos rezidentu Lietuvoje. Dangstydamasis medžiokle, pasiskolinęs daktaro A. Hagentorno (pas jį D. Kleinas gyveno) „Fordą“, jis tyrinėjo kelius, tiltus, rinko topografines žinias. Jam ypač rūpėjo Kaišiadorių, Prienų ir Alytaus rajonai. Visas gautas žinias ir dokumentus D. Kleinas laikė Vokietijos atstovybėje ir kas savaitę su diplomatiniu kurjeriu siuntė į Vokietiją. Lietuvos žvalgybininkų nuomone, „kiekvienas vokietis laiko

savo pareiga pranešti tai, kas, jo nuomone, gali būti naudinga vokiečių vadovybei, tai esantis valstybinėse įstaigose vokiškas gaivalas, susiduriąs su įvairiomis gyvenimo sritimis, teikia nemažai vokiečiams apie Lietuvą reikalingų žinių. Todėl galima beveik pasakyti, kad kiekvienas susipratęs vokietis yra slaptas agentas“.

Įtariamo šnipinėjimu vokiečiams buhalterio Artūro Hiršo šeimos nuotrauka iš Bendrosios šnipinėjimo bylos Nr. 10 (1930–1933).

Svarbiausi D. Kleino informatoriai buvo keli: Hagentornas, Mejus, Ekertas, Robackis, Hikentalis, Litas, Vitė, Jeneris, Gesė ir Vagneris. Šis dešimtukas kpt. D. Kleinui teikė reikalingas žinias, kuriomis naudodamasis jis galėjo įvairiose Lietuvos valdžios sferose jaustis kaip žuvis vandenyje. Chirurgai Hagentornas ir Mejus išgaudavo žinių kalbėdamiesi su gydomais lietuvių valdininkais. Apie kariuomenę žinias teikė inžinierius Litas (apie aviaciją), Aukštųjų karininkų kursų lektorius Hikentalis, Karo muziejaus dailininkas vyr. leitenantas Jeneris. Įtariami buvo Karo mokyklos dėstytojas mjr. Austas ir mjr. Kathė (pastarasis buvo įtariamas ir kaip anglų agentas). D. Kleino informatorius kapitonas Vitė netgi dirbo firmoje „Progres“, kuri tiekė Lietuvos kariuomenei ginklus. Tad galimybių gauti informacijos apie Lietuvos kariuomenę turėta labai daug. D. Kleino kurjeriu į Vokietiją važinėjo prekybininkas Gesė, o į Latviją – Robackis. Vokiečių agentūra dirbo netgi Lietuvos politinėje policijoje, kur rinko kontržvalgybinę informaciją. 1929 m. pastebėta, kad Kriminalinės policijos mašininkė Vainšnederaitė lankosi Vokietijos atstovybėje, kurios darbuotojas Forneris (sovietinės žvalgybos žiniomis, jis vadovavo vokiečių žvalgybai Lietuvoje) turėjo rinkti kontržvalgybinę informaciją. Tačiau pusiau oficialūs kontaktai nebuvo tokie vertingi, kaip slaptosios agentūros veikla. Štai D. Kleino agentas Vagneris (tikroji pavardė – Breitgamas) dirbo Politinės policijos slaptuoju agentu ir teikdamas žinias vokiečiams dar spėjo prisidėti prie lenkų šnipo Galino demaskavimo.

D. Kleino sfera buvo išimtinai karinė žvalgyba, o „Litauische Rundschau“ redaktorius Šamie vykdė ekonominę ir politinę žvalgybą. Tokios veiklos prie-

danga buvo minėtas laikraštis, kurį pasiūlė leisti „ekonominio Vokietijos ir Lietuvos suartėjimo“ dėlei. Šis laikraštis pasirodė 1924 m. vasarą, o redaktoriumi buvo paskirtas buvęs Karaliaučiaus žvalgybos punkto darbuotojas Šamie. Žvalgybinės veiklos priedangai Šamie sukūrė kooperatyvą „Centras“, vokiečių smulkaus kredito banką, vokiečių sandėlį. Jo iniciatyva Kaune pastatyta vokiečių gimnazija ir įkurta sporto draugija. Šamie informatoriais buvo Blumentalis, Brederikas (*Brederiks*) (anksčiau išsiųstas iš Latvijos) ir firmos „Meichoffer“ tarnautojas Beras. Bet, S. Raštikio skyriaus darbuotojų nuomone, „ypatingai vaisinga Šamie veikla buvo, kai Kaune gyveno galiciečiai Kupčenka ir Bondarevskis, kurie mokėjo sumaniai išnaudoti buvusį Šaulių sąjungos viršininką mjr. P. Klimaitį, kuriam net pastatė namus Žaliajame kalne“[396]. Vėliau ukrainus Kupčenką ir Bondarevskį pakeitė baltarusiai Kapustiakas ir Vorona, kurie toliau dirbo vokiečių naudai. Lietuvos II skyriaus turima informacija rodė, kad vokiečių žvalgyba Lietuvoje 1929 m. veikė labai intensyviai ir jos veiklai pritarė tokie žymūs vokiečių turtuoliai kaip Tilmansas, Ropas, Totlebenas ir kiti. Netgi olandų konsulas Šimm fon der Lufas (Loef) ir šveicarų konsulo sekretorius Pejeris (Peyer), palaikę ryšius su lietuvių kariuomenės karininkais plk. Lavrentjevu, Uspenskiu ir Reingardu, buvo įtariami veikimu vokiečių žvalgybos naudai. Tai kėlė didelį Lietuvos žvalgybininkų susirūpinimą. D. Kleinas kelis kartus buvo išsiųstas iš Lietuvos, bet vis grįždavo ir veikė Vokietijos ambasados priedangoje[397]. Todėl Lietuvos kariuomenės II skyriaus viršininkams mjr. S. Raštikiui, plk. J. Lanskoronskiui ir plk. K. Dulksniui teko dėti nemažai pastangų, kad šio abvero rezidento nepasiektų informacija apie Lietuvos kariuomenę. Tik 1935 m., sulaikius agentą, kuris prisipažino gavęs užduotį iš D. Kleino, ilgametis vokiečių žvalgybos rezidentas buvo galutinai atšauktas iš Lietuvos. Lietuvių ir vokiečių karo žvalgybų bendradarbiavimas nuo trečiojo dešimtmečio pradžios visiškai nutrūko.

Kasdienis žvalgybos darbas. II skyrius rūpinosi ne vien šnipų gaudymu. Pagrindinė jo užduotis ir toliau buvo informacijos kaupimas ir analizė. Buvo svarbu ne tiek demaskuoti susektą kitos valstybės šnipą, kiek viską žinoti apie jį. Tada tereikėjo reguliuoti atitinkamos informacijos patekimą į tokio šnipo rankas. II skyrius nebuvo visiškai autonominė, absoliučiai uždara organizacija. Iš jo buvo teikiama atrinkta informacija Lietuvoje esantiems kitų valstybių karo atstovams, o iki 1926 m. ypač glaudžiai buvo bendradarbiaujama su Vokietijos abveru (kol tas bendradarbiavimas nekenkė Lietuvos interesams).

Bendras II skyriaus darbas buvo gana proziškas. Be periodinių ataskaitų, kaip ir anksčiau, buvo atsakinėjama į Generalinio štabo valdybos viršininko paklausimus. Antai suaktyvėjus Lenkijos antilietuviškoms užsienio politikos akcijoms, 1929 m. rugpjūčio 3 d. buvo pasiteirauta, „ar nėra žinių, kad lenkai savo kariuomenės dalių pergrupavimą vykdo tikslu pradėti kokią nors akciją prieš mus: ar nebando lenkų lėktuvai skraidyti šiapus administracinės linijos, jei skraido, tai kokiomis kryptimis <...>“[398]. II skyriaus viršininkas, smulkiai išdėstydamas lenkų kariuomenės pergrupavimą, Lietuvos oro erdvės pažeidimo faktus, konstatavo, kad „<...> kokių nors lenkų pasirengimų prieš Lietuvą tuo tarpu nepastebėta“[399]. Visa ši informacija buvo gaunama per pasienyje išdėstytus Alytaus, Vievio ir kt. žvalgų punktus. Punktams buvo pavesta pasienio ruožo agentūrinė žvalgyba. Generalinio štabo II skyriaus centras vadovavo karinei žvalgybai, duodavo užduotis žvalgų punktams, analizuodavo ir apibendrindavo visą informaciją. Be žvalgų punktų agentūros, turėta agentų, kurie vykdė žvalgybą būdami tiesiogiai pavaldūs II skyriaus vadovams. Šie agentai buvo įsikūrę toli nuo Lietuvos sienų, kitų valstybių sostinėse arba prie pagrindinių komunikacijų. Slaptasis agentas Oldenburgas pasiųstas į Vilnių kaip rezidentas ir iki suėmimo dvejus metus (apie 1930–1933 m.) teikė informaciją. Lenkų kariuomenės karininkas Zverevas ypač ilgai dirbo lietuvių žvalgybai. Jis buvo išaiškintas, suimtas ir tik 1939 m. išsivadavo iš Vilniaus kalėjimo. Žvalgybos vadovas S. Raštikis iš agento Asto 1927 m. ir vėliau gaudavo žinių apie karinius tiekimus Lenkijos ginkluotosioms pajėgoms. Astas, veikdamas Dancigo (Gdansko) uoste, teikė vertingą informaciją, kuri padėdavo nustatyti Lenkijos kariuomenės ginkluotės pakitimus. Antai 1927 m. kovo 4 d. Astas pranešė, kad vasario mėn. per Dancigo uostą Lenkija gavo 91,14 t nitroceliuliozės, 40,32 t piroksilino, 78 propelerius, 16 šarvuočių, 70 aviavariklių, 45 išmontuotus lėktuvus[400] (beje, ši informacija buvo patekusi ir į GPU agento atsargos generolo K. Kleščinskio rankas). Dar du II skyriaus agentai – baltarusis Dobrovolskis ir V. Druskis – buvo priversti pasitraukti į Lietuvą[401].

Agentų turėjo susirasti ir Lietuvos karo atstovai. S. Raštikio nuomone, „karo atstovų išlaikymas užsienyje gan brangiai kaštuoja, tačiau karo atstovas yra labai reikalingas ir naudingas nepriklausomai valstybei“. Trečiąjį dešimtmetį ypač daug žvalgyboje pasidarbavo Lietuvos karo atstovai Rygoje, Berlyne ir Maskvoje. Galima sakyti, kad tai buvo Lietuvos karinės žvalgybos užsienio centrai. Ypač daug nuveikė karo atstovai Latvijoje, Estijoje ir Suomijoje. Tai plk. ltn. Murnikas (iki 1925 m.), plk. B. Giedraitis ir plk. Jakutis. Berlyne sėkmingai dirbo bu-

vęs Informacijų skyriaus vadovas plk. K. Škirpa, kurį S. Raštikis laikė „geriausiu ir stipriausiu Lietuvos karo atstovu“[402]. Maskvoje dirbo K. Svilas (1920–1922 m.), mjr. Krikščiūnas, plk. K. Skučas, plk. S. Zaskevičius.

Visi šie karo atstovai Informacijų skyriui teikė daugiausia informacijos iš kitų valstybių. Jie padėdavo surasti reikšmingos karinės spaudos ir literatūros, kuri taip pat visą laiką buvo nepakeičiamas informacijos šaltinis. Toks karo atstovų veikimas nesilokalizavo vienoje valstybėje. Per karo atstovą Rygoje plk. B. Giedraitį buvo gaunami agento P. Karpovo pranešimai apie vokiečių žvalgybą Lietuvoje ir apie lenkų kariuomenę. Iš Vokietijos buvo gaunama informacija apie Lenkiją ir SSRS, iš Maskvos – apie Lenkiją. Žinoma, tokiai agentūrinei žvalgybai reikėjo didelių išlaidų. Minėtas agentas P. Karpovas buvo gerai apmokamas, bet irgi reikalaudavo didinti atlyginimą. „Siųsdamas man žinias apie aviacijos pulką Lydoje, – rašė plk. B. Giedraitis, – nurodo, kad žinios išgautos ne platonišku būdu, bet jų išgavimas susijęs su išlaidomis, todėl prašo manęs iškelti jo atlyginimo padidinimo klausimą <...> “. Lietuvos karinė žvalgyba niekada neturėjo per daug pinigų, todėl B. Giedraitis pasiūlė padidinti P. Karpovui atlyginimą iki 50 dolerių (500 litų) per mėnesį arba visai nedidinti motyvuojant tuo, kad šiais metais Lietuvoje... nederlius ir išlaidos apkarpytos. Karo atstovai turėjo galimybę gauti patikimą informaciją ir neišleisdami daug pinigų. Kadangi karo atstovai sudarė atskirą korporaciją, visų diplomatinių misijų šefai juos laikė savo artimiausiais bendradarbiais (dažniausiai prilygindavo atstovybės patarėjams) ir aprūpindavo tarnybai ir darbui reikalingomis žiniomis. Todėl vien bendradarbiaudami tarpusavyje karo atstovai gaudavo daug informacijos. Be to, ne visa karinė informacija buvo slepiama. Pvz., Vengrijos karo atstovą domino mirties bausmės taikymas už karinius nusikaltimus, o lietuvių karo atstovai domėjosi kitų šalių kariniais statutais.

Tam tikrą informaciją karo atstovai Lietuvoje perduodavo ir savo iniciatyva. Net SSRS karo atstovas Kurdiumovas Lietuvos II skyriui 1929 m. pranešė apie Lenkijos karinius pasirengimus prieš Lietuvą. Jo informacijos II skyriuje buvo įvertintos kaip išpūstos, kuriose yra tik dalis tiesos[403]. Net privatūs žvalgybos atstovų pokalbiai buvo vertinami per padidinamąjį stiklą. Kai privačiame Lenkijos karo atstovo S. Karos ir Lietuvos karo atašė B. Giedraičio pokalbyje, 1929 m. spalį pastarasis „apsvaigęs nuo alkoholio“ pasakė Lenkijos atašė: „Nusiramink ir nesiųsk daugiau moterų į Kauną“, buvo padarytos išvados apie Rygoje dirbusios agentės išsikonspiravimą[404].

Neoficialios veiklos – agentūrinės žvalgybos – vis vien nebuvo atsisakoma net tada, kai kuriam nors karo atstovui tekdavo palikti akreditacijos valstybę dėl kokios nors žlugusios šnipinėjimo sferos. Taip Rygoje atsitiko SSRS karo atstovui Sudakovui, kurį S. Raštikis apibūdino kaip „politinį komisarą". „Savo elgesiu, būdu, išsilavinimu, pažiūromis ir pasiruošimu, – rašė S. Raštikis, – jis buvo pirmiausia politinis komisaras, bet ne karininkas"[405]. Sudakovas įsipainiojo į Bindžes (Birža) bylą (buvo suimtas pasiuntinybės darbuotojas Langego, sovietų agentė ir du latvių karininkai) ir turėjo palikti Latviją[406]. Tačiau iš Latvijos Sudakovas atsidūrė Estijoje, o paskui ir Lietuvoje. Čia vėl turėjo tęsti žvalgybinį darbą, bet tai daryti apsunkino Latvijoje nuskambėjęs skandalas. Netrukus Lietuvoje jį pakeitė N. Semionovas (1933 m. buvo išsiųstas į Lenkiją), vėliau karo atstovo Paryžiuje padėjėjas – Tiagunovas. Pastarasis Lietuvoje ne tik rinko politinę ir karinę informaciją apie Lietuvą, bet ir turėjo agentūrą, veikusią prieš Lenkiją. Lietuvos II skyriui tai buvo žinoma ir nuo 1935 m. sovietų rezidentui Lappo buvo teikiama dezinformacija apie Lietuvos kariuomenę.

Dvigubi žaidimai. Dezinformaciją perdavinėjo Vievio žvalgybos punkto viršininkas V. Adomavičius su pplk. J. Matusaičio sankcija. Vyr. ltn. V. Adomavičius vėliau prisiminimuose rašė: „<...> Aiškinausi kuo domisi. Kai Lappo davė antrą lapą-klausimyną, tai aš jį Matusaičiui perdaviau. Mane ir Matusaitį iškvietė Dulksnys ir dalyvaujant Kirliui išėmė dokumentus iš seifo ir sulyginę šį dokumentą padarė išvadą, kad Lappo renka žinias sovietų karo atstovui Tiagunovui"[407]. K. Dulksnio pasiūlymu, V. Adomavičius turėjo padaryti taip, kad Lappo paimtų žinias apie Lietuvos kariuomenę. Vis dėlto suimti sovietinio rezidento nepavyko. Jis nesusidomėjo žiniomis apie Lietuvos kariuomenę. Jo užduotis buvo rinkti žvalgybinę informaciją apie Lenkijos kariuomenę. Kai Lappo persikėlė į Rygą, jo sekti į latvijos sostinę buvo išvykęs VSD Ypatingojo skyriaus sekimo dalies vedėjas V. Ežerskis. Galima spėti, kad bendradarbiaujant su latvių kontržvalgyba sovietinis rezidentas Rygoje buvo suimtas. Lappo teisme dalyvavo ir P. Kirlys, specialiai atvykęs į Latviją.

Šiek tiek anksčiau, 1931 m. rugpjūčio mėn., II skyriui dirbęs vicekonsulas Daugpilyje kpt. V. Steponaitis pradėjo „dvigubą žaidimą" su sovietine žvalgyba. Jis susitiko su sovietiniu konsulu Daugpilyje ir prisipažino, kad yra II skyriaus darbuotojas ir veikia prieš Lenkijos žvalgybą. Kaip žvalgybininkas teigė esąs nepatenkintas, kad jo pranešimai nesulaukia jokio atgarsio. Vėlesnių susitikimų metu jis sutiko teikti politinę informaciją, bet 1931 m. spalio mėn. buvo išsiųstas į Rygą su lietuvių žvalgybos užduotimi. 1932 m. pabaigoje Rygoje sovietinė

žvalgyba organizavo su juo susitikimą. Kpt. V. Steponaičiui buvo pabrėžta, kad ryšiai su juo bus palaikomi siekiant išaiškinti lenkų žvalgybos veiklą prieš Lietuvą ir Sovietų Sąjungą. Taip jis tapo agentu Litovec (A. A-100)[408], kurį įtraukė į nelegalios sovietinės rezidentūros Baltijos šalyse „Mond" tinklą. Kai 1932 m. šio tinklo agentas A. A-3 pranešė, kad kpt. Steponaitis skiriamas kontržvalgybos vadovu, sovietinės žvalgybos darbuotojas iš Daugpilio atvyko į Kauną. Išsiaiškinus, kad Steponaitis skiriamas Kriminalinės policijos kontržvalgybos vadovu, buvo perduoti 50 dolerių. Bet vėliau jokių konkrečių žinių sovietinei žvalgybai kpt. Steponaitis neteikė. Tik 1935 m. rugsėjo mėn. išsiaiškinus, kad apie jo ryšius su sovietine žvalgyba žinojo Lietuvos generalinio štabo II skyrius, su juo ryšiai buvo nutraukti.

Buvo ir kitas, saugesnis būdas panaudoti profesionalius žvalgybininkus, neįpainiojant karo atstovų. Pvz., 1927 m. Lenkija Rygoje turėjo net tris neoficialius žvalgybininkus[409], o prireikus iš Lenkijos galėjo atvykti kiti žvalgybininkai, prisidengę kokiu nors nekaltu užsiėmimu (prekyba...). Iš viso Lenkija turėjo tuo laikotarpiu 66 įvairiu metu veikusias rezidentūras SSRS ir 58 – kitose šalyse. Tai tiko ir Lietuvai, bet dėl nedidelių resursų patys Lietuvos informacijų skyriaus karininkai dažnai neoficialiai lankydavosi kaimyninėse valstybėse (išskyrus Lenkiją iki 1938 m.) ir ieškodavo naujų kontaktų. Informacijų skyriaus viršininkas turėjo galimybių plėsti ir asmeninius ryšius su draugiškų valstybių žvalgybos karininkais. Dėl politinių motyvų Lietuvos atstovai nesistengė dalyvauti bendruose Suomijos, Latvijos ir Estijos žvalgybų skyrių viršininkų konferencijose (tokia konferencija 1927 m. vyko Taline, 1928 m. Helsinkyje, 1929 m. Rygoje)[410], todėl pirmiausia mezgė asmeninius santykius. Pirmiausia tokie santykiai klostėsi su Latvijos ir Estijos analogiškų tarnybų darbuotojais (vadovaujant S. Raštikiui – su Latvijos informacijų skyriaus viršininkais plk. ltn. Aleksandru Vinteru (*Vinters*) ir plk. ltn. G. Kikuliu (*Kikuls*), su Estijos karo atstovu Lietuvoje plk. Mazingu (*Maazing*), vėliau tapusiu Estijos generalinio štabo II skyriaus viršininku). Visa tai neliko nepastebėta Lenkijos karo žvalgybos. Naujasis latvių karo žvalgybos viršininkas plk. ltn. G. Kikulas neinformavo lenkų žvalgybos apie 1929 m. rugsėjo 7 d. Rygoje vykusį slaptą Latvijos, Estijos ir Suomijos žvalgybos skyrių atstovų susitikimą. Tuomet iš Suomijos buvo atvykęs Valenijus (*Walenius*), Relanderis ir Malmbergas (oficiali jų lankymosi versija – paminklo prie Rygos karo metu žuvusiems suomiams atidengimas), iš Estijos – Laurizas. Po kelių dienų su neoficialiu vizitu į Rygą atvyko ir lietuvių žvalgybos karininkas P. Kirlys. Kokių padarinių turėjo tokie vizitai, sužinota vėliau. Pavyz-

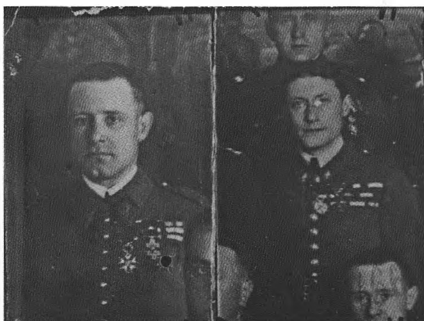
džiui, latvių kontržvalgybai atskleidus lietuvių agentės (slapyvardis nežinomas) „dvigubą žaidimą“ (ilgai bendravo su lenkų karo žvalgybos karininkais mjr. F. Tomčuku (*Franciszek Tomczuk*), vėliau – su kpt. S. Paprochimu (*Stanislaw Paprochim*), apie tai lenkams nebuvo pranešta[411]. Tuo metu su latvių karo žvalgyba lietuviai pradėjo keistis kontržvalgybine informacija. Su Estijos karo žvalgyba Lietuvos kariuomenės II skyrius informacijos mainų ryšius užmezgė 1928 m. Iš plk. Mazingo 1930 m. P. Kirlys gavo ir Estijos generalinio štabo parengtą slaptą knygą apie SSRS. Estijos žvalgybą prieš Sovietų Sąjungą lietuviai įvertino kaip ypač gerai organizuotą[412]. Iš kitos pusės Latvija tęsė gana reguliarius kontaktus su Lenkijos žvalgyba. Latvijos kariuomenės štabo informacinio skyriaus vadovas G. Ķikulis viešėjo Varšuvoje ir 1931 m., ir 1933 m., ir keletą kartų vėliau. Ir Lenkijos II skyriaus tuometinis viršininkas T. Pelčynskis (Pelczynski) viešėjo Rygoje 1933 metais. Toks Baltijos valstybių žvalgybų bendradarbiavimas truko iki 1940 m.

Lenkijos karinės žvalgybos II skyriaus gauta lietuvių karo lėktuvo nuotrauka. 1930 m.

Ne tik karo atstovai teikė informaciją Generalinio štabo II skyriui. Vertingų žinių atsiųsdavo ir Lietuvos diplomatai. 1929 m. jie padėjo nustatyti Lenkijos ir Rumunijos santykių reikšmę Lietuvai. S. Raštikis iš patikimų diplomatinių šaltinių gavo žinių apie lenkų ir rumunų kariškių derybas bei 1928 m. spalio 1 d. pasirašytą protokolą. Jame buvo nurodyta, kad „jeigu Lietuva ima kariauti Lenkijai neišprovokavus, Rumunijos vyriausybė sutinka, jeigu tai nuspręstų Lenkija, kad visa arba dalis Lietuvos teritorijos būtų Lenkijos aneksuota (str. 5)“[413]. Visa tai buvo taip pat svarbu, kaip ir gaunama informacija apie lenkų kariuomenės manevrus. Tik gretinant užsienio politikos žingsnius ir karinės vadovybės veiksmus, buvo galima realiai suvokti situaciją. Be to, diplomatai turėjo

daugiau galimybių negu karo atstovai ne tik išgauti dominančią informaciją, bet ir nupirkti slaptų dokumentų originalų. Čia svarbiausia – operatyvumas. Lietuvos žvalgybą dominantys dokumentai turėjo didesnę vertę, jei atsidurdavo ant Informacijų skyriaus viršininko stalo po kelių mėnesių. Kai 1929 m. gruodžio mėn. buvo gautos prancūzų politinės žvalgybos Berlyne „Memoire“ (pranešimo) ir Prancūzijos URM rašto „E.O.S.“ fotokopijos, nuo šių dokumentų parašymo dienos tebuvo praėję 5 mėnesiai. Šie dokumentai ir užsienio politikų buvo įvertinti „kaip labai svarbūs Lietuvai“[414]. Prancūzų atstovai buvo sekami dėl jų ypatingų karinių ir politinių ryšių su Lenkija. Saugumo valdininkai fiksuodavo ir oficialius, ir neoficialius kontaktus. Pavyzdžiui, 1932 m. spalio 3–6 d. sekdami iš Rygos atvykusius prancūzų karo atstovus užfiksavo jų susitikimus su karinės žvalgybos viršininku plk. J. Lanskoronskiu, „Lietuvos aido“ redaktoriumi Valentinu Gustainiu ir kt.[415]

1932 m. sekamas prancūzų karo atašė „Patašonas“.

Prancūzijos karo atstovų sekimo santrauka. 1932 m. spalio 3–6 d.

spalių 5 d. 9,45 val.iš atstovybės išėjo abu karo atstovai ir nuėjo į Komendantūrą.Po 1 val.išėję nuėjo į Prancūzų Konsulatą.Prabuvę 15 min.išėjo ir grįžo abu į Prancūzų atstovybę.

19 val. naujasis karo atstovas išėjo su nepažįstamu,rodos,atstovybės kurjeris,ir abu nuėjo į "Žaibo" spaustuvę.Cia paėmę kokias tai knygas išėjo ir grįžo namo - atstovybėn.

22,30 val. iš Prancūzų atstovybės išėjo Valentinas Gustainis,veterinarijos gydytojas Sokolskis Kostas ir nepažįstamas,kurio išaiškinti nepavyko.

Nauji vadai – seni tikslai. 1929 m. karinė žvalgyba penktą kartą per 10 metų keitė savo pavadinimą. Sudarius visų Generalinio štabo skyrių statutus, pakeistas ir Informacijų skyriaus pavadinimas. Dabar jis buvo pavadintas tiesiog II skyriumi. Šio skyriaus taikos meto veiklos statute numatytos konkrečios karinės žvalgybos viršininko pareigos, kurios atspindėjo skyriaus veiklos kryptis:

„1) Sekti ir studijuoti kitų valstybių ginkluotąsias jėgas, karo resursus, karo sumanymus, karo galimybes ir tarptautinius karo santykius;

2) Informuoti minėtais klausimais karo vadovybę;

3) Teikti reikalingų žinių kitiems Vyr. štabo skyriams, karo įstaigoms ir štabams;

4) Sekti užsienio spaudą;

5) Santykiauti su Lietuvai akredituotais kitų valstybių karo atstovais;

6) Santykiauti su Lietuvos karo atstovais užsieniuose;

7) Dešifruoti svetimų valstybių konfidentų darbuotę prieš Lietuvą (kontržvalgyba);

8) Ruošti žinių tarnybai reikalingą specialų personalą, statutų, vadovėlių ir instrukcijų projektus;

9) Rūpintis kriptografijos (šifravimo – *A. A.*) dalykais“[416].

Daugiausia neaiškumų kėlė Žinių tarnyba. Žinių karininkai turėjo kariuomenėje išaiškinti šnipinėjimo, išdavysčių, antivalstybinio veikimo atvejus, tokia savo veikla konkuruodami su Kriminalinės policijos I skyriumi. Šio skyriaus agentų veikla kariškiai buvo labai nepatenkinti, nes jie verbavo kareivius. „<...> Jokiu būdu nenorėčiau sutikti su tokia <...> karininkų veikimo kontrolės sistema, – piktinosi II apygardos viršininkas, – kuri yra tęsiama ir dabar. Ši sistema demoralizuojančiai veikia kariuomenę, ardo jos drausmę, skleidžia nepasitikėjimą vadais ir ardo karių tarpusavio santykius <...>“[417]. Buvo pareikalauta neverbuoti valdinių viršininkams sekti, viešai nesekti aukštesniųjų karininkų ir bausti karininkų autoritetą žeminančių melagingų žinių autorius. Po šio demaršo sekimas nenutrauktas, o 1929 m. rugsėjo 1 d. Kriminalinė policija žinias apie karininkus pradėjo siųsti ne tik vidaus reikalų ministrui, bet ir suinteresuotiems karinių dalinių vadams bei karo apygardų viršininkams. Tokia padėtis gal kiek ir provokavo vėliau, 1934 m., subrendusį kariškių pasipriešinimą prezidentui A. Smetonai. Todėl ir reikėjo stiprinti Karinę žinių tarnybą, kad būtų išvengta Kriminalinės policijos kišimosi. Bet tuo metu viskas išliko taip kaip buvo: Žinių tarnybos karininkų veikla buvo orientuota į kontržvalgybą, o

Kriminalinės policijos veikla tarp kariškių – į politinį sekimą, retsykiais demaskuojant vieną kitą šnipą.

1930 m. S. Raštikis paliko tarnybą II skyriuje ir išvyko į Vokietijos generalinio štabo akademiją, o II skyriaus viršininku tapo plk. ltn. P. Kirlys. Šis nepakeičiamas ilgametis visų karinės žvalgybos viršininkų pavaduotojas II skyriaus viršininku išbuvo tik kelis mėnesius, kol buvo paskirtas plk. J. Lanskoronskis.

Juozas Lanskoronskis gimė 1892 m. gruodžio 25 d. Biržų aps. N. Radviliškio vlsč. Žąsiškio viensėdyje. 1915 m. baigė Peterburgo Istorijos-Filosofijos institutą, 1916 m. – Pavlo I karo mokyklą. 1919–1920 m. kariavo su bolševikais, bermontininkais ir lenkais. Tarnavo Marijampolės batalione, vėliau – I pėstininkų divizijos štabo viršininku. 1922 m. baigė Vytauto Didžiojo karininkų kursus, 1923 m. – Prancūzijos Saint–Cyro karo mokyklą, 1929 m. – Belgijos generalinio štabo akademiją. Generalinio štabo pulkininkas nuo 1929 m. Tarnavo I ir II apygardų štabų viršininku, o 1930–1934 m. buvo II skyriaus viršininku. 1934–1937 m. – 6-ojo pėstininkų pulko vadas, Klaipėdos įgulos vadas. Nuo 1937 m. lapkričio 15 d. – karo atstovas Prancūzijoje.

Apie šio žvalgybos šefo veiklą žinoma mažiausiai. Jis daug laiko praleido Ženevoje, Tarptautinėje nusiginklavimo konferencijoje (1932 m. sausio 26 d. – liepos 30 d. ir 1933 m. vasario 21 d. – liepos 7 d.), todėl jį pavadavo plk. ltn. P. Kirlys. 1930–1933 m. buvo savotiškas atokvėpis prieš naują karinės žvalgybos suaktyvėjimą. Lietuvos generalinio štabo II skyrius tęsė jau nusistovėjusią ir statutu reglamentuotą savo veiklą. Buvo pastebėtas tik Anglijos ir Lenkijos žvalgybų suaktyvėjimas 1930 m. Tai priklausė nuo susiklosčiusių tarptautinių santykių. Anglijos žvalgyba mėgino per Lietuvą ir Lenkiją rinkti duomenis apie SSRS, o Lenkijos žvalgyba intensyviai rinko duomenis apie Lietuvos kelius, perkėlas ir kitus kariškiams svarbius objektus. Daugiau kaip trejus metus žvalgybai vadovavęs plk. J. Lanskoronskis buvo pakeistas plk. ltn. L. Gustaičiu (II skyriaus viršininko pareigas ėjo nuo 1934 m. balandžio 16 d. iki rugsėjo 7 d.).

Leonas Gustaitis gimė 1897 m. rugpjūčio 7 d. Marijampolės aps. Šilavoto vlsč. Jestraukių k. Baigė Veiverių mokytojų seminariją, Lietuvos karo mokyklos 2-ąją laidą, Aukštųjų karininkų kursų 6-ąją laidą, Italijos Generalinio štabo akademiją (Turine). 1932–1934 m. – Vyriausiojo štabo II skyriaus ypatingųjų reikalų karininkas. 1934 m. balandžio 16 d. – rugsėjo 7 d. – II skyriaus viršininkas. Generalinio štabo pulkininkas leitenantas. 1933–1935 m. – Karo mokyklos lektorius. 1935–

1940 m. vasario mėn. – 1-ojo pėstininkų pulko vadas, 1940 m. vasario–rugsėjo mėn. – I divizijos štabo viršininkas, 29-ojo teritorinio korpuso 179-osios šaulių divizijos štabo viršininkas

Vėliau II skyriaus viršininko pareigos buvo patikėtos mjr. K. Dulksniui (paskirtas 1934 m. rugpjūčio 22 d., II skyriaus viršininko pareigas perėmė rugsėjo 7 d.). Prasidėjo lemiamas ir paskutinis ikikarinės žvalgybos veiklos etapas, pasibaigęs tragiškų 1940-ųjų vasarą.

POLITINIO SEKIMO TIKSLAS – PAŽINTI NUOTAIKAS (1927–1933)

Per keturiolika metų Smetonos autoritarinis valdymas atlaikė virtinę teroro aktų ir bent aštuonis pučus, kurių rengėjai buvo suimti ir stojo prieš teismą. Vėliau VSD direktorius Augustinas Povilaitis slaptame memorandume apibūdino kaip nuolatinę baimės būseną: „Politinių grupių kovos sudaro beveik nuolatos besitęsiančią tokią valstybės viduje atmosferą, kad atitinkami valstybės organai, dažniausiai krašto apsaugos ir vidaus reikalų ministerijos, yra nuolatinėj baimėj sulaukti sukilimų. Ši sukilimų baimė mūsų valstybiniame gyvenime yra virtusi nuolatine“. Tokios grėsmės akivaizdoje turėjo nepriekaištingai dirbti šalies saugumo struktūros. Todėl 1928 m. kovo 13 d. Vidaus reikalų ministras patvirtintame Kriminalinės policijos statute buvo įvardintas toks pagrindinis tikslas: „vadovaujantis Vidaus Reikalų Ministerio nurodymais ir įsakymais, kovoti su priešvalstybinėmis organizacijomis bei asmenimis, sekant jų veikimą nuo pat jo pradžios ir užkertant valstybei pavojingam darbui kelią įstatymų leistomis ar numatytomis teisėmis bei priemonėmis <...>“.

Sekti ir stebėti. Šį darbą nuo tol turėjo vykdyti Kriminalinės policijos I skyrius (buvęs „A“ skyrius). Kriminalinės policijos valdybos direktoriui buvo pavaldūs Operatyvinės žinių ir Išviršinio tėmijimo (išorinio sekimo) sekcijų vedėjai, rajonų viršininkai ir I bei II (kovojo su kriminaliniais nusikaltimais) skyrių viršininkai. I skyriaus viršininkui buvo pavaldūs tik Kauno politinio rajono viršininkas, agentūros vedėjas, Tardymo ir spaudos sekcijų vedėjai. Jis turėjo prižiūrėti visą politinio sekimo darbą (ypač Kaune) ir stengtis „įsigyti slaptų sandarbininkų svarbiausiuose priešvalstybinių gaivalų centruose“. Šį darbą, I skyriaus viršininko orientuojamas, turėjo dirbti agentūros vedėjas.

Agentūrą numatyta turėti (ir turėta!) „visuose priešvalstybinių organizacijų centruose, iš kur šnipai ar šiaip priešvalstybiniai gaivalai gauna nurodymų ir uždavinių". Visų šešių (VII rajonas išimtinai kriminalinis) rajonų viršininkai turėjo svarbesnę agentūrą perduoti agentūros vedėjui, nes tokia agentų atranka ir centralizacija leisdavo juos kuo efektyviau panaudoti. Kriminalinės policijos valdybos direktoriaus asmeninis sekretorius dirbo ne mažiau svarbų darbą. Jis ne tik prižiūrėdavo visiškai slaptą korespondenciją, šifruodavo ir iššifruodavo direktoriaus vardu gaunamas ir siunčiamas telefonogramas, bet ir duodavo pinigų sekimui. Tikslių duomenų neišliko, kiek kriminalinės policijos agentų tuo laikotarpiu buvo užverbuota, tačiau beveik visada agentų buvo daugiau negu pusė tūkstančio.

Kita informacija buvo gaunama tardymo metu (Tardymo sekcijoje) ir iš spaudos (Spaudos sekcijoje). Spaudos sekcija turėjo sekti vidaus ir užsienio spaudą, daryti reikalingus vertimus, rengti Kriminalinės policijos valdybos direktoriui ir skyrių viršininkams spaudos dienynus ir mėnesio spaudos apžvalgas, kuriose turėjo „informuoti apie turinį tų straipsnių, kurie nurodo ką nors apie sekamųjų viduj ir į jas panašių užsieniuose organizacijų gyvenimą, kriminalinius nusižengimus arba apie Kriminalinės policijos darbą". Tokia pradinė analizė buvo būtina, norint susigaudyti painiose sekamų organizacijų vidinio gyvenimo peripetijose.

Visa I skyriaus agentūros iš Tardymo ir Spaudos sekcijų gauta informacija patekdavo Operatyvinės žinių sekcijos vedėjui, kuris sudarinėjo „komunistų, lenkų įvairių šnipų, socialistų revoliucionierių, rusų monarchistų, nusikaltusių valdininkų ir kitų priešvalstybinių žmonių biografijų lapus", taip pat „vedė atstovybių, atskirų įstaigų ir didesnių įmonių atskiras bylas, į kurias dedami visi gauti pranešimai bei agentūrinės žinios apie tų įstaigų ar įmonių tarnautojus". Įtariamųjų antivalstybine veikla biografijos lapų ir registracijos kortelių kartotekoje („registracijos biuras") buvo keli tūkstančiai. Pavyzdžiui, buvo sekamas Konstantinas Platen-Zyberk „Grafas" (g. 1886), siekiant kažkokios papildomos informacijos[418]. Be to, Kriminalinės policijos valdybos direktoriaus įsakymu vedamos legalių organizacijų bylos, renkamos žinios apie I skyriaus viršininko nurodytų politinių grupių gautų balsų skaičius ir išrinktus atstovus savivaldybių rinkimuose. Norint turėti išsamų politinio gyvenimo vaizdą, buvo daromos ir nelegalių, ir legalių organizacijų schemos, o vyriausybei informuoti rengiamos „dienos žinios" bei Lietuvos vidaus politinio gyvenimo mėnesio apžvalgos.

Temijimas pradetas 9 val. 14 d. -II-30 m.
— " — baigtas 17 val. 30 ~~min~~ Kaunas.

9

Pareiškimas

~~Bajoras~~ „Grafas" gyv. Mickevičiaus g-ve. № 6

Temijamasis išejo iš namu 12 val. 10 min. ir nuejo Kestucio g-ve. sustiko su nepažistamu pasisveikino ir pakalbejo 2 min ir atsiskire nuejo i Daukanto g-ve. ten vel susitiko nepažistama pakalbejo 3 min ir atsiskire, ir nuejo į Laisves aleja. Ten susitiko vel nepažistamo pasisveikino ir pasiskire, ir nuejo į 16 vasario g-ve. ir užejo į viešbuti „Nobles" № 6, kur prabuves 4 min išejo, ir nuejo į ~~Daukanto~~ Duonelaičiaus g-ve. № 46. ten prabuvo iki 14 val 30 min ~~ir~~ išejo ir nuejo į Laisves al. ten užejo į krautuve Dušnickio prabuves 7 min išejo ir užejo į krautuvi Kušinskio prabuves 5 min išejo ir nuejo Militaino krautuven. kampas Mickevičiaus ir Laisves alejas № 26 prabuvis 4 min išejo ir nuejo

į namus Mickevičiaus g-ve. № 6 buvo 15 val. ir daugiau nebuvo pastebetas išeinant. ~~ir~~ 17 val 30 min sulig paredimu P. Drebulio — buvo nuimtas temijimo postas ir pasiusta i Valstibes teatro apsaugon atsiustant Respublikos Prezidentui.

Pietus: Vežys nuo 11 val. iki 15 val.
Sedelskis nuo 16 val. iki 20 val.

Agentai; Sedelskis,

Konstantino Platen-Zyberk „Grafo" sekimo ataskaita 1930 m. vasario 14–18 d.

Išviršinio tėmijimo (sekimo) sekcija turėjo ne tik sekti (skyrių, rajonų viršininkų, agentūros vedėjų reikalavimu), bet ir organizuoti „direktoriaus nurodytų žmonių apsaugą“. Pirmiausia tai buvo liudytojų ir Kriminalinės policijos kurjerių bei valstybės vadovų apsauga. Tuometinėje sąmokslų ir pasikėsinimų pavojaus atmosferoje su valstybės vadovų tinkamu informavimu ir apsauga buvo tiesiogiai susijusi slaptosios tarnybos darbo kasdienybė.

Palyginti su 1927 m., rajonų skaičius nepasikeitė. Kiekvienam rajonui tekdavo po 3–5 apskritis. Rajonų viršininkai vadovavo agentams, kvosdavo sulaikytuosius ir apie juos pranešdavo direktoriui ir teismo įstaigoms. Taip pat neperiodiniais pranešimais informuodavo „apie visų politinių organizacijų bei grupių darbus“. Iš rajonų viršininkų informaciją apie politinę padėtį gaudavo ir apskričių viršininkai bei karo komendantai.

Kriminalinės policijos valdininkų hierarchijoje žemiausiai buvo punktų vedėjai, kurie daugiausia dirbo *juodą* darbą: verbuodavo „sandarbininkus“ (agentus), informuodavo rajono viršininką apie politinę padėtį, gyventojų nuotaikas ir kt. Be to, punktų vedėjai turėjo dalyvauti visuose politinio pobūdžio susirinkimuose (vedėjas turėjo būti informuotas apie viską). Tokie kriminalinės policijos įgaliojimai turėjo įtakos aktyviausių piliečių nusiteikimui dalyvauti politinėje veikloje. Jau po kelių metų Lietuvos visuomenė buvo atribota nuo realios įtakos šalies politikoje, demokratiniai valstybės valdymo principai buvo atmesti. Lenkijos karinės žvalgybos agentas taip analizavo Lietuvos vidaus politinę padėtį: „Dabartinio režimo pastangos nuslopinti visuomenėje bet kokį domėjimąsi politika jau davė visiškai realių rezultatų ir dauguma tų Lietuvos gyventojų, kurie laikomi mąstančiais, nusimanančiais politikoje, skaitančiais laikraščius ir retsykiais sau keliančiais kokius nors visuomeninius ar net politinius klausimus, pavirto į apatiškus, politiniams įvykiams kurčius, visiškai vienos idėjos persmelktus žmones: reikia tikėtis iš vadovybės, kuri atseit viską padarys“[419].

I. Musteikio patvirtintą Kriminalinės policijos statutą paskelbė Kriminalinės policijos valdybos direktoriaus poste J. Budrį pakeitęs naujasis vadovas, patirties kriminalinės policijos darbe neturėjęs Aleksandras Survila (1928 m. sausio mėn.). Kodėl buvo būtent toks pasirinkimas, galima spėlioti, bet gali būti, jog J. Budrio iki galo nesuvaldyta plečkaitininkų situacija ir nulėmė paskyrimą žmogaus iš ministerijos „biurokratinių gelmių“.

Aleksandras Survila (1896–1958) gimė Švenčionių aps. Višnevos k. 1923 metais A. Survila pradėjo vadovo karjerą Lietuvos saugumo tarnyboje – dirbo Generalinio štabo Žvalgybos skyriuje kanceliarijos viršininku. 1923 m. buvo paskirtas Lietuvos kontržvalgybos – VRM Kriminalinio skyriaus „B" – viršininko pavaduotoju. 1927 m. gegužės – lapkričio mėn. vadovavo VRM Kriminalinės policijos skyriui „A". 1928 m. sausio 1 d. – 1929 m. lapkričio 1 d. – Kriminalinės policijos valdybos direktorius. Vėliau – VRM Bendrųjų reikalų, administracijos departamento direktorius. 1944 m. pasitraukė iš Lietuvos. Gyveno JAV. 1928 m. apdovanotas Gedimino 3-iojo laipsnio ordinu.

Jis ir 1930–1931 m. šį postą užėmęs S. Rusteika kartu su I (politinio) skyriaus (vėliau valstybės saugumo policija) viršininkais J. Statkum (Stacevičium) ir A. Povilaičiu buvo pagrindiniai politinio sekimo ir kontržvalgybos (Kriminalinės policijos struktūroje) organizatoriai 1928–1933 metais.

1928 m. gruodžio 18 d. patvirtintos naujos „Politinių nusikaltėlių sekimo taisyklės" (pirmąsias 1924 m. birželio 12 d. sudarė A. Račys[420]). Politiniam sekimui iškelti du pagrindiniai uždaviniai:

„1) Kad valstybės valdžia būtų tiksliau informuojama „apie politinę padėtį valstybėje, reikalinga, kad politinio sekimo organai žinotų ne tik nelegalių partijų veikimą, bet taipogi šiems organams turi būti gerai žinomas veikimas ir visų kitų partijų.

2) <...> Vyriausybė stengiasi pirmon eilėn patenkinti gyventojų daugumos interesus. Šiam tikslui vyriausybė turi būti gerai informuota apie šios daugumos gyvenamąją būklę, jos pageidavimus vyriausybei, turi žinoti, kaip pergyvenami įvairūs politiniai momentai (pvz.: Seimo paleidimas, Konstitucijos paskelbimas, Vilniaus klausimas Tautų Sąjungoje ir t. t.)"[421].

Taigi iškeltas politinio sekimo tikslas – išsamios žinios apie visą šalies vidaus gyvenimą, kaip dauguma gyventojų reaguoja į vyriausybės politinius žingsnius. Sociologinės apklausos dar neegzistavo, todėl politinio sekimo agentai galėjo ir šiekt tiek pakoreguoti informaciją apie gyventojų nuotaikas. Numatyti šeši politinio sekimo metodai ir informacijos gavimo būdai: „Partinė (svarbiausioji) agentūra, kai slaptais bendradarbiais tampa labiau aktyvūs partijos nariai; Išorinis sekimas, kai papildomos partinės agentūros teikiamos žinios nustatant partijos veikėjų ryšius su kitais asmenimis; Pagalbinės agentūros (informatorių) pranešimai, kurie gaunami iš eilinių narių arba iš nepartinių asmenų, kurie turi ryšių su partiniais; Slapti tarnybiniai pranešimai, kurie gaunami iš įstaigų

ar asmenų, bet viešai neskelbiami; Slapti pranešimai, gauti iš įvairių asmenų; Legalios ir nelegalios spaudos sekimas“.

Politinio sekimo agentūra. Viso politinio sekimo darbo pagrindas buvo „partinė agentūra“, o visais kitais būdais gaunama informacija buvo naudinga tik tiek, kiek papildydavo „partinės agentūros“ pranešimus. Su šia agentūra slapti pasimatymai turėjo vykti tik konspiraciniuose butuose ir tik didesniuose miestuose. Bet kai prireikdavo antivalstybinę organizaciją likviduoti, iškildavo daug problemų. Suimtą slaptąjį agentą reikėdavo traukti teismo atsakomybėn, nes paliktas laisvėje (jei likviduotoje organizacijoje veikė aktyviai) bus įtartas ir demaskuotas. Šį klausimą sprendė dar 1921 m. vykę žvalgų punktų ir dalių viršininkų suvažiavimai, bet tada gero sprendimo nerasta. 1928 m. pasiūlyta veikti taip: padaromos kokios 25 (ar kitas skaičius) kratos, kurių rezultatais remiantis suimama 15 asmenų, o 10 paliekama laisvėje. Tarp pastarųjų turėjo būti ir slaptasis agentas[422].

Politinio sekimo valdininkams nuolat primenama agentūros svarba. „Viso mūsų žinojimo, kriminalinės policijos kompetencijos ribose, pagrindu yra plati, tobula ir tiksli agentūra“[423], – rašė laikinasis direktorius J. Navakas. Siekiant kuo tikslesnės informacijos, 1931 m. numatyta, kad I skyriaus viršininkas turės kontroliuoti bei papildyti visus I skyriaus agentų pranešimus. Tą patį turėjo daryti ir rajonų viršininkų asmeninė agentūra: „Per ją jie kontroliuoja punktų vedėjų agentūrą, be to, būdami aukštais valdininkais, turėdami atitinkamą autoritetą, privalo organizuoti agentūros tinklą tose srityse, kur punktų vedėjams būtų sunku prieiti <...>“[424]. Pvz., 1927 m. birželio 30 d. Kriminalinės policijos valdybos „A“ skyriaus I punkto (Šiauliuose) darbuotojai turėjo 46 slaptuosius agentus. Punkto viršininkas turėjo keturis asmeninius agentus: Kepurę, Kardą, Panamą, Ratą. O štai būsimasis VSD direktorius, tuo metu dar tik Šiaulių rajono vedėjas, A. Povilaitis turėjo 7 agentus – Ramų, Marksą, Kurjerį, Fašistą, Pušyną, Kamanauską ir Beržyną, jo valdininkas Menėnas – Šaulį, Nemo, Žaltį ir Mešką, valdininkas Smuklevičius – Bitą ir Čepą. Mažeikių, Raseinių, Tauragės, Varnių, Telšių, Kretingos rajonų vedėjai turėjo po 2–7 agentus[425]. Toks agentų gausumas leido tikėtis, kad bus gauta palyginti patikima informacija.

Patiems politinio sekimo valdininkams buvo keliami nemaži reikalavimai: turėjo būti politiškai išprusę, žinoti nelegalių ir legalių partijų programas, būti susipažinę su legalia ir nelegalia spauda. Numatyti ir slaptojo agento verbavimo formalumai. Agentas turėjo duoti pasižadėjimą. Jei nesutikdavo, valdininkas apie tai parašydavo atitinkamą raštą, kurį laikydavo kartu su kitais

pasižadėjimais rajono viršininko seifuose. Tačiau apie atsisakiusį pasižadėti agentą neturėjo būti jokių užrašų, kurie išduotų jo asmenybę. Visų kitų tikrąsias pavardes saugojo seifai, o darbe buvo naudojamasi agentų slapyvardžių abėcėliniais sąrašais.

Politinio sekimo taisyklės įteisino kariuomenės ir Šaulių sąjungos sekimą. „Kariuomenės sekimui reikalinga dėti didžiausias pastangas", – buvo reikalaujama minėtose taisyklėse. Pirmiausia domino karių nuotaikos, nepasitenkinimo priežastys, vyraujančios politinės pažiūros (nors kariuomenė oficialiai buvo depolitizuota), kokia partija propaguojama ir kokia jos įtaka. Kontržvalgybai kariuomenėje vadovavo Informacijų (II) skyrius, todėl politinis sekimas apsiribojo stebėjimu. Kitaip buvo su Šaulių sąjunga, kurios politinis sekimas derintas su kontržvalgyba: „<...> Šaulių sąjungon, kaip ginkluoton organizacijon, visą laiką skverbėsi ir tebesiskverbia įvairus nepatikimas elementas, reikalinga Šaulių sąjungos veikimą pridaboti ir neleisti šio elemento skverbimosi"[426]. Jau vėliau, numalšinus 1934-ųjų kariškių pučą prezidentui A. Smetonai laišką parašęs atsargos generolas Kazys Ladyga pabrėžė, kad nuo pat pirmo perversmo į politines kovas įsitraukusi kariuomenė darėsi vis mažiau patikima, todėl reikėjo skubiai imtis priemonių tautai ir valstybei apsaugoti. Šalies viduje tvyrant tokiai įtampai, o užsienyje bruzdant politiniams emigrantams, pavojus Lietuvos valstybingumui neišnyko niekada. Jis tiesiai išrėžė, kad šalies kariuomenė yra „bereikšmė ir prireikus neparodytų jokios jėgos, tik ištižimą."

Dar politinės policijos direktorius draudė siųsti agentų pranešimus, kurie paremti tik įtarimais, o nėra sekamo asmens antivalstybinės veiklos aprašymo. Bet ir 1928 m. agentų pranešimuose skaitome: „komunistas", „veda komunistinę propagandą", „agituoja", „įtariamas veikimu lenkų naudai", „dalyvauja nelegaliuose susirinkimuose", „platina literatūrą" ir pan. Tokios žinios buvo bevertės, todėl ir 1924 m., ir 1928 m. reikalaujama, kad pranešimuose būtų atsakyta į klausimus: kada, kur, ką ir kam kalbėjo, agitavo ir t. t. Taigi daug kas priklausė nuo politinio sekimo valdininkų sumanumo ir gabumų, nes turimų instrukcijų dažnai nebuvo laikomasi.

1931 m. galutinai nustatyta agentūrinių žinių pateikimo forma: šalia agento pranešimo rašomas slapyvardis, agento priklausomybė (rajonas, sekcija...) ir nuomonė apie žinių tikrumą (tikslios ar abejotinos). Agentų pranešimus pradėta užrašinėti standartiniuose lapeliuose, o tai labai pagreitino teikiamos informacijos apdorojimą. Bet verbuoti agentus reikėjo labai atsargiai. Štai pats Kriminalinės policijos valdybos direktorius S. Rusteika, rinkęs informaciją apie „Geleži-

nio vilko“ organizacijos narius, savo agentui J. Vaitkevičiui-Plaštakiui mokėjo net po 100–200 litų, tačiau tai nesutrukdė Plaštakiui pasikėsinti į S. Rusteikos gyvybę. Gavęs organizacijos narių nurodymą nužudyti plk. S. Rusteiką ir tuo „išpirkti kaltę“, 1930 m. rugpjūčio 19 d. „Kontinento“ viešbutyje J. Vaitkevičus mėgino tai padaryti[427].

Steponas Rusteika (1887–1941) pulkininkas leitenantas, teisininkas. 1914 m. baigė Tartu universiteto Teisių skyrių. 1930–1931 m. – Kriminalinės policijos valdybos direktorius. Apdovanotas Vyčio Kryžiaus 3-iojo laipsnio ir Vytauto Didžiojo 2-ojo laipsnio ordinais. 1931–1935 m. – vidaus reikalų ministras. Vėliau, iki 1940 m., – Kauno m. viceburmistras. NKVD suimtas 1940 m. spalio mėn. Karui prasidėjus išvežtas į Minsko kalėjimą ir 1941 m. birželio 24 d. ten sušaudytas. 2002 m. Kaune, Lelijų g. 2/48 jam atidengta memorialinė lenta.

Stiprėjant kitų valstybių žvalgybinei veiklai, 1931 m. kovo 10 d. išplėstos Agentūros sekcijos funkcijos. Nuo tol sekciją sudarė du sektoriai: „vidaus sekimo“ ir „špionažo sekimo“. Vidaus sekimo sektorius turėjo sekti vidaus partijų ir organizacijų veikimą, o „špionažo sektorius“ turėjo „sekti svetimų valstybių šnipinėjimą Lietuvoje“. Politinis sekimas bent jau sąlyginai buvo atskirtas nuo kontržvalgybos. Iki tol bendras politinio sekimo ir kontržvalgybos darbas buvo reikalingas ir dėl to meto pagrindinių antivalstybinių organizacijų veikimo pobūdžio: plečkaitininkai palaikė ryšius su Lenkijos slaptosiomis tarnybomis, o komunistai – su SSRS atitinkamomis struktūromis. Tokia sąveika leisdavo nelegalias organizacijas išnaudoti kitos valstybės naudai. Antai Kriminalinės policijos valdybos direktorius J. Statkus 1929 m. vasario 28 d. įsakyme pažymėjo, kad „ <...> LKP sulig Centro Komiteto išdirbtų anketų renka žinias apie Lietuvos politinį bei ekonominį gyvenimą ir vėliau siunčia į SSSR. Toks žinių rinkimas yra kvalifikuojamas kaip šnipinėjimas svetimos valstybės naudai, todėl pavedu visiems rajonų viršininkams ir kvotų sekcijos vedėjui atkreipti dėmesį į perimtus įvairius susirašinėjimus“.

Kita vertus apie tuometinį Lietuvos politinio ir karinio elito gyvenimą Sovietų Sąjungos diplomatai informaciją rinko anaiptol ne iš komunistų ir manipuliavo ne tik komunistine spauda. Sovietiniai diplomatai ir po 1926 m. perversmo palaikė puikius ryšius su opozicijos lyderiais S. Kairiu ir M. Sleževičium, palaikė kontaktus su lietuvių aukštosios karininkijos atstovais[428].

Agentų sąrašai – kišenėje. 1931 m. kovo 10 d. Kriminalinės policijos valdybos direktoriaus plk. S. Rusteikos įsakymu sustabdytas „žinių rinkimas apie asmenis, norinčius įstoti valdiškon tarnybon arba norinčius gauti ištikimybės liudijimą <...>“. Nuo 1931 m reikėjo atsakinėti tik remiantis rajonuose bei centre atliekamu sekamų asmenų registravimu ir jei juose žinių nebūdavo, Operatyvinė–žinių sekcija pranešdavo: „Kriminalinėje policijoje žinių nėra“[429]. Tai leido atsisakyti didelio ir dažniausiai beprasmiško darbo. Žinios apie pretendentus į valdininkus, net jei jie nebuvo įtariami antivalstybine veikla, buvo renkamos dar nuo 1920 m. Po kelerių metų toks žinių rinkimas susiaurintas – renkamos žinios tik apie pretenduojančius dirbti krašto apsaugoje, vidaus reikalų organuose, svarbiausiose ministerijose, ir pagaliau 1931 m. to visiškai atsisakyta.

1931 m. spalio 12 d. šiek tiek pakeistas Kriminalinės policijos statutas: sekcijos pavadinamos dalimis ir atsisakyta pasenusių pavadinimų: „Išorinio tėmijimo sekcija“ tapo „Ypatingąja dalimi“, „Kanceliarija“ – „Bendrąja dalimi, „Nusikaltėlių registracijos biuras“ – „Identifikacijos biuru“[430].

Dar nuo M. Lipčiaus laikų Lietuvos slaptosios tarnybos rūpinosi savo autoritetu visuomenėje, nors gana dažnai jų darbuotojai buvo kaltinami perdėta prievarta. 1929 m. Kariuomenės teisme Tauragės pučo dalyviai Banys ir S. Paulauskas paliudijo, kad policijos valdininkas Zdanavičius jiems grasino, o kiti – mušė. Kiek čia buvo realių faktų, o kiek nusikaltimais kaltinamų asmenų gynybos reikalas, dabar sunku atsakyti. „Visada skaityti save einant tarnybos pareigas“, – vėl reikalaujama 1930 m. įsakyme, nes autoriteto ir garbės garantija – „platus, tobulas ir tikslus žinojimas to, kas kenkia valstybės gerui, tvarkai ir nepriklausomybei <...>“[431]. Bet pareigų žinojimas dar negarantavo, kad pakils autoritetas, todėl 1932 m. vėl susirūpinta, kad Kriminalinės policijos vardas bei autoritetas pradėtų kilti visuomenėje ir oficialiuose sluoksniuose, kad „ji <...> nebūtų suprantama kaip kažkoks žmonių priešas ar kenkėjas, kaip buvo ilgai žmonių manoma“. Tada ir buvo įsteigta Kriminalinės policijos dalis – „supažindinti visuomenę su įstaiga ir nuolat bendradarbiauti su spauda <...>“. Tačiau didesnius politinio pobūdžio susirinkimus lankantys ir apie juose pasisakančius pranešimus rašantys kriminalinės policijos valdininkai liudijo apie visai kitą realybę, kuri dažnai pasibaigdavo komendantų ir apskričių viršininkų administraciniais potvarkiais ką nors nubausti už kalbas.

Kitas nuolatinis Kriminalinės policijos rūpestis – tai konspiracijos laikymasis. „<...> Mažiausias ne vietoj neatsargus mūsų poelgis, žodis etc., dėl mūsų pačių kaltės, ne tik kad paties pastangas ir fizinę energiją nieku paverčia, bet

ir valstybei visokeriopų nuostolių padaro“[432], – buvo aiškinama darbuotojams 1930 m. Bet kai po dvejų metų Kriminalinės policijos valdybos inspektorius A. Frėjus aplankė visus apskričių Kriminalinės policijos punktus, vaizdas buvo nekoks: „<...> sandarbininkų sąrašai laikomi pas save kišenėj, stalčiuj ar geležinėje dėželėje <...>. Dabar valdininkai agentūrą skaito lyg savo nuosavu turtu ir jie elgiasi kaip jiems patinka arba atrodo <...>“. Turimais agentais nebuvo kaip reikiant pasinaudojama, silpnai sekami pavieniai asmenys, pvz., socialdemokratai, plečkaitininkai ir šnipai. Vienas punkto vedėjas inspektoriui pareiškė, kad „jam užteks vieno sandarbininko komunistų partijoj ir daugiau neranda reikalo verbuoti, nes jis esąs valdininkas ir žino, kaip reikia dirbti <...>“. Inspektorius A. Frėjus pasiūlė komunistų, plečkaitininkų, šnipų ir legalių organizacijų bylose turėti narių sąrašus, taip pat kiekviename punkte parengtą likvidacijos planą, kad prireikus „punktų vedėjai laiku galėtų izoliuoti reikiamus asmenis“[433]. Tokia atskleista padėtis liudijo toli gražu ne tobulą sekimo ir agentūrinį darbą.

Lietuvos saugumo tarnybos agento Antano Vaičiūno anketa 1932 m.

Dėl specifinės veiklos pagrindinė priemonė (po konspiracijos laikymosi) slaptai informacijai apsaugoti buvo šifravimas. Žvalgybos skyrius paprastus šifrus naudojo jau 1919 m., o 1920 m., vykstant deryboms su Sovietų Rusija, buvo naudojami tobulesni šifrai. Šifrai atsirado ir Lietuvos diplomatinėse atstovybėse, o vėliau „šifruotą susižinojimą“ pradėta naudoti ir Pasienio po-

licijoje[434]. Šifruotas informacijos perdavimas buvo ypač svarbus Kriminalinės policijos darbe. „<...> jei mūsų organizacijos aparate pasitaiko silpnumų, – rašė savo įsakyme 1930 m. J. Navakas, – tai priešas (imant jį plačia prasme: šnipinėjimas, slaptų organizacijų veikimas...) turi galimybę per mumis pačius bet ką sužinoti ir išnaudoti mūsų įstaigos ir bendrai – valstybės nenaudai <...>". O juk reikėjo ne tik apsaugoti savo informaciją, bet ir mokėti dešifruoti perimtus šifruotus pranešimus (šnipų, komunistinio pogrindžio ir pan.). Štai plečkaitininkai 1929 m. sausio mėn. nutarė susirašinėti tokiu būdu: „<...> rašyti kokį nors turinį, visai neliečiant pačio tikslo, bet kai kuriuos žodžius perskirti į dvi ar daugiau dalių, sulig reikalo; visų šių atskirų dalių paskutinė raidė reikš sekančią abėcėlės raidę <...>"[435]. Pažinti ir išaiškinti tokias gudrybes reikėjo specialių žinių, todėl 1931 m. gegužės 16 d. buvo parengtas pirmasis Lietuvoje „Šifravimo vadovėlis"[436]. Jame populiariai išaiškinti visi šifravimo metodai (raidinis, abėcėlinis, skaitmeninis), daugiarakčio šifro sistemos, knygų šifras ir kt. Lietuvoje ketvirtąjį dešimtmetį daugiausia buvo naudojamas skritulinis (vėliau – žvaigždinis) šifras. Šio šifro lentelė sudaroma iš judančio ir nejudančio diskų, kuriuose sužymėtos visos raidės ir dviženkliai skaitmenys. Toks šifravimas patogus tuo, kad galima greitai keisti šifro raktą. Be to, buvo reikalaujama, dešifravus ir susipažinus su turiniu, dešifruotą tekstą sunaikinti ir palikti tik šifruotą dokumentą. Visa tai turėjo garantuoti dar didesnį slaptos informacijos saugumą. Bet tai tik dalis Kriminalinės policijos I skyriuje naudotos slaptų informacijos apsaugos priemonių.

Pamažu buvo kaupiama specifinio darbo patirtis, kovoje su antivalstybinėmis organizacijomis ir šnipinėjimu kilo Kriminalinės policijos valdininkų kvalifikacija. Kauno policijos mokykloje veikė Valstybės saugumo ir Kriminalinės policijos kursai. Jie buvo tiesiog būtini valdininkams, kurių išsilavinimas baigėsi keturiomis gimnazijos klasėmis. Iki 1938 m. tuos kursus baigė 166 žmonės[437]. Tobulėjo ir Kriminalinės policijos I skyriaus darbo metodai. Dar KAM Žvalgybos skyrius 1921 m. organizavo daktiloskopinį nusikaltėlių registravimą, nors šios srities specialistas tarp žvalgybininkų buvo tik Z. Kublickis, kurį kolegos vertino ne itin teigiamai. Politinių nusikaltėlių registravimą galutinai sutvarkė P. Pamataitis, už tai 1931 m. jis apdovanotas Vytauto Didžiojo ordinu[438]. Bet tik atsiradus VSD techninėms galimybėms, 1933 m. kovo 27 d. Kriminalinės policijos valdybos I (politiniame) skyriuje pradėtas visų suimtų nelegalių politinių organizacijų ir grupių narių daktiloskopavimas ir monodaktiloskopavimas[439]. Pirštų anspaudai padėjo geriau išaiškinti politinius nusikaltėlius, nes LKP (b)

nariai, keičiantis politiniais kaliniais, patekę į SSRS, po kurio laiko vėl atsidurdavo Lietuvoje prisidengę svetimais dokumentais, susikūrę naujas tapatybes.

Kontržvalgybos akiratyje – perverbuoti pasieniečiai. Tikras atradimas kitų šalių žvalgyboms buvo kokio nors korumpuoto valdininko užverbavimas. Tai patvirtino ir lenkų žvalgybos agento J. Gudelio-Gudelevičiaus atvejis. Jis buvo labai vertingas agentas. Per jo vadovaujamą III pasienio rajoną lenkų šnipai galėjo laisvai patekti į Lietuvą. Kai 1932 m. pavasarį sutartu laiku J. Gudelis-Gudelevičius nuvyko į Daugpilį ir viename viešbutyje susitiko su lenkų agentu kurjeriu A. Reingoldu, šis jam patarė įsigyti radijo siųstuvą, kuriuo galėtų susisiekti su lenkais (už radijo ryšio palaikymą su valstybe, kuri su Lietuva neturi diplomatinių santykių, grėsė 10 tūkst. litų bauda). Taip pat davė 50 dolerių ir pabrėžė, jog tai mažas avansas už Vyriausiojo štabo šifrą, jeigu jis galėtų jį gauti.

Bet ir Lietuvos kontržvalgyba nesėdėjo sudėjusi rankų. 1932 m. vasarą Lietuvoje atsidūrė jos agentas A. Mačernis, kuris suteikė vertingų žinių apie lenkų žvalgybos agentus. Jis buvo Vilniaus ekspozitūros seržanto M. Bunikio draugas. M. Bunikis su juo buvo visiškai atviras, vartydamas bylas parodė A. Reingoldo nuotrauką ir pavadino jį „trečios rūšies šnipu, kuris gali tik surinktas žinias atnešti“. Pats A. Mačernis taip pat buvo siunčiamas per III pasienio rajoną, o jeigu įkliūtų, jam sumanyta „legenda“ – jis, P. Šimkus, pabėgo iš Lenkijos nuo persekiojimų už lietuvybę. Po to, 1932 m. liepos 15 d., Trakų pasienio policijos V rajone gauta žinių, kad iš Vilniaus lenkų žvalgybos VI brigados į Lietuvą išvyko lenkų agentas, kuris administracinę liniją pereis ties Vieviu. Kitą dieną čia buvo sulaikytas A. Reingoldas, apie kurį jau turėta žinių. Už vieną žygį į Lietuvą A. Reingoldas gaudavo 250 litų (25 dol.). Iš Lietuvos jis „gavo“ 5 metus kalėjimo, o J. Gudelis-Gudelevičius – 13 metų[440].

Mykolas Kinderis (g. 1897), dailidė iš Saldutiškio, įtariamas lenkų agentas sulaikytas 1927 m. rugpjūčio 27 d.

3754

la .... Nr.; eilės 2310 Nr. .... rajonas

ıvardė: Pčolinas

ırdas: (vadinamąjį pabraukti) Makaras

ıvardė ir slapyvardė:

vo vardas ir pavardė: Jeriafejus

ıtinos vardas ir pavardė (prieš ištekant): Ona Ivanova

ımimo metai, mėn. ir diena: 1897.

mimo vieta: (kaimas, miestas) Strazų

ılsčius: Kriaunų

ıskritis: Rokiškio

ılstybė:

ımynos padėtis: vedęs, nevedęs, našlys, persiskyręs (žmonos pavardė ir rdas) Matefa Gorkina

skutinė gyven. vieta: (miestas, kaimas) Širvoškis k.

ılsčius: Obelių

ıskritis: Rokiškio

ıreiv. pareig. atlik. Lietuvos kariuomenėje

ıetybė: rusas, senatik. (Liet. pil.)

ırslas, amatas: ūkininkas

ırmiau baustas: nebuvo

ıbar sulaikytas (dėl ko?) 1931 m. ... iš ... 19, 51, 111 str.

a s t a b a:

APRAŠYMAS.

(Atitinkamas žymes pabraukti).

1. **Ūgis:** 1 mtr. 71 cm.
(labai žemas, žemas, vidutinis, aukštas, labai aukštas).
2. **Kūno sudėjimas:**
(silpnas, laibas, tvirtas, pilnas, liesas, sulinkęs).
3. **Pečiai:**
(tiesūs, kreivi, platūs, siauri, dešinysis ar kairysis aukštesnis).
4. **Plaukai:**
tankūs, reti, garbiniuoti (spalva: juodi, balti, žili, žilsvi, gelsvi, šviesiai gelsvi, gelsvoki, tamsiai gelsvi, rudi, šviesiai rudi, tamsiai rudi, rusvi, šviesiai rusvi, tamsiai rusvi, juosvai rusvi). Forma: ilgi, trumpi ir t.t. Šukuosena:
5. **Ūsai:** skut.
(Spalva ir forma).
6. **Barzda:** skut.
tanki, reta, (spalva: juoda balta, žila, žilsva, gelsva, šviesiai gelsva, gelsvoka, tamsiai gelsva, ruda, šviesiai ruda, tamsiai ruda, rusva, šviesiai rusva, tamsiai rusva, juosvai rusva. Forma: smaili, plati, pilna, dvišaka.
7. **Veidas:**
(apvalus, pailgas, rauplėtas, spuoguotas, lašuotas).
8. **Kakta:** vidut.
(aukšta, žema, pakirsta, atsišliejusi, linkusi, raukšlėta).
9. **Akys:**
(mėlynos, pilkos, žydrios, gelsvos, gelsvai rudos, šviesiai rudos, tamsiai rudos, juodos, tamsiai pilkos, rudos). Forma: didelės, mažos.
10. **Antakiai:**
tankūs, reti, (spalva: juodi, balti, žili, žilsvi gelsvi, šviesiai gelsvi, gelsvoki, tamsiai gelsvi, rudi, šviesiai rudi, tamsiai rudi, rusvi, šviesiai rusvi, tamsiai rusvi, juosvai rusvi. Forma: išlenkti, suaugę.
11. **Nosis:**
(maža, vidutinė, didelė, stora, siaura, plati kuprota, įlinkusi, tiesi, buka, smaili, kumpa priplota, riesta).
12. **Ausys:**
(mažos, didelės, vidutinės, ilgos, apvalios, atlėptos, prišlijusios).
13. **Burna:**
(maža, vidutinė, didelė, plonalūpė, storalūpė).
14. **Dantys:**
(visi, dideli, maži, kreivi, viršutiniai ar apatiniai išsikišę pirmyn, reti, tankūs).
15. **Smakras:**
(smailus, platus, dvilypus, įdubęs).
16. **Rankos ir kojos:** —
(jei ypatingai didelės ar mažos).
17. **Eisena ir laikymasis einant:**
(jei ypatingai kuo pasižymi),
18. **Kalba:** lietuvių, rusų
(tarmė, svetima kalba, mikčiojanti, švepla, ypatingai žemas arba aukštas balsas).
19. **Ypatingos žymės:** nėra
(į akis krintą ypatumai: randai, apgamai, šlakai, įvairūs sužeidimai, toturavimai, kojos X arba O etc).

Nufotografuoto parašas.

Pčolin.

„Sp." B-vė 2183

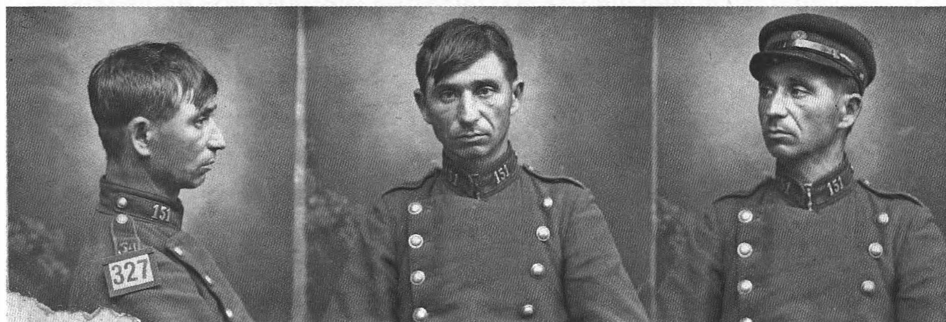
Makaras Pčiolkinas (g. 1897), sentikis, Lenkijos agentas sulaikytas 1931 m.

Žinoma, ne visada teismai baigdavosi tokiais nuosprendžiais, bet, padedant savanoriams kontržvalgybos padėjėjams, buvo bent jau demaskuojami šnipai. Šnipų grupes padėjo demaskuoti Vievio šaulys J. Vasiliauskas (1928 m. rugsėjo mėn.), jaun. puskarininkis B. Vyšniauskas (1931 m. vasario mėn.), vyr. puskarininkis Gruzdas (1930 m. gegužės mėn.)[441] ir kt. Lenkijos žvalgyba, neturėdama Lietuvoje galimybių dirbti legaliai (per pasiuntinybę, konsulatus, firmas), turėjo žvalgybą organizuoti kaimyninėse šalyse. Štai lenkų konsulatas Karaliaučiuje gaudavo specialių užduočių iš Generalinio štabo ir buvo tapęs tikru žvalgybos centru. Lietuva ėmėsi kontrpriemonių. Pavyzdžiu galėtų būti ir kpt. Vytautas Steponaitis (1893–1957). Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje jis dirbo Lietuvos konsulate Daugpilyje ir veikė prieš lenkų rezidentą „o–II“ S. Kalinovskį (Kalinowski), kuris čia nuo trečiojo dešimtmečio vidurio, su Latvijos sutikimu, organizavo žvalgybinę veiklą prieš Lietuvą ir Sovietų Sąjungą[442]. Lenkijos karo atašė S. Kara 1931 m. balandį iš latvių žvalgybos gavo slaptos informacijos apie lietuvių žvalgybinę veiklą prieš Lenkiją Daugpilyje, bet laikė lietuvių grupės atliekamą S. Kalinovskio „sekimą“ nepavojingu. Tačiau pasinaudojus įtampa atsiradusia 1931 m. Latvijos ir Lenkijos santykiuose, lietuviškoje spaudoje paskelbta informacija apie S. Kalinovskio slaptą veiklą Daugpilyje ir lapkričio 24 d. S. Kalinovskiui buvo įsakyta išvykti iš Latvijos[443]. Vėliau kpt. V. Steponaitis (buvo susijęs ir su „dvigubo žaidimo“ istorija, kurioje buvo įsipainiojusi sovietinė žvalgyba), jau kaip VSD agentas, Rygoje vykdė žvalgybą prieš Lenkiją ir turėjo slaptąjį agentą Orlovą (Oksas)[444].

Prieš Lietuvą daugiausia buvo veikiama iš Lenkijos valdomos Lietuvos teritorijos dalies. Į slaptųjų tarnybų akiratį pirmiausia patekdavo Lietuvos pasienio policininkai. Tai patvirtino ir J. Gudelio-Gudelelvičiaus istorija, kuri turėjo savotišką tęsinį. Mat žlugus šiam agentui Kriminalinės policijos III rajonas gavo žinių, kad 1932 m. vasarą lenkų Suvalkų kontržvalgybos rajonas per pasienio (KOP) seržantą J. Jablonskį palaiko ryšį su lietuvių pasienio policininku, kurio slapyvardžiai – Baravykas, Andrius Vosylius. Matyt, Kriminalinė policija turėjo savo rankose kopijas lenkų agentų panešimų, kuriuos jie pasirašinėjo slapyvardžiais. Ilgą laiką nebuvo įmanoma nustatyti minėto pasienio policininko asmenybės. Lenkijos teritorijoje buvo organizuotas net specialus sekimas, kol nustatyta, jog tai – pasienio policininkas, ant kurio munduro apykaklės yra numeris „151“. Dabar paaiškėjo, kad tai buvo P. Balaika. Jį nuo tol pradėta stropiai sekti. Kaip patyręs lenkų šnipas kurjeris, P. Balaika per administracinę liniją perduodavo žinių apie Lietuvos kariuomenę, Pasienio policijos organizaciją,

Šaulių sąjungą ir kt. Tiesa, vėliau paaiškėjo, kad šios žinios krašto saugumui didelės reikšmės neturėjo, bet svarbesnis buvo pats žinių teikimo faktas. Už tai lenkai jam mokėjo nuo 3 iki 25 dolerių. Be to, Kriminalinė policija gavo žinių, kad Lenkijos naudai dirbo J. Bekas, I. Mulerskis, A. Alksninis, V. Albavičius, J. Daugėla, V. Volungevičius ir V. Vilkelis.

1932 m. spalio 14 d. dingus slaptiems dokumentams, atsirado proga sučiupti šnipus. Sulaikytas P. Balaika iš pradžių viską neigė, bet Kriminalinės policijos viršininkas išvardijo jo slapyvardžius, papasakojo, kokias žinias jis teikdavęs lenkams, kada lenkai jį fotografavo, kaip jis jiems pasižadėjęs dirbti ir ką kalbėjęs. Priremtas nepaneigiamų faktų, P. Balaika prisipažino ir išdavė savo bendrininkus. Paaiškėjo, kad P. Balaika lenkams pradėjo dirbti 1926 m. Jis agentų surinktą informaciją perduodavo į Lenkiją seržantui J. Jablonskiui. Bet įkalčių prieš P. Balaikos išduotus lenkų šnipus vis dėlto nepakako. Tada iš okupuotos Lietuvos buvo atšaukti du lietuvių kontržvalgybos agentai – Pelėda Petras ir Vanagas Andrius. Jie patvirtino, kad pasienio apsaugos rajono viršininkas J. Bekas, pasienio policininkas A. Alksninis ir dar keli pasieniečiai slaptai bendradarbiavo su lenkais. Pasitvirtino ir įtarimas, kad A. Alksninis šnipinėjo, nes jam pradėjus dirbti V pasienio rajono 3-iojoje sargyboje jau po trijų mėnesių, buvo demaskuota lietuvių pasienio ir Kriminalinės policijos svarbiausia agentūra[445].

Petras Balaika (g. 1895), savanoris, pasienio policininkas, buvo apdovanotas Vyčio Kryžiaus 3-iojo laipsnio ordinu, Savanorio kūrėjo ir Nepriklausomybės medaliais, Lenkijos žvalgybos agentas sulaikytas 1932 m. spalio 18 d. ir nuteistas 9 metams laisvės atėmimo bausme, atimant visus valstybės apdovanojimus.

Visi vienuolika lenkų šnipų buvo suimti ir teisiami. Bet... 1933 m. gegužės mėn. vykusiame teisme visi sutartinai atsisakė savo parodymų ir buvo išteisinti, išskyrus P. Balaiką. Jis, nors ir buvęs savanoris (apdovanotas Vyčio Kryžiaus 3-iojo laipsnio ordinu, Savanorio kūrėjo ir Nepriklausomybės medaliais), nuteisiamas 9 metus kalėti, o visi apdovanojimai atimami[446]. Kaip jau minėta, šnipų teismai dažnai baigdavosi kaltinamųjų išteisinimu. Svetimos šalies tarnyboms dirbantį šnipą pakakdavo „nukenksminti", t. y. demaskuoti. Kuri žvalgyba po to norės turėti reikalų su išaiškintu agentu.

Lietuvos kriminalinei policijai, kuri per metus sugaudavo 15 šnipų, dirbusių Lenkijai, Vokietijai ar Sovietų Sąjungai[447], 1933 m. pavasarį vėl iškilo reorganizacijos iššūkiai.

SAUGUMO DVIKOVA SU NACISTAIS

Po šešerius metus trukusios kovos su sąmokslais, perversmais ir terorizmo pavojais, augant Vokietijos nacionalsocialistų įtakai Klaipėdos krašte, buvo nutarta reformuoti valstybės saugumo institucijas. 1933 m. gegužės 29 d. vidaus reikalų ministras S. Rusteika pertvarkė Kriminalinės policijos valdybą į Valstybės saugumo departamentą (šis pertvarkymas įsigaliojo 1933 m. birželio 1 d., nuo šios datos minimas Valstybės Saugumo Departamento įkūrimas). Kaip ir iki 1927-ųjų, valstybės saugumo tarnyba buvo aiškiai atskirta nuo Kriminalinės policijos, pakeičiant pastarosios statusą. Kriminalinės policijos I (politinis) skyrius tapo Valstybės saugumo policija, o II skyrius – Kriminaline policija. Valstybės saugumo policija turėjo „žvalgyti, įspėti ir aiškinti nusikalstamus darbus valstybės sagumui, rinkti parodymus, įrodymus ir nusikaltėlius perduoti teismo organams <...>". Valstybės saugumo departamente (toliau – VSD) išliko tie patys Kriminalinės policijos valdybos skyriai (anksčiau vadinęsi dalimis): Bendrasis, Spaudos, Agentūros, Ypatingasis, Žinių, Kvotų, Identifikacijos. Pasikeitė ir provincijos saugumo organų statusas: buvę Kriminalinės policijos rajonai tapo apygardomis, kurios dalijosi į rajonus. Tik vietoj buvusio Kretingos kriminalinio rajono buvo sukurta Valstybės saugumo policijos Klaipėdos apygarda (apėmė visas tris Klaipėdos krašto apskritis, bet kadangi Konvencijoje dėl Klaipėdos krašto nebuvo straipsnio apie Saugumo policiją, įsteigta VSP Klaipėdos apygarda buvo pavaldi karo komendantūrai), o Kretingos apskritis

perduota Šiaulių apygardai. Pastaroji apygarda nuo tada pasidarė didžiausia ir gyventojų, ir apskričių skaičiumi (priklausė šešios apskritys). Daugiau skirtumų tarp buvusios Kriminalinės policijos valdybos ir VSD struktūrų nebuvo. Tik dar kartą pabrėžta, kad „VSD tarnautojas negali būti politinių organizacijų nariu“[448] (žinoma tai neatgrasė pavienių saugumo darbuotojų nuo dalyvavimo antismetoniniuose sąmoksluose). Šiek tiek padidėjo VSD darbuotojų skaičius – nuo 210 (1928–1932 m.) iki 273[449] (numatytos 61 vyr. valdininko, 64 valdininkų, 19 jaun. valdininkų, 20 valdininkų padėjėjų, 4 kvotų valdininkų, 9 agentūros vedėjų ir kitos pareigos).

Jonas Statkus (Stacevičius) gimė 1904 m. Panevėžio aps. Subačiaus vlsč. Gakūnų k. 1928–1929 m. – I (politinio) skyriaus viršininkas. 1931–1933 m. – Kriminalinės policijos valdybos direktorius, iki 1934 m. rugsėjo 1 d. – VSD direktorius. Apdovanotas Gedimino 3-iojo laipsnio ordinu. Po darbo Valstybės saugumo departamente išvyko 1934-1938 m. į Prancūziją studijuoti teisės mokslų. 1939–1940 m. – Tautininkų sąjungos generalinis sekretorius. 1940 m. liepos 6 d. suimtas, liepos 23 d. išvežtas į Maskvos Lubiankos kalėjimą, vėliau laikomas Butyrkų kalėjime ir dingo be žinios. 1941 m. pradžioje šeimai iš Maskvos buvo pranešta, kad pasiųstų jam žieminių rūbų.

1931 m. balandžio 1 d. buvęs Kriminalinės policijos valdybos direktorius J. Statkus patvirtintas VSD direktoriumi, o I skyriaus viršininkas A. Povilaitis – Valstybės saugumo policijos (toliau – VSP) viršininku. Kriminalinei policijai vadovauti ėmėsi P. Pamataitis (Kriminalinei policijai vadovavo 1933–1940 m. ir 1941–1944 m.). Žemiausia VSD grandimi tapo provincijos Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos rajonai, kuriems vėliau, 1934 m. kovo 3 d. įsakymu Nr. 1, numatyta atlikti šešiolika įvairių užduočių: nuo sekimo ir žinių rinkimo iki rajono raštinės bylų tvarkymo. Labai išsiplėtė kanceliarinė, arba popierinė, valstybės saugumo veikla. Vien tik rajono raštinėje turėjo būti vedamos šešios bylos (įsakymų, įvairių organizacijų sekimo ir kt.) ir penkios knygos (raštų, kvotų, suimtųjų, sekamų asmenų abėcėlės, kaltę įrodančių daiktų)[450]. Bet iš tikrųjų, be šių bylų ir knygų, buvo vedamos dar 20–25 bylos ir apie 10 knygų. Tad kanceliariniais reikalais buvo labai apsikrauta ir tai valstybės saugumo darbuotojams atimdavo daug laiko. O jau tada Lietuvai buvo iškilęs nacionalsocializmo pavojus.

Agentai prie „Lizdo“. Iš Lietuvos atsiuntus daugiau kaip tūkstantį persirengusių lietuvių kariškių ir šaulių, 1923 m. sausio mėn. Klaipėdos krašte buvo

organizuotas sukilimas. Po dvylikos metų Vokietijos nacių rengiamos jėgos jau telkėsi revanšui. Saugumo tarnyba su nacionalsocialistais Klaipėdoje susidūrė 1928 m., kai NSDAP (Nacionalsocialistų darbininkų partijos) skyrių įsteigė Kurtas Rebergas (Rehberg), Ernstas Gableris (Gaebler), Jurgis Jesutis ir kt. Jau 1930 m. Lietuvos kriminalinė policija užverbavo pirmuosius nacistų kuopelių narius[451] ir perimdama konfidencialius laiškus žinojo nacionalsocialistų planus. Lietuvių saugumo agentu tapo Vokiečių nacionalsocialistinės darbininkų partijos (VNSDP) emisaras Klaipėdoje Theodoras Hertelis (Hertel), nuo 1929 m. spalio kaip lietuvių kriminalinės policijos agentas, pasirašinėjęs slapyvardžiu „Diplomat“ , vėliau „Ona“[452] (į Vokietiją pabėgęs 1934 m. vasario mėn., gestapo suimtas už šnipinėjimą Lietuvai 1940 m. vasarą). Agentūros vedėjas Aleksandras Pankratovas liudijo, kad „T. Hertelis kaip agentas buvo tiek vertingas, kad mes šiuo klausimu nepaisėme jo veiklos“[453]. Už informaciją kas mėnesį gaudamas 400–600 Lt (kai tuo metu agentai gaudavo po 50–100 Lt) jis buvo vienu naudingiausių ir geriausiai apmokamu agentu Klaipėdos krašte. Jau vėliau gestapo suskaičiavo, kad jam 1929–1932 m. jam buvo sumokėta net 20 tūkst. litų. Tai buvo ko gero brangiausiai apmokamas Lietuvos agentas.

Taip pat apie pirmąsias nacistų kuopeles informaciją teikė ir vienas pirmųjų jų narių – vyriausias krašto policijos inspektorius Hugas Štiolgeris (Hugo Stöllger), kuris vėliau demaskuotas kaip dvigubas agentas dirbęs Vokietijos naudai. Paradoksas, tačiau slaptieji lietuvių kriminalinės policijos bendradarbiai T. Hertelis ir H. Štiolgeris padėjo Vokietijos konsulatui stiprinti įtaką provokiškose organizacijose. Tačiau Vokietijos konsulatas ir konsulas Klaipėdoje buvo nuolat sekamas (išliko 1930–1933 m. apibendrinta sekimo byla „Lizdas“)[454]. Sekimas buvo kasdieninis, identifikuojant kiekvieną konsulato darbuotoją ir lankytoją, suteikiant sekamo asmens slapyvardį („Tėvas“, „Sargas“, „Akiniuotis“, „Aršus“, „Lizdas“, „Šuva“ ir kt.)[455]. Retsykiais buvo fiksuojami ir į „Lizdą“ užeinantys lietuvių saugumui dirbantys agentai.

Vokietijos konsulato sekimo bylos „Lizdas“ dokumentai 1932 m.

Sekamo asmens identifikavimo anketa byloje „Lizdas" 1932 m.

De la chaux

50

„Lizdo" byloje.

Nepažįstamo(s) žymės

Tautybė Vokietis Išvaizda inteligentas

Amžius 30-35 metų Ūgis vidutinis

Kūno sudėjimas paprastas Veidas pailgas

Plaukai —

Akys — Antakiai —

Nosis smaila maža Ausys —

Lūpos — Burna —

Smakras — Kaklas —

Ūsai skutami Barzda skutama.

Ypatingos žymės nepastebita

Rūbai Kepurė žieminė, paltas trumpas Kelinės golfe su stumpinis, bateliai juodi su auliniais

Slapyvardė „Aršus"

Gyvenamoji vieta Malūno g-vė Nr 28 spėjama, kad bus De la Chaux

1932 m. vasario mėn. 20 d.

0282.

Kriminalinei policijai tai nebuvo paslaptis ką veikia po diplomatine priedanga pasislėpęs „Lizdas", nes sau palankias tautines organizacijas lietuviai materialiai rėmė Lenkijoje, o lenkai ir vokiečiai – Lietuvoje. Bet šiuo atveju nesitenkinta vien propagandos vedimu ar kultūros skleidimu. Jau 1932 m. pabaigoje Lietuvos kriminalinės policijos pareigūnai suėmė vieną pirmųjų Klaipėdos nacistų Vernerį Sabrovskį (W. Sabrowskį) ir 34 jo telkto smogikų būrio narius. 1933 metų kovą Karaliaučiuje Klaipėdos nacių delegaciją priėmė pats Adolfas Hitleris. Jis pažadėjo, kad savo žodį tesės ir Klaipėdos kraštą grąžins Vokietijai. Po šio susitikimo nacių veiklą Klaipėdos krašte pradėjo koordinuoti asmeninis Hitlerio sekretorius Rudolfas Hessas. Jau tą patį mėnesį buvo likviduota ir „Juodojo Reichvero" atsargos karininko Hanso Štiglerio kurta Nacionalsocialistinė Klaipėdos krašto darbininkų partija. Iki 1933 m. pradžios nacistinės kuopelės buvo traktuojamos, kaip nekeliančios ypatingos grėsmės Lietuvos saugumui ir palaikiusios lietuviško saugumo kontroliuojamus ryšius su VNSDP emisarais[456].

Klaipėdos krašte naciai veiklą ypatingai pradėjo plėsti 1933 m., kai susikūrė CSA (Christliche Sozialistische Arbeitsgemeinschaft – Krikščionių socialistų darbininkų sąjunga) ir SOVOG (Sozialistische Volksgemeinschaft – Socialistinė liaudies sąjunga), vadovaujamos pastoriaus T. Zaso (Theodor von Sass) ir vete-

rinaro K. Noimano (Klauss Neumann). VSP Klaipėdos apygarda juos iš karto pradėjo sekti, juo labiau kad jų vadovaujamoms organizacijoms iš Tilžės NSDAP komisaras Klaipėdos kraštui dirigavo Hansas Mozeris (Moser), o nuo 1933 m. ir Vokietijos generalinio konsulato Klaipėdoje darbuotojai. Vokietijos lėšomis, gaunamomis per Berlyne specialiai tam sukurtą bendrovę „Concordia", buvo finansuojama CSA ir SOVOG spauda. Lietuvos saugumo policija nuo 1933 m. birželio infiltravo CSA – nurodė į šią partiją įstoti dvidešimtmečiui M. Šneideraičiui (Max Schneidereit), nuo 1932 m. gruodžio užverbuotam kaip agentas „Martin" ir už 100–150 Lt teikusiam informaciją apie ryšius su Vokietijos nacionalsocialistais ir nacistines jaunimo grupes Klaipėdos krašte (tardomas gestapo jis prisipažino iš viso gavęs 1650 Lt). Su agentų pagalba perimtuose barono fon Ropo (von Ropp) laiškuose net sužinota apie pastarojo nuogąstavimus dėl K. Noimano ryšių su vietos masonų lože,[457]kas nacionalsocialistams kėlė įtarimų.

CSA ir SOVOG organizacijos palaipsniui subūrė 8244 narius ir iš patikimų žmonių sudarė smogiamąsias kolonas (CSA) Klaipėdoje, Šilutėje ir kitur bei teroristines grupes (SOVOG) Klaipėdoje, Užlenkiuose ir kitur. Kai kurie CSA ir SOVOG nariai apsirūpino ginklais. Už šios grėsmingos nacių veiklos stovėjo vyriausiasis Vokietijos konsulas Klaipėdoje Reinholdas von Sauckenas – turtingas ir labai įtakingas žmogus. 1935-aisiais Prancūzijos spauda rašė, kad jis vadovauja generaliniam štabui iš 2 vicekonsulų ir 40 sekretorių, valdo slaptąją policiją, Karaliaučiaus radijo stotį, Tilžės laikraščius ir kelių milijonų markių kreditą[458].

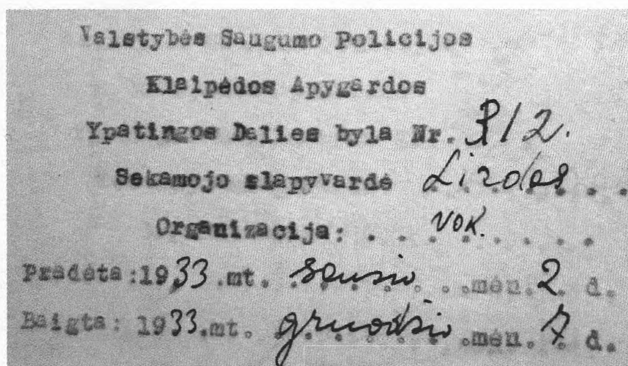
Perėmusi nemažai slaptų dokumentų, turėdama patikimą agentūrą pačiuose aukščiausiuose Klaipėdos nacių sluoksniuose, VSD visa tai žinojo. Gerai pasidarbavo Saugumo policijos agentai. Vien saugumo darbuotojas Vilius Augustaitis (vėliau dirbęs VSD Marijampolės apygardos viršininko padėjėju) Šilutėje turėjo keletą labai svarbių agentų: vokiečių jaunimo organizacijų kūrėją Maksą Šneideraitį-Martiną, „Kulturferbando" reikalų vedėją Ene (slap.) ir netgi SOVOG raštinės spaudos referentą bei raštvedį Adomą Molinių-Ali (gestapo suimtas ir sušaudytas 1941 m.). A. Molinius buvo E. Noimano patikėtinis, rašė slaptus raštus ir pats siuntė slaptus SOVOG archyvus Vokietijos konsului Klaipėdoje. Tad lietuvių saugumo policijai buvo žinoma daugelis SOVOG paslapčių.

Lietuvių saugumo policijos agentų veikė ir SA (nuo 1930 m. Priekulės dvarininkas Jozefas Pšibila-Ida, mokytojas Henkelis-Milda), ir kitose vokiečių organizacijose (Jonhys–Robenas, K. Bonienas-Veronika, Kilius-Leopoldas...)[459]. Pagaliau 1934 m. vasario mėn. valstybės saugumo darbuotojai sulaikė CSA narį J. Jesutį, kuris vienintelis patvirtino, kad CSA ir SOVOG palaiko slaptus ryšius

su NSDAP struktūromis Berlyne, apie T. Zaso vizitą pas A.Hitlerio pavaduotoją R. Hesą (Hess). Vokietijos vicekonsulas H. Štarkas (*Stark*) pradėjo planuoti, kaip pavogti bylas, kuriose nagrinėjami generalinio konsulato ryšiai su tomis organizacijomis. Netgi planuota susprogdinti vieną VSP rajoninių būstinių[460], bet nesėkmingai. Tačiau nacistų smogikams 1934 m. kovo 23 d. pavyko nužudyti VSD ištardytą J. Jesutį, kurį jie laikė lietuvių saugumo agentu.

Klaipėdos procesas. Remdamasi 1934 m. vasario 8 d. priimtu „Tautai ir valstybei saugoti" įstatymu, leidusiu bausti visus, kurie niekins ar įžeidinės lietuvių tautą, vyriausybę, valstybės ženklus, VSP Klaipėdos apygarda pradėjo suėmimus ir kratas. Klaipėdos krašte apklausti 1237 žmonės, o reaguodama į šiuos aktyvius politikų ir saugumo valdininkų žingsnius 1934 m. kovo 14 d. Vokietija nutraukė ekonominius santykius su Lietuva[461]. Dar pries tai Lietuvos prezidentas nurodė karo atstovui Berlyne K. Škirpai susiaurinti bendradarbiavimą su Vokietijos kariniais sluoksniais ir 1933 m. pabaigoje į siūlymus bendradarbiauti karinėms žvalgyboms atsakė neigiamai[462].

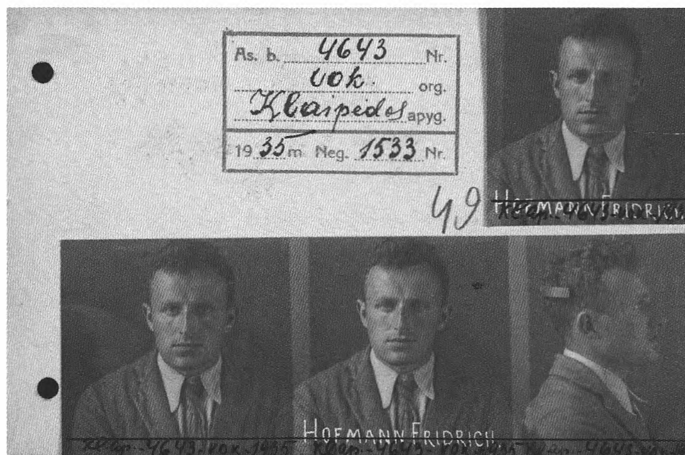
Kas dešimtas CSA ar SOVOG narys pasirodė esąs ginkluotas, tačiau teisiamųjų suole gruodžio mėn. atsidūrė tik 126 (93 – SOVOG nariai) tuomet jau uždraustų organizacijų aktyvistai, iš kurių 10 buvo kaltinami teroristinių veiksmų organizavimu. Itin pasižymėjęs tardydamas nacistus VSD Kvotų skyrius buvo vadovaujamas patyrusių ir teisiškai išsilavinusių darbuotojų. Pirmuoju skyriaus viršininku buvo F. Bortkevičius (vėliau, 1935–1940 m., jis vadovavo Valstybės saugumo policijai). Kvotų skyriuje buvo „daromos kvotos, kaip paruošiamasis darbas teismams, už nusikaltimus prieš tautos ir valstybės saugumą". Valstybės saugumo policija surinko šimtus dėžių įkalčių, kurie liudijo aktyvų Vokietijos vaidmenį nacionalsocializmo sklaidoje ir sukilimo parengime. Su politikų žinia siekdama išviešinti Klaipėdos nacistų ir Vokietijos ryšius saugumo policija birželio mėn. užsienio diplomatams pristatė gausią konfiskuotą slaptą propagandinę medžiagą.

Valstybės Saugumo Policijos
Klaipėdos Apygardos
Ypatingos Dalies byla Nr. 312.
Sekamojo slapyvardė Lizdas . .
Organizacija: . . . Vok. . . . .
Pradėta: 1933 .mt. sausio . . mėn. 2 d.
Baigta: 1933.mt. gruodžio .mėn. 7 d.

Vokietijos konsulato Klaipėdoje sekimo byla „Lizdas" 1933 metai.

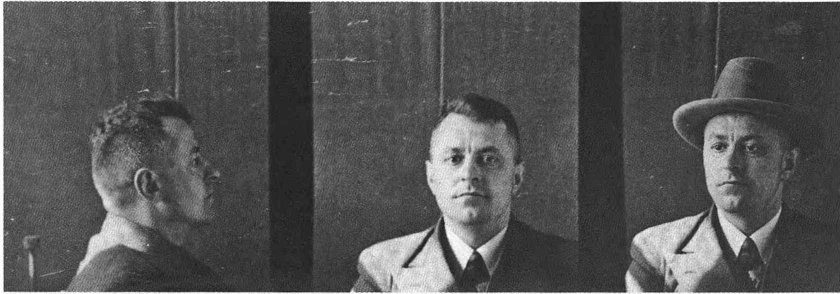
Sulaikyti įtariami Klaipėdos naciai Marinas Budve, Hans Sudman, Fridrich Hofmann.

Abu VSP agentai M. Šneideraitis ir A. Molinius taip pat buvo suimti (oficialiai paleisti gavus 5000–10000 Lt užstatus iš Vokietijos). 1935 m. kovo 26 d. pasibaigus teismo procesui, kuriame pagrindinis liudytojas A. Molinius (Saugumo policijos saugomas slaptasis agentas Ali nuteistas 4 metams, bet nuo bausmės atleistas) liudijo apie ryšius su H. Mozeriu ir E. Noimano bendradarbiavimą su Vokietijos konsulatu, už grotų atsidūrė daugiau kaip 80 kaltinamųjų. M. Šneideraitis-Martinas buvo vidiniu VSD agentu tarp kaltinamųjų ir iš kalėjimo buvo paleistas 1935 m. rugpjūtį. Su juo bendradarbiavimas nebuvo nutrauktas ir VSD agentas 1936–1938 m. mokėsi ir dirbo nacistų partijos užsienio politikos mokymo kursuose. Iš ten buvo paskirtas į nacistų partijos užsienio tarnybą (Auslanddienst) Berlyne ir toliau liko ypač vertingu lietuvių saugumo policijos agentu, 1938–1939 m. teikusiu informaciją apie nacistinių organizacijų steigimą Klaipėdos krašte[463]. Jis išliko gestapo nedemaskuotas iki 1942 m. kovo mėn., kol dirbdamas generalinio komisaro fon Rentelno administracijos kultūros skyriuje buvo Kaune suimtas ir apkaltintas šnipinėjimu Lietuvos naudai[464].

Po Klaipėdos nacių bylos VSD beveik kasmet susekdavo Vokietijos agentus ar jų grupes. Taip 1935–1936 m. demaskuotas nacistinių organizacijų narių tinklas, kurie pavadinti „pašto šnipais“. Vokietijos konsulatas su šio tinklo pagalba nuolat susipažindavo su lietuviškų valdžios įstaigų korespondencija, už tokią paslaugą atsilygindamas 120–180 Lt per mėnesį. Įtarimus pareiškus 22 pašto darbuotojams[465], o nubaudus 13 kaltinamųjų, tai netapo paskutine didesne Vokietijos agentų demaskavimo byla.

Fricas Babys (Fritz Babies) (g. 1900) Klaipėdos laiškininkas, suimtas kaip Vokietijos agentas 1936 m. balandžio 2 d.

Vilhelmas Russ (g. 1900) Klaipėdos magistratūros tarnautojas, suimtas kaip Vokietijos agentas 1936 m. gegužės 30 d.

Beveik visi šnipų ir antivalstybine veikla kaltinamų asmenų teismų procesai vykdavo Kariuomenės teisme, kuris apibendrindavo valstybės saugumo organų darbo rezultatus. Tie rezultatai rodė ne tik VSD profesionalumą (gebėjimą susekti šnipus, surinkti reikiamus įkalčius, apsaugoti savo agentūrą ir pan.), bet ir aukštą Kariuomenės teismo teisinės kultūros lygį. Kariuomenės teismo pirmininką generolą leitenantą P. Šniukštą pakeitęs S. Leonas ir prokuroras D. Monstavičius (Kariuomenės teismo prokuroru ilgą laiką buvo E. Vymeris) kaip tik dėl nacių teismo užsitraukė Vokietijos nemalonę ir okupacijos metu buvo persekiojami.

Trečiąjį dešimtmetį valstybės saugumo tarnybų kova su antivalstybine veikla ir šnipinėjimu neįgijo platesnio atgarsio visuomenėje arba tarptautinio rezonanso (išskyrus 1926 m. gruodžio – 1927 m. spalio mėn. procesus). Ketvirtąjį dešimtmetį padėtis pasikeitė. Vidaus ar užsienio politika dažnai paversdavo niekais valstybės saugumo tarnybų darbo rezultatus. Nors bausmės buvo didelės, 1931 m. buvo laisvi beveik visi 1927 m. Tauragės pučo dalyviai[466], 1937–1938 m. amnestuoti visi 1934 m. įkalinti Klaipėdos naciai.

1933–1939 m. laikotarpiu teismui perduota 719, o administracijai – 2097 vokiečiai, daugiausia Klaipėdos krašto nacistinių ar pronacistinių organizacijų nariai. VSD dažnai turėjo iš naujo pradėti savo darbą, sekdamas amnestuotų asmenų antivalstybinę veiklą, tačiau ir laikinos priemonės stabdė antivalstybinių organzacijų plėtrą ir veiklą. Todėl jau 1934 m. pamėginta palengvinti valstybės saugumo tarnybos darbą, dar labiau apribojant policijos priežiūroje esančių asmenų veikimą. Pagal ypatingus valstybės apsaugos ir sustiprintos apsaugos įstatus karo komendantai ir vidaus reikalų ministras galėjo atiduoti policijos priežiūrai asmenis, kurie yra pavojingi visuomenės tvarkai arba kariuomenei (tarp tokių asmenų dažnai atsidurdavo ir amnestuotieji). Policijos priežiūroje esantiems asmenims buvo draudžiama keletas užsiėmimų (pedagoginis darbas,

visoks viešas veikimas, dirbti valstybės tarnyboje). Valstybės saugumo policijos pareigūnai galėjo cenzūruoti visą prižiūrimo asmens korespondenciją, bet kuriuo metu įeiti į jo butą ir daryti kratas.

1938 metais Adolfas Hitleris pasirašė slaptą nurodymą, kad Vokietijos pajėgos būtų pasirengusios ne tik likviduoti likusią Čekoslovakijos dalį, bet ir okupuoti Memelio rajoną. 1938 m. pabaigoje Klaipėdos krašte panaikinus karo padėtį, Berlyne Lietuvos diplomatams buvo įteikiami vis nauji reikalavimai. Pasak užsienio reikalų ministro Juozo Urbšio, Lietuva nusileido Vokietijai iki paskutinės ribos ir kaip suvereni valstybė daugiau nuolaidžiauti negalėjo. Klaipėdos sukilimo sukaktuvių dieną – 1939 m. sausio 15-ąją – buvo paskelbta, kad krašte oficialiai steigiamas Vokietijos saugumo skyrius – vokiškai SA, *Sicherheitsabteilung.* O per Hitlerio režimo sukaktuves – sausio 29 d. – Klaipėdoje, teatro aikštėje, šalia juoda uniforma vilkinčio žinomo veikėjo Neumanno SA paradą stebėjo Vokietijos generalinis konsulas Klaipėdoje von Sauckenas ir Tilžės gestapo šefas Graefe[467]. Lietuva padėties Klaipėdos krašte nebekontroliavo. 1939 metų vasarį Lietuvos vyriausybė dar pareiškė protestą, kad autonominės krašto institucijos šiurkščiai pažeidžia valstybės suverenumą: esą, įstaigose nukabintas valstybinis Vyčio herbas, jis dingo net iš krašto valdžios dokumentų ir antspaudų. Be to, lietuviški gatvių pavadinimai pakeisti vokiškais. Deja, nors slaptos informacijos apie nacių veikimą buvo daugiau negu pakankamai, Lietuvos vyriausybė jau nebeturėjo vilčių išsaugoti savo valdžią Klaipėdos krašte[468].

Kovo viduryje, kuomet Vokietija jau buvo prisijungusi Austriją ir galutinai likvidavousi Čekoslovakiją, Valstybės saugumo departamentas pažymėjo, jog krašte padidėjo įtampa, juntamas nerimas ir atomazgos laukimas. Dar iki Lietuvos vyriausybės apsisprendimo priimti Vokietijos ultimatumą, Valstybės saugumo policija savo oficialios veiklos Klaipėdoje nebevykdė. Tačiau buvo tęsiama agentūrinė veikla.

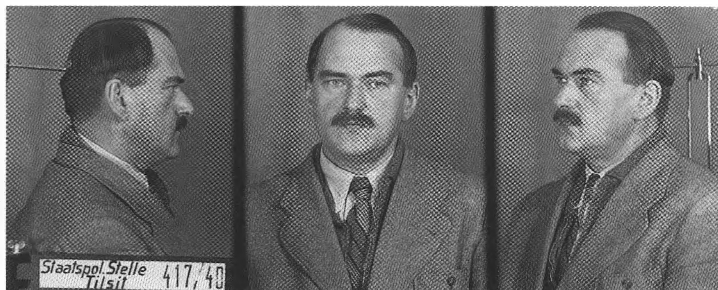
Sulaikyti įtariami Klaipėdos naciai: Martynas Gudovijus (įtariamas Vokietijos agentas),

ir Simmat Johan.

Gestapo rankose. VSD ir karinė žvalgyba išsaugojo bei plėtė savo agentūrinį tinklą Vokietijoje. Tuo laikotarpiu buvo užverbuota daugiau kaip šimtas agentų, kurie ilgiau ar trumpiau slapta bendradarbiavo ir teikė reikalingą informaciją. Apie 40 jų po okupacijos buvo perverbuota Sovietų Sąjungos, vienas – Vokietijos[469]. Vokietijos kontržvalgyba ir gestapas iki 1940 m. susekė dalį lietuvių agentūrinio tinklo: 1935 m. suimtas ir nuteistas 15 metų kalėti Richard Lange „Kënig" už karinės informacijos teikimą[470]; 1935 m. gegužės 7 d. suimtas Augustas Warschun (g. 1903), už duomenų apie SS ir SD teikimą nuteistas 10 metų kalėti[471]; 1936 m. liepos 10 d. suimtas Otto Datzkow (g. 1890) ir nuteistas kalėti iki gyvos galvos[472]; 1937 m. kovo 12 d. suėmė agentą, dirbusį net keturioms (Lenkijos, Lietuvos, Latvijos ir SSRS) žvalgyboms S. Radkę (Stephan Radke), kuris P. Kirlio užverbuotas „Petrow" slapyvardžiu, gavęs 800 Lt ir užduotį įsiskverbti į vokiečių ar lenkų žvalgybų agentų tinklą, 1939 m. vasario 24 d. nuteistas 15 metų kalėti[473]; Walter Juschka (g. 1906) „Peter" suimtas 1938 m. gruodžio 12 d. už darbą lietuvių žvalgybai 1932–1938 m.[474], 1939 m. kovo 25 d. suimtas Richard Pastzel „Morgen" ir nuteistas 6 metus kalėti už ryšius su lietuvių žvalgyba 1937–1939 m.[475] ir kt.

Theodor Hertel (1918–1943) brangiausiai apmokamas lietuvių saugumo agentas „Diplomat", „Ona". 1940 m. buvo suimtas už darbą Lietuvos saugumui 1929–1933 m. ir 1943 m. birželio 1 d. sušaudytas.

Daugumą Lietuvos agentų Vokietijos gestapas suėmė 1940–1941 m., ištardęs ir perverbavęs keletą Lietuvos buvusių saugumo darbuotojų. Tarp demaskuotų lietuvių karinės žvalgybos ir saugumo agentų buvo Willi Lüderman (g. 1885) „Antanas" (nuteistas 1942 m.), Carl Zimmer (g. 1885) „Milda" (sušaudytas 1943 m. sausio 14 d. už darbą lietuvių žvalgybai 1930–1939 m.)[476]; Heinrich Bernhard Bartuschies (g. 1904) „Schlüssel", suimtas 1941 m. ir už darbą 1935–1937 m. lietuvių žvalgybai nuteistas 6 metams (kartu su juo Karaliaučiuje suimtas ir Willi Kurschat)[477]; Merkel Heinz Hennig (g. 1918), užverbuotas 1938 m. ir 1942 m. spalio 27 d. nuteistas mirties bausme ir sušaudytas[478]; Theodor Hertel (1918–1943) „Diplomat", „Ona" suimtas už darbą Lietuvos saugumui 1929–1933 m. ir 1943 m. birželio 1 d. sušaudytas[479]; Josef Prczybilla „Ida" (1896–1942), gestapo suimtas 1940 m. liepos 15 ir 1942 m. birželio 6 d. sušaudytas už ryšius su Lietuvos žvalgyba 1930–1939 m.[480]; Max Schneidereit „Martin" (1913–1942), 1942 m. kovo mėn. apkaltintas darbu lietuvių žvalgybai 1932–1939 m. ir mirė kalėjime 1942 m. liepos 21 d.[481] ir ir kt.

SAUGUMAS MĖLYNAME AKSOME

Siekdamas dar tiksliau reglamentuoti VSD veiklą, J. Statkus bendradarbiavo su Latvijos ir Estijos atitinkamomis įstaigomis. Tas bendradarbiavimas užsimezgė jau dar anksčiau. J. Statkus netgi buvo apdovanotas estų Erelio ordinu, susirašinėjo su Estijos policijos inspektoriumi A. Lytu (Liit). Šis, J. Statkaus paprašytas, į rusų kalbą išvertė Estijos kriminalinės policijos įstatymą[482]. Lietuvos saugumo tarnybos taip pat teikė reikalingą informaciją apie asmenis, įtariamus dirbant antivalstybinį darbą Latvijoje ar Estijoje.

Antai uždraudus Klaipėdos nacistines organizacijas ir suėmus jų aktyvistus, VSD viršininkas A. Povilaitis pranešė Latvijos politinės policijos viršininkui, kad „aršus hitlerininkas Gertas Ropas [SP žiniomis, prie nacių jis prisidėjo dar trečiajame dešimtmetyje – *A. A.*] susirašinėja su Latvija šiuo adresu: „...Riga. Kuter str. 13“[483].

Liūto ženklas kišenėje. 1934 m. pradžioje vidaus reikalų ministras S. Rusteika paskelbė VSD vidaus statutą, o VSD direktorius J. Statkus 1934 m. kovo 3 d. išleido slaptą įsakymą Nr. 1. Vidaus statute paskelbti bendri reikalavimai saugumo darbuotojams: „<...> eidami savo pareigas turi būti ramūs, susivaldę, mandagūs, teisingi, humaniški ir objektyvūs <...>, turi gyventi ramiai, padoriai, savo gyvenimą tvarkyti pagal ekonominį pajėgumą ir, apskritai, būti pavyzdingu tarnautoju, turinčiu visuomenės pasitikėjimą <...>“. Žinoma, tokio idealo buvo tik siekiama, o svarbiausia nustatyta tai, jog, „pildydamas tarnybos pareigas, tarnautojas neturi žiūrėti asmenų visuomeninės padėties, bet turi griežtai laikytis įstatymų bei įsakymų nustatytos tvarkos. 1924–1926 m. veikusios Politinės policijos viršininkas, priešingai, reikalavo atsižvelgti į sekamo asmens visuomeninę padėtį, pažintis, gimines, draugus, kad nekiltų prieš politinį sekimą nukreiptos kampanijos.

Ieškomų asmenų fotoalbumas >

Valstybės saugumo darbuotojai beveik visą savo laiką turėjo skirti tarnybai ir net laisvu nuo darbo laiku privalėjo „gavę įsakymą nieko nelaukiant vykti ir vykdyti tai, kas jam pavedama“. Asmeninis gyvenimas buvo suvaržytas labiau nei bet kurioje kitoje tarnyboje. Iš departamento direktoriaus reikėjo gauti leidimą vesti (išsiskiriant irgi reikėjo pranešti), tarnautojams ir net jų žmonoms draudžiama prasiskolinti. VSD buvo depolizuota įstaiga, o mokslo, sporto, kultūros, prekybos, pramonės organizacijose ir draugijose tarnautojams buvo galima dalyvauti tik gavus direktoriaus sutikimą. Tokių organizacijų (išskyrus prekybos ir pramonės) veikimas leistinas ir pačiame departamente. VSD direktoriui leidus, valstybės saugumo darbuotojas galėjo rašyti straipsnius spaudai, bet buvo draudžiama „skelbti rašinius apie valstybės išorės ar vidaus reikalus be savo vyresnybės sutikimo“. Tokie buvo bendri reikalavimai visiems VSD darbuotojams. Konkretūs reikalavimai kiekvienam atskirai (pagal pareigas) nustatyti minėtu VSD direktoriaus įsakymu Nr. 1.

2405

1933XI17
3027
3027

1933XI17
3028
3028

3029
3029

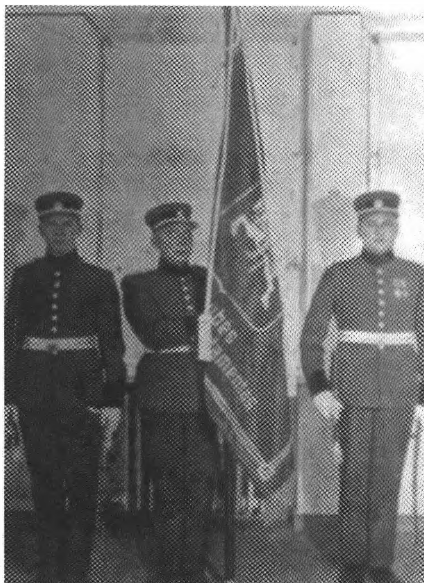
Ieškomų asmenų fotoalbumas

70
2973
2974
2975
2976
2977

Ieškomų asmenų fotoalbumas

1934 m. spalio 17 d. pašventinta VSD vėliava.

Tokiai reorganizacijai buvo rengiamasi nuosekliai. 1931–1933 m. J. Statkui užimant Kriminalinės policijos valdybos direktoriaus, o A. Povilaičiui – I (politinio) skyriaus viršininko pareigas, jų įstaigos buvo reorganizuotos teisiniu, techniniu ir metodiniu atžvilgiu. Pradėta plačiau taikyti kriminologijos mokslo metodus, įrengtos modernios patalpos. Naujasis Valstybės saugumo departamentas, perėmęs visą Kriminalinės policijos valdybos struktūrą, ją patobulino ir dar labiau reglamentavo saugumo darbuotojų veiklą.

Valstybės saugumo departamento direktoriui, kaip ir anksčiau Kriminalinės policijos valdybos direktoriui, buvo tiesiogiai pavaldūs penkių apygardų (išskyrus Kauno) viršininkai, Bendrojo, Žinių ir Spaudos skyrių viršininkai, asmeninis sekretorius, juriskonsultas ir departamento inspektorius, o VSP viršininkui – VSP Kauno apygardos viršininkas, Agentūros, Kvotų ir Ypatingojo skyrių viršininkai. Departamento direktoriaus teisės buvo didelės – jis savo nuožiūra priimdavo tarnautojus, jam pavaldus buvo „valdininkas užsieniui", kuris slaptai gaudavo įsakymus ir juos vykdydavo jam prieinamomis priemonėmis. Direktoriaus nurodymu asmeninis sekretorius (pirmuoju asmeniniu sekretoriumi buvo K. Mačiulis) išduodavo pinigus sekimo reikalams ir turėjo savo žinioje VSD šifrą[484], kurį keisdavo kiekvienais metais (o pametus bent vieną šifro pavyzdžio egzempliorių – buvo keičiamas nedelsiant). Tuomet šifravimas buvo įvestas ryšiams tarp VRM vietos įstaigų (apskričių viršininkų, Geležinkelių policijos viršininko ir Klaipėdos krašto pasienio policijos vado) ir VRM. Per šias įstaigas eidavo daug VSD informacijos, kurios slaptumą reikėjo išsaugoti. Buvo parengti nauji „Nuostatai šifruotam susižinojimui"[485]. Šifras tarp vietos įstaigų ir VRM buvo nustatytas rutulinio šifranto pavidalo, kuris pavadintas „Laimės ratu". Šifravimui supaprastinti ir nelegaliam dešifravimui apsunkinti nustatytas originalus šifro raktas – jis turėjo atitikti dokumentą pasirašiusio pareigūno pavardės trečią raidę. Taip kiekviena įstaiga įsigijo savo šifro raktą, tereikėjo žinoti reikiamų pareigūnų pavardes. Panašiai šifravimas organizuotas ir VSD.

Iki 1934 m. valstybės saugumo tarnybos darbuotojai nenešiojo uniformų, o turėjo tik tarnybinį legitimacijos ženklą su užrašu „Kriminalinė policija". Šis ženklas buvo nešiojamas už švarko atlapo ir parodomas tik esant tarnybinei būtinybei. Po reorganizacijos, 1934 m. vasario 5 d., vidaus reikalų ministras nustatė vienodą Valstybės saugumo ir Kriminalinės policijos darbuotojų uniformą ir naują tarnybinį legitimacijos ženklą. Nutarta Valstybės saugumo policijos nebeišskirti iš kitų policijos rūšių. Nuo tol civilius drabužius buvo galima nešioti tik esant tarnybinei būtinybei (sekant, vykdant slaptas tarnybines pareigas ir pan.). VSD tarnautojų uniformos pagrindinė spalva buvo tamsiai mėlyna. Tik aukščiausių kategorijų tarnautojų apykaklė, rankogaliai, kepurė ir antpečiai turėjo būti juodai mėlyno aksomo. Uniforma dar paįvairinta tamsiai raudonos spalvos apvadu, o iškilmių metu – baltomis pirštinėmis, pusiau lenktu kardu, pentinais, baltais antpečiais ir tautiško audinio sidabro spalvos šilko diržu su liūto atvaizdu sagtyje. VSD darbuotojų kategorijoms atskirti prie antpečių buvo segamos šešiakampės žvaigždutės, o aukščiausių kategorijų darbuotojų antpečiuose žvaigždutės apvedamos šešiakampiu rėmeliu arba lapeliais. Apygardų viršininkai nešiojo po tris šešiakampiu apvestas žvaigždutes, o aukščiausioji departamento vadovybė – vieną žvaigždutę, apvestą lapeliais.

Nauja VSD darbuotojų uniforma.

Nuo 1927 m. rugpjūčio 27 d. nešiotas legitimacijos ženklas pakeistas nauju, 45 mm ilgio ženklu (nešiojamu ant rankovės arba kišenėje). Šio ženklo viduryje buvo pažymėtas darbuotojo numeris, o numerio kairėje – Vytis, dešinėje – liūtas. VSP ir Kriminalinės policijos ženklai nuo tol jau skyrėsi savo užrašais („Valstybės saugumo policija", „Kriminalinė policija"[486]). Sukūrus VSD, darbuotojų skaičius jame nuolat didėjo. 1933 m. birželio 1 d. dirbo 273 darbuotojai, o 1935 m. sausio 1 d. – jau 313 (valdininkų padaugėjo nuo 64 iki 69, vyr. Valdininkų – nuo 61 iki 79, kvotų valdininkų – nuo 4 iki 18, skyriaus viršininko padėjėjų – nuo 1 iki 4)[487]. Bet tik maža VRM darbuotojų dalis dirbo VSD, o dauguma dirbo Pasienio policijoje (2012) ir Viešojoje policijoje (1559).

Didžiausias VSD skyrius buvo Bendrasis (pirmasis viršininkas – Nenorta), jame dirbo 50 darbuotojų (1935 m. sausio 1 d.). Skyrius turėjo buhalteriją, raštinę, ūkio ir budėjimo dalį (pirmųjų dviejų viršininkai buvo vokiečiai J. Kochas ir H. P. Reichertas).

Visas politinio sekimo, informacijos rinkimo, analizės ir kontržvalgybos darbas buvo sutelktas kituose šešiuose skyriuose.

Svarbiausių žinių apdorojimas. Pirmuoju VSD Žinių skyriaus viršininku buvo K. Mačiulis. Pats skyrius suskirstytas į tris dalis: Žinių medžiagos apdirbimo (pirmasis vedėjas – V. Kochas), Žinių teikimo (P. Žvirblis) ir Žinių telkimo (J. Šakurskis, o nuo 1939 m. – Davalga[488]). Šiame skyriuje buvo apdorojama visa iš kitų skyrių gaunama informacija. Pirmiausia tai agentūrinės žinios (agentų pranešimai) apie nelegalias ir legalias organizacijas, jų narius: departamento apygardų biuleteniai, mėnesio apžvalgos, nelegalūs atsišaukimai ir kita literatūra, visa politinio ir organizacinio veikimo struktūrinė bei statistinė medžiaga, politinę reikšmę turinčios fotonuotraukos. VSP viršininkas šiam skyriui teikdavo žinias apie atvykstančius svetimšalius ir Lietuvos piliečius, kurie lankėsi SSRS, okupuotoje Lietuvoje ir Lenkijoje, taip pat VSP Kauno apygardos dienynus, Spaudos skyriaus dienyną, Kvotų skyriaus žinias, politinių nusikaltėlių ar įtariamų asmenų fotonuotraukas, pirštų atspaudus ir pan.

Remdamasi gauta informacija, Žinių medžiagos apdirbimo dalis parengdavo periodiškai leidžiamas departamento žinias bei kas mėnesį sudarytas apžvalgas, taip pat organizacijų, departamento veiklos ir kitokių rūšių statistines ir struktūrines schemas bei diagramas. Iš šios dalies informacija apie kitas organizacijas ar asmenis buvo teikiama organizacijoms, privačioms įstaigoms ir pavieniams asmenims (su VSD direktoriaus leidimu). Visas susirašinėjimas su kitomis įstaigomis vyko per šią dalį ir net departamento apygardos (išskyrus Ypatingąją dalį) negalėjo savo nuožiūra susirašinėti su kitomis įstaigomis.

Žinių teikimo dalyje buvo tvarkoma kartoteka ir asmens bylos, o Žinių telkimo dalyje visa gaunama informacija skirstoma („telkiama") į atskiras bylas pagal politines pakraipas, įstaigas ar rūšis ir toliau smulkinama į politinių organizacijų, partijų, grupių, korporacijų ir kitokias bylas. Šioje dalyje buvo kartoteka visų asmenų, apie kuriuos VSP turėjo bent kokių nors žinių. Kartotekos registracijos kortelėje buvo įrašomos visos apie registruojamąjį asmenį turimos žinios, taip pat pažymimas jo fotonuotraukos numeris (fotoalbume), pirštų atspaudų formulė ir žinių sąrašo eilės ar asmens bylos numeris[489]. Į kartoteką pakliūdavo įtariamieji antivalstybiniu veikimu, bet jeigu apie vieną asmenį buvo gaunamos

bent trys naujos žinios, jam buvo pradedama asmens byla. Šioje byloje turėjo būti sukaupta visa informacija apie tą žmogų: fotonuotrauka, išaiškinimas (gyvenamoji vieta ir pan.), visų apie jį turimų žinių nuorašai. Be minėtos kartotekos, buvo sudaromi politinių nusikaltėlių (turinčių asmens bylas) nuotraukų albumai, pirštų atspaudų (daktiloskopinių lapų) kartoteka, literatūros kartoteka (pagal pavadinimus ir politines pažiūras sudedama po 20 egz. atsišaukimų, po 5 egz. kitos literatūros), ieškomų politinių nusikaltėlių knygelės.

Valstybės Saugumo Departamento

1936 m. [illegible] mėn. 19 d.

(kam siunčiama)

Nr. 6190/422.

Priedėlis: 1 lp.

Žinios apie asmenį

(kokiam reikalui)

Eil. Nr.	Klausymai	Atsakymai (surinktos žinios)
1.	Pavardė, jei [illegible] moteris, tai ir jos tėvo pavardė	[illegible]
2.	Vardas	[illegible]
3.	Tėvo vardas	Kostas
4.	Gimimo laikas ir vieta	1890 m.Visaginės pol.Rimčių v.Ežerėnų ap
5.	Pilietybė	Lietuvos
6.	Tautybė	Lietuvių
7.	Tikyba	R.K.
8.	Gyvenamoji vieta	[illegible]
9.	Kokį turi nuolatinį užsiėmimą, iš ko pragyvena, ar turi kokį turtą ir kur	Korsakų dv.turi žemės 36 ha ir Dainavos sklipą iš 11 ha,užsiima žemdirbyste
10.	Ar tarnavo kariuomenėje. Jei taip, tai kur, kada, kokiam laipsny	Tarnavo 3 p.p.nuo 1919 m.iki 1923 m.ir išėjo į atsargą majoro laipsnyje.
11.	Mokslo cenzas — kokioje mokykloje mokėsi, arba kokį mokslą yra baigęs	Baigęs rusų kadetų mokyklą
12.	Ar moka lietuviškai kalbėti	Moka
13.	Kurios legalios ar nelegalios, politinės ar nepolitinės, N. Lietuvoj arba kitur veikiančios, sąjungos, partijos, grupės buvo ar yra narys, kokias pareigas ten ėjo ar eina ir ar aktyviai dirba	Žinių nėra
14.	Jei nėra narys jokios organizacijos bei grupės, tai gal kuriai nors organizacijai, grupei, tautybei ar svetimai valstybei yra politiniu įsitikinimu prielankesnis. Jei taip, tai kuriuo būdu tas prielankumas pareiškiamas	Lenkiško nusistatymo,palaiko ryšius su Lenkijoj gyvenančiais asmenimis,kurie yra tikri lenkai.Bendarl jis yra lenkams pal[...]kus.
15.	Ir nebūdamas bet kurios organizacijos ar grupės narys, gal palaiko su tų org., grupių vadais ryšius. Jei taip tai kokio pobūdžio tie ryšiai yra: organizacinio ar asmeninio	Konkrečių žinių apie tai nėra
16.	Jei vedęs, tai kurios tautybės ir politinių pažiūrų žmona; žmonos tėvo pavardė	Vedęs,lenkų tautybės,Šu[illegible]kas.
17.	Kuria kalba daugiausiai kalbasi šeimoje. Gal kurią svetimą kalbą mėgsta vartoti viešoje vietoje arba valstybinėj įstaigoj (jei ten tarnauja); jei vedęs, tai taip pat ir žmona	Šeimoje vartoja tik lenkų kalbą,viešai [...] pat vartoja lenkų kalbą,net ir į įstaig[...] užėjęs lenkiškai kartais kalba.
18.	Kokioje mokykloje (tautybės požvilgiu) mokė ar moko vaikus	Vaikų neturi
19.	Kada Lietuvon atvyko (jei svetimšalis), iš kur, kokiu tikslu, ką turi Lietuvoj giminių ar pažįstamų	Visą laiką gyvena Lietuvoje
20.	Ar yra kur tarnavęs, ar gal, tarnauja. Jei netarnauja, tai ar iš tarnybos yra atleistas ir už ką, ar, gal, pats prašėsi atleisti	Netarnauja
21	Ar turi skolų. Jei taip, tai kiek ir įsiskolinimo priežastis	Skolų turi daug,kokiai sumai nežinoma. Dalis jo nekilnojamo turto aprašyta už [...]
22	Ar baustas. Jei taip, tai kokia bausmė, kas baudė, už ką ir ar bausmę atliko. Gal turi iškeltų neišspręstų bylų. Jei taip, tai kiek bylų ir už ką	1928 m.Trakų apskr.Komendanto 50 litų [...] laikymą šautuvo.1935 m.Kaišiadorių Apyl[...]kės Teismo 4 paroms arešto už piliečio [...] mušimą.Turi dabar iškeltą bylą Kaišia[...] Apylinkės Teisme už grąsinimą su gin[...]
23.	Charakteringesni palinkimai: girtuokliavimas, kortavimas, nemoralus gyvenimas (nurodyti, iško sprendžiama, kad nemoralus gyvenimas) ir tt.	Mėgsta girtuokliauti,kortuoti,nesąžin[...] kerštingas,žemos doros,draugauja su [...] doros moterimis,su savaja pasimetęs dė[...]
24.	Kokia apie jį viešoji nuomonė	Viešoji nuomonė apie jį labai bloga,[...] tarnautojai,taip ir apylinkės ūkinink[...] bijosi,kaipo blogos valios žmogaus.
25.	Kitos asmenį liečiančios žinios, jei jų būtų	
26.	Apygardos viršininko žinios jei jų būtų	

1936 m. kovo mėn. 9 d.

Priedėlių: 1 lapas

Apygardos Viršininkui V.S.P.Kauno

L.Zmitrikas. L.e.Trakų Rajono Viršininkas

Nr. 985

, 193 m. mėn. d.

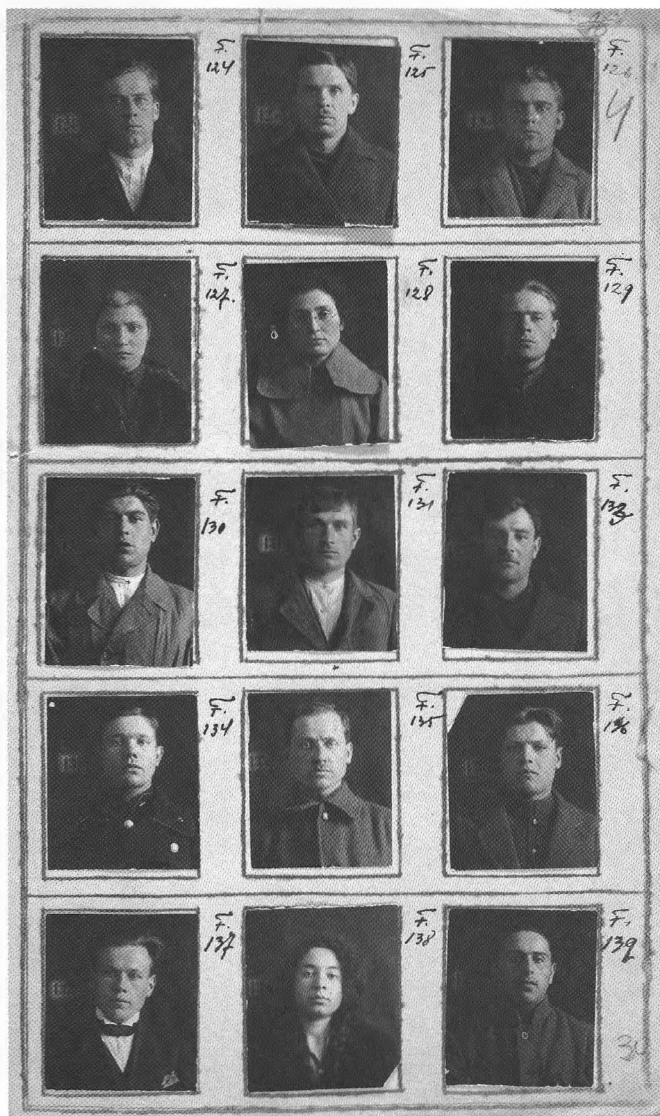
(kam siunčiama)

Priedėlių:

Apygardos Viršininkas

VSD sekamo asmens anketa.

Žinios apie atvykstančius užsieniečius ir Lietuvos piliečius, kurie lankėsi SSRS, okupuotoje Lietuvoje ir Lenkijoje, buvo kaupiamos atskirai nuo politinių nusikaltėlių kartotekos. Šiuo atveju buvo sudaromi vien sąrašai, o politinių nusikaltėlių kartotekoje registruojami tik tie asmenys, apie kuriuos gauta žinių dėl jų nelegalios veiklos. Pvz., iš Ypatingojo skyriaus buvo gautos žinios, kad latvis A. Sieveras (*Sievers*) 1935 m. spalio 5 d. „turėjo su Ryga pasikalbėjimų telefonu Nr. 28838 <...>. Pas A. Sievers spalio 4 d. buvo atvykę du svetimšaliai: Vengrijos pilietis W. Biltz ir Anglijos pilietis N. Strauster <...>. Taip pat su Sievers turi artimus santykius ir anglų žurnalistas R. Krause <...>. Atrodo, kad R. Krause yra tik prisidengęs žurnalisto vardu, o tuo tarpu greičiausiai yra šnipas“. Tarp svetimšalių galėjo pasitaikyti ir Lietuvos pasus turinčių „tarptautinių šnipų“. SSRS šnipas (Šanchajuje, Paryžiuje) Š. Arkus ir jo žmona T. Arkus (Rosenštein, Linova) turėjo kažkokiu būdu gautus lietuviškus dokumentus. T. Arkus Lietuvos pilietybę patvirtinantį dokumentą gavo tolimoje Kinijoje iš Lietuvos URM įgaliotinio referento J. Radušio (1936 m. vasario 8 d.)[490]

Ieškomų asmenų fotoalbumas.

Ieškomų asmenų fotoalbum

F.
2286

F.
2287

F.
2288
42

F.
2290

F.
2291

F.
2292

F.
2293

F.
2294

F.
2295

F.
2296

F.
2297

F.
2298

F.
2299.

F.
2304

F.
2306
30

48

F. 2566

F. 2574

F. 2575

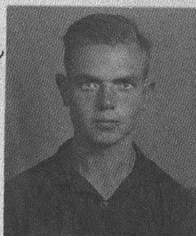
F. 2576

F. 2577

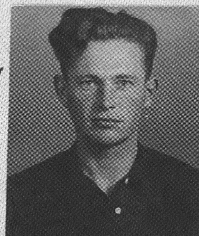
F. 2578

F. 2579

F. 2580

F. 2581

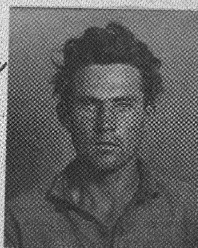
F. 2582

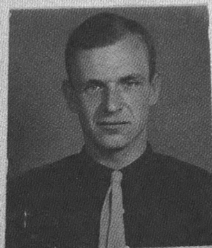
F. 2583

F. 2584

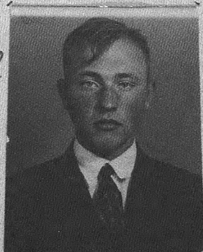
F. 2585

F. 2586

F. 2587

30

Ieškomų asmenų fotoalbumas

Be visų minėtų darbų žinių telkimo dalies darbuotojai dar turėjo nuolat sudarinėti nelegalių ir legalių opozicijos organizacijų aktyvistų, sekamų organizacijų vadovybių sudėties sąrašus.

Visą šią nemažą žinių analizę turėjo atlikti 16 skyriaus valdininkų[491]. Didžioji jų darbo dalis tenkino VSP poreikius, o Prezidentas, Ministras pirmininkas ir ministrai (KAM, VRM, URM) gaudavo VSP apžvalgas (mėnesio, ketvirčio). VSP apžvalgose ir VSD biuleteniuose buvo nurodomi svarbiausi įvykiai, kurie galėjo turėti įtakos Lietuvos vidaus padėčiai. Pirmiausia tai komunistų veikla (instrukcijos, streikai, susirinkimai), paskui krikščionių demokratų, tautininkų, lenkų, vokiečių veikla (organizacijos, susirinkimai) ir bendra vidaus padėtis (ekonomika, gyventojų aprūpinimas prekėmis, bedarbių aprūpinimas darbu).

Cenzūra plius informavimas. Pirmuoju Spaudos skyriaus viršininku buvo M. Žilinskas. Jam teko vadovauti pačiam mažiausiam departamento skyriui. Tik šeši darbuotojai turėjo atlikti visus VSD reikalingus vertimus, sekti vidaus ir užsienio spaudą, cenzūruoti įvežamus spaudinius ir gramofonų plokšteles, tvarkyti departamento biblioteką ir skaityklą, sekti užsienio radijo stočių propagandą apie Lietuvą, išgauti „įtariamą korespondenciją“, informuoti Lietuvos spaudą bei visuomenę apie valstybės saugumo darbą bei su valstybės saugumu susijusius įvykius. Skyrius buvo padalytas į dvi dalis: Užsienio spaudos cenzūros (pirmuoju cenzoriumi 1934 m. buvo P. Zundė) ir Bendrąją (V. Kymantas, vėliau perėjęs į Agentūros skyrių).

Sekant vidaus ir užsienio spaudą (pirmiausia – Vokietijos, Lenkijos, SSRS, Latvijos ir Estijos), reikėjo ne tik informuoti, kas rašoma apie antivalstybinį, antivyriausybinį ir „Lietuvos politiniam režimui žalingą veikimą“, bet ir apie visuomenės nuotaikas, apie viską, kas rašoma užsienio spaudoje apie Lietuvą. Ypač buvo sekama SSRS komunistinė ir Vokietijos nacionalsocialistinė spauda, nes joje galėjo pasitaikyti žinių apie šios krypties inspiruojamų organizacijų veiklą Lietuvoje arba jų veikimo taktiką. Spaudos skyrius domėjosi ir straipsniais, kuriuose nagrinėjama Lietuvos užsienio politika bei santykiai „su tais mūsų kaimynais, kurių politinė reikšmė bei akcija daro įtakos mūsų valstybei“. Visa išanalizuota informacija buvo panaudojama leidžiant VSD „Spaudos dienyną“ ir pusės metų „Spaudos apžvalgas“. Šiuose leidiniuose turėjo atsispindėti Lietuvos vidaus gyvenimas (opozicijos politika, politinė taktika, siūlomos reformos, valstybės ir Bažnyčios santykiai, tautinių mažumų veikimas, bendra padėtis), Klaipėdos krašto reikalai (nacionalistų, vietos vokiečių veikla, santykiai su Didžiąja Lietuva, jų politinių krypčių kova, Klaipėdos lietuvių veikla, ekonomi-

niai reikalai), Vokietijos politika (Rytų politika, santykiai su Lietuva, politika Klaipėdos atžvilgiu, vidaus ir tautinių mažumų politika, santykiai su kitomis valstybėmis, o ypač su Lenkija, SSRS ir Prancūzija), okupuotos Lietuvos gyvenimas (lietuvių tautinė ir kultūrinė veikla, tarpusavio politinė kova, Lenkijos represijos prieš lietuvius, lenkų administracijos santykiai su kitomis tautinėmis mažumomis, Lietuvos emigrantų veikla, Vilniaus lenkų radijo ir spaudos propaganda prieš Lietuvą), Lenkijos politika (politika Lietuvos ir okupuotos Lietuvos atžvilgiu, propaganda prieš Lietuvą, vidaus ir tautinių mažumų politika, santykiai su kitomis valstybėmis, o ypač su SSRS, Vokietija, Latvija, Estija, Prancūzija, Mažąja Santarve), Baltijos valstybių reikalai (Latvijos ir Estijos santykiai su Lietuva, Lenkija, Vokietija, SSRS, Baltijos ir Skandinavijos valstybių sąjungos klausimai, Latvijos vidaus politika, Latvijos ir Estijos tautinių mažumų politika (ypač vokiečių atžvilgiu), lietuvių mažumos reikalai Latvijoje), Sovietų Sąjungos ir Kominterno veikimas (SSRS vidaus politika, santykiai su Vokietija, Lenkija, Baltijos valstybėmis, Komunistų Internacionalo politika ir taktika), nelegalios spaudos platinimas. „Spaudos dienynuose" turėjo atsispindėti ir smulkesni įvykiai (žinotini vyriausybei, saugumo organams), spaudoje skelbiamos informacijos patikrinimas, pasiūlymai nubausti už spaudos nuostatų pažeidimus[492].

VSD direktorius Spaudos skyriaus parengtus „Spaudos dienynus" siuntė dvylikai adresatų – Prezidentui, premjerui, valstybės kontrolieriui, teisingumo, užsienio reikalų, susisiekimo, švietimo, krašto apsaugos, vidaus reikalų ir žemės ūkio ministrams, VRM generaliniam sekretoriui, Klaipėdos krašto gubernatoriui. Todėl „kiekvieną rytą Kajetonas Lelešius <...> su nedideliais violetinės spalvos paketais leisdavosi į kelionę po laikinąją sostinę – į Krašto apsaugos ministeriją, Ministrų Tarybą <...>. Lydėjo atskirai keli ginkluoti apsaugininkai <...>„[493] (tai vieno iš paskutiniųjų kurjerių atsiminimai). Spaudos skyriaus viršininkas tą pačią informaciją perduodavo ir VRM Piliečių apsaugos departamento direktoriui, Kauno komendantui, Tautininkų sąjungos generaliniam sekretoriui, „Eltos" direktoriui, „Lietuvos aido" redaktoriui, URM spaudos referentui, Kriminalinės policijos viršininkui, VSD Agentūros skyriaus viršininkui, VSP Klaipėdos apygardos viršininkui, VSD direktoriaus asmeniniam sekretoriui, VSD Žinių skyriaus viršininkui. Galima sakyti, kad šie 24 žmonės turėjo išsamiausią informaciją apie Lietuvos vidaus ir užsienio padėtį.

VSD Spaudos skyriui teko ir nedėkinga cenzoriaus pareiga. Tiesa, VSD teko tik mažiausia cenzūros sistemos dalis, kuri buvo skirta iš užsienio gaunamiems spaudiniams. Cenzūra buvo atliekama Kauno, Klaipėdos, Šiaulių ir Pagėgių paš-

te bei muitinėse. Cenzoriai savo pareigas vykdydavo tik dalyvaujant spaudinių gavėjams, todėl savavaliavimui buvo užkirstas kelias. Neįleidžiami leidiniai (pagal atitinkamą sąrašą) buvo antspauduojami „retournon admis“ (grąžinamas-neleidžiamas) antspaudu ir išsiunčiami į tą kraštą, iš kurio atsiųsti. Trečiajame dešimtmetyje Kriminalinės policijos I skyrius tokius leidinius paprasčiausiai konfiskuodavo ir sunaikindavo. Likusią cenzūros dalį kontroliuojant leidžiamus spaudinius atliko karo cenzūra (karo cenzūros komitetas)[494].

Į draudžiamų leidinių sąrašą patekdavo komunistinio, revoliucinio bei anarchistinio turinio leidiniai, išspausdinti Lenkijoje arba SSRS (išskyrus mokslinius), propagandiniai, nukreipti prieš Lietuvos teises Klaipėdos krašte, pornografiniai ir įžeidžiantys tikinčiųjų bei dorovės jausmus, viliojantys emigruoti bei kiti „spaudiniai, kuriuos pats VSD direktorius uždrausdavo“ .

VSD cenzūros galėjo išvengti tik Prezidentas, ministrai ir užsienio valstybių atstovai. Be to, buvo cenzūruojami kriminalinio ar politinio pobūdžio kino filmai, o VSP Klaipėdos apygarda cenzūruodavo visus Klaipėdos krašto vokiečių teatrų spektaklius, kad juose nebūtų „aiškiai svetimų politinių arba patriotinių motyvų“ [495].

Spaudos skyriaus Bendrosios dalies vedėjas tvarkė departamento knygyną ir skaityklą, sekė radijo propagandą. Pagal žinomas radijo programas iš anksto buvo nustatoma, kurią stotį ar programą reikia sekti. Pirmiausia, be abejo, sekamos lenkų radijo programos. Propagandą prieš Lietuvą iki 1935 m. skleidė Lenkijos URM ir Generalinio štabo II skyriaus subsiduojama Vilniaus radijo laida CL (Chwilka Litewska – Lietuviška valandėlė) ir Wilbi (Vilniaus informacijos biuras). CL ir Wilbi vadovavo prof. J. Ostrovskis. Aktyvus šių laidų bendradarbis buvo II skyriaus darbuotojas J. Jablonskis. Lietuvos saugumo departamentui šių įstaigų veikla buvo įdomi ir tuo, kad, be propagandos, jos atliko ir analitinį darbą: rinko ir apdorojo informaciją apie Lietuvos ekonominę, karinę, politinę padėtį, teikė duomenis apie lenkų padėtį Lietuvoje. Su CL ir Wilbi glaudžiai bendradarbiavo Vilniuje veikęs V. Velhorskio vadovaujamas Rytų Europos mokslinio tyrimo institutas. Todėl Lietuvos VSD Spaudos skyrius turėjo sekti visą šių įstaigų veiklą, jų teikiamą informaciją, nors varžytis buvo labai sunku. Nuo 1936 m. CL ir Wilbi buvo įtrauktos į Rytų Europos mokslinio tyrimo instituto lietuvių sektorių. Vietoj Wilbi pasirodė „Biuletyn prasowy“ („Spaudos biuletenis“), o CL pradėjo leisti „Biuletyn Kowienski“ („Kauno biuletenį“)[496]. Lenkijos generalinio štabo II skyrius ir toliau kontroliavo CL ir „Biuletyn prasowy“ darbą, teikė informaciją apie Lietuvą. Visa tai rodė, kaip Lenkijoje buvo re-

miamas II skyriaus informacinis-analitinis darbas. Lietuvoje spaudos analizė ir informacija (propaganda) tuo metu buvo sukoncentruota keliose žinybose ir organizacijose: VSD Spaudos skyriuje, „Eltoje", Tautininkų sąjungos Propagandos komitete (nacionalinė ir valstybinė propaganda Lietuvos viduje), URM Spaudos sekcijoje (valstybinė ir ekonominė propaganda užsienyje). Spaudai, informacijai ir propagandai Klaipėdos krašte buvo įkurta speciali spaudos tarnyba[497]. Dar 1932 m. Kriminalinės policijos valdyboje buvo susirūpinta ryšiais su spauda ir visuomene, todėl ir susikūrusiam Spaudos skyriui nurodyta ne tik informuoti visuomenę apie VSD uždavinius ir atliekamus darbus, bet ir stengtis „pakeisti neteisingą visuomenės nuomonę apie policijos tariamai neleistinus ir neteisėtus metodus tardant nusikaltėlius". Bet, kaip jau minėta, nors Lietuvos saugumo tarnybos su antivalstybiniu judėjimu kovojo ir nuolat rūpinosi savo prestižu visuomenėje, nuomonė apie jų veiklą dažnai būdavo ne pati geriausia.

„Sekti pavojus visuomenės ramumui". Pirmuoju Agentūros skyriaus viršininku buvo B. Vėžys, dirbęs valstybės saugumo tarnyboje nuo 1919 m. rugpjūčio 1 d. ir perėjęs visas tarnybinės karjeros pakopas. Skyriui buvo patikėta sekti Lietuvoje visokį veikimą, kuris „sudaro pavojų valstybės saugumui ir visuomenės ramumui". Šis skyrius galėjo ir kitose valstybėse sekti (žinoma, slaptai) Lietuvos ir tų valstybių piliečių organizuotą bei individualų „priešvalstybinį, kultūrinį ir kitokį veikimą Lietuvos valstybės atžvilgiu, kuris sudaro pavojų tautos bei valstybės saugumui ir visuomenės ramumui <...>". Pavojų „valstybės saugumui ir visuomenės ramumui" turėjo nustatyti patys Agentūros skyriaus darbuotojai (orientuojami VSD direktoriaus nurodymų).

1934 m. pradžioje buvo sudarytos kelios Agentūros skyriaus dalys: Kariška dalis (skyriaus viršininko padėjėju ir dalies pirmuoju vedėju buvo P. Burba); Komunistinių organizacijų dalis (P. Lašas); Dešiniųjų organizacijų dalis (J. Orlingis); Lenkų, šnipų ir politinių emigrantų dalis (V. K. Druskis); Kairiųjų organizacijų dalis (Kairiosiomis organizacijomis buvo laikomos Valstiečių liaudininkų, Socialdemokratų ir Socialrevoliucionierių partijos); Tautiškųjų organizacijų dalis ir Mažumų dalis. Kiekvienas Agentūros skyriaus darbuotojas (jų buvo 9) buvo kurios nors dalies vedėjas. Skyriaus viršininkas taip pat galėjo turėti savo agentų antivalstybinių ir legalių organizacijų centruose, privalėjo sudarinėti sekamų organizacijų veikimo ir plėtimosi schemas, rengti antivalstybinių organizacijų likvidavimo planus.

Agentūros vedėjams buvo leidžiama įsigyti slaptųjų bendradarbių, naudojantis visomis galimomis priemonėmis, kurios „neišeina iš teisingumo, sąži-

ningumo ir įstatymų ribų". Verbuojant agentą buvo draudžiama naudoti smurtą, o reikalaujama laikytis įstatymų ir „elgtis švelniai, mandagiai, energingai, gerai susipažinti su vietos aplinkybėmis ir verbuojamųjų asmenų psichologija". Agentūros vedėjais galėjo tapti tik labiausiai patyrę VSD darbuotojai (pvz., dar dirbę Žvalgybos skyriuje P. Lašas, J. Orlingis), nes neatsargumas grėsė slaptojo bendradarbio „iššifravimu", o VSD direktoriaus įsakyme Nr. 1 buvo skelbiama, kad „bendradarbio iššifravimas yra lygus valstybės išdavimui, todėl tarnautojas, per savo kaltę iššifravęs bendradarbį, didžiai nusikalsta, nors neformaliai, bet faktiškai". Žinoma nuo to niekas nebuvo apdraustas, nes tiek Kominternas, tiek nacistinės organizacijos turėjo savo seklių grupes, kurios stegėsi išsiaiškinti lietuviško saugumo agentus.

Iš karto reikėjo gauti verbuojamo asmens pasižadėjimą (ar pranešimo rankraštį) ir paimti jį į savo rankas, kad agentas nešantažuotų, neprovokuotų arba nepabėgtų. Paskui reikėjo laikytis kuo griežčiausios konspiracijos, nes „pasimatymų su slaptais bendradarbiais niekas neturėjo matyti, žinoti ar girdėti". Po pasimatymų konspiraciniuose butuose (tokį butą turėjo susirasti pats agentūros vedėjas) išgautos žinios kiekvieną rytą buvo perduodamos skyriaus sekretoriui (nuo 1934 m. sekretoriumi dirbo A. Nakas). Skyriaus viršininkas pats peržiūrėdavo gautas žinias ir svarbesnes pranešdavo VSD direktoriui.

Visi slaptųjų bendradarbių pasižadėjimai buvo laikomi skyriaus viršininko „nedegamoje spintoje" (seife). Jei agentas nebedirbdavo (mirdavo, „išsišifruodavo", atsisakydavo dirbti arba buvo atsisakoma jo paslaugų) arba jei atsitikdavo „kitas svarbus reikalas, kuris grėstų bendradarbio autoritetui ar sudarytų jo gyvybei pavojų, tai pasižadėjimai bei tarnautojų pareiškimai apie juos naikinami (sudeginami)"[498]. Tai buvo automatiškas kompromituojančių dokumentų sunaikinimas, jei agentui grėstų pavojus. Iš Agentūros skyriaus į kitus departamento skyrius negalėjo patekti nė vieno agento asmens byla, dokumentų fotokopijos ir veikiančių agentų rankraščiai. Visa tai turėjo nuolat būti skyriuje, o prireikus galėjo būti tik sunaikinama.

Agentūros vedėjo P. Burbos vadovaujama Kariška dalis 1934 m. labiausiai pasižymėjo atskleisdama kariškių pučo galimybę. Dar iki 1934 m. birželio 7 d. valstybės saugumo darbuotojai turėjo duomenų apie rengiamą pučą ir per plk. K. Skučą įspėjo dėl to A. Smetoną bei Kauno policijos vadovybę[499]. Pasitarime pas Prezidentą „plk. Skučas nepasakė, iš kur jis žino apie rengiamą sukilimą, nors man buvo susidaręs įspūdis, – rašė S. Raštikis, – kad tas jo informatorius turėtų būti vienas iš organizuojamo sukilimo dalyvių <...>". Vyriausiojo štabo

viršininkas gen. P. Kubiliūnas įtarė VSD aktyviai veikiant kariuomenėje ir netgi turėjo sąrašą kariškių, įtariamų bendradarbiavimu su Saugumo policija. Pats būdamas vienu iš pučo organizatorių, P. Kubiliūnas teigė, kad „tai yra karininkų demoralizavimas ir visos kariuomenės ardymas“[500]. Bet VSD laiku suteikta informacija nebuvo pasinaudota. Neryžtingumas ir pasyvumas tik pagreitino karininkų pučą.

1934 m. birželio 7 d. kariuomenė apsupo Valstybės saugumo departamentą, pučininkus palaikiusio Agentūros skyriaus dalies vedėjo V. K. Druskio (trečiajame dešimtmetyje buvo lietuvių karinės žvalgybos agentu Vilniuje) pastangomis buvo išjungta automatinė telefonų stotis, iš VSD valdininko Jasinsko išreikalautas departamento darbuotojų sąrašas. Pučas nepavyko, bet jis parodė, kad ir vienas kitas saugumo darbuotojas įsiveldavo į vidaus politines kovas. Matyt, po to iš VSD pareikalauta ryžtingesnių prevencinių veiksmų. Panašiai kaip 1927 metais, VSD direktorius Jonas Statkus 1934 m. rudenį pasiūlė buvusiam A. Voldemaro asmeniniam patikėtiniui Juliui Vaitkevičiui, kalintam už pasikėsinimą prieš S. Rusteiką, organizuoti sukilimo „bandymą“, siekiant „šią idėją sukompromituoti ir išprovokuoti“[501]. Kariuomenės teismui paskyrus bausmes ir iki 1938 m. aktyviausius „voldemarininkus“ išlaikius kalėjime, buvusiems pučo dalyviams leidus lankytis Kaune tik su saugumo policijos apygardos viršininko leidimu, realių bandymų organizuoti perversmus nebebuvo.

Dar 1927–1933 m. daug dėmesio buvo skiriama stipriai agentūrai sudaryti, todėl 1934 m. kiekvienoje apygardoje ji jau buvo palyginti gausi. Štai VSP Kauno apygardoje 1934–1935 m. buvo net 341 informatorius. Tada šios apygardos Agentūros dalies vedėju buvo A. Pankratovas, savo darbą pradėjęs žvalgybos skyriuje (po okupacijos 1940 m. pasitraukęs į Vokietiją buvo sulaikytas ir tardomas išdavė gestapui VSD agentūrą, dirbusią prieš nacistus). Beveik 2/3 agentų turėjo sekti nelegalias organizacijas, o visi kiti – legalias. Vertingiausi informatoriai buvo nuolat perduodami VSD Agentūros skyriui; tokių slaptųjų bendradarbių 1934–1935 m. iš VSP Kauno apygardos buvo net 75. Su nevertingais ir nedrausmingais informatoriais ryšiai buvo nutraukiami (tuo metu atsisakyta tik penkių informatorių paslaugų). Iš 341 informatoriaus 107 sekė komunistus, 49 – komjaunuolius, 16 – plečkaitininkus, 15 – lenkų šnipus ir plečkaitininkus, 23 – tik lenkų šnipus, 15 – lenkus, 7 – vokiečius, 1 – žydų organizacijas (informatorius Rocha), 1 teikė žinias apie Lenkiją. Buvo sekami socialistai revoliucionieriai (2 agentai), studentai (ateitininkai, varpininkai ir kiti), socialdemokratai (8), valstiečiai liaudininkai (5), krikščionys demokratai (8). Informacija plaukė

ir iš Vilniaus vadovavimo sąjungos (1 informatorius), Katalikų veikimo centro (1), ateitininkų (6), pavasarininkų (4), aušrininkų (1), rusų emigrantų (informatorius Feliksas). Prezidento A. Smetonos nuolatinį oponentą A. Voldemarą ir jo šalininkus sekė 4 agentai[502]. Pats vidaus reikalų ministras S. Rusteika 1933 m. gruodį, matyt norėdamas sustiprinti A.Smetonos aršaus konkurento A. Voldemaro ištrėmimą į politinį užribį, sovietinį pasiuntinį M. Karskį įtikinėjo, kad A. Voldemaras yra „vokiečių agentas" ir teikė Vokietijos pasiuntiniui „ypatingą informaciją"[503]. Po 1934 m. karininkų pučo, sustiprinus Kauno įgulos sekimą, tarp kariškių veikė 18 informatorių (vienas sekė tik karininkus vokiečius), nors ir vėl sovietinei pasiuntinybei vidaus reikalų ministras S. Rusteika pasiguodė (ir faktiškai suteikė informacijos apie karininkus, kuriais nepasitikima, ir kaip liudija dokumentai, – jie buvo sekami) apie skirtingų politinių orientacijų karininkus: plk. Kaziui Griniui (kriminalinės policijos buvo sekamas 1930 m. dėl kontaktų su M. Sleževičium, slapyvardžiu „Kumpas")[504] ir karinės žvalgybos viršininkui J. Lanskoronskiui įtaką daro lenkai, o plk. Oskarui Urbonui ir karo atstovui Vokietijoje plk. Kaziui Škirpai – vokiečiai[505]. Kaip tik tuo metu buvo sudarytas „įtartinų asmenų" sąrašas, į kurį įrašyta daugybė žinomų visuomenės atstovų, mokslininkų, studentų:[506] Juozas Audickas (varpininkas, žemės ūkio ministras

„Kumpo" byloje.

Nepažįstamo(s) žymės

Tautybė lietuvis išvaizda inteligentas

amžius 30–36 ūgis vidutinis

kūno sudėjimas paprastas veidas pusapvalas

plaukai tamsi

akys – antakiai tamsi dideli

nosis pailgas ausys –

lūpos burna maža

smakras kaklas paprastas

ūsai skutami

barzda skutama

Ypatingos žymės: nepastebėta

Rūbai pilkas skrybėlis pilkas paltas vilos tamsus kostiumas juodi batukai pilki getrai

Slapivardė: „Atvirusiu"

Gyvenamoji vieta:

19 30 m. mėn. 14 d. Agentas 0101.

Sekamo plk. ltn K. Griniaus kontaktų identifikavimo anketa. 1930 m.

Išorinio tėmijimo sekcijos 1930 mt. spalių mėn. 14 d.
sekimo davinių raporto ištrauka.

....

"Kumpas" - pulk.leitn. Grinius, gyv. Aukštaičių gt.25

9 val. iš namų išėjęs nuėjo į vyr. štabą. Iš čia 14,20val išėjęs parėjo namo. 18 val. tėmijamasis iš namų išėjo apsivilkęs civiliais rūbais ir atėjęs Laisv. al. užėjo į ek.karių b-vės krautuvę. Iš čia po 15 min. išėjęs sutiko /ties Maironio gt./ nepažįstamą vyrą. Abu atėjo iki Mickevičiaus gt., grįžo atgal ir užėjo į Laisv. al. 49 nr. /spėjama, kad pas adv. M.Sleževičių, nes pas jį tėmijamasis užeina jau nebe pirmu kart ir dažniausia persirengęs civiliai/. Išbuvę 1 min. abu išėjo ir pavaikščioję po Laisv. al. apie 40 min. atsisveikino. Tėmijamasis parėjo namo, iš kur daugiau išeinant nepastebėtas. Nepažįstamasis aiškinamas.-

....

1930 mt. spalių mėn.....d.
Kaunas.

Ištrauka tikra
Išor.tėmij.sekc.vedėjas.

Plk. ltn. Kazio Griniaus („Kumpo") sekimo ataskaita. 1930 m.

1939–1940 m.), Julius Būtėnas (studentas varpininkas, vėliau žurnalistas ir literatūros tyrinėtojas), Leonas Bistras (krikdemas), Petras Cvirka, Sofija Danutė Čiurlionytė („Fil. Lthuania“, M. K. Čiurlionio dukra), Mykolas Krupavičius (kunigas, krikdemas), Mykolas Sleževičius (liaudininkas), Klemensas Brunius (studentas jaunalietuvis, būsimasis Lietuvių aktyvistų fronto ir Lietuvių nacionalistų partijos vadovybės narys, Gulago kalinys), Kipras Bielinis (socialdemokratas), Algirdas Sliesoraitis („Geležinis vilkas“, Klaipėdoje 1938 m. įsteigtos Lietuvių aktyvistų sąjungos vadovas), Povilas Šilas (studentas ateitininkas, paskui dirbo kriminalinėje policijoje, buvo antinacinio Lietuvių fronto vienu vadovų, Gulago kalinys), Juozas Eretas (šveicarų mokslininkas, ateitininkas), Kazys Pakštas (ateitininkas, geografijos profesorius), Adolfas Šapoka (ateitininkas, VDU istorijos asistentas, 1936 m. išleistos „Lietuvos istorijos“ vienas autorių), Juozas Žiugžda (mokytojas), Zigmas Toliušis (advokatas, varpininkas), Eduardas Turauskas (daktaras, ateitininkas, krikdemas, nuo 1934 m. nepaprastasis pasiuntinys Čekoslovakijoje, 1939–1940 m. paskutinis URM Politikos departamento direktorius), Jonas Štaupas (teisininkas, ateitininkas, Klaipėdoje 1938 m. įsteigtos Lietuvių aktyvistų sąjungos vienas vadovų) ir kt. Iš viso 1386 kauniečiai, daugiausia korporantai, buvę ir esami ateitininkai, varpininkai, neolituanai, jaunalietuviai. Sąrašas buvo labiau informacinio pobūdžio. Nors sąraše buvo keletas voldemarininkų (A. Sliesoraitis ir K. Brunius suimti 1940 m. gegužės 27 d. už priklausymą slaptai organizacijai, kurios tikslas „ginkluotu sukilimu nuversti esamą vyriausybę“[507]) bei keliolika kitų asmenų, kurių veikla buvo sekama. Pavyzdžiui, prof. K. Pakšto įsteigto „Politinio klubo“ posėdžiai buvo sekami VSP Kauno apygardos valdininkų. Matyt rūpėjo ir turinys, ir diskusijų dalyviai. Prof. K. Pakšto pasisakymai apie diktatūrą („jei diktatūra turi platesnių ir didesnių užsimojimų ir planų, tai ji gali viską padaryti, net piramides pastatyti... Tokia diktatūra yra kraštui ir tautai naudinga ...Aš nurodyta prasme pateisinu Stalino, Musolini ir kitų didelių politikų veikimą... jei tautininkams ateis liūdnas galas, tai ne iš mūsų, vadinamų krikščionių demokratų, bet iš jų pačių...“), apie būsimus Seimo rinkimus („dabartinė konstitucija nėra idealas, bet su ja galima pagyventi“[508])

25

B

1.	Bedarfas Richardas, gyv. Kęstučio 27,	ž.v.n.
2.	Bartoševičius Zenonas, gyv. Druskininkų 2,	ž.v.n.
3.	Bajorinienė Jadvyga, gyv. Vydūno al. 21,	v.l., l.j.
4.	Briškaitis Titas, gyv. Trakų 32,	st. „Varpas", l.j.
5.	Baldauskas Juozas, gyv. Vaisių 11,	st. ž.-s.d.
6.	Butkevičius Stasys, gyv. Linų 4,	s.d.
7.	Budrickaitė Jadvyga, gyv. Šviesos 15,	st. pav.
8.	Baniulis Vaclovas, gyv. Kunštaičių 46,	d.f., kar. st. at., darb.
9.	Barkauskienė Elena, gyv. Ukmergės pl. 128,	s.d.
10.	Bielinis Kipras, gyv. Maironio 11,	s.d.
11.	Barzda Petras, gyv. Laisvės al. 3,	p.v.n., st. at.
12.	Bočkus Kazys Albinas,	st. m.l.
13.	Balčiūnienė Zofija, gyv. Vokiečių 35,	l.k.m.s.
14.	Bistrickas Antanas, gyv. Vytauto prosp. 27,	st. at.
15.	Bauža Antanas, gyv. Ukmergės pl. 155,	b. st. n.l.
16.	Bajerčius Jonas, gyv. Laisvės al. 61,	med., st. at.
17.	Baublys Mykolas, gyv. Tvirtovės al.,	V. Pliener
18.	Burbulevičius Jonas, gyv. Žalioji g-vė,	pav.
19.	Barauskas Leonas, gyv. Laisvės al. 3,	dar.
20.	Boiko Alfonsas, gyv. Ukmergės pl. 87,	st. lenk. poch.
21.	Brunius Klemensas, gyv. Parodos 22,	st. n.l.p., j.l.
22.	Bagdonas Jonas, gyv. Ukmergės pl. 63,	Fr. Samogitia
23.	Būtėnas Julius, gyv. Telšių 14a,	st. varp.
24.	Borisevičius Zigmas, gyv. Putvinskio 8,	st. lenk.
25.	Bylaitė Petrė, gyv. Laisvės al. 5,	st. fil. Samogitia p.

„Įtartinų asmenų alfabetas". 1934 m.

1934 m. lapkričio 8 d. Agentūros skyriaus dalių pavadinimai buvo pakeisti paprasta numeracija: I dalimi (vedėjas P. Burba) tapo jungtinė komunistų organizacijų, socialrevoliucionierių maksimalistų ir tautiškųjų organizacijų dalis; II dalimi (vedėjas J. Orlingis) – krikdemų, valstiečių liaudininkų ir socialdemokratų dalis; III dalimi (vedėjas A. Gajauskas) – politinių emigrantų, šnipų

ir tautinių mažumų dalis; IV dalimi (vedėjas (L. Žukauskas) – kariškoji dalis; V dalimi (vedėjas A. Nakas) – skyriaus sekretoriatas. Iš buvusių septynių dalių po reorganizacijos liko tik keturios. 1933–1934 m. svarbiausia laikyta Kariškos agentūros dalis, todėl jos viršininkas buvo ir skyriaus viršininko pavaduotojas. 1934 m. pabaigoje tokia tvarka pasikeitė. Skyriaus viršininko pavaduotoju tapo I dalies agentūros vedėjas, vadovavęs agentūrai komunistų partijoje ir tautinėse organizacijose. Tos pareigos buvo patikėtos P. Burbai, kuris iki tol (iki 1934 m. birželio 7 d.) aktyviai veikė sekdamas kariškius.

Prezidento apsauga ir sekliai. Šio skyriaus darbuotojai dirbo viename svarbiausių VSD veiklos barų. Kiekvienais metais buvo demaskuojama viena kita grupė, kuri planuodavo pasikėsinimus į politikus ar valdininkus. Viršininko pareigas nuo 1934 m. ėjo A. Čiuoderis. Ypatingasis skyrius buvo padalytas į tris dalis: 1. Sekimo dalį (vedėjas V. Ežerskis, nuo 1939 m. – Čėsna), kuri vykdė „pėdinį" sekimą, t. y. nuolat sekė nurodytą asmenį (dalyje buvo vyresnieji ir paprasti sekliai, skyriaus instruktorius); 2. Apsaugos dalį (vedėjas M. Adomavičius), kuri pirmiausia saugojo Prezidentą (tai Respublikos Prezidento palydovai, vyresnieji ir paprasti apsaugos sekliai, Prezidento apsaugos vairuotojas); 3. Bendrąją dalį (vedėjas J. Pronckus), kuri apdorodavo sekimo ir apsaugos dalių pateikiamą informaciją (dalyje buvo raštinės tarnautojai, skyriaus išaiškintojai ir budėtojai).

Ypatingojo skyriaus darbuotojai buvo laikomi slaptaisiais departamento darbuotojais, kurie be ypatingo reikalo negalėjo viešai eiti savo pareigų ar dalyvauti kratose, t. y. buvo daroma viskas, kad apie juos nežinotų niekas, išskyrus VSP viršininką ir VSD direktorių. Šio skyriaus tarnautojai vadinosi slapyvardžiais, turėjo teisę nešioti šaunamąjį ginklą, vilkėti visokią (su skyriaus viršininko leidimu) uniformą.

Dėl skyriaus veiklos sudėtingumo viršininkui buvo leista nevaržomai pasirinkti tarnautojus. Pasirinkti reikėjo labai atsargiai, atmetant visas rekomendacijas ar protekcijas. Neleistą priimti tokių, kurie „ieško geresnės duonos" (bedarbių), nebuvo tarnavę Lietuvos kariuomenėje (puskarininkiais). Kiekvienas kandidatas į skyriaus darbuotojus turėjo būti kruopščiai ištirtas psichologo ir „jei randama neigiamų palinkimų", iš karto atsisakoma jų paslaugų. Vėliau sekliai buvo specialiai rengiami būsimajam darbui. Apsaugos sekliai turėjo gerai žinoti valdžios įstaigas, viešbučius, restoranus, svarbesnių asmenų gyvenamąsias vietas, pažinti žymesnius Lietuvos asmenis, svetimų valstybių diplomatus, aukštuosius kariškius. Reikėjo mokėti ir taikliai šaudyti. Be to, apsaugos sekliai

ir Prezidento palydovai turėjo įtariamųjų asmenų albumėlius, kuriuose buvo pažymėti asmenys, galintys pasikėsinti. Lietuvoje pasikėsinimai nebuvo jokia retenybė. Kairuoliškos organizacijos, planuodamos antivalstybinius veiksmus (pvz., plečkaitininkai), beveik visada numatydavo likviduoti Lietuvos valstybės pareigūnus. Pasikėsinimai prieš premjerą A. Voldemarą, Kriminalinės policijos valdybos direktorių S. Rusteiką rodė, kad VSD palydovai buvo tiesiog būtini. Apsaugos dalis netgi turėjo keturias nuolatines vietas Valstybės teatre (pirmoje eilėje), kuriame lankydavosi Prezidentas, ministrai. Už šias vietas VSD kas mėnesį mokėjo 289 litus.

Ypatingojo skyriaus Sekimo dalis „sekė ir nustatinėjo ryšius visų nelegaliai veikiančių organizacijų <...>, taip pat nustato gyvenamąsias vietas atskirų asmenų, priklausančių politiniam, ekonominiam ar kariniam špionažui <...>". Sekti reikėjo sugebėti mieste ir užmiestyje, traukinyje ir keliaujant pėsčiomis, o prireikus buvo galima sekti ir už Lietuvos ribų. Seklių darbas buvo labai sunkus, neterminuotas. Jų ataskaitos buvo priimamos kasdien 22 val. (telefonu 727 ir 586). Sekimo dalies vedėjas turėjo gaunamą informaciją išanalizuoti, kad galėtų žinoti, kokių kontrpriemonių griebiasi sekamos organizacijos ar pavieniai asmenys, kad apsisaugotų nuo seklių. Todėl kiekvieną kartą reikėjo keisti sekimo metodus, panaudoti grimą, slaptai fotografuoti.

Bendroji dalis Valstybės saugumo policijos viršininkui kasdien, 10 val. ryto, turėjo įteikti Ypatingojo skyriaus praėjusios dienos veiklos pranešimą-biuletenį. Be to, skyriaus išaiškintojas privalėjo nustatyti (išaiškinti) sekamųjų asmenų sutiktus ir seklių aprašytus nepažįstamus žmones (jų pavardes, gyvenamąsias vietas), lankymosi vietas. Tai reikėjo atlikti tiksliai, greitai ir „eiti įkandin sekimo"[509]. Kiekvienam svarbesniam sekamam asmeniui buvo užvedama byla, joje buvo registruojami visi asmenys, su kuriais sekamasis bendravo, taip pat visos jo lankomos vietos. Tokia registracija padėdavo susidaryti išsamią sekamų asmenų gyvenimo vaizdą. Ypatingasis skyrius darbui palengvinti turėjo savo kartoteką, kurioje buvo suregistruoti visi sekami asmenys. Šiame skyriuje dirbo tik 29 darbuotojai.

Ekspertai. Pirmuoju Identifikacijos skyriaus viršininku buvo A. Klemas. Tai buvo vienintelis skyrius, priklausęs VSD Kriminalinei policijai. 47 skyriaus darbuotojai tam tikrą darbų dalį atlikdavo ir VSP, nes šiame skyriuje buvo A. Vaitkevičiaus vadovaujamos VSD laboratorijos – suklastotų dokumentų ir pinigų tyrimo, daktiloskopinė, fotolaboratorija. Šių laboratorijų darbuotojai pamažu kaupė patirtį, didino darbų apimtį. 1933 m. sausio–rugsėjo mėn. laboratorijos atliko tik

119 ekspertizių, 1934 m. – net 516. 1934 m. spalio 15 d. įvedus mokesčius už ekspertizes (ginklų, kulkų tyrimas – 130–475 litai, stiklo duženų tyrimas – 170–550, daktiloskopijos tyrimas – 135 (vieno piršto) – 250 (vienos asmenybės nustatymas), cheminis tyrimas – 15–50 litų), laboratorijų paslaugomis galėjo naudotis ir kitos VRM struktūros. Kai 1933 m. kovo 27 d. Kriminalinės policijos valdybos I (politinis) skyrius pradėjo visų suimtų politinių nusikaltėlių daktiloskopavimą ir monodaktiloskopavimą, Valstybės saugumo policija ir toliau naudojosi minėtų laboratorijų paslaugomis. Iš jų buvo gaunamos politinių nusikaltėlių nuotraukos, pirštų atspaudų lapai, monodaktiloskopinės kortelės (jose buvo užrašoma pavardė, vardas, tėvavardis ir sutrumpintas pirštų pavadinimas). 1934 m. jau buvo sukaupta 13 615 visų pirštų atspaudų lapų ir 56 370 pavienių pirštų atspaudų kortelių[510]. Prireikus išaiškinti kurio nors asmens gyvenamąją vietą, VSP naudojosi ir Kriminalinei policijai priklausiusio Adresų biuro paslaugomis.

Portretai nusikaltusių asmenų albumuose (Sniečkus-Masiulis). Visuose VSD skyriuose 1935 m. sausio 1 d. dirbo 163 darbuotojai, o pačiame Kaune – daugiau kaip 2/3 visų departamento darbuotojų. Visi kiti dirbo vietinėse apygardose. VSD priklausė VSP Kauno ir Klaipėdos apygardos, Kriminalinės policijos Kauno apygarda ir keturios bendros Valstybės saugumo ir Kriminalinės policijos apygardos (Šiaulių, Panevėžio, Ukmergės, Marijampolės). Tas pats buvo ir buvusioje Kriminalinės policijos valdyboje. Kiekviena apygarda buvo suskirstyta į atskirus Valstybės saugumo policijos ir Kriminalinės policijos rajonus. VSP rajonų buvo kur kas daugiau negu Kriminalinės policijos rajonų. Štai VSP Kauno apygarda turėjo 6 rajonus Kauno mieste ir 5 rajonus provincijoje, o Kriminalinės policijos Kauno apygarda – 5 rajonus Kaune ir 3 rajonus provincijoje. Panašiai buvo ir kitose apygardose: Šiaulių apygardoje buvo 11 VSP rajonų ir 7 Kriminalinės policijos rajonai, Panevėžio apygardoje – atitinkamai 4 ir 3 rajonai, Marijampolės – 9 ir 4 rajonai; Ukmergės apygardoje buvo tik 5 VSP rajonai, o Kriminalinė policija visą apygardą aptarnaudavo iš Ukmergės. Mažiausia VSP Klaipėdos apygarda turėjo 3 VSP rajonus. Taigi visa vietinė VSD sistema turėjo 43 VSP ir 22 Kriminalinės policijos rajonus.

Kiekviena apygarda vykdė bendrus arba tik tai teritorijai būdingus valstybės saugumo palaikymo uždavinius. Štai po nacionalsocialistinių organizacijų uždraudimo ir jų aktyvistų teismo proceso Kazlausko vadovaujamai VSP Klaipėdos apygardai teko nelengva užduotis – neleisti vėl išsiplėtoti antivalstybiniam judėjimui šiame krašte. Apygardos valstybės saugumo darbuotojai kruopščiai registravo įvairių organizacijų narius, šnipus. 1934 m. rugsėjo 14 d. buvo su-

registruoti 364 žmonės, iš kurių 72 buvo komunistai (48 žydai, 14 lietuvių, 4 vokiečiai...), 12 plečkaitininkų, 3 šnipai, 3 lenkai ir 274 vokiečiai. Beveik kas mėnesį į Kauną buvo siunčiami papildymai „politiškai veikiančių bei nusikaltusių asmenų albumui". Iki 1939 m. vasario 1 d. iš VSP Klaipėdos apygardos minėtam albumui buvo atsiųstos 744 žmonių fotonuotraukos, iš jų – 143 bolševikų, 10 nacionalsocialistų, 68 vokiečių šnipų (beveik visi 1936 m. gruodžio–1937 m. liepos mėn. registracijos), 12 plečkaitininkų, 2 lenkų šnipų, 70 žydų ir daugiau kaip 400 vokiečių fotonuotraukų[511]. Šis kelerių metų VSP Klaipėdos apygardos darbas nenuėjo perniek, nors 1939 m. kovo 22 d. Lietuva neteko Klaipėdos krašto ir ši apygarda buvo panaikinta. 1934 m. apribojus nacionalsocialistų veiklą, kelerius metus VSP Klaipėdos apygarda atlaikė vis didėjančios, Vokietijos remiamos antivalstybinės veiklos spaudimą.

Ieškomų asmenų fotoalbumas 1937 m.

Jakštas Antanas b.k. 1364. (J)

Šimonas Aleksandras b.k. 819. (J)

Devenis-Devenus Petras
amerikonas areštuoti 8 byl. 277.

Kijauskas Jonas
8 b. 220. areštuoti

Domeikienė Matilda
(Mopro instrukt...

Filipavičius Stasys. b.k.

Povilaitis Jonas b.k.
1489.

Skoblinas Nikalojus. P.L.

22

10

b.k. 1767.
Kerbelis
Hiršas, Chonos

b.k. 1302.
Codinavičius,
Menochas,
Chaimo.

b.k. 1788.
Sekmokas
Pranas, Uršulės

b.k. 1889.
Štendelis,
Karolis, Jono.

b.k. 1791.
Gelžaitis
Ričardas, Jono.

b.k. 1888.
Kulikauskas,
Juozas, Jurgio.

b.k. 1810.
Magidaitė
Taubė, Mauso.

b.k. 1773.
Beilaitė
Sara, Leibo.

Ieškomų asmenų sąrašai

Vokietijos prekybos embargas 1934 m. dar labiau pablogino Lietuvos ekonominę būklę. Valstybės saugumo tarnybai ekonominis nuosmukis ir jo padariniai sukėlė nemažai rūpesčių. „Naudodamiesi ir Lietuvoje pasunkėjusia ekonomine būkle, – rašė slaptame įsakyme vidaus reikalų ministras J. Čaplikas, – savo politiniams tikslams siekti įvairūs bolševikų, lenkų, vokiečių agentai, šnipai ir šiaip asmenys, nustoję atsakingumo jausmo savo valstybei, kelia krašte nerimą, kursto ūkininkus streikuoti ir kt. Su šiais gaivalais griežtai kovojama <...>“[512]. Bet į ūkininkų streikus VSP nekreipė daug dėmesio. Pagrindinis priešininkas kaip ir anksčiau buvo LKP(b), nacistinės organizacijos ir Lenkijos agentūra. VSP Kauno apygarda informaciją apie ūkininkų kurstytojus gaudavo vos iš aštuonių informatorių. Tų kelių agentų ir 10–20 saugumo darbuotojų pakako išaiškinti ir suimti 870 ūkininkų judėjimo dalyvių[513]. O štai kova su profesionalais buvo kur kas sudėtingesnė. Pavyzdžiui, nors kas dešimtas LKP(b) narys slaptai bendradarbiavo su valstybės saugumo tarnyba, SSRS palaikoma LKP(b) nuolat gyvavo. Suimami profesionalūs pogrindininkai dažniausiai buvo iškeičiami į SSRS politinius kalinius ir po kelerių metų vėl nelegaliai atsidurdavo Lietuvoje. Tuo metu nelegaliai į Lietuvą grįžo ir A. Sniečkus (su padirbtu Prano Masiulio pasu), kuriam 1933 m. buvo atimta Lietuvos pilietybė ir jis išsiųstas į SSRS. Panašiai buvo ir su vokiškų nacistinių organizacijų nariais, kurie po amnestijų vėl sugrįždavo į Klaipėdos kraštą tęsti savo ankstesnę veiklą. Esant tokiai padėčiai buvo reikalingos nuolatinės valstybės saugumo darbuotojų pastangos, kovojant su antivalstybine komunistine veikla.

Valstybės saugumo policijos legitimacijos ženklas

Garelis Juozas b.k. 914.

Vaičiūnas Stasys b.k. 928.

Blumas Izraelis b.k 1025

Forgotšteinas Mauša-Elijas s. Šliomo b.k 1023.

Sniečkus Antanas – Jankus Pranas „Berias" b.k. 1114.

Jasmontas Petras b.K. 1041.

Ainbinderis Tuvija b.k. 1044.

Ieškomų ir sekamų užsienio agentų albumas su LKP(b) sekretoriaus A. Sniečkaus nuotrauka.

VSD 1936–1939 METAIS: NUO KOMUNISTŲ LINK ŠNIPŲ SEKIMO

Būtų tikslinga kiek plačiau panagrinėti antrąjį dešimtmetį įpusėjusios Lietuvos saugumo tarnybos agentūros problemą. Jau minėta, kad kas dešimtas komunistų partijos narys buvo apmokamas Saugumo policijos agentas. Remiantis kasmet Saugumo policijos informacija, buvo sudaromos LKP (b) struktūros ir sudėties diagramos, iš kurių paaiškėdavo komunistinio veikimo tendencijos. Pasinaudodami Lietuvai iškilusiais ekonominiais sunkumais, komunistai 1932–1935 m. labai suaktyvino savo veiklą, padidėjo partijos narių skaičius. Be to, iš Maskvoje įsikūrusio Kominterno per Paryžių, Niujorką, Stokholmą, Prahą ar Bazelį buvo gaunamas ne mažas finansavimas. Štai 1934 metais Lietuvos komunistų partija kiekvieną mėnesį gaudavo 39 tūkst. frankų arba 21 tūkst. Lt. Tokį finansavimą gaudavo ir Ispanijos komunistai, ir net du kartus mažiau – Vengrijos komunistai[514]. Valstybės saugumo policija kovodama prieš komunistinį judėjimą, su mokamų agentų pagalba taip pat pasiekė nemažų laimėjimų. Bet koks gi buvo tas komunistinis, arba, kaip tada vadino, „palėpinis", judėjimas, jeigu departamento agentūros vedėjams pavykdavo užverbuoti palyginti daug komunistų arba jiems prijaučiančių? Tuometinę LKP (b) buvo galima drąsiai pavadinti darbininkų ir siuvėjų-batsiuvių partija, nes didžioji partiečių dalis buvo būtent šių sluoksnių atstovai. Inteligentijos nedomino radikalūs kairuoliški šūkiai, kurie galėjo pritraukti tik vieną kitą studentą. Tai buvo viena iš LKP (b) savybių, labai paranki VSP valdininkų veiklai. Tarp išsilavinusių žmonių buvo labai sunku verbuoti agentus, kas kita – darbininkų ir amatininkų sluoksniuose. Kita VSP agentūriniam darbui paranki aplinkybė buvo ta, kad net 86 proc. LKP (b) narių buvo jauno amžiaus (21–35 metų), jie nedalyvavo įvedant sovietų valdžią 1919 m. ir neturėjo didelio „palėpinės" veiklos patyrimo. Be to, dauguma šių komunistuojančių jaunuolių neturėjo jokio išsilavinimo (net nebaigę pradinės mokyklos). Tautinė LKP (b) sudėtis (1933 m. iš 1038 narių – pusė žydų, 44 proc. – lietuvių, 4 proc. – rusų)[515] nekėlė simpatijų visuomenėje ir tai leido Saugumo policijai susirasti informatorių tarp nekomunistų. Jie informuodavo apie komunistų veikimą. Žinoma, kiekvienoje iš 156 komunistinių ir 53 komjaunuoliškų kuopelių (1933 m.) agentų nereikėjo verbuoti. Užtekdavo turėti vieną agentą arčiau komunistinių centrų (LKP (b) sekretoriato, rajonų ir parajonių komitetų).

Sulaikytas LKP (b) CK narys Icikas Meskupas-Adomas (1907–1942) kalintas už komunistinę veiklą 1927–1931 ir 1938–1939 m. Gyveno Vokietijoje 1931–1934. Buvo suimtas ir 1934 m. išsiųstas į Lietuvą. LKP CK narys 1935–1942 m. „Liaudies Seimo" narys. Buvo antras žmogus po A. Sniečkaus. 1942 m. atvyko su diversine grupe į Lietuvą ir žuvo.

Sekamų ir ieškomų asmenų albume Feliksas Bieliauskas (1914–1985) nuo 1932 m. nelegalioje komunistų partijoje, kalintas už komunistinę veiklą 1934, išsiųstas į Maskvą ir grįžęs suimtas bei įkalintas 1936–1940 m. 1942–1943 m. 16-osios divizijos politinio skyriaus viršininkas. LKP CK narys 1941–1976 m.

Tuo metu Kaune buvo susitelkęs net ketvirtadalis komunistų, o VSP Kauno apygardai teko kontroliuoti 2/5 LKP (b) narių veikimą. Kitoms apygardoms teko mažiau: Šiaulių ir Marijampolės apygardoms po 1/5 komunistų, Panevėžio – 15 proc., Ukmergės – 9 proc., o VSP Klaipėdos apygarda beveik nejautė komunistų veikimo (1933 m. jų buvo tik 19). Saugumo policijos rajonams tekdavo turėti reikalų su 16–77 komunistų organizacijomis, nors ir čia buvo išimčių. Saugumo policija neužtiko jokio komunistinio veikimo Tauragės ir Seinų (Lazdijų) apskrityse. Taigi, visos minėtos aplinkybės sudarė palankias sąlygas VSD agentūros vedėjų darbui. Tereikėjo profesionalumo.

Sekliai ir agentai. Todėl agentūros vedėjais tapdavo tik labiausiai patyrę, ilgus metus saugumo tarnyboje dirbę pareigūnai. Ilgą laiką VSD antikomunistinės agentūros vedėju buvo nepakeičiamas P. Lašas-Spiridonovas. Tai jo agentas Kaliatka 1928–1929 m. teikė žinias tiesiai iš Lietuvos socialistų revoliucionierių (maksimalistų) CK, o agentė Baltrušaitienė-Daugvardis – iš komunistų trockininkų sekretoriato. P. Lašas turėjo ir agentą, teikusį žinias tiesiai iš LKP(b) sekretoriato[516]. Iki pat 1940-ųjų iš šio agento buvo gaunamos visos LKP(b) direktyvos, Kominterno nurodymai.

Fridžio Krastinio (1908–1986) daktiloskopinis lapas. Nuo 1925 m. nelegalioje komunistinėje veikloje, kalintas Lietuvoje 1929–1936 ir 1939–1940 m. LKP CK narys 1938–1941 m. Sovietinio teroro organizatorius 1940–1945 m. Dėstė Žemės ūkio akademijoje 1959–1979 m.

Dauguma agentų už teikiamas žinias gaudavo po 50–100 litų, o labiausiai pasižymėję – po 150–250 litų. Bet ne viskas taip sklandžiai ėjosi. Po kelerių darbo metų agentai arba „iššifruodavo", arba patys atsisakydavo toliau dirbti. Agentūros vedėjai tokiu atveju nesiimdavo šantažo – „arba tęsi darbą, arba...". Atsisakiusieji bendradarbiauti buvo paprasčiausiai išbraukiami iš agentūros sąrašų, kai kada jiems pasiūlydavo darbą Valstybės saugumo policijoje (dažniausiai – sekliais). Dėl tokios agentų kaitos jų gretas reikėjo nuolat papildyti naujais žmonėmis. Agentūros skyriuje verbavimas buvo atliekamas visiškai savarankiškai (be ilgų derinimo procedūrų) ir slaptai, apie tai nežinodavo net VSP direktorius. Pasak A. Povilaičio, „verbavimai dažniausiai būdavo atliekami po areštų – kvotų skyriuje"[517]. Buvo ir kitas būdas – įterpti agentą į LKP(b) gretas. Tai nebuvo itin populiaru, bet retkarčiais daroma ir taip. Antai saugumo darbuotojas S. Tamošauskas į LKP(b) gretas pasiuntė A. Blažį (už 50 litų atlyginimą), kuris ten dirbo iki 1935 m., kol tapo Agentūros skyriaus sekliu[518].

Be VSD Agentūros skyriaus, kurio vedėjais 1936 m. dirbo P. Lašas-Spiridonovas, P. Burba, J. Orlingis, S. Vaičiulis, A. Gajauskas, J. Ženauskas[519], apygardos turėjo savo agentūrą. Ukmergės apygarda, kuriai iki 1936 m. vadovavo Juozas Švoba (g. 1899 m. 1928–1936 m. – VSD Ukmergės apygardos viršininkas, 1936–1940 m. dirbo VSD Agentūros skyriuje, 1940 m. suimtas NKVD ir 1941 m. nuteistas sušaudyti)[520], turėjo keletą svarbių agentų LKP(b) gretose. Tai J. Reinys-Marijona, D. Kamenmanas, Segalis-Senis, Suchotskis, Šakalys, Petronis. Svarbiausias agentas buvo B. Tamošiūnas-Vanagas (LKP (b) Ukmergės parajonio sekretoriaus), jis iš saugumo gaudavo 150–250 litų. Pasinaudojus Vanago teikiamoms žiniomis, Ukmergės komunistinės organizacijos veiklą 1927–1933 m. pavyko gerokai susilpninti[521]. Kiti Ukmergės apygardos pareigūnai (agentūros vedėjas K. Jaras ir rajonų viršininkai) turėjo mažesnės vertės agentūrą (informatorius). Kai J. Švobą pakeitė S. Žemgulis, agentūrinis darbas prieš komunistus susilpnėjo, bet su okupantais atėję komunistai J. Švobos nepamiršo ir nuteisė mirties bausme.

Svarbiausios informacijos srautas į VSD plaukė iš Kauno ir Šiaulių. Tai patvirtino ir VSD direktorius A. Povilaitis. „<...> Sprendžiant iš biuletenių, pranešimų – pasakojo A. Povilaitis NKVD tardytojams, – man atrodo, kad geriausia agentūra buvo Šiaulių apygardoje, ypač Šiaulių mieste. Labai dažnai iš Šiaulių apygardos buvo gaunamos kai kurios žinios iš kompartijos veiklos anksčiau, negu kad jos buvo gaunamos iš agentūros skyriaus. Po Šiaulių apygardos savo informacija sekė Panevėžio apygarda, po jos Marijampolė. Ir paskutinėje vieto-

je Ukmergė <...>“[522]. Iš tikrųjų Šiaulių apygardoje Valstybės saugumo policijai dirbo daugybė veiklių agentų. Kiekvieno VSP rajono viršininkas turėjo po kelis agentus. Štai VSD Raseinių rajono viršininkas J. Daniušis 1938–1940 m. turėjo 9 agentus, o VSP Šiaulių rajone 1937 m. buvo užverbuotas net LKP(b) komiteto sekretorius J. Beniulis-Marksas (už 150 litų teikė žinias apie komunistų veiklą Žemaitijoje)[523].

LKP (b) sekti Saugumo policija turėjo maždaug 200 agentų. Tardomas NKVD, A. Povilaitis nurodė dvigubai mažesnį agentų skaičių: „Šis skaičius negalėjo būti didesnis tarp 60 ir 100 narių. Ir <...> visi šie nariai partiniai negalėjo būti, nes dalis jų tegalėjo turėti tik ryšių su kompartija arba būti kompartijai simpatizuojančiais“. A. Povilaitis arba nenorėjo NKVD nurodyti tikro agentų skaičiaus, arba iš tikrųjų nežinojo, nes niekada netikrino agentūros. Juk vien Kauno apygardoje prieš LKP(b) veikė daugiau kaip 100 agentų. Skirstant agentūrą pagal „politinių nusikaltėlių sekimo taisykles“, svarbiausią partinę VSP agentūrą galėjo sudaryti 60–100 aktyvių LKP(b) narių, o pagalbinę agentūrą (iš eilinių LKP(b) narių arba iš nepartinių, turinčių ryšių su komunistais) – 100–150 agentų.

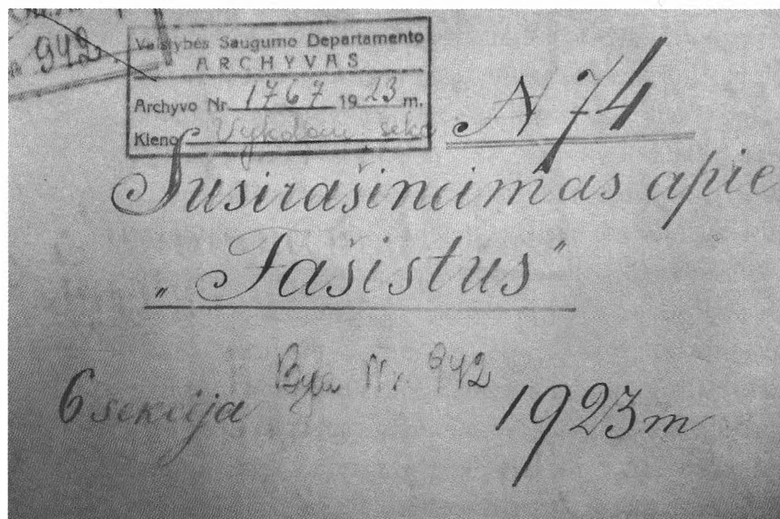
1938 m. šešiasdešimtmetis Pavlas Lašas-Spiridonovas paliko agentūros vedėjo postą ir išėjo į pensiją (g.1879 m. Kaune, 1919–1938 m. dirbo valstybės saugumo tarnyboje, 1940 m. NKVD buvo suimtas, bet, kilus karui, išsilaisvino. 1945 m. vėl suimtas, tardytas ir karo tribunolo nuteistas 8 metus kalėti. 1945 m. gegužės 8 d. mirė kalėjime)[524]. Tokio patyrusio darbuotojo išėjimas iš karto atsiliepė VSD Agentūros skyriaus darbui. Nors P. Burba perėmė didesnę dalį P. Lašo agentūros, tačiau svarbiausia partinė agentūra susilpnėjo. Tai pastebėjo ir VSD direktorius, ant kurio stalo patekdavo to skyriaus sudaryti žinių biuleteniai: „[...] Burbai pradėjus kompartijoj vesti centrinę agentūrą, ji žymiai susilpnėjo“[525]. Bet iki pat 1940 m. (ir pakeitus P. Burbą A. Galecku) tebebuvo gaunama informacija iš LKP (b) sekretoriato.

Agentų teikiamos žinios padėjo užkirsti kelią daugeliui komunistų akcijų, surinkti įkalčius aktyviausiems LKP (b) nariams nuteisti. Toks žinių šaltinis padėdavo surasti asmenis, kuriems taikytinos tik politinės-administracinės priemonės (neturint daiktinių įkalčių): policijos priežiūra arba išsiuntimas į 1937 m. įsteigtą Dimitravo darbo stovyklą.

Prie VSD Agentūros skyriaus buvo dar viena slapta dalis, kurios visi darbuotojai, panašiai kaip Ypatingajame skyriuje, vadinosi tik slapyvardžiais. Jiems vadovavo senas kontržvalgybininkas, pradėjęs dirbti valstybės saugumo tarnyboje (Žvalgybos skyriuje) dar 1919 m. birželio mėn. – P. Žukovas-Petraitis.

Jo vadovaujami sekliai tikrindavo ir papildydavo agentų pranešimus, nustatydavo įtariamųjų asmenų ryšius. Komunistus sekė keturiolikos seklių brigada. Seniausi sekliai J. Kriukelis-Pupelis, K. Gylys-Drąsutis, S. Dolgačius-Beleckas, V. Makutanskis-Dirgis, B. Laucė-Bučys ir J. Baltramavičius-Žaibas sekė patyrusius pogrindininkus arba LKP (b) CK narius. Kiti sekliai tik padėdavo sekti (Z. Rimkus-Gaurys, S. Bareiša-Jankus, J. Klimavičius-Kalvaitis, A. Banys-Katelė, S. Tamošauskas-Rugys, R. Sarapinas, B. Bukonas, Ramanauskas-Dainys). Tokiais sekliais tapdavo ir buvę agentai, kurie dar buvo jauni ir sveiki. Jų apmokymas neužtrukdavo. Štai 1935–1937 m. agentu dirbusį K. Sarapiną priėmė į Agentūros skyrių ir tik dvi savaites mokė seklio amato. Pirmiausia agentūros vedėjas Petraitis (slap.) supažindindavo su instrukcijomis. Po to išsivesdavo į Kauno gatves patikrinti kandidato į seklius regėjimo ir pastabumo: porą valandų paklaidžiojus po Kauną, reikėdavo aprašyti visą maršrutą. Vėliau per keturias dienas turėdavo išvaikščioti ir įsidėmėti visas gatves, dar per keturias dienas – pereiti visus Kauno pereinamuosius kiemus (pagal sąrašą), o paskutines keturias dienas buvo mokomas sekti. Pats P. Žukovas vaikščiodavo gatvėmis, o naujokui reikėjo jį „medžioti“. Paskutinę dieną patikrinus, kaip žino instrukcijas, naujasis seklys buvo priskiriamas prie kurio nors patyrusio seklio semtis patirties[526].

Rusų fašistai Lietuvoje. Valstybės saugumo darbuotojai, kovodami su visokia antivalstybine veikla, susidurdavo ir su „egzotiškomis“ politinėmis grupėmis. Viena tokių išaiškintų grupių buvo rusų fašistai. Pirmą kartą žinios apie marginalinę fašistų grupės veiklą pradėtos rinkti lietuviškoje žvalgyboje dar 1923 metais[527], tačiau apie rusų fašistų veikimą Lietuvoje sužinota tik 1935 m.

Duomenų rinkimo apie fašistus byla 1923 m.

Tada VSP Kauno apygardos Jonavos rajonas, cenzūruodamas iš užsienio atsiųstą literatūrą, aptiko, kad Jonavos gyventojas S. Achundinovas gauna užsienyje rusų kalba spausdintos fašistinės literatūros siuntas. Nustatyta, kad į Lietuvą jas siuntė Charbino (Kinijoje) laikraščio „Naš put“ („Mūsų kelias“) redaktorius K. Rodzejevskis. Nustatytas ir kitas adresatas, kuriam buvo siunčiama tokia literatūra. Antrasis pasirodė esąs to paties Jonavos valsčiaus gyventojas P. Pozniakovas. Nuo tol VSP jau neišleido šių žmonių iš savo akiračio. Visa jiems siunčiama literatūra Kauno pašte buvo cenzūruojama ir nemaža jos dalis konfiskuojama. Be to, buvo tikrinami jiems adresuoti laiškai. Iš laiškų ir sužinota apie Rusijos fašistų partijos Lietuvos skyriaus įsteigimą (1936 m. gruodžio mėn.). Skyriaus viršininku tapo P. Pozniakovas. Savo veiklą jis maskavo kita organizacija – Rusų nacionaline darbo draugija. Lietuvos VSP žiniomis, 1937 m. rusų fašistų skyrius turėjo 38 narius. VSP perėmė rusų fašistų vadovybės laišką iš Berno, iš kurio paaiškėjo, kad Lietuvos skyrius buvo mažiausias Europoje. Be Jonavos grupės, dar viena slapta grupė veikė Kaune (jai priklausė V. A. Jankauskas, Fiodorovas...)[528]. Tokių negausių, silpnų grupių veikla Lietuvos valdžiai didelio pavojaus nekėlė, todėl neskubėta ir minėtąją likviduoti. Agentūros skyriaus darbuotojo J. Švobos agentas, rusų fašistų organizacijos narys A. Bogušević̌ius-Aleksandrovas[529] 1937–1939 m. už 20 litų per mėnesį[530] teikė visą reikalingą informaciją, su jo pagalba VSP visiškai kontroliavo Lietuvos rusų fašistų organizacijos veiklą. Sovietų Sąjungos atstovybei šios grupės veikimas Lietuvoje taip pat nebuvo paslaptis, nes Lietuvos saugumo policija konfiskuotą spaudą (po 1 egz.) per užsienio reikalų ministrą S. Lozoraitį perduodavo SSRS pasiuntiniui Karskiui. Sovietinė rezidentūra Lietuvoje taip pat pasiuntė agentą į rusų fašistų partijos gretas. Juo tapo 1929 m. užverbuotas jaunas rusų žurnalistas, slapyvardžiu Vladimiras Aleksandrovičius (tikėtina, kad tai galėjo būti jau minėtas V. Jankauskas ar (?) Jankovskis), kuris 1940 m. persiųstas į Berlyną[531].

Šnipinėjimo sezonas. Su agentūros pagalba buvo įmanoma gana efektyviai kontroliuoti antivalstybinę veiklą, bet kovoti su kitų valstybių žvalgybomis toks metodas mažiau galėjo padėti. Čia reikėjo derinti visų valstybės saugumu besirūpinančių tarnybų – VSP, Kariuomenės štabo II skyriaus, Pasienio policijos veiksmus. 1927–1932 m. šios tarnybos glaudžiai bendradarbiavo kovodamos su Lenkijos palaikomais plečkaitininkais. To paties reikėjo ir 1935 m. suaktyvėjus užsienio žvalgyboms. Kaip jau minėta ankstesniame skyriuje, Kariuomenės štabo II skyriaus ir Saugumo policijos veiksmai 1935 m. pagaliau buvo suderinti.

Tuo metu Lietuvos pasienį paliko VSP akiratyje nuolat buvęs lenkų pasienio žvalgybos pareigūnas, KOP VI brigados kpt. Leorentovskis. Su jo vardu lietuvių saugumo valdininkai siejo daugybę sėkmingų ir nesėkmingų šnipinėjimo akcijų. 1936 m. rudenį pakeltas į majorus Leorentovskis buvo perkeltas į II ekspozitūrą. Tik tada sužinota jo tikroji pavardė – Koscir[532]. Paliko Lietuvą ir vokiečių abvero karininkas kpt. D. Kleinas. Bet dėl užsienio žvalgybos tarnybų pareigūnų kaitos lietuvių kontržvalgybininkams nepasidarė lengviau. Kaistant tarptautinei padėčiai, visų šalių žvalgybos plėtė savo veiksmų geografiją.

Lenkų žvalgybininkai savo veiklą organizavo ne tik iš Vilniaus, bet ir iš Gardino. 1937 m. liepos mėn. Buvo sulaikytas lenkų šnipas J. Rakauskas. VSD Marijampolės apygardos viršininkas S. Čenkus jau iki tol turėjo žinių, kad jis užsiima kontrabanda ir vaikšto per demarkacijos liniją į lenkų pusę. 1937 m. kovo 31 d. lenkų karo žvalgyba J. Rakauską užverbavo ir davė užduotį – surinkti žinias apie Lietuvos kariuomenės Radviliškio įgulą. Po mėnesio šis šnipas už surinktas žinias gavo 70 litų. Bet surinktos žinios nepatenkino Gardino žvalgybos punkto vedėjo kpt. Bajerlaino ir užsienio žvalgybos viršininko Laskovskio; jie prigrasė „už žinių nesurinkimą ir nesutikimą jiems dirbti perduoti Lietuvos policijai, kaip lenkų šnipą"[533] ir įsakė surinkti dar smulkesnių žinių apie Radviliškio įgulą. Tačiau J. Rakauskui nepasisekė „šnipo per prievartą" vaidmuo. Stengdamasis užverbuoti Radviliškio įgulos kareivį S. Liukpetrį, jis įkliuvo su įkalčiais ir papildė kelių dešimčių kalinčių šnipų gretas. Dažniausiai lenkų žvalgybininkai, verbuodami agentus, žadėdavo nuo 100 iki 1000 litų uždarbį, o jau užverbuotam agentui mokėdavo 10–70 litų už kiekvieną informaciją. Tuo tarpu nors Lietuvos kariuomenės teismas šnipams negailėjo griežtų bausmių, jų gretos pasipildydavo su stebėtinu reguliarumu: 1938 m. sausio 30 d. sulaikytas Zarasų pasienio policininkas Jonas Kelteris, gegužės 29 d. – Kaune sulaikytas Stasys Falkauskas, Butrimonyse sulaikyti Enochas ir Dovydas Škliarai, gegužės 30 d. – Trakų apskr. Bolius Kasperavičius, rugsėjo 7 d. Kaune – Mykolas Šilauskis, rugsėjo 15 d. – Jonas Kazakevičius, rugsėjo 16 d. – Juozas Daunoravičius ir t. t.

Jonas Kelteris – Pasienio policininkas sulaikytas 1938 m. sausio 30 d. kaip Lenkijos agentas.

Mykolas Šilauskis – 1938 m. rugsėjo 19 d. sulaikytas Kaune kaip Lenkijos agentas.

Jei VSP nesusekdavo šnipų savo jėgomis, tai atitinkamą informaciją gaudavo iš Kariuomenės štabo II skyriaus. Retkarčiais ir II skyrius, ir VSP sekdavo tą patį šnipą. Įdomi S. Falkausko istorija. Lenkų žvalgybos ryšininkų Dovydo ir Enocho Škliarų įkalbėtas, S. Falkauskas nuvyko į Vilnių ir ten pasiūlė savo paslaugas II ekspozitūrai (už 200 zlotų). Bet greitai, kaip ir daugelis tokio lygio agentų, įkliuvo verbuodamas karo mokyklos puskarininkį P. Mickūną. Puskarininkiui proto neužtemdė pažadas užsidirbti 2000 litų ir jis viską pranešė Kariuomenės štabo II skyriui. Ten buvo numatyta pradėti „žaidimą", perduodant lenkų agentui netikrą informaciją. Po mėnesio J. Falkauskas įkliuvo verbuodamas kitą informatorių – B. Svečiulį. Tik šį kartą apie J. Falkausko veiklą sužinojo VSD valdininkas K. Pakalniškis. Pasitelkęs į pagalbą karo aviacijos puskarininkį P. Marcilionį, saugumo tarnybos darbuotojas nesirengė žaisti ilgo „žaidimo". Per B. Svečiulį lenkų agentas buvo supažindintas su P. Marcilioniu. S. Falkauskas naują kandidatą į informatorius ilgai vedžiojo po restoranus, kol pagaliau pasiūlė surinkti informaciją apie karo aviaciją. 1938 m. balandžio–gegužės mėn. S. Falkauskui penkis kartus buvo perduotos K. Pakalniškio parengtos informacijos apie karo aviaciją. Pagaliau 1938 m. gegužės 28 d. pasitaikė palanki proga suimti lenkų šnipą. Suėmus ir padarius smulkią kratą, buvo surinkti visi įkalčiai, net atkurtas suplėšytas ir į krosnį įmestas raštelis lenkų žvalgybininkui kapitonui „L". Nuo griežtos bausmės lenkų agentus S. Falkauską, E. Škliarą ir D. Škliarą išgelbėjo tai, kad 1938 m. lapkričio 1 d. buvo atšauktas valstybės gynimo metas (karo padėtis). Visai trijulei atseikėta po 6 metus kalėjimo[534].

Enachas Škliaras (g. 1884) – Butrimonių vairuotojas, sulaikytas kaip Lenkijos agentas 1938 m. gegužės 30 d.

Dovydas Škliaras (g. 1896) – Butrimonių vairuotojas, sulaikytas kaip Lenkijos agentas 1938 m. gegužės 30 d.

1938 m. kovo mėn. su Lenkija užmezgus diplomatinius santykius, valstybės saugumo tarnyba turėjo būti itin budri. Juk, be lenkų, savo veiklą nuolat aktyvino Vokietijos karinė žvalgyba – Abveras. VSP, kariuomenės kontržvalgybininkų padedama, sekė Lietuvos kariuomenėje tarnavusius vokiečių tautybės karininkus, kurie galėjo labiausiai pakenkti valstybės gynybiniam pajėgumui. Ypač pasižymėjęs Albinas Čiuoderio vadovaujamas VSD Ypatingasis skyrius pasiekė net savotiškų rekordų lietuvių saugumo tarnybų istorijoje, vykdydamas prevencinį sekimą. Antai artilerijos dirbtuvių pirotechnikas kpt. O. Šneideris buvo sekamas nuo 1934 iki 1940 metų[535], kol buvo atleistas iš kariuomenės. Apie vokiečių agentus VSD rinkdavo informaciją ne tik Lietuvoje. Gaudavo žinių ir iš Argentinos, JAV[536], Austrijos. Bet kontržvalgyba tebuvo tik dalis Valstybės saugumo departamento veiklos.

Naujos problemos: Klaipėdos praradimas ir techninis atsilikimas. VSD padėdavo atsispirti Vokietijos ir Lenkijos politikai, kuri buvo nukreipta prieš Lietuvos vidaus tvarką ir teritorijos integralumą. Nuo 1934 m. vadovaudamasis „Tautai ir valstybei saugoti įstatymu", VSD galėjo sulaikyti ir tardyti asmenis, kurie veiksmais įžeisdavo Lietuvos valstybę bei tautą. Pirmieji Europoje nacių teismo procesai turėjo tam tikrą stabdomąjį poveikį nacizmo plėtrai Klaipėdos krašte. Buvo užverbuota ir naujų agentų Rytprūsiuose – Herbertas Preusas ir Hansas Fryčę (Fritzche)[537] (abu gestapo suimti 1940 m.), kurie už 200–300 RM per mėnesį teikė informaciją apie nacistines jaunimo organizacijas ir jų narius. Bet, susidūrus su užsienio politikos aktualijomis, VSD galia ne visada buvo beribė. 1938 m. lapkričio 1 d. Klaipėdos krašte panaikinus karo padėtį, VSP Klaipėdos apygarda faktiškai buvo palikta be darbo (Saugumo policija formaliai priklausė karo komendantūrai, o panaikinus karo padėtį karo komendantūra neteko daugelio įgaliojimų, kuriuos realizuodavo Saugumo policija). Jos pareigūnai tegalėjo tik konstatuoti antivalstybinių jėgų aktyvėjimą Klaipėdos krašte. Pagal Ministrų tarybos nutarimą vidaus reikalų ministras nuo 1939 m. sausio

1 d. atšaukė Valstybės saugumo policiją. Panaikinta ir pati Saugumo policijos apygarda. VSD teko laikinai atleisti iš darbo net 66 darbuotojus[538], tačiau ir toliau buvo palaikomi ryšiai su agentūra ir renkama informacija apie nacistinių organizacijų SS ir SA grupių veiklą. Kai tik Vokietijos kariuomenė įžengė į Prahos gatves, jau kitą dieną iš Klaipėdos buvo išgabentas likęs VSP Klaipėdos apygardos archyvas. 1939 m. kovo 21 d. iš Klaipėdos pasitraukė ir paskutiniai valstybės saugumo tarnybos darbuotojai. Kai kurie iš jų buvo įrašyti į VRM Pasienio policijos etatus, nors ir toliau dirbo ankstesnį darbą (tokių 1939 m. rugsėjo mėn. buvo 19). Nacistinė Vokietija kelis metus slėpusi savo ryšius su inspiruojamomis vokiečių organizacijomis, plėtusi savo įtaką Klaipėdos krašte, galėjo švęsti laikiną pergalę.

Iš Lietuvos į įvairius kursus Lenkijoje ir Vokietijoje nuolat išvykdavo tautinių mažumų atstovai. VSD turėjo žinių, kad retkarčiais tuose kursuose buvo tiesiog rengiami agentai. Tokią informaciją surinkusi saugumo tarnyba siūlė imtis administracinių priemonių – uždrausti kai kurias organizacijas (taip pat ir vokiečių „Kulturferbandą"), neleisti įtariamiems šnipinėjimu asmenims laisvai išvažiuoti iš Lietuvos. Bet Užsienio reikalų ministerija su tuo nesutikdavo. Nesant galimybių tiesiogiai taikyti administracines priemones, VSD direktorius A. Povilaitis pradėjo tartis su kitomis žinybomis. Tuo tikslu 1939 m. sausio 27 d. A. Povilaitis pakvietė į pasitarimą departamento rūmuose Kariuomenės štabo II skyriaus viršininką, gen. štabo plk. K. Dulksnį, VRM Administracijos departamento direktorių A. Survilą ir VRM Policijos departamento atstovą, bendrųjų reikalų referentą J. Žukauską. Pasitarime nutarta atsisakyti iki tol sudarinėtų sąrašų tų Lietuvos piliečių, kuriems VSD nepageidavo išduoti užsienio pasų arba išleisti į užsienį. Tokie sąrašai palikti vien Lietuvos pasiuntinybėse. Jei „valstybės saugumo sumetimais VSD norėdavo kokiam nors asmeniui sukliudyti išvykti į užsienį", apie tokį sprendimą nuo tol reikėjo iš anksto informuoti VRM Administracijos departamento direktorių. Pasitarime pasikeista nuomonėmis ir dėl kitos VSD veiklos sferos – „ištikimybės liudijimų" išdavimo. Konstatuota: „Ištikimybės liudijimų davimas norintiems gauti tarnybas nėra prasmingas". Mat įvairioms žinyboms suteikiamos slaptos žinios apie vieną ar kitą asmenį arba iškildavo viešumon, arba į jas vis vien nebuvo atsižvelgiama.

Valstybės saugumo departamentui savo veikloje teko atsižvelgti ne tik į tarptautinę situaciją, bet ir į techninę pažangą. Žvalgyboje pradėti naudoti vis tobulesni fotoaparatai, o informacijai perduoti – radijo siųstuvai. Sunkiausia buvo kontroliuoti radijo siųstuvus. Tam neturėta jokių techninių priemonių, pasi-

kliauta vien administracinėmis. VSD techniniu atsilikimu pradėjo naudotis net LKP. Jau anksčiau buvo skiriamos didžiulės baudos už radijo ryšio palaikymą su tomis valstybėmis, kurios neužmezgusios diplomatinių santykių su Lietuva. 1939 m. pradžioje atsirado dar vienas apribojimas – leidimus naudotis trumpabangiais siųstuvais numatyta duoti „tik visiškai ištikimiems piliečiams, dėl kurių VSD neturėtų įtarimų". Bet tai galėjo užkirsti kelią tik legaliai siųstuvu perduoti „svarbias ir negarsinamas žinias"[539].

Šie žingsniai buvo žengti tik po to, kai LKP (b) naujomis technologijomis informacijai perduoti jau naudojosi keletą metų. Po to, kai lietuvių kriminalinė policija kovodama su teroro aktus vykdančiais „plečkaitininkais" sustiprino sienų kontrolę, LKP CK prarado ryšius su Kominternu. Informacijai perduoti ir gauti Maskvoje buvo įsteigtas Kominterno radijo ryšių skyrius. Į specialią mokyklą buvo išsiųstas LKP CK atrinktas Juozas Bulovas. Per Lenkiją, Čekoslovakiją ir Vokietiją 1934 m. liepą pasiekęs Kauną J. Bulovas po kelių mėnesių užmezgė radijo ryšį su Maskva. LKP radijo ryšių grupę vėliau papildžius Aleksandru Jacovskiu ir Liuda Vaineikyte (Rita Ostertag) radijo ryšys su Kominternu buvo nuolat palaikomas nuo 1934 m. rugsėjo iki 1938 m. rudens, radiotelegramomis pasikeičiant apie 300 kartų[540]. Radijo ryšio punktai taip ir nebuvo atskleisti. Net stiprias žvalgybines organizacijas turėjusios valstybės radijo ryšiu informacijai perduoti pradėjo naudotis keliais metais vėliau. Lenkija radijo ryšį su rezidentūromis SSRS, Irane, Afganistane ir Čekoslovakijoje organizavo tik 1937 metais[541]. Tuo metu latviai nuo trečiojo dešimtmečio pabaigos reguliariai per Lenkijos karinį atašė keitėsi radijo žvalgybos perimta informacija[542]. Lietuvos pasikliovimas administracine prievarta ir numatytos milžiniškos baudos už nelegalaus radijo ryšio palaikymą jokio teigiamo poveikio šalies saugumui nedavė.

Neįgyvendinti saugumo policijos planai. Suaktyvėjus užsienio žvalgyboms, pradėta ieškoti būdų Lietuvos valstybės saugumo tarnybų darbui stiprinti. Kariuomenės štabo II skyrius ir VSP buvo nusistatę savo kompetencijos ribas kontržvalgyboje, bet 1939 m. pradžioje Saugumo departamento vadovybė pasiūlė išplėsti saugumo tarnybos įgaliojimus. Balandžio 22 d. buvo konstatuota, kad „Lietuvoje įvairių valstybių špionažas yra susikūręs lizdus ir kaskart vis toliau kuriasi. Specialios įstaigos, kuri tų lizdų aiškinimu rūpintųsi, kaip ir nėra. Gen. štabo II skyrius, kuris tą darbą turėtų atlikti, kiek man žinoma, yra tiek mažai padaręs, kad vaisių nėra ir po tokio šio klausimo rūpinimo tempo vargu ar bus vaisių. Ši nusikaltimo rūšis valstybei, ypač šiais laikais, kada aiškiai pasisakyta, kad į kiekvieną pasikėsinimą prieš Lietuvos nepriklausomybę ar

teritorijos neliečiamybę bus pasipriešinta ginklu, ypač pasidaro pavojinga. VSD šį darbą irgi atlieka, bet taip pat, kaip ir Gen. štabo II skyrius, dažniausiai atsitiktinai“. Kaip anksčiau minėta, atsitikdavo, kai abi slaptosios tarnybos sekdavo tą patį įtariamąjį vienu metu, tačiau toks dubliavimas dažniausiai išaiškėdavo per vėlai. Nepaisant „bendradarbiavimo nuostatų“, šių tarnybų ryšiai nebuvo labai glaudūs. Kariškių požiūris į Saugumo policiją nebuvo itin palankus. Bet ką gi VSD pasiūlė kontržvalgybai pagerinti? Pirmiausia, „<...> nereikėtų aklai laikytis kompetencijos ribų tada, kai aiškiai matosi, kad tas laikymasis daro valstybei žalą“. Antra, „<...> jei įstaiga, kuriai tiesiogiai priklausytų špionažo sekimo darbas, jį atlikti nepajėgia [t. y. Kariuomenės štabo II skyrius – *A. A.*], reikia, esant galimybėms, imtis įstaigai, kuri tą darbą galėtų atlikti. Konkrečiai tariant, VSD turėtų būti įsteigtas padalinys, kurio pagrindine užduotimi būtų špionažo sekimas. Tas padalinys turėtų bazuotis Kaune, o provincijoje reikia specialiai tam reikalui turėti po vieną žmogų prie kiekvienos apygardos“[543]. Bet šie pasiūlymai taip ir liko neįgyvendinti. Tais pačiais metais VSP rajonuose pamėginta sumažinti kanceliarinių darbų apimtį, kad kuo daugiau liktų „aktyvių“ Saugumo policijos darbuotojų. Juk vien Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Šiaulių apygardoje tebuvo 17 „aktyvių“ VSP darbuotojų, iš kurių 4 dirbo Šiauliuose ir 13 – provincijos rajonuose (1939 m. vasario 20 d.). Šiaulių apygarda apėmė net trečdalį Lietuvos teritorijos su trečdaliu Lietuvos gyventojų. Iš viso keturiose apygardose (be Kauno) – Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės ir Ukmergės – dirbo 106 VSD darbuotojai. Iš jų 24 – apygardų raštinėse ir pagalbinius darbus. Operatyvinių VSP darbuotojų buvo 45 (Kriminalinėje policijoje – 37), iš jų 28 dirbo provincijų rajonuose. Nors kiekviename rajone dirbo tik po 1–2 policijos valdininkus, bet kiekvieno rajono viršininkas vedė po 26–31 bylą ir po 15 knygų (vietoj oficialiai nustatytų 6 bylų ir 5 knygų). Reformuojant departamentą, VSP rajonuose siūlyta sumažinti kanceliarinį darbą. Kiekvienas VSP rajono viršininkas vedė įvairių organizacijų sekimo bylas, bet apibendrinti tokių duomenų nepajėgdavo. Tad vietoj tų bylų patarta sudaryti scheminius organizacijų sąrašus, nuolat papildant juos būdingesnio veikimo pastabomis. Be to, vietoj antivalstybiniu veikimu „įtariamųjų alfabeto“, kuriuo buvo nepatogu naudotis, numatyta sudaryti kartotekas (panašiai kaip VSD Žinių skyriuje).

1938 m. balandžio mėn. pasiūlyta patobulinti ir VSD apygardų struktūrą. Netekus Klaipėdos krašto ir panaikinus VSP Klaipėdos apygardą, atsirado nemažai laisvų saugumo tarnybos darbuotojų. Todėl pasiūlyta arba Šiaulių apygardą padalyti į dvi apygardas – Šiaulių ir Kretingos, arba panaikinti Ukmergės

apygardą, o jos teritoriją paskirstyti tarp Panevėžio ir Kauno apygardų. Taip tikėtasi suvienodinti apygardų apimamos teritorijos plotą ir gyventojų skaičių, sumažinti Saugumo policijos darbuotojų išlaidas susisiekimo reikalams. Juk Šiaulių, Panevėžio, Ukmergės ir Marijampolės apygardose butų nuomai buvo išleisti 28 796 litai, o susiekimo reikalams – net 129 105 litai[544]. Tačiau 1939 m. tokia reforma taip ir nebuvo atlikta.

ŽVALGYBA KARO IŠVAKARĖSE: PRIEŠ ABVERĄ IR LENKIJOS II SKYRIŲ (1934–1939)

Stiprėjant Vokietijai ir jos ginkluotosioms pajėgoms, Lietuvoje suaktyvėjo Vokietijos ir jos priešininkų žvalgybinė veikla. Užsienio žvalgybas Lietuva pirmiausia domino kaip potencialus karo veiksmų teatras (tai rūpėjo Vokietijai, Lenkijai, SSRS) ir kaip galimų karinių-politinių blokų dalyvė (Prancūzijai, Anglijai, SSRS tai buvo itin aktualu). Tam reikėjo gerai žinoti Lietuvos vidaus padėtį. Lenkija kaip ir anksčiau šį uždavinį sprendė organizuodama žvalgybą per rezidentūras Karaliaučiuje ir Rygoje, per pasienio apsaugą, mėgindama panaudoti 1934 m. birželio 7 d. pučo ir 1935 m. ūkininkų judėjimo dalyvius. Verbuoti paleistus į atsargą pučistus karininkus nesisekė[545], bet ūkininkų judėjimo dalyvius kontrabandininkus sekėsi gana lengvai. Už informaciją jiems buvo leidžiama laisvai gabenti prekes per sieną[546]. Lietuvių kontržvalgybai tai nebuvo paslaptis. Kur kas daugiau rūpesčių kėlė 1933–1934 m. labai suaktyvėjusi Vokietijos karinė žvalgyba. Iki tol Vokietijos emisaras D. Kleinas rinko tik Lietuvos karinį pajėgumą apibendrinančius duomenis, o 1935 m., Vokietijos karo atstovu Lietuvoje ir SSRS paskyrus gen. Ernstą Kiostringą (Köstring), pradėta kaupti labai smulki ir tiksli informacija apie Lietuvos kariuomenę, strateginių kelių ir tiltų būklę. Užkirsti kelią tokiai aktyviai Vokietijos karinei žvalgybai vien Kariuomenės štabo II skyrius nepajėgė. Lietuvos saugumui garantuoti reikėjo glaudaus Kariuomenės štabo II skyriaus ir VRM Saugumo policijos bendradarbiavimo. Iki 1935 m. tokio bendradarbiavimo nebuvo vengiama, bet tai pasireikšdavo daugiau informacijos apie savų kariškių nuotaikas išgavimu. Tuo tarpu situacija buvo tokia, kad reikėjo pradėti derinti konkrečius VSP ir II skyriaus veiksmus kontržvalgyboje.

1935 m. spalio 7 d. buvo sudaryti „Kariuomenės štabo II skyriaus ir VRM saugumo policijos bendradarbiavimo pagrindai kontržvalgybos srityje“. II skyrius turėjo „sekti ir aiškinti asmenų ar organizacijų šnipinėjimo veiklą ir nustatyti aplinkybes, kuriomis įtariamus asmenis galima suimti“. Toliau veikti II skyriui nepakako nei turimų pajėgų, nei įgaliojimų, todėl „nusikalstamumą įrodanti medžiaga persiunčiama saugumo policijai“ kartu su prašymu įtariamą asmenį suimti. Valstybės saugumo policija veikė savarankiškai. Apie įtariamo asmens suėmimo ar buto kratos dieną ir valandą jie pranešdavo II skyriui, kad galėtų dalyvauti ir šio skyriaus atstovas, kuris turėjo prižiūrėti, kad „rasta inkriminuojanti medžiaga bei dokumentai būtų tinkamai įvertinti ir prijungti prie bylos“. Šnipų parengtinį tardymą atlikdavo Saugumo policijos kvotų valdininkai taip pat dalyvaujant II skyriaus atstovui. Karinės kontržvalgybos prašymu VSP galėjo vykdyti ir „pėdinį“ (išorinį) sekimą, siekiant nustatyti šnipo ryšius. Bet ne visada buvo galima greitai surinkti duomenis apie užsienio valstybių šnipus ir tinkamai parengti kaltinamąją medžiagą, todėl „ypatingo skubotumo ar saugumo atvejais, kada tenka staiga ir netikėtai paraližuoti priešo žvalgybos darbus, Kariuomenės štabo II skyrius ar jo įgalioti asmenys prašo raštiškai arba kariuomenės štabo II skyriaus viršininkui ar jo padėjėjui žodžiu paprašius per saugumo departamento direktorių, kad saugumo organai įtariamą asmenį suimtų, nors suėmimo aplinkybės atrodytų ir abejotinos įstatymų atžvilgiu. Tokių areštų atsakomybė tenka Kariuomenės štabo II skyriui“. Saugumo policija ypatingomis aplinkybėmis arba iš savo šaltinių sužinojusi apie šnipus taip pat galėjo veikti savarankiškai, paskui pranešdavo ir II skyriui. Pagaliau buvo pasidalytos veiklos sferos kariuomenėje. Iki tol valstybės saugumo darbuotojų sekimo darbo nesustabdydavo nė kareivinių sienos, o „bendradarbiavimo pagrinduose“ numatyta, kad „kariuomenės įgulų rajonuose įtariami šnipinėjimu kariai yra sekami kareivinių rajone – kariuomenės štabo II skyriaus ir už kareivinių rajonų ribų – saugumo policijos organų“. Apie įsivėlusius į šnipinėjimą kariškius reikėjo nedelsiant pranešti II skyriui arba išimtiniais atvejais – dalinio vadui. Bet svarbiausia, kad krašto apsaugos ministro gen. ltn. P. Šniukštos, vidaus reikalų ministro J. Čapliko ir VSD direktoriaus A. Povilaičio pasirašyti „bendradarbiavimo pagrindai“ Lietuvos saugumo dėlei griovė informacinį-žinybinį uždarumą ir nustatė, jog „II skyrius dirba glaudžiame kontakte su saugumo policijos organais, pasikeisdami su pastaraisiais įtariamų bei nuteistų už šnipinėjimą asmenų sąrašais sekimo išvadomis, schemomis ir panašia medžiaga“.

II skyrius užmezgė ryšius ir su VRM Policijos departamentu, kuris nuo 1935 m. gegužės 18 d. įsakė apie visus perbėgėlius iš Vokietijos skubiai informuoti II skyrių, kad galėtų atvykti jo atstovas ir vietoje apklausti sulaikytąjį (prieš grąžinant atgal į Vokietiją)[547].

Dvikova su abveru. Toks bendradarbiavimas ir tai, kad 1935 m. rugpjūčio 1 d. II skyriuje buvo įsteigta Žvalgybos ir kontržvalgybos dalis, labai sustiprino karinę kontržvalgybą[548]. Minėtos dalies viršininkas plk. ltn. P. Kirlys (nuo 1921 m. dirbęs žvalgyboje, apdovanotas Lietuvos, Latvijos ir Švedijos ordinais), skyriaus viršininko gen. štabo plk. ltn. K. Dulksnio nuomone, labiausiai tiko žvalgybos ir kontržvalgybos darbui, nes „šioji sritis jam geriausiai pažįstama. Šiame darbe turi didelį stažą bei patyrimą. Be to, turi žvalgybininko nujautimą“[549]. Netrukus išryškėjo pirmieji kontržvalgybos rezultatai.

II skyriaus dėmesio centre buvo ir negausi grupė asmenų, kurie turėjo plačių pažinčių tarp Lietuvos aukštųjų pareigūnų bei kariškių ir neviešai buvo vadinami germanofilais. Tokių asmenų paslaugomis nevengė naudotis įvairių šalių žvalgybininkai, norintys gauti reikalingą politinę informaciją. 1935 m. II skyriaus reikalavimu (kartais savo iniciatyva) Saugumo policija pradėjo juos sekti. Norint patikrinti jų veiklos pobūdį, kai kada buvo imamasi operatyvinių priemonių. Antai 1936 m. lapkričio mėn. Virbalyje sulaikytas ir iškratytas bendrovės „Wagons Lits“ direktorius inžinierius Iljinas, valstybės saugumo agentų vadintas „vokiečių šnipu-simpatiku“. Nors buvęs Susisiekimo ministerijos tarnautojas inžinierius Iljinas buvo greitai paleistas ir savo artimiesiems gyrėsi, kad ministras Giedraitis davė „velnių“ Kriminalinei policijai, bet jo sekimas nebuvo nutrauktas.

Kasmet buvo sulaikoma net po keletą Vokietijos šnipų, bet daugiausia tai buvo smulkūs pasienio žvalgybos agentai. Vokietijos saugumo policija (gestapas) dažnai nurungdavo Lietuvos žvalgybą, susekdama ir perverbuodama jos agentus. Antai 1934 m. per Pasienio policijos Šakių baro viršininką A. Igaunį buvo užverbuoti J. Lokys ir E. Kionigas (Köwalatnig) (Vokietijos pilietis, g. 1913), bet jau 1935 m. vokiečiai abu žvalgybininkus perverbavo. Tai netrukus pajuto Lietuvos kariuomenės II skyrius. Patikrinus E. Kionigo perduotą informaciją (apie Gumbinės įgulą) paaiškėjo, kad žinios yra klaidinančios, ir su E. Kionigu nutraukti visi ryšiai.

Tuo metu visoms Vokietijos pasienio tarnyboms ir Kriminalinės policijos pareigūnams buvo nurodyta ieškoti asmenų, kurie tiktų rinkti žinias (pasienio žvalgybai). Tada Eitkūnų pasienio komisaras H. Tyčas (*Tietz*) ir perverbavo

E. Kionigą, o kartu su juo ir J. Lokį. E. Kionigas turėjo nustatyti Lietuvos kariuomenės štabo II skyriaus darbo metodus ir organizaciją, o J. Lokys, gavęs 20 reichsmarkių, – surinkti informaciją apie statomas naujas Vilkaviškio kareivines, kitas kariuomenės dislokacijos vietas. J. Lokys, įsidarbinęs knygų platintoju, 1935 m. pavasarį apvažiavo visą Lietuvos-Vokietijos pasienį ir surinko informaciją apie kariuomenės dislokacijos vietas Jurbarke, Smalininkuose, Viešvilėje, Pagėgiuose ir Tauragėje.

Justinas Lokys, 1935 m. sulaikytas Vokietijos agentas.

1935 m. birželio 23 d. šis šnipas Eitkūnų viešbutyje „Russischen Hof" susitiko su Eitkūnų policijos viršininku Šmidtu (*Schmidt*) ir abvero karininku, hauptmanu (kapitonu) Bolcu (*Boltz*) iš Karaliaučiaus. Po šio susitikimo J. Lokys dar kelis kartus lankėsi Rytprūsiuose su žiniomis apie Vilkaviškio įgulą, Naujamiesčio pasienio policiją (už kiekvieną informaciją gaudavo po 10 reichsmarkių), kol 1935 m. pabaigoje buvo demaskuotas. Kartu sulaikytas ir E. Kionigas. Pastarasis pažadėjo lietuvių kontržvalgybai padėti išaiškinti Vokietijos šnipus ir buvo paleistas, tačiau laisve džiaugėsi neilgai. Kariuomenės štabo II skyrius ir Saugumo policija netrukus sužinojo, kad išsilaisvinęs jis viską papasakojo vokiečių slaptosios policijos pareigūnams. Nieko neįtariantis E. Kionigas vėl buvo iškviestas į Naujamiestį ir 1936 m. sausio 8 d. suimtas.

Evaldas Kionigas (Evald König) (g. 1913), 1936 m. sulaikytas Vokietijos agentas.

Beje, numatytų suimti užsienio žvalgybininkų ar šnipų iškvietimas susitikti (tariamai agento kvietimu) savoje teritorijoje buvo plačiai praktikuojamas ir Lietuvos, ir Lenkijos, ir Vokietijos slaptųjų tarnybų. Taip įkliuvo ir pasienio Šakių baro policininkas J. Norkūnas, verbavęs agentus tarp Lietuvą lankančių Vokietijos

piliečių. 1935 m. jis buvo iškviestas į Vokietiją, suimtas ir nuteistas 10 metų kalėti už šnipinėjimą.

Vokietijos šnipų E. Kionigo ir J. Lokio veikla buvo elementariausia pasienio žvalgyba (nors teismas abiem atseikėjo atitinkamai 15 ir 10 metų kalėjimo). Žvalgai profesionalai Lietuvoje neužsibūdavo. 1936 m. vasario 17 d. II skyrius iš Vienos (per VSD) gavo žinių, kad Vokietijos generalinio štabo įsakymu iš Karaliaučiaus į Lietuvą siunčiami du karininkai: buvęs rusų Generalinio štabo kapitonas H. fon Osten-Sackenas ir buvęs Rygos karo apygardos kontržvalgybos skyriaus karininkas, pulkininkas K. Raiskis. Nuo 1934 m. balandžio mėn. jie abu tarnavo vokiečių karinėje žvalgyboje Karaliaučiuje. Plk. K. Raiskis gavo 500 markių ir per tris savaites turėjo pateikti žinių apie Lietuvos kariuomenės techniką ir aviacijos dalis, apie naujus karo lėktuvus. Žinoma, šių žinių jis pats neieškojo. Tereikėjo susitikti su dviem agentais ir iš jų gauti reikiamą informaciją. Šie agentai turėjo gauti ir slaptus Lietuvos generalinio štabo žemėlapius. Trečiasis agentas, „Hamburg-America line" darbuotojas H. fon Udingas, turėjo perduoti Lietuvos kariuomenėje tarnaujančių vokiečių karininkų sąrašus. Lietuvos kontržvalgybininkai žinojo net vieną K. Raiskio ir agentų susitikimo vietą (Kauno „Holivudo" kino teatre), bet suimti kurį nors vokiečių žvalgybos pareigūną, rizikuojant dar labiau pabloginti įtemptus tarpvalstybinius santykius, nesiryžo. Beliko tik gerai saugoti slaptą informaciją ir persekioti vokiečių užverbuotus agentus (Lietuvos piliečius).

Kariuomenės II skyrius apie vokiečių karinę žvalgybą Lietuvoje žinojo pakankami daug. Buvo gauta žinių, kad 1935 m. ji Lietuvoje išleido 175 000 markių[550] (spėčiau, kad ši informacija galėjo būti gerokai perdėta, nes tuo tarpu Lenkija Vokietijoje, turėjusi 24 kadrinius žvalgybininkus su šimtu agentų, 1938 m. išleido 120 tūkst. zlotų[551]), kad 1922–1935 m. čia veikusį vokiečių žvalgybos vyriausiąjį pareigūną mjr. D. Kleiną iš dalies pakeitė prekybos atašė V. Picotas. Jis perėmė dalį agentūros, o su kitais agentais Karaliaučiaus abvero skyrius ryšius palaikė per kurjerius. Pagrindinis kurjeris buvo kpt. F. Krameris, kuris su diplomatiniu pasu galėjo laisvai atvažiuoti į Lietuvą[552]. Tokie pasikeitimai nė kiek nepristabdė vokiečių žvalgybos. Vien 1936 m. sausio–vasario mėn. į Lietuvą atsiųsta 11 naujų agentų, kurie buvo aprūpinti naujausia fotoaparatūra. Aktyviai veikė ir Vokietijos pasiuntinybė. Per pirmuosius 1936 m. mėnesius vokiečių pasiuntinybė gavo net 17 Lietuvos generalinio štabo žemėlapių, už kuriuos sumokėta 2000 markių, įsigijo per agentus išgautų svarbiausių Lietuvos kariuomenės štabo dokumentų fotokopijas. Visa tai labai kenkė Lietuvos valstybės saugumui,

bet juk negalėjo kontržvalgybos ir valstybės saugumo pareigūnai vaikytis po Lietuvą automobiliais važinėjančių vokiečių diplomatų. Tokių galimybių Lietuvos slaptųjų tarnybų darbuotojai neturėjo, tačiau pasiremdami savo agentūra sugebėdavo sulaikyti abvero ir gestapo agentus.

Gustavas Kaušas (g. 1915), 1934 m. tarnavęs 8 pėstininkų pulke, sulaikytas 1936 m. balandžio 2 d. kaip Vokietijos agentas.

1937 m. sulaikytas Klaipėdos vokietis.

Tuo tarpu Vokietija pavertė Klaipėdą didžiausiu karo žvalgybos centru. Pvz., Kaune, be diplomatų, 1936 m. dirbo trys Rytprūsių karo vadovybės žvalgybos pareigūnai: E. Somersas (*Sommers*), P. Reichertas ir G. Vitkersas, o Klaipėdoje – net 10 vokiečių žvalgybininkų. Lietuvos karinės kontržvalgybos ir valstybės saugumo tarnyboms neliko nieko kito, tik glaudžiau bendradarbiauti. Gautą informaciją apie įtariamus asmenis Kariuomenės štabo II skyrius galėjo patikrinti per VRM Saugumo policiją. Tereikėjo pranešti, kad „kariuomenės štabo II skyrius norėtų smulkesnių žinių“, pavyzdžiui, „apie Martensą ir Šulcienę“. Po kurio laiko VSP atsiųsdavo išaiškinimą: „Martens Karl-August, s. Jono, g. 1903 m. Bremene <...> gyvena pas Šulcienę-Pucharnaitę Marę <...>. Šulcienė palaiko ryšius su Dunajevais, kurie gyvena Tvirtovės al. 32. Dunajevas Fiognijus, Afinogeno s., rusų tautybės, Lietuvos pilietis, dabar yra kino operatorius. Nuo 1919 m. iki 1922 m. buvo kontržvalgybos skyriaus viršininku“[553].

Toks informacijos mainų ir tikrinimo būdas rodė pakankamą karinės žvalgybos ir valstybės saugumo tarnybų darbo integraciją.

Po to, kai 1938 metų kovo 17 dieną Lenkija įteikė savo ultimatumą, kovo 25 d. Vokietija taip pat pateikė Lietuvai 11 punktų reikalavimus, kuriais ragino Klaipėdos krašte garantuoti susirinkimų, organizacijų, spaudos ir kitas laisves, nutraukti karo padėtį, panaikinti saugumo policiją ir t. t. Iš pirmo žvilgsnio galėjo pasirodyti, kad Vokietija gina demokratines teises ir tautinės mažumos interesus. Lietuvos karinė žvalgyba pateikusi informaciją apie lenkijos karinių dalinių telkimą Lietuvos pasienyje, konstatavo „Rytprūsiuose šiuo metu visai ramu“[554]. Tik po dešimtmečių paaiškėjo, kad būtent Lenkijos ultimatumo metu Vokietija ruošėsi karinei invazijai. Jau kitą dieną Vokietijos karo žvalgybos pajėgų grupuotės vadas rankose laikė ypač slaptą įsakymą. Įsakymas turėjo pradėti veikti, pranešus signalinį slaptažodį Flottenparade („Laivyno paradas“). Buvo paruoštas karinis planas Flottenparade, kuris numatė Klaipėdos miesto ir Klaipėdos krašto užėmimą. Tam buvo skirtas desantinio korpuso vienas batalionas. Jis buvo sudarytas iš trijų kreiserių įgulų, remiamas eskadrinių minininkų. Jie turėjo įplaukti į Klaipėdos uosto vartus ir išlaipinti pirmąjį desantą. Antrasis batalionas turėjo prisijungti pagal poreikį. Tačiau buvo pabrėžiamas taikus operacijos pobūdis. Tik pasipriešinimo atveju turėjo įsijungti visa Vokietijos karinė mašina. Laivyno parado tąsyk neprireikė, todėl 1938 m. kovo 26 dieną įsakyta sunaikinti visus duomenis. Vokietijos karo žvalgybos vado vardu Pirmojo karo laivyno štabo viršininkas Hermannas Denschas nurodė: „Sunaikinti Ypač slaptą įsakymą, persiustą įsakymą operacijai vykdyti bei ypač slapto įsakymo priede atsiųstus papildomus nurodymus ir apie tai pranešti“[555]. Lietuvos karinė žvalgyba informacijos apie tokį planą neturėjo, nors Vokietijos grėsmė buvo suvokiama ir nuolat vertinama. Saugumo agentai tarp nacionalsocialistų viršūnėlių Klaipėdoje taip pat niekuo negalėjo padėti. Tačiau neišliko visa Vokietijos konsulato Klaipėdoje („Lizdo“) sekimo medžiaga, kuri gal paliudytų apie neeilinį konsulato darbuotojų pasiruošimą evakuacijai.

Dėl geopolitinės padėties įtakotų politinių sprendimų, lietuvių karinė žvalgyba tegalėjo fiksuoti Klaipėdos praradimą: „10:20 atvyko vokiečių karinis laivynas. Jis susideda iš 31 vieneto. Atvyko šios paskirties laivai: kreiseris „Deutschland“, minininkai, torpedininkai, išminuotojai ir trečioji eskadrinių minininkų flotilė. Ties švyturiu sustoję 11 eskadrinių minininkų. Esą ir hidroplanų. Desanto įgulos daliniai atsivežė lengvas patrankėles ant ratų. Jūrininkai ginkluoti karabinais. Jūreiviai Klaipėdoje dominuoja. Yra jūreivių su pėstinin-

kų Apranga, bet su jūreivių kepurėmis, matyt tai yra desantiniai arba krantų apsaugos daliniai“[556].

10 litų už išdavystę. 1938–1939 m. su saugumo policijos (turėjusios agentų ir Vokietijos nacistų partijos struktūrose) pagalba Lietuvos kontržvalgyba jau galėjo atremti pavienes vokiečių žvalgybos akcijas, demaskuoti vieną kitą žymesnį vokiečių agentą. Štai tik du pavyzdžiai. 1937 m. Lietuvos kariuomenės štabo II skyrius gavo žinių, jog Kybartų miestelio gyventoja Viera Šachno-Dovgaitė Eitkūnuose susitinka su abvero ir gestapo pareigūnais (jau minėtu H. Tyču ir Rudzevskiu, vėliau – su vokiečių žvalgybininku Limanu). Mat pasienio zonos gyventojai galėjo laisvai vaikščioti į vieną ir kitą sienos pusę. Tokia teise plačiai naudojosi kontrabandininkai bei šnipai. Lietuvos saugumo tarnybos sekdavo įtariamus asmenis abiejose sienos pusėse, todėl V. Šachno ryšiai su vokiečių žvalgybininkais buvo greitai išaiškinti, nors pakankamai įkalčių prieš ją dar trūko.

1938 m. pradžioje II skyriaus mjr. A. Baniulis sužinojo, kad V. Šachno yra pažįstama su VSD tarnautoju K. Mikelioniu. K. Mikelioniui buvo atvirai papasakota, jog jo pažįstama įtariama šnipinėjimu vokiečių naudai. Po šio pokalbio V. Šachno greta savęs jau turėjo nuolatinį palydovą, dirbantį lietuvių kontržvalgybai. Bet šnipė šito nežinojo. Prieš pat 1938 m. šv. Kalėdas ji lyg juokais užsiminė K. Mikelioniui, kad šnipinėjant galima užsidirbti. Tai tik sustiprino įtarimus, kurie galutinai pasitvirtino 1939 m. gegužės 1 d., kai atėjusi į K. Mikelionio butą Kybartuose V. Šachno jau visai atvirai pasiūlė šnipinėti Vokietijos naudai ir lankytis Eitkūnuose pas vokiečių žvalgybininką Limaną. K. Mikelionis labai „rimtai“ pažadėjo teikti žvalgybinę informaciją, bet eiti į Eikūnus atsisakė. Tada V. Šachno pradėjo aiškinti K. Mikelioniui, kokių žinių reikia, kaip jas rinkti, slėpti. Pasirodė, kad vokiečiams rūpėjo išsamios žinios, kur ir kokios kariuomenės dalys stovi, kaip kariškiai nusiteikę, kur ir kokie valstybės saugumo valdininkai, kuo nepatenkinta visuomenė.

Taip lengvai išgautas K. Mikelionio sutikimas dirbti Reichui šnipei nesukėlė įtarimo – juk ne pirmas mėnuo pažįstami, o ji dar jauna (tik 32 metų) moteris... V. Šachno nuskubėjo į Eitkūnus pas Limaną pasidžiaugti sėkme ir gauti naujos užduoties. Limanas, sužinojęs, kad užverbuotas VSD pareigūnas, iš karto davė V. Šachno naują užduotį. Per K. Mikelionį reikėjo išgauti ypatingos svarbos žinias: kiek yra karo aviacijoje lėktuvų, kiek iš jų naudojama ir kiek rezerve, kur ir kiek yra tankų, sužinoti Kariuomenės štabo II skyriaus karininkų pavardes ir kt.

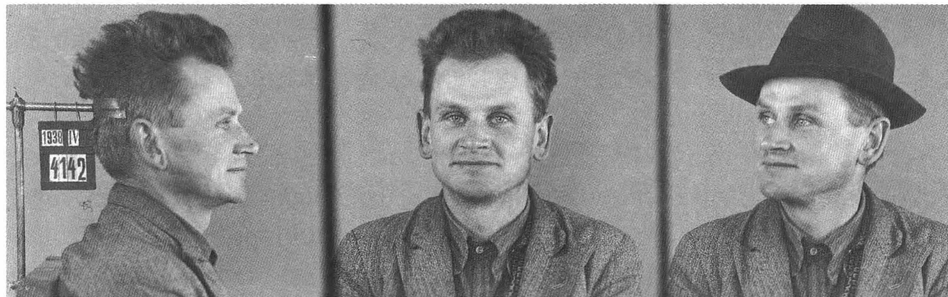
Viera Šachno (Schachno-Dowgin) (g. 1906), Vokietijos agentė 1937–1939 m. Nuteista 10 metų laisvės atėmimo bausme. Suteikta malonė ir išlaisvinta 1940 m. birželio 12 d. kartu su dar 2 kalėjusiais Vokietijos agentais mainais į Vokietijoje kalintus 23 lietuvius.

1939 m. gegužės 7 d. V. Šachno vėl susirado K. Mikelionį, kuris jau buvo naujoje tarnybos vietoje – Kaune. Už surinktą žvalgybinę informaciją jam pažadėjo labai gerai užmokėti. Apie minėtą užduotį K. Mikelionis pranešė mjr. A. Baniuliui. Lietuvių kontržvalgybininkai jau buvo pasirengę ir K. Mikelioniui buvo perduotos specialiai parengtos dezinformacinės žinios apie Lietuvos kariuomenę.

1939 m. gegužės 30 d. K. Mikelionis perdavė V. Šachno dezinformacinę medžiagą ir gavo 10 litų bei naują užduotį: rinkti žinias apie Kariuomenės štabo II skyrių, VSD Marijampolės apygardos viršininką S. Čenkų ir t. t. Bet lietuvių kontržvalgybininkai nesirengė ilgai tęsti žvalgybų „žaidimo". Nutarta energingą vokiečių agentę suimti, nes jos veikimas jau kėlė didelių rūpesčių. Bet suimti reikėjo būtinai su nepaneigiamais įkalčiais. Tai jau buvo ne II skyriaus, o VRM Saugumo policijos rūpestis. Buvo nuspręsta paskutinį kartą pasinaudoti K. Mikelionio paslaugomis. Šnipei turėjo būti suteikta tokia informacija, kurios ji negalėtų atsiminti.

1939 m. liepos 29 d. K. Mikelionis Laisvės alėjos gale susitiko su V. Šachno ir užėjo į vieną Žaliakalnio restoraną. Čia ji gavo iš lėktuvo nufotografuotų sandėlių ir lietuviško karinio lėktuvo ANBO-IV 52 nuotraukas. Be to, vokiečių agentė žaismingai, ant restorano popierinių servetėlių susirašė K. Mikelionio padiktuotus duomenis. Jau tą pačią dieną V. Šachno buvo suimta. Nors ji neprisipažino kalta, bet kratos metu visi įkalčiai buvo surasti. Apie jos paslaugas Vokietijos karinei žvalgybai buvo žinoma daugiau, bet ne viską buvo galima panaudoti teismo procese. Lapkričio 10 d. Kariuomenės teismas užbaigė šią bylą ir nuteisė V. Šachno-Dovgaitę dešimčiai metų sunkiųjų darbų kalėjimo[557].

Tačiau ši istorija tuo nesibaigė. Su ja susijusi 1938 m. gruodžio 6 d. šešerius metus kalėti nuteisto vokiečių šnipo H. E. Ruso (*Russ*) byla. Šį šnipą demaskavo ne II skyrius, o Valstybės saugumo policija. H. E. Rusas į Lietuvą atvyko 1938 m. kovo 22 d. ir juo iš karto susidomėjo valstybės saugumo darbuotojai. Paaiškėjo, kad H. E. Rusas buvo iš Sudetų krašto Alt-Hartarto miestelio ir nuo 1929 m. keliavo po pasaulį kaip Čekijos vokiškų laikraščių korespondentas. Nors su Čekoslovakija Lietuvos santykiai buvo geri, bet Sudetų vokietis sukėlė įtarimą. 1938 m. balandžio 12 d. VSP Jonavos rajono viršininko S. Tomaševičiaus iniciatyva H. E. Rusas buvo sulaikytas nusikaltimo vietoje – fotografavo Jonavos geležinkelio tiltą[558]. Šnipas nebuvo tardomas ir kratomas vietoje, bet atgabentas į VSD. Čia jo visi daiktai atidžiai apžiūrėti, o visas turėtas fotopopierius išryškintas VSD laboratorijoje. Tada paaiškėjo, kad 27 fotopopieriaus lapai jau buvo panaudoti, bet neišryškinti. Jei lietuvių saugumo darbuotojai būtų buvę neryžtingi, tai šnipas galėjo apšviesti fotopopierių ir akimirksniu sunaikinti visus įkalčius. Toks įkalčių slėpimo metodas (ant kalkės parašytas tekstas uždedamas ant fotopopieriaus lapo, apšviečiamas, bet neišryškinamas) VSD darbuotojams jau buvo žinomas.

Hansas Russas (Hans Russ) 1938 m. sulaikytas Vokietijos agentas, nuteistas 6 metų laisvės atėmimo bausme. Suteikta malonė ir išlaisvintas 1940 m. birželio 12 d. kartu su dar 2 kalėjusiais Vokietijos agentais mainais į Vokietijoje kalintus 23 lietuvius.

Išaiškėjo, kad H. E. Rusas taip buvo užrašęs (vokiečių kalba) žinias apie 3-iąjį, 5-ąjį ir 9-ąjį pėstininkų pulkus, 2-ąjį artilerijos pulką, Radviliškio kareivines, radijo siųstuvų stiebus, sargybų vietas, karinius sandėlius, nubraižęs tų vietų brėžinius, Kauno aerodromo ir Linkaičių amunicijos fabriko planus, aprašęs šių objektų matomumą, geležinkelio linijų pabėgių gruntą ir pan. Tai buvo

tikro profesionalo atliktas darbas. Per tris savaites jis spėjo aplankyti ne tik Kauną, bet ir Šiaulius, Radviliškį, Alytų, Prienus, daugelį miestelių. Kvočiamas H. E. Rusas teigė, kad brėžinius darė ne šnipinėjimo tikslu, o savo rengiamai knygai apie Pabaltijį. Bet įkalčiai buvo ne „knygos" naudai. Kariuomenės štabo II skyriaus kontržvalgybos darbuotojai, susipažinę su šia byla, nustatė, kad H. E. Ruso surinktos žinios apie karinius aerodromus, artilerijos dirbtuves, kareivines bei įvairius kariškus pastatus, geležinkelius ir tiltus Lietuvos saugumui buvo ypač svarbios. Šnipas bausmės neišvengė.

Bendradarbiavimas su prancūzų ir čekoslovakų žvalgybomis. Be kontržvalgybos, II skyriaus uždaviniai nuo 1929 m. buvo vis tikslinami, ieškant būdų žvalgybai ir kontržvalgybai sustiprinti. Imta plačiau bendradarbiauti su kitų šalių karinių žvalgybų tarnybomis. Dar 1932 m. nuvykęs į Vokietiją, L. Gustaitis susipažino su II skyriaus (abvero) darbu ir užmezgė tiesioginius ryšius tarp abiejų šalių žvalgybų, bet vokiečiai šių kontaktų neplėtojo. Jų nepatenkino lietuvių sąlygos keistis informacija apie Lenkiją. Pagaliau ir lietuviai dėl padėties Klaipėdos krašte ir santykių su Vokietija pokyčių, 1933 m. pabaigoje pati atsisakė siūlomo karinių žvalgybų bendradarbiavimo. Lietuvos prezidentas nurodė karo atstovui Berlyne K. Škirpai susiaurinti bendradarbiavimą su Vokietijos kariniais sluoksniais ir 1933 m. pabaigoje vidaus reikalų ministras S. Rusteika sovietiniam pasiuntiniui M. Karskiui prasitarė, kad į K. Škirpos laiškus su siūlymais bendradarbiauti Lietuvos ir Vokietijos karinėms žvalgyboms atsakyta neigiamai[559].

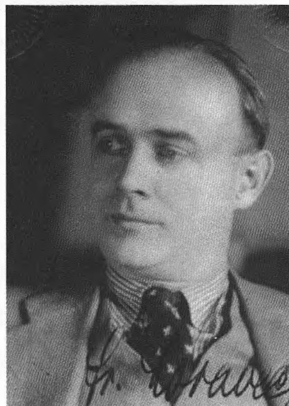
Tik pakitus tarptautinei padėčiai ir pasikeitus Lietuvos ir Vokietijos santykių pobūdžiui, II skyriaus darbu susidomėjo Prancūzija. 1935 m. vasario mėn. sovietinis pasiuntinys M. Karskis pranešė, kad Vasario 16-osios proga Kauną aplankė keturi prancūzų karo atatšė, kurie domėjosi Lietuvos galimybėmis žvalgyti Rytprūsius[560]. 1935 m. pabaigoje iš Rygos atvykęs prancūzų karo atstovo padėjėjas P. Abrahamas, Prancūzijos generalinio štabo vardu pasiūlė koordinuoti II skyrių žvalgybinį darbą. Kariuomenės vadas S. Raštikis sankcionavo tokius ryšius, bet atmetė pasiūlymą finansuoti lietuvių žvalgybininkus. Be to, S. Raštikis įspėjo karinės žvalgybos viršininką plk. ltn. K. Dulksnį, jog P. Abrahamą pažįsta nuo 1919 m. kaip patyrusį prancūzų žvalgą, ir patarė su juo elgtis atsargiai. Taip nuo 1936 m. ir pradėjo periodiškai važinėti iš Rygos į Kauną P. Abrahamas arba karo atstovas Ganivalis (1938 m. juos pakeitė plk. ltn. Openotas (Hoppenot), palaikydami ryšius su K. Dulksniu arba Agentūrinių duomenų apdorojimo (žinių tvarkymo) poskyrio viršininku plk. ltn. K. Pranckoniu. Šie kontaktai apsiribojo in-

formacijos mainais – teikiamos žinios iš Rytprūsių, o gaunamos iš Vokietijos[561]. Prancūzijos II skyrius lygiagrečiai išplėtė kontaktus ir su lenkų karine žvalgyba, kuomet plk. T. Pelčinskis ir plk. M. Gošė keitėsi politine informacija[562].

P. Abrahamas – Prancūzijos karo atstovas Lietuvoje.

Reikia pasakyti, kad Vokietijos reicho saugumo vyriausiosios valdybos (RSHA) III D referatas (kovojo su Baltijos šalių, Suomijos, Sovietų Sąjungos, Kinijos, Japonijos, Turkijos žvalgybomis) lietuvių žvalgybą vertino kaip labai aktyvią, tuo prilygstančią Sovietų Sąjungos žvalgybai (iki 1939 m. gruodžio mėn.). „Tik Tilžės m. valstybinės policijos skyrius veikdamos kartu su III D referatu nuo 1938 m. spalio iki 1939 m. gruodžio mėn. atskleidė lietuvių žvalgybos vykdyto šnipinėjimo 45 atvejus, – buvo sakoma III D referato vadovo pranešime, – <...> tai rodo ne tik vokiečių kontržvalgybos darbštumą, bet ir tai, kokia aktyvi buvo lietuvių žvalgyba vykdydama savo veiklą prieš Vokietiją“[563]. Lietuvos žvalgyba iš tikrųjų turėjo pakankamai informacijos mainams. Prieš dalinę Čekoslovakijos aneksiją 1938 m. informacija pradėta keistis ir su čekoslovakų II skyriaus viršininku pplk. F. Moravecu. P. Kirlys ir K. Dulksnys susitarė keistis žvalgybine informacija apie Vokietiją. Pplk. František Moravecas pats atvažiuodavo į Kauną, o į Čekoslovakiją vykdavo K. Dulksnys, P. Kirlys ir K. Pranckonis. Tai vyko kaip tik tuo metu, kai Lietuva nuo 1936 m. pradėjo aktyvų karinį bendradarbiavimą su Čekoslovakija pirkdama jos gaminamą ginkluotę, o 1937–1938 m. čekų karinės žvalgybos pasiūlytą bendradarbiavimą atmetė Lenkijos II skyriaus viršininkas T. Pelčinskis[564].

František Moravec (1895–1966), Pirmojo pasaulinio karo dalyvis, nuo 1934 paskirtas į čekoslovakų armijos II skyrių, 1937 m. paskirtas II skyriaus viršininko pavaduotoju, nuo 1938 rudens faktiškai vadovavo karinei žvalgybai. Prieš Čekoslovakijos aneksiją 1939 m. kovo 14 d. su 10 žvalgybos karininkų (vadinamasis „Moraveco vienuoliktukas“) išskrido į Londoną. 1940–1945 m. emigracijoje sukurtos Čekoslovakijos gynybos ministerijos II skyriaus viršininkas. Vėliau dirbo JAV armijos konsultantu ir mirė Vašingtone.

Iki Čekoslovakijos aneksijos informacija pasikeista du kartus[565], nors pati čekų karinė žvalgyba Vokietijoje turėjo kelis šimtus savo agentų[566]. Vokietijos reicho saugumo valdybos III

D referato pastangos buvo nukreiptos į kovą tik su lietuvių ir sovietine žvalgyba. Numatyta organizuoti nuolatinius kontržvalgybininkų pasitarimus Karaliaučiuje arba Tilžėje, kuriuose būtų tariamasi, kaip kovoti su lietuvių žvalgyba.

Lietuva taip pat ėmėsi priemonių stiprinti kontržvalgybą, apsaugoti karines paslaptis nuo kitų šalių žvalgybų. 1935 m. buvo dar labiau reglamentuoti santykiai su kitų valstybių karo atstovais. Iki tol jie vykdavo į karinius dalinius savarankiškai (tik informuodavo Kariuomenės štabą) ir kartais, aplenkdami Kariuomenės štabą, kreipdavosi dėl kokios nors informacijos tiesiai į karinius dalinius ir įstaigas. Kariuomenės vadas S. Raštikis įsakė II skyriaus karininkams lydėti karo atstovus (1936 m. karo atstovus turėjo 42 valstybės. 1919 m. Versalio sutartimi nugalėtos valstybės neteko teisės turėti savo karo atstovus. Vokietija šią teisę atgavo 1932 m. gruodžio 11 d. 1938 m. pasaulyje buvo 450 karo, jūrų ir oro laivyno atstovų; 50 atstovavo Prancūzijai, 30–38 – Anglijai, JAV ir Italijai, 24–25 – Japonijai, Vokietijai ir SSRS) visose jų kelionėse po Lietuvą (ir referuoti apie keliones skyriaus viršininkui), o informaciją jie galėjo gauti tik per Kariuomenės štabo II skyrių arba su jo leidimu[567]. S. Raštikis, buvęs karinės žvalgybos viršininkas, žinojo, kaip galima pristabdyti informacijos nuotekį. Iš kitos pusės karinės žvalgybos vadovai noriai keitėsi reikalinga politine (neretai ir politine-žvalgybine informacija) informacija su savo partneriais iš kitų valstybių. Tai liudijo ir Kaune 1938–1939 m. rezidavęs Lenkijos karo atašė L. Mitkievičius (Mitkievitcz), kuris nuo 1939 m. pradžios aktyviai keitėsi su Lietuvos II skyriaus viršininku K. Dulksniu politine ir karine informacija apie Vokietiją bei Sovietų Sąjungą ir jau nuo 1939 m. balandžio buvo K. Dulksnio perspėtas apie galimą Vokietijos ir Sovietų Sąjungos paktą[568]. Kartu lietuvių kontržvalgyba, matyt žinodama lenkų rezidentūrų darbo principus, įdėmiai sekė pirmąjį Lenkijos karo atašė. Kaip liudijo pats L. Mitkievičius: „visi mano veiksmai Lietuvoje stebimi atvirai ir labai tiksliai, net kontroliuojami pokalbiai telefonu“[569].

Pasienio žvalgai. Kariuomenės štabo II skyriaus centriniame aparate dirbo tokie gerai parengti karininkai kaip K. Dulksnys, P. Kirlys, A. Baniulis ir kt., bet kitose žvalgybos ir kontržvaglybos struktūrose trūko patyrusių kariškių. 1936 m. manevruose išaiškėjo divizijų štabų II skyrių (juose dirbo po 3 karininkus ir 1 raštvedį) veiklos trūkumai: žinios buvo menkai sisteminamos, prastai tikrinamos, nepakankamai saugomos karinės paslaptys (radijo ryšys dažnai buvo palaikomas atviru tekstu), šifravimas ir dešifravimas dažnai klaidingas (1-asis husarų pulkas net negalėjo įvykdyti įsakymo, nes nesugebėjo dešifruoti atsiųsto pranešimo)[570].

Provincijos karinės žvalgybos („žinių rinkimo“) punktuose dirbo tik po vieną karininką. Tai buvo labai menkos jėgos žvalgybai organizuoti. Kai viskas priklausė tik nuo vieno žvalgybininko, nebuvo išvengiama ir klaidų. Vievio žinių rinkimo punkto veiklą 1937–1940 m. vaizdžiai aprašo B. Aušrotas savo memuaruose „Sunkių sprendimų metai“. Pasak B. Aušroto Kariuomenės štabo II skyriaus Žinių rinkimo ir tvarkymo dalies Vokiečių ir Lenkų sekcijoms priklausė po kelis pasienio miesteliuose įsikūrusius žinių rinkimo punktus. Vokiečių sekcijai priklausė Kybartų (vedėju 1936–1940 m. buvo rusas Leonas Byčkovskis-Gentvila, kuris 1931 m. buvo pakviestas P. Kirlio. Iš pradžių vadovavo Klaipėdos krašto žvalgybos punktui, vėliau – Kybartų punktui. Ryšius palaikydavo su J. Matusaičiu)[571], Pagėgių (iki 1936 m. vasaros vedėju buvo vyr. ltn. Truškauskas, nuo 1936 m. vasaros – buvęs šarvuočių rinktinės kuopos būrio vadas, ats. kpt. Jonas Petruškevičius), Tauragės (1939–1940 m. vedėju buvo ats. kpt. J. Petruškevičius) punktai, o Lenkų sekcijai – Alytaus-Merkinės (vedėju 1937–1939 m. buvo K. Šakys) ir Vievio (vedėju 1936 m. spalio 1 – 1937 m. balandžio 1 d. buvo aviacijos vyr. ltn. Vladislovas Adomavičius, vėliau – ltn. B. Aušrotas), Salako (viršininkas Šiaudinis) ir Lazdijų (viršininkas Sadauskas) punktai. Lenkų kontržvalgybos duomenimis, 1935 m. II skyrius turėjo tris žvalgybos punktus: Vievyje, Širvintose ir Kybartuose. Visi šie punktai vykdė žvalgybą Lenkijoje ir Vokietijoje.

Bronius Aušrotas (1909–1993) 1930 m. baigė Karo mokyklą. Iš kariuomenės pašalintas 1933 m. už palankumą voldemarininkams. 1933–1937 m. dirbo Lietuvos banko Klaipėdos skyriuje. Nuo 1939 m. liepos grąžintas į kariuomenę, paskirtas į Kariuomenės štabo II skyrių, kapitonas. 1940 m. birželio 24 d. perkeltas į 2-ąjį pėstininkų pulką. Pasitraukęs į Vokietiją dirbo abvere (vokiečių karinėje žvalgyboje). 1941 rugpjūčio 15–1942 spalio 15 d. Kalėjimų departamento direktoriaus pareigas. 1942–1943 m. Abvero darbuotojas Pskove. Nuo 1944 m. Vokietijoje, vėliau JAV. 1951–1973 m. dirbo JAV gynybos departamente. Parašė knygą apie karinės žvalgybos darbą „Sunkių sprendimų metai“ (1985).

Šių punktų vedėjai buvo laikomi slaptaisiais II skyriaus darbuotojais, nes oficialiai jie buvo priskiriami prie kurio nors kariuomenės dalinio. Nepaisant tokio slaptumo, punktų vedėjų darbas buvo pakankamai kontroliuojamas ir reglamentuojamas. II skyriuje jie

buvo pasirašę darbo sutartis ir paslapčių išsaugojimo įsipareigojimus, o Kontržvalgybos, Žinių rinkimo dalių ir atitinkamų sekcijų viršininkai kontroliavo visus jų veiksmus. Kadangi punktų vedėjai dirbo pavieniui, agentus verbuoti buvo patikima Pasienio policijos rajonų ir sargybų viršininkams. Pasienio policijos rajonų viršininkai dalyvaudavo ir pervedant per sieną slaptuosius agentus, kurie apsimesdavo kontrabandininkais (VRM Policijos departamento direktorius K. Svilas kartu su II skyriaus darbuotojais parengė slaptųjų agentų permetimo į kaimynines valstybes taisykles). Bet ir šiuo atveju kiekvienam naujam agentui užverbuoti reikėjo Kontržvalgybos ir Žinių rinkimo dalių vedėjų leidimo. Nebuvo leidžiama verbuoti lietuviškų organizacijų narių (į tautinių mažumų persekiojimą įsivėlusiai lenkų kontržvalgybai atrodė priešingai[572]). Agentūrai už atliktą darbą buvo atlyginama iš „avansinių sumų", kurios operatyviam darbui buvo išduodamos kiekvieną mėnesį. Tai buvo menkos lėšos (1937 m. B. Aušrotas agentūrai išlaikyti gaudavo 3000 zlotų per mėnesį). Jų pakakdavo išlaikyti 1–3 pasienio agentus, kuriems buvo mokama už kiekvieną informaciją atskirai. Lenkų kontržvalgybos duomenimis, lietuvių pasienio karinė žvalgyba agentams patikėdavo paprastas užduotis (sužinoti karininkų pavardes, surinkti žinias apie dalinių apsiginklavimą ir dislokaciją, pasienio sargybos išsidėstymą ir pan.). Toks masiškas paprasčiausių užduočių davimas (informacija dažnai buvo prieinama vietiniams gyventojams) ir pačių smulkiausių žinių apie lenkų kariuomenę rinkimas labai apsunkindavo lenkų kontržvalgybos darbą. 1933–1937 m. KOP demaskavo 97 Lietuvos naudai dirbusius žmones (19 agentų, 20 informatorių, 8 verbuotojus, 26 rezidentus, 6 kurjerius, 18 nenustatytų funkcijų). Didėjant tarptautinei įtampai lietuvių karinė žvalgyba Lenkijoje veikė vis aktyviau. Lenkų II skyriaus duomenimis, per paskutinį prieškario dešimtmetį Sovietų Sąjungai ir Vokietijai Lenkijoje teko 90 proc. žvalgybinių operacijų, Lietuvai – 5 proc. O Lietuvoje tuo metu 75 proc. demaskuotų agentų dirbo Lenkijai ir 25 proc. buvo užverbuoti Vokietijos žvalgybos tarnybų.

Kazimieras Švoinickis (g. 1900) 1935 m. sausį mėn. sulaikytas Lenkijos agentas.

Uršulė Streckaitė (g. 1910) 1935 m. liepą sulaikyta Lenkijos agentė.

Pranė Širmulytė (g. 1907) 1935 m. rugpjūtį sulaikyta Lenkijos agentė.

Petras Lukoševičius (g. 1910) 1935 m. lapkritį sulaikytas Lenkijos agentas.

1933 m. lenkų karo žvalgyba pripažino, kad Vilniaus įgulos dislokacija, sudėtis, ginkluotė ir karininkai nebuvo paslaptis lietuvių žvalgybai[573]. Surinktą informaciją punktų vedėjai surašydavo ir specialiuose vokuose, perrišę storais siūlais ir užantspaudavę, siųsdavo paštu į Kauną. B. Aušrotas prisimena, kad skubias žinias į II skyrių perduodavo ir telefonu, pasinaudodamas specialiu kodu (tai buvo daroma retai). Pats punkto vedėjas gautos informacijos neanalizuodavo. Tiesa, jis buvo susipažinęs su žvalgomos valstybės ginkluotųjų pajėgų sekimo būkle, kariuomenės struktūra, dalinių numeracija ir dislokacija, bet II skyriaus vadovaujantys karininkai žinojo kur kas daugiau. Pasienio įstaigų ryšiai su žinių rinkimo punktų vedėjais buvo grindžiami tarpžinybiniais susitarimais.

Punktų vedėjai jiems keliamas užduotis turėjo vykdyti naudodamiesi VSD rajonų viršininkų, komendantų, Viešosios policijos nuovadų viršininkų, pašto viršininkų, Pasienio policijos barų, rajonų ir sargybų viršininkų paslaugomis. Taigi daug kas priklausė nuo minėtų įstaigų pareigūnų geranoriškumo. Vienas pasienio rajono viršininkas B. Aušrotui tiesiai pasakė, kad „pasienio sargybų viršininkams esama didesnės materialinės naudos iš kontrabandininkų sugavimo negu iš bendradarbiavimo su II skyriumi <...>". Bet šiuos dalykus reikėjo suderinti, nes kiekvienas, „kuris verčiasi kontrabanda, eventualiai patenka į žvalgybos verbuotojų rankas: arba vienoje, arba antroje sienos pusėje <...>"[574]. Tiesa, ši taisyklė galiojo tik Lietuvos-Lenkijos pasienio gyventojams (vien 1931 m. sieną iš Lenkijos pusės kirto 95 143 žm.), nes su Vokietija buvo visiškai normalūs ryšiai ir pasienio gyventojai, kaip minėta, judėjo į vieną ir kitą pusę beveik be apribojimų.

Pasienio žvalgyba buvo svarbi ir tai rodė 1937 m. vasario mėn. VRM Valstybės saugumo policijos demaskuota lenkų šnipų grupė. Išaiškinta, kad vienas lenkų pasienio žvalgybos agentas sugebėjo organizuoti plačią agentūrą. Ši šnipų grupė, vadovaujama V. Giako, veikė nuo 1935 m. vasaros ir lenkams perdavė žinių apie 1-ąjį pėstininkų pulką, priešlėktuvinę apsaugą ir 1-ąjį husarų pulką. 1936 m. spalio 11 d. V. Giakas dar mėgino praplėsti agentūrą užverbuodamas 1-ojo artilerijos pulko puskarininkį J. Černauską. Bet šis iš karto informavo VSP ir gavo leidimą palaikyti ryšius su V. Giaku. 1936 m. lapkričio 21 d. lenkų šnipo pamokytas, J. Černauskas perėjo sieną ir atsidūrė lenkų žvalgyboje Vilniuje. Čia jis buvo instruktuotas ir gavo 250 litų bei 50 zlotų. Per kelis mėnesius galutinai išaiškinus V. Giako agentūrą, visi lenkų šnipai ir jų pagalbininkai buvo suimti. Kariuomenės teismas juos nuteisė griežčiausiomis bausmėmis: V. Giaką – mirties bausme, J. Ryliškį, L. Zvikavičių, A. Ramanauską, J. Paškevičių – kalėti

iki gyvos galvos, kitus penkis – įvairiam laikui kalėti. Bet V. Giakas nebuvo sušaudytas. Netrukus po teismo buvo gautas iš Lenkijos ultimatumas ir S. Raštikis rekomendavo Prezidentui pakeisti teismo sprendimą: „<...> nors V. Giakas valstybės išdavimo darbą dirbo gan ilgai (pusantrų metų) ir į šį darbą įtraukė ir kitus <...> kuo labai pakenkė Lietuvos interesams <...>. Tačiau, turint galvoje šio momento politinio gyvenimo aplinkybes, V. Giakui mirties bausmę reikėtų pakeisti kalėjimu iki gyvos galvos“[575]. Politinės aplinkybės, atkurto diplomatiniai santykiai su Lenkija, tarptautinė situacija ir anksčiau veikė Lietuvos karinės kontržvalgybos ir žvalgybos darbą, bet nuo 1938 m. tai ypač pasidarė akivaizdu. Nors buvo užmegsti santykiai tarp abiejų šalių karinių žvalgybų vadovų, tačiau kasdieninis žvalgybos duomenų rinkimas nebuvo nutrauktas ar apribotas. Taip pat nebuvo keičiamas ir kontržvalgybinis darbas Lenkijos agentūros atžvilgiu (ir po to kai 1937 m. iš agentūros sužinota, jog politinių emigrantų veikimo Varšuva materialiai neberems)[576]. Lietuvių kontržvalgybininkams ir žvalgybininkams teko dirbti labai sumaniai ir atsargiai.

KARINĖ ŽVALGYBA NAUJOMIS SĄLYGOMIS (1939–1940)

1938 m. kovo mėn. pasikeitė Lenkijos žvalgymo sąlygos. Atvėrus sienas ir atsiradus legaliam susisiekimui, formaliai palengvėjo naujų žvalgybos agentų verbavimas, bet vėl viskas priklausė nuo lietuvių žvalgybininkų aktyvumo. Štai B. Aušrotas prisimena, kad 1938 m. kovo mėn. užverbavo traukinių palydovą J. Žilinską, kuris iki 1939 m. rugsėjo 1 d. suteikė daug vertingų žinių apie Lenkijos karinius vežiojimus geležinkeliais[577]. Atsirado ir legalus informacijos rinkimo būdas – per karo atstovą Varšuvoje. Visa tai palengvino žvalgybinės informacijos rinkimą ir persiuntimą, nors Lietuvos karo žvalgyba jau atliko kur kas menkesnį vaidmenį negu trečiąjį dešimtmetį. Tada karo žvalgybos informacija galėjo daryti įtaką politiniams sprendimams, o 1938–1939 m. tokių galimybių nebeliko. Kad ir kokias tikslias žinias žvalgybininkai galėjo perduoti apie Lenkijos ir Vokietijos kariuomenes, jų būklę, pasirengimus prieš Lietuvą, vis tiek viską nulemdavo politiniai sprendimai, turėję (bent jau taip norėta) gerinti Lietuvos padėtį karui besirengiančioje Europoje.

K. Dulksnio oponentas Lenkijoje, plk. T. Pelčynskio (*Tadeusz Pełczyński*) vadovaujamo II skyriaus Žvalgybinės sekcijos (sekcija buvo padalyta į dvi dalis: II a – žvalgybinė ir II b – kontržvalgybinė) vadovas plk. S. Meyeris (*Stefan Mayer*) (1895–1981) taip pat įgijo papildomų galimybių organizuoti žvalgybą Lietuvoje (pats S. Meyeris 1939 m. dalyvavo pasitarimuose su prancūzų ir britų atstovais, sprendžiant vokiečių Enigmos dešifravimo problemą). Žvalgybinės sekcijos II a dalis, organizavusi žvalgybą Sovietų Rusijoje, Vokietijoje, Čekoslovakijoje ir Lietuvoje, tuoj pat pasinaudojo galimybe organizuoti žvalgybinę veiklą per karo atstovą Kaune plk. L. Mitkievičių (*Leon Mitkiewicz*), būsimą lenkų Vyriausiosios karinės vadovybės štabo II skyriaus viršininką Londone 1940 m. L. Mitkievičiaus žodžiais tariant, „karo atstovas teoriškai buvo Vyriausio štabo viršininko tiesioginiame pavaldume, bet su nedidelėmis išlygomis buvo II skyriaus vadovo pavaldume“[578].

Leonas Mitkievičius (Leon Mitkiewitcz-Żołłtek) (1896–1972) kavalerijos pulkininkas, Lenkijos karo atstovas Kaune 1938–1939 m., toliau tarnavo Vyriausio štabo II skyriaus viršininku, 1942 m. paskirtas lenkų atstovu prie sąjungininkų štabo. Po karo gyveno JAV, bendradarbiavo su Laisvosios Europos radijo stotimi.

1939 m. pablogėjo Vokietijos žvalgymo sąlygos. Netekus Klaipėdos krašto, nustojo veikti ir Pagėgių žinių rinkimo punktas, nutrūko per Klaipėdą iš Vokietijos ėjęs žvalgybinės informacijos srautas. Turėjo įtakos ir tai, kad greitai po Klaipėdos aneksijos vokiečiams pavyko užverbuoti lietuvių II skyriaus slaptąjį bendradarbį Vilių Franką (Vilhelmas Frankas). Iki 1939 m. gruodžio mėn. pradžios, kai jam teko bėgti į Vokietiją, būdamas Tauragės pasienio punkto viršininko pavaduotoju vokiečių kontržvalgybai išdavė 15 lietuvių pasienio žvalgybos operacijų[579]. Dėl tokių nuostolių lietuvių žvalgyba turėjo keisti kai kuriuos agentūros verbavimo metodus. Anksčiau lietuvių žvalgyba draudė verbuoti Lietuvos piliečius ir lietuvius – Vokietijos piliečius, o 1939 m. šio principo atsisakyta. Tai buvo tik pati pradžia karinei žvalgybai tekusių išbandymų, kurie vertė keisti nusistovėjusias taisykles.

Vokiečių ir prancūzų slaptos dvikovos. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, Lietuvos karo žvalgybai iškilo nauji, sunkūs uždaviniai. Gerai išžvalgytos karinės struktūros kaimyninėse šalyse sparčiai kito. Suaktyvėjo užsienio žvalgybos. Suintensyvėjo ir vis labiau politizavosi karo atstovų veikla. Prie

Lietuvos kariuomenės akredituoti užsienio karo atstovai 1939 m. rugsėjo mėn. stengėsi daryti įtaką Lietuvos politiniams ir kariniams sprendimams. Ypač aktyvus buvo Vokietijos karo atstovas Emilis Justas (1885–1947), kuris nuo 1924 m. buvo Vokietijos karinės žvalgybos-abvero karininku. Tai pastebėjo ir SSRS karo atstovas mjr. J. Korotkichas, kuris taip pat energingai aiškinosi Lietuvos politinių-karinių sluoksnių nuomonę dėl Vilniaus krašto likimo. Kariuomenės štabo II skyriaus viršininkas K. Dulksnys 1939 m. rugsėjo 13 d. turėjo tiesiai pasakyti mjr. J. Korotkichui, jog Vilnius nebus puolamas, nes tai reikštų paimti Vilnių iš vokiečių rankų, o už tai paskui gali tekti sumokėti visa Lietuva[580]. 45-aisiais sulaikytas Vokietijoje. 47-ųjų pradžioje sušaudytas

Tuomet E. Justas ieškojo naujų informacijos šaltinių, naujų agentų. Būtent todėl po karo jis buvo medžiojamas sovietinio saugumo specialiosios grupės (sulaikytas Vokietijoje ir sušaudytas Vilniuje 1947 metais). Nors 1945 m. tardomas NKVD E. Justas teigė, jog „ikikariniu metu abveras neturėjo didelio agentūrinio tinklo Lietuvoje“[581], iš tikrųjų viskas buvo kiek kitaip. Žinoma, karinio pobūdžio žinias, kurios domino Vokietijos generalinį štabą, jis galėjo gauti asmeninio stebėjimo ar pokalbių metu, bet agentūros niekada nebuvo atsisakoma. 1938 m. atvykęs į Lietuvą, E. Justas atnaujino ryšius su senais vokiečių agentais, kurie 1939 m. dar labiau suaktyvėjo. Lietuvių kontržvalgybininkai apie tai jau turėjo žinių, nes 1939 m. rugsėjo mėn. įkliuvo vokiečių agentas J. Kurbis. Norėdamas gauti Lietuvos topografinių žemėlapių, J. Kurbis susitiko su buvusiu Generalinio štabo Topografijos skyriaus darbuotoju K. Kilna ir jį supažindino su Vokietijos pasiuntinybės darbuotoju Liuchtu bei karo atstovu E. Justu. Bet K. Kilna, viską papasakojo VSD darbuotojui ir gavo „įkalčius“ – 20 žemėlapių. Su šiais įkalčiais vokiečių šnipai ir įkliuvo. Liuchtui teko atsisveikinti su Lietuva, o J. Kurbis nuteisiamas 12 metų kalėti. Tik po dvejų metų E. Justas, jau būdamas okupuotos Lietuvos vyriausiu komendantu, galėjo atsiskaityti su jį išdavusiu K. Kilna – 1942 m. sausio mėn. jį suėmė gestapas.

Vokiečiams nenusileido ir prancūzai. 1939 m. rugsėjo mėn. Paryžius mobilizavo Kaune nuo 1937 m. gyvenusį chemiką G. Pichoną (*Gabriel Pichon*). Tapęs rezervo leitenantu, G. Pichonas tuo pačiu metu tapo ir prancūzų žvalgybos tarnybos atstovu Kaune. Iki tol karinių žvalgybų bendravimas apsiribojo informacijos apie Vokietiją mainais (trečiojo dešimtmečio antrojoje pusėje prancūzų karo žvalgyba „Deuxieme Bureau“ (Antrasis skyrius) informacija apie Lietuvą keitėsi su Lenkija)[582], o ltn. G. Pichonas jau prašė leidimo verbuoti agentus prieš Vokietiją Lietuvos teritorijoje. Dar 1931 m. Lietuvos generalinį štabą aplankęs

prancūzų generalinio štabo atstovas majoras Malraison buvo „maloniai nustebintas, kad Lietuvos karinė vadovybė puikiai kalba prancūziškai ir puoselėja Prancūzijai didžiulį palankumą“[583]. Tad Krašto apsaugos ministras I. Musteikis ir kariuomenės vadas S. Raštikis neprieštaravo su sąlyga, jog tokia prancūzų žvalgybininkų veikla neturėtų kenkti Lietuvos interesams. Ltn. G. Pichonui (ir jo pagalbininkams – Fabianui Belė (*Belle*), Adolfui Servantui (*Servant*) nebuvo sunku surasti agentų, nes buvo perimama buvusi Lenkijos agentūra arba verbuojami buvę lenkų kariškiai ir žvalgybos darbuotojai. Į Lietuvą buvo pasitraukę II skyriaus Vilniaus ekspozitūros karininkas rotmistras T. Zanas (*Tomasz Zan*) slapyvardžiu Borekas, Oleśis, kpt. A. Piorunovskis (*Alfons Piorunowski*), poručikas J. Daškievičius (*Jerzy Daszkiewicz*), kpt. A. Jakubianecas (*Alfons Jakubianiec*). Lietuvių karo žvalgybos žiniomis, net Lenkijos karo atstovo rezidentas L. Hryncevičius (*Ludwik Hryncevicz*) (Luśis) perėjo G. Pichono žinion. Bet iš tikrųjų ryšiai su ltn. G. Pichonu ir britų žvalgybos karininku ltn. Porteriu užmegzti karo atstovo L. Mitkievičiaus įsakymu. L. Hryncevičius veikdamas Lietuvoje sukūrė žvalgybos tinklą „Wierzba“, kuris rinkdavo informaciją apie vokiečių laivyno veiklą Baltijos jūroje (Ščecine, Klaipėdoje), kariuomenės dislokaciją Rytų Prūsijoje[584]. 1940 m. kovo mėn. gavo vertingos informacijos apie vokiečių pasirengimą pulti Norvegiją. Visą informaciją persiųsti lenkų karo žvalgybos karininkui Stokholme padėdavo G. Pichonas[585] (po karo dirbo kaip chemijos mokslų daktaras Prancūzijos pietuose, o G. Pichono sekimo bylą SSRS MGB vedė iki 1952 m.)[586]. Lietuvos karo žvalgybai tai nebuvo paslaptimi.

Liudvikas Hryncevičius (Hryncevicz) Luś, Iłgowski, lenkų II skyriaus rezidentas, vadovavęs žvalgybos grupei „Wierzba“.

Jau 1939 m. pabaigoje prie Vokietijos sienos, ties Liudvinavu, prancūzai įsteigė Janickio vadovaujamą žvalgybos punktą. Bet 1940 m. pradžioje ši rezidentūra žlugo ir, Vokietijos vyriausybei pareikalavus, Janickis buvo suimtas. Vokietijoje sulaikytas agentas pasakė, kas jį siuntė G. Pichonas, kuriam Lietuvos teisme iškelta byla už eksteritorialumo teisės negerbimą[587]. Tuo metu ltn. G. Pichonas ėmė telkti agentūrą ir prieš SSRS. Prancūzijos generalinį štabą domino Vokietijos ir SSRS santykiai, padėtis pasienyje. Čia vėl naudotasi lenkų pabėgėlių paslaugomis, bet lietuvių žvalgybininkai jais nelabai pasitikėjo. Neatsargiai veikę prancūzų agentai buvo sulaikomi.

Butajevo istorijos epizodas. 1939 m. rugsėjo 18 d. Lietuvoje paskelbus dalinę mobilizaciją, Kariuomenės štabo II skyrius buvo nedelsiant pertvarkytas dirbti karo meto sąlygomis[588]. Bet po 1939 m. spalio 6 d. įvykdytos demobilizacijos viskas vėl grįžo į ankstesnę vagą. Nors karinės žvalgybos viršininkas plk. K. Dulksnys stengėsi SSRS karo atstovui mjr. J. Korotkichui sakyti komplimentus („Vilniaus lietuviai prie sovietų valdžios gyvens kur kas laisviau negu ponų Lenkijoje ir Lietuva besiremdama Sov. Sąjungos kaimynyste jausis žymiai geriau, negu pastaruoju metu“[589]), Rytų kryptimi vykdyti žvalgybą pasidarė sunkiau. Lenkijos ginkluotųjų pajėgų vietą užėmė mažai pažįstama SSRS kariuomenė. Vėl reikėjo žvalgybą pradėti beveik iš pradžių: sužinoti Vilniaus krašte dislokuotų SSRS karinių dalinių numeraciją, buvusią dislokaciją, apsiginklavimą. II skyriui teko skubiai keisti darbo stilių. Žvalgyti Lenkiją ir jos ginkluotąsias pajėgas buvo jau įprasta, bet visai kas kita žvalgyti SSRS, kur veikė NKVD (Vidaus reikalų liaudies komisariatas) ir gerai organizuota karinė žvalgyba – GRU (Vyriausioji žvalgybos valdyba). Dirbti reikėjo kur kas atsargiau.

Nuo 1939 m. spalio mėn. pabaigos prieš SSRS nukreiptos Lietuvos karinės žvalgybos pagrindinės gijos ėjo per Vilnių ir Ignaliną. Čia įsikūrė nauji žinių rinkimo punktai. Vilniaus žinių rinkimo punkte 1939 m. lapkričio–gruodžio mėn. dirbo II skyriaus ypatingųjų reikalų karininkas plk. ltn. J. Matusaitis, Žvalgybos ir kontržvalgybos dalies karininkas kpt. L. Papartis, ltn. B. Aušrotas, o Ignalinos punkte – P. Šiaudinis. Šie žmonės organizavo Raudonosios armijos dalinių sekimą, patys slapta sekė tų dalinių žygiavimą į Lietuvos teritorijoje numatytas karines bazes. B. Aušroto teigimu, „per 3 mėn. II sk. Vilniaus filija daugelio agentų sumanumu ir pasiaukojimu surinko apytikrius duomenis apie sovietų karines jėgas Vilniuje. Nustatyta jų pulkų numeracija, iš kur jie atvykę, organizaciniai požymiai ir kt.[590] Bet informacijos reikėjo dar daugiau, ypač apie sovietų kariuomenės įgulą Naujojoje Vilnioje. Mėginta veikti senais metodais – užverbuoti raudonarmietį. Bet ištiko nesėkmė, kuri vėliau įgijo politinio skandalo atspalvį. Vilniaus žinių rinkimo punkto viršininkas B. Aušrotas, tik 1939 m. lapkričio 23 d. gavęs leitenanto laipsnį, užverbavo sovietų įgulos N.Vilnioje kariškį G. Butajevą. B. Aušrotas, II skyriaus viršininko pavaduotojo plk. ltn. P. Kirlio charakterizuojamas kaip „reiškiantis iniciatyvą <...> tik kartais karščiuojasi <...>“[591], matyt, iš tikrųjų verbuodamas G. Butajevą pasikarščiavo. II skyriaus viršininkas K. Dulksnys taip pat gerai neišnagrinėjo visų šio verbavimo aspektų. O rezultatas – ką tik iškeptas agentas Ivanas po keturių susitikimų (1940 m. sausio mėn. – vasario mėn. pradžioje) paprašė padėti de-

zertyruoti ir pereiti per Vokietijos sieną[592]. Tada karinės žvalgybos viršininkas K. Dulksnys uždraudė palaikyti bet kokius ryšius su G. Butajevu, kuris 1940 m. vasario 4 d. pabėgo iš įgulos[593] ir tapo lengvu taikiniu lenkų pogrindžio žvalgybininkams.

Vilniaus žinių rinkimo punktui, kuriame nuo 1940 m. vasario mėn. dirbo ltn. B. Aušrotas, K. Šakys (tikroji pavardė – K. Purvinis) ir raštvedys, nesisekė ir mėginimai siųsti agentus į Sovietų Baltarusijos teritoriją. Apie Lietuvos teritorijoje dislokuotą sovietų kariuomenės 16-ąjį ypatingąjį šaulių korpusą dar pavykdavo surinkti žvalgybinę informaciją, bet būtinos pasienio žvalgybos darbas beveik sustojo. Apie padėtį Sovietų Baltarusijos pasienio rajonuose daugiausia informuodavo pabėgėliai, kuriuos sulaikydavo Pasienio policija ir apklausdavo II skyriaus karininkai. Tačiau „nė vienas iš pabėgėlių nesutikdavo grįžti atgal ir dirbti agentu – žvalgo darbą <...>“[594]. Dėl lėšų stokos 1939 m. nesėkmingai baigėsi mėginimas sukurti pasyvios agentūros tinklą (okupacijos atvejui) pačioje Lietuvoje[595].

Kontržvalgybinės prevencijos bandymai. Prasidėjus karui, ne mažiau svarbi tampa II skyriaus vykdoma propagandinė veikla. Reikėjo informuoti kariškius apie valstybės saugumo darbą, kovoti su sparčiai plintančiais gandais ir dezinformacija. Tuo užsiėmė Žinių tarnybos karininkai. Dar 1935 m. buvo demaskuoti demoralizuojančių kalbų apie Lietuvos kariuomenės ginkluotės menkumą skleidėjai. Jų veikla buvo įvardijama kaip „prieševalstybinis veikimas“ (dažniausiai tai buvo vokiečių kilmės kareiviai). 1935 m. 1-ojo husaro pulko eilinis Petkunigis už tokį „veikimą“ net nuteistas mirties bausme (pakeista į 12 metų sunkiųjų darbų kalėjimo)[596]. Bet gandai tarp kariškių vis plačiau sklido po Čekoslovakijos žlugimo 1938 m. spalio mėn. Tekdavo kariškiams aiškinti Lietuvos kariuomenės reikšmę ginant Lietuvos nepriklausomybę, atskleisti vieną ar kitą Lietuvos santykių su kitomis valstybėmis aspektą[597]. Tokia veikla ypač aktuali tapo 1939–1940 m. 1940 m. vasario mėn. II skyriaus Žvalgybos ir kontržvalgybos dalies karininkas kapitonas J. Gudaitis ir ypatingųjų reikalų karininkas plk. ltn. J. Matusaitis netgi parašė straipsnius, kuriuose populiariai papasakojo apie kovą su šnipinėjimu[598].

1940 m. pasirodė „Kovos su šnipinėjimu ir priešvalstybiniu veikimu kariuomenės dalyse“ nuostatai. Jie buvo skirti Žinių tarnybai labiau reglamentuoti ir stiprinti. Buvo nustatyta, kad „kova su šnipinėjimu ir priešvalstybiniu veikimu – neatskiriama kiekvieno viršininko pareigų dalis. Už tinkamą kontržvalgybos darbo organizavimą dalyje atsako dalies vadas <...>“, bet „bendrajam kontrž-

valgybos darbui vykdyti, medžiagai rinkti ir sistematizuoti skiriami žinių karininkai“[599]. Kariuomenės štabo II skyriui priklausė kontržvalgybinio darbo priežiūra ir vadovavimas, todėl šio skyriaus viršininkas galėjo duoti užduotis ir instrukcijas divizijų II skyrių viršininkams ir žinių karininkams. Pastarieji taip pat turėjo stengtis palaikyti kuo glaudesnius ryšius su Kariuomenės štabo II skyriumi ir vietine Valstybės saugumo policija. II skyrius kontržvalgybos darbui dar galėjo pasitelkti Viešosios policijos ir savivaldybių pareigūnus, šaulius ir kitus patikimus žmones. Kovoje su šnipinėjimu ir antivalstybiniu veikimu numatytos ir apsaugos priemonės: į karines dalis, įstaigas ir įmones uždrausta priimti nelietuvius, nelojaliai nusiteikusius ir įtariamus antivalstybine veikla asmenis. Apie numatomus priimti asmenis reikėjo surinkti žinias per Valstybės saugumo policiją. Vis dėlto karinės įstaigos dažnai ignoruodavo VSP pateikiamas žinias ir žmones priimdavo vien savo nuožiūra. Antai, 1937 m. Kariuomenės štabo Rikiuotės skyriaus viršininkas plk. ltn. I. Musteikis paprašė VSP surinkti žinias apie B. Aušroto „valstybinį nusistatymą ir politinę ištikimybę“[600]. Iš VSP atsiųstos F. Bortkevičiaus pasirašytos žinios buvo nepalankios: „<...> savo įsitikinimu palankus voldemarininkams, su jais palaiko daugiausia asmeninio pobūdžio ryšius ir viešai nevengia pasirodyti jų šalininku“[601]. Bet B. Aušrotas, matyt savo ryšių tarp kariškių dėka, vis dėlto priimamas dirbti į karo žvalgybą.

Karo komendantai ir šaulių rinktinių vadai taip pat buvo įtraukti į kontržvalgybinį darbą. Pirmieji vietinei VSP turėjo periodiškai pateikti imamų į kariuomenę naujokų sąrašus, kad prieš jiems atvykstant į karinės prievolės komisiją būtų laiko surinkti apie juos žinias (naujokų antivalstybinę veiklą, nusikaltimus baudž. įstatymams ir politines pažiūras), ir stengtis „neskirti į specialias dalis arba į dalis, kuriose įgyjama specialybė, nelietuvių tautybės arba nelojaliai nusistačiusių naujokų“. Karo komendantai kartu su šaulių rinktinės vadais turėjo rūpintis, kad „šaulių tarpe būtų aiškiai lietuviškai nusistatę asmenys“, taip pat stengtis per šaulius stiprinti lietuviškumą pasienyje ir skiepyti „kovos su šnipinėjimu ir priešvalstybiniu veikimu idėją“[602]. Žinoma, gyvenimas rodė, kad patikimumas nepriklausė nuo tautybės, tačiau toks supaprastintas, mechaninis naujokų rūšiavimas turėjo užtikrinti bent sąlyginę ramybę. Tikėjimas, kad kontržvalgyba dėl to turės mažiau darbo nepasitvirtino, juo labiau, kad beveik visi Lietuvos kaimynai jau buvo įsivėlę į karinius konfliktus ir kontržvalgybą nukreipę į karo meto vėžes.

1940 m. gegužės 7–8 d. Kaune įvyko žinių karininkų suvažiavimas, kuriame „Kovos su šnipinėjimu ir priešvalstybiniu veikimu kariuomenėje“ instrukcija dar labiau detalizuota. Kariuomenės vadas gen. V. Vitkauskas pažymėjo, kad žinių karininkų kontržvalgybinis darbas – tai tik kova su didžiausiais kariniais nusikaltimais: šnipinėjimu, krašto išdavimu ir antivalstybiniu veikimu naudojant priemones, kurios padeda tuos nusikaltimus išaiškinti ar sutrukdyti. Plačiausiai komentuojama sąvoka buvo „priešvalstybinis veikimas“. Siekiant žinių tarnybos karininkus sulaikyti nuo pernelyg didelio „uolumo“ savo kolegų atžvilgiu, nustatyta, jog „priešvalstybiniu veikimu reikia laikyti srovinius ar grupinius sąjūdžius ir su jais surištus įvairius veiksmus, kurie siekia mūsų krašto, jo teritorijos dalies užgrobimo arba smurto keliu krašto socialinės santvarkos pakeitimo“[603]. Akivaizdžiai šios nuostatos buvo orientuotos į tolimesnę kovą su komunistiniu pogrindžiu ir Vilniaus krašto priklausomybės klausimą ginčijusias ar antilietuviškai nusistačiusias lenkų pogrindines grupes.

Sunaikinti iki birželio 15! 1940 m. pavasarį suaktyvėjo Kariuomenės štabo II skyriaus ryšiai su kitų valstybių karo atstovais, ypač su latvių karo atstovu plk. ltn. Deglaus ir II skyriaus viršininku Generalinio štabo plk. Fricis Celmeniu (*Celmiņš*) bei estų karo atstovu Generalinio štabo mjr. F. Brede (*Breede*) ir II skyriaus viršininku plk. Saarsenu (*Saarsen*)[604].

Fricis Celmiņš (1896–1940) pulkininkas, Nepriklausomybės karo dalyvis, Latvijos kariuomenės informacijų (žvalgybos) skyriaus viršininkas 1939–1940. Lačplėsio ordino kavalierius. Neketindamas atskleisti latvių žvalgybos paslapčių okupantams, 1940 m. liepos 24 d. nusišovė savo bute Rygoje.

Villem Leopold Saarsen (1891–1982) pulkininkas, 1912 m. baigė Vilniaus karo mokyklą, Estijos karo atašė Latvijoje ir Lietuvoje 1934–1938 m., nuo 1939 m. spalio – II skyriaus viršininkas. Už nuopelnus apdovanotas Lietuvos III laipsnio Gedimino ordinu. Bendradarbiavo su Lenkijos ir Japonijos žvalgybomis, keisdamasis informacija apie SSRS. 1940 m. pasitraukė į Vokietiją. 1942 m. Abvero nesėkmingai įtikinėtas dirbti prieš lenkus. 6-ajame dešimtmetyje buvo sekamas KGB slp. „Judas“. Mirė Stokholme.

Trijų Baltijos valstybių padėtis buvo vienoda, todėl buvo keičiamasi karinės žvalgybos informacija apie SSRS kariuomenės įgulas. Kartu nuolat bendraujama su Lietuvoje dislokuotos SSRS kariuomenės vadovybe. Pasiuntinybėse rengiamų priėmimų, pusryčių metu ar kitomis progomis kartais buvo dalijamasi konfidencialia informacija. Kai 1940 m. balandžio 22 d. per SSRS pasiuntinybėje surengtus pusryčius II skyriaus viršininko pavaduotojas plk. ltn. P. Kirlys paprašė 16-ojo ypatingojo šaulių korpuso komisaro A. Lykovo nesikišti į riaušes, kurių Vilniuje tikėtasi 1940 m. gegužės 1–3 d.[605], II skyrius dar neturėjo duomenų apie SSRS kariuomenės aktyvumą Lietuvos pasienyje. Viskas pasikeitė 1940 m. gegužės mėn. pradžioje, kai buvo gauti pirmieji pranešimai apie SSRS kariuomenės telkimą pasienyje, Eišiškių ir Švenčionių rajonuose. Iš Vilniaus ir Ignalinos žinių rinkimo punktų gavus pirmuosius duomenis, Žinių tvarkymo dalies vedėjas plk. ltn. K. Pranckonis gegužės 10–11 d. Lietuvos rytiniame pasienyje pats įsitikino gaunamų žinių tikslumu. Vilniaus žinių rinkimo punkto vedėjo ltn. B. Aušroto nuomone, gegužės 26 d. SSRS baigė telkti kariuomenę prie Lietuvos sienų. Šias žinias patvirtino ir II skyriaus karininkų apklausinėtas perbėgėlis, buvęs Molodečno lenkų žvalgų punkto vedėjas J. Dambrovskis. Jis pranešė apie statomus aerodromus Vileikos, Svyrių ir Šemetų apylinkėse, pontonus – Kemeliškių-Barvoniškių apylinkėse[606]. Tuo tarpu karinės žvalgybos sekamame Vokietijos pasienyje buvo ramu. Kariuomenės štabo II skyriaus duomenimis, visuose Rytprūsiuose tebuvo 3–4 divizijų karinės pajėgos su 80–100 kovinių lėktuvų, o artimiausiame Lietuvos pasienyje buvo dislokuoti 3–4 pėstininkų pulkai, artilerijos pulkas ir kavalerijos pulkas[607]. Pagrindinėms vokiečių karinėms pajėgoms iš Rytprūsių išvykus į Vakarų frontą, iš Vokietijos tuo tarpu jokios grėsmės nebuvo. Visa tai lietuvių karinė žvalgyba užfiksavo ir..., tik prasidėjus Maskvoje A. Merkio ir V. Molotovo susitikimui, II skyriaus viršininkas plk. K. Dulksnys visoms dalims, štabams, žinių karininkams ir II skyriaus darbuotojams įsakė sunaikinti „visas Kariuomenės štabo II skyriaus išleistas slaptų žinių santraukas, pradedant nuo 1939 m. rugsėjo 17 d.“[608] Ši data rodo, kad pasirengta sunaikinti SSRS kariuomenės sekimo pėdsakus. Kariuomenės štabas šiuo atžvilgiu turėjo būti „švarus“. Tikėtasi, kad NKVD nesusekė G. Butajevo susitikimų su VSP N. Vilnios rajono vedėju V. Petrusevičium ir II skyriaus darbuotoju B. Aušrotu.

Įdomu, kad II skyriaus viršininkas plk. K. Dulksnys nustatė ir Lietuvos okupavimo datą – slaptų žinių santraukas įsakė sunaikinti iki 1940 m. birželio 15 d. Gali būti, kad karinės žvalgybos karininkams daug geriau negu bet kam buvo

aišku, jog po Sovietų Sąjungos įvykdytų karinių pasirengimų okupacijos, grėsmė buvo akivaizdi.

1940 m. birželio 15 d. naktį Vilniaus žinių rinkimo punkto viršininkas B. Aušrotas dar buvo iškviestas į pasienį, kur Šumsko rajone raudonarmiečiai pagrobė pasienio sargybinį ir jį apklausinėję paleido. Ltn. B. Aušrotas nedelsdamas informavo II skyriaus centrą.

Paskutiniai žingsniai. Priėmus ultimatumą, II skyriaus archyvus pradėta naikinti su nauju įkarščiu. B. Aušroto liudijimu, „patalpoje buvo karšta <...> tai reiškė, kad ir čia buvo deginama [II skyriaus centre, Kaune – *A. A.*] visa ilgus metus prieš bolševikus rinkta medžiaga <...>“[609]. Pirmiausia tai buvo 1930–1940 m. periodiniai II skyriaus biuleteniai, žinių santraukos, agentų pranešimai ir kt. medžiaga, daugiausia susijusi su SSRS. Iki 1930 m. surinkta medžiaga jau buvo sunaikinta anksčiau, nes II skyriaus periodiniai biuleteniai buvo saugomi tik 10 metų, o agentų pranešimai, piniginės ataskaitos ir panašūs dokumentai buvo naikinami kasmet[610] .

Prieš pat okupaciją Vokietija susirūpino Lietuvoje kalinčių vertingiausių abvero ir gestapo agentų likimu. Savo sulaikytus agentus ji dažnai iškeisdavo į kitose valstybėse kalinamus agentus. Taip 1936 m. Vokietija mainais į savo septynis Lenkijoje kalintus agentus perdavė suimtą lenkų agentą rotmistrą Ežį Sosnovskį[611]. Iki 1940 m. gegužės mėn. Lietuvos vyriausybė taip pat nuolat prašė iš Vokietijos kalėjimų paleisti ir deportuoti į Lietuvą 23 lietuvius, kurie buvo nubausti iki 2 metų kalėjimo už Lietuvos radijo klausymąsi ir neleistinus pasisakymus Vokietijos vyriausybės atžvilgiu. Ir staiga Vokietijos vyriausybė sutiko paleisti šiuos žmones, jei iš Lietuvos kalėjimų bus paleisti vokiečiai „Hansas Russas, Leopoldas Bormannas ir V. Schachno-Dowgin“ (buvusi V. Šachno-Dovgaitė). Įdomu tai, kad teismo metu V. Šachno-Dovgaitė pasisakė net nežinanti savo tautybės. Lietuvos valdžia neturėjo teisės iš V. Šachno ir L. Bormano (kalėjusio nuo 1936 m. gruodžio 11 d.) atimti Lietuvos pilietybės ir ištremti. Galėjo tai padaryti tik tada, kai jie patys atsisakys šios pilietybės ir gaus Prezidento pasirašytus bausmės dovanojimo aktus. Visa ši procedūra neužtruko. 1940 m. gegužės 28 d. Ministrų Tarybos nutarimu V. Šachno ir L. Bormanui atimta pilietybė, o birželio 6 d. A. Smetona pasirašė malonės aktus. Iki Lietuvos okupavimo likus trims dienoms, visi trys šnipai buvo išleisti į laisvę ir ištremti į Vokietiją[612]. Prancūzų agentams taip lengvai nesisekė. 1940 m. birželio pradžioje Vilniuje buvo sulaikyti trys ltn. Pichono agentai: A. Tiurelis, P. Komaras ir F. Selmanovičius (*Selmonowicz*)[613]. Kariuomenės štabo II skyriaus atstovas, vienas iš kon-

tržvalgybos vadovų kpt. L. Papartis paprašė VSP pareigūnų juos paleisti. Remdamasi žodiniu Lietuvos ir Prancūzijos žvalgybų susitarimu, Saugumo policija juos paleido, bet birželio 15 d. šie prancūzų agentai vėl buvo suimti[614].

Nuo tol lenkų žvalgų apie Vokietiją ir Sovietų Sąjungą surinktą informaciją persiųsti Lenkijos emigracinei vyriausybei ir jos sąjungininkams padėdavo Japonijos konsulas Kaune Sempo Sugihara[615], jis jau nuo 1939 m. antrosios pusės buvo užmezgęs ryšius su lenkų karo žvalgybos Lietuvoje rezidentu L. Hryncevičium ir keitėsi informacija apie Vokietijos karinius pasirengimus prieš Sovietų Sąjungą. Su Sugiharos vardu lenkų karo žvalgyba sieja savo operaciją, kurios metu buvo padirbinėjamos japoniškos vizos ir išduodamos nuo okupantų Lietuvoje prisiglaudusiems Lenkijos piliečiams (daugiausia žydams). Lenkų karo žvalgybos karininkas poručikas J. Daškievičius (*Jerzy Daszkiewicz*) pasisiūlė S. Sugiharai padaryti antspaudą vizoms žymėti. S. Sugihara sutiko, tačiau be jo žinios buvo padaryti dar du antspaudai. Kaune prasidėjo japonų nekontroliuojamas vizų išdavimas. S. Sugihara Japonijos URM informavo, kad išdavė 600 vizų. Bet iš Kauno per Maskvą į Vladivostoką atvyko 2139 žmonės (lenkų istoriko A. Peplonskio nuomone, II skyriaus pagalba pasinaudojo apie 8000 žmonių, nes viena viza pasinaudodavo keletas žmonių)[616].

Lietuvos karinė žvalgyba ir kontržvalgyba iki okupacijos turėjo apie keturiasdešimt darbuotojų. Kariuomenės štabo II skyriuje 1940 m. birželio 15 d. tarnavo 14 karininkų (buvo 17 etatų). Jie buvo pasiskirstę į Žvalgybos ir kontržvalgybos bei Žinių tvarkymo dalis. Plk. ltn. P. Kirlys vadovavo Žvalgybos ir kontržvalgybos daliai (tuo pačiu metu P. Kirlys buvo skyriaus viršininko pirmuoju pavaduotoju ir tvarkė skyriaus finansus), kurioje dirbo dar šeši karininkai: gen. štabo majoras Romualdas Kiaulėnas, kpt. Liudas Papartis (organizavo kontržvalgybos darbą), kpt. Vincas Šukys, ltn. Petras Jakutis (tvarkė įtariamųjų šnipinėjimu kartoteką), ltn. Ipolitas Savitis (šifravimo karininkas, sudarinėjo šifrus). Šioje dalyje P. Kirlio pavaduotoju ir skyriaus kanceliarijos viršininku 1935–1939 m. dirbęs plk. ltn. Alfonsas Baniulis (jo funkcijos buvo „palaikyti ryšius su žinių karininkais kariuomenės dalyse, kontaktai su žvalgybos punktų viršininkais apie užsienio agentus, kontaktai su politine policija, kurios agentai buvo naudojami sekti užsienio žvalgybininkus“[617]) buvo perkeltas į KAM Ypatingąjį skyrių santykiams su Sovietų Sąjungos kariuomene[618]. Gen. štabo plk. ltn. K. Pranckonis vadovavo Žinių tvarkymo daliai, kurioje dirbo keturi karininkai: kpt. Valerijonas Beniušis, gen. štabo kpt. Liudas Urniežius, ltn. Pranas Nedzinskas, ltn. Vincas Degutis. II skyriaus žvalgybinį darbą kuravo

ypatingųjų reikalų karininkas plk. ltn. J. Matusaitis, raštvedžiu dirbo J. Bukota. II skyriuje dar buvo du provincijos punktų karininkai. Vienas jų, kpt. Juozas Gudaitis, peržiūrinėjo vidaus spaudą, prižiūrėjo mobilizacinius dokumentus, rašė instrukcijas[619].

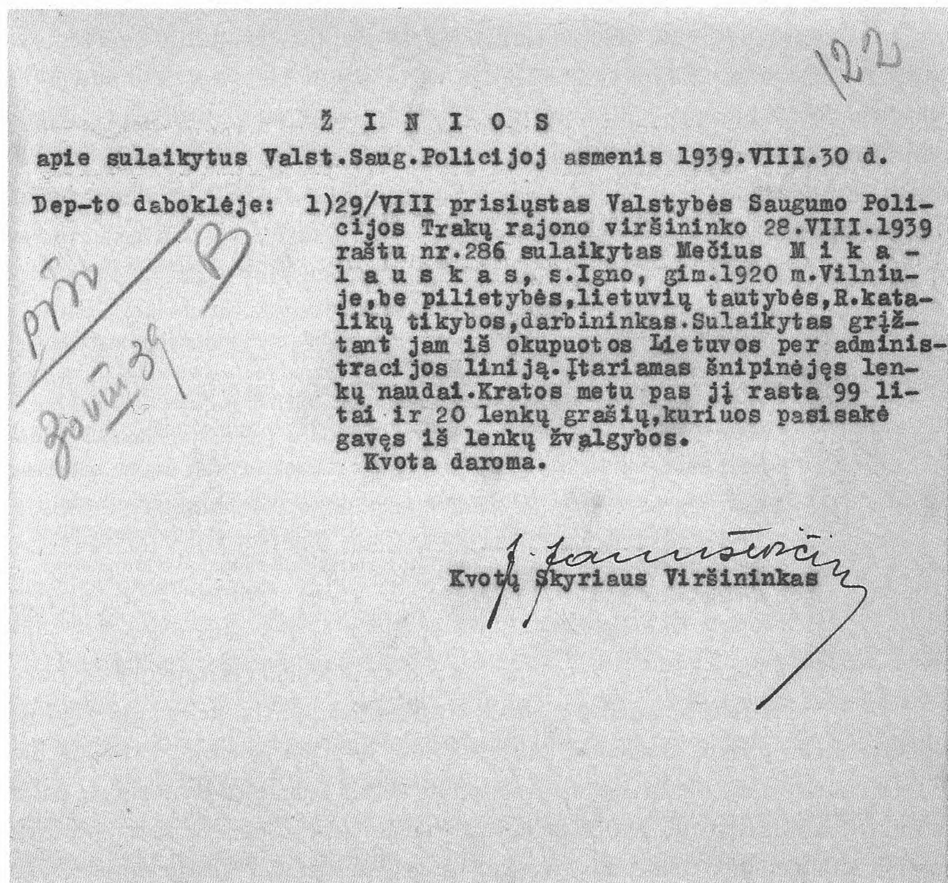
Pasak B. Aušroto, II skyriaus dalys 1938–1939 m. dar skirstėsi į sekcijas: Rusų – (joje dirbo plk. ltn. A. Baniulis (1939 m. perkeltas į KAM Ypatingąjį skyrių santykiams su Sovietų Sąjungos kariuomene (atstovas Gaižiūnuose), liepos 7 d. paleistas į atsargą ir okupantų suimtas 1940 m. rugsėjo 11 d., o kilus karui išsivadavo iš Kauno kalėjimo), kpt. L. Papartis, kpt. D. Urniežius; Lenkų – plk. ltn. K. Raibikis (po okupacijos pateko į teritorinio korpuso 179 diviziją), kpt. V. Šukys, ltn. P. Jakutis (sekcija veikė iki 1939 m. rugsėjo mėn.), Vokiečių – plk. ltn. K. Pranckonis, mjr. R. Gintautas, mjr. Šalkauskis, Vakarų Europos – kpt. Juozas Jonaitis, gen. štabo mjr. Henrikas Kazakaitis[620]. Visas oficialiu ir agentūriniu būdu gaunamas žinias apdorodavo bei sudarinėdavo suvestines apie užsienio kariuomenę gen. štabo plk. ltn. K. Pranckonio vadovaujama Žinių tvarkymo dalis. Šioje dalyje kurį laiką po 1934 m. dirbo plk. ltn. B. Ivašauskas ir mjr. A. Impulevičius[621]. II skyriaus žinioje dar buvo 6–7 išorinio sekimo agentai užsienio žvalgybininkams sekti. Be to, skyriaus darbuotojai naudojosi fotolaboratorija ir rotatoriumi.

Kariuomenės štabui dar priklausė karo atstovai, kurie teikė informaciją II skyriui: Maskvoje – gen. štabo plk. P. Meškauskas, Paryžiuje – gen. štabo plk. J. Lanskoronskis, Berlyne – gen. štabo plk. K. Girnius. Be to, kariuomenėje kontržvalgybinį darbą organizavo apie 14 žinių karininkų (kiekvienoje divizijoje – po 3 karininkus ir vieną raštvedį): ltn. V. Pečiūra, ltn. M. Germanavičius, ltn. S. Dedonis (2-osios divizijos žinių karininkai), kpt. A. Verksnys, ltn. E. Jaloveckis, ltn. V. Žarauskas (3-osios divizijos žinių karininkai), kpt. V. Žukas, kpt. P. Vedeika[622] ir kt.

SAUGUMAS KARO SĄLYGOMIS

Naujo karo grėsmė buvo visiškai akivaizdi. Valstybės saugumo departamentui teko rūpintis dienos aktualijomis, o reformas atidėti ateičiai. VSP Klaipėdos apygardos atleisti darbuotojai vėl įdarbinami departamente, darbuotojų padaugėjo iki 369 (1939 m. rugsėjo 10 d.)[623].

Pirmiausia pasirūpinta neutralizuoti Vokietijos ir Lenkijos agentūrą, kuri, Saugumo policijos nuomone, buvo parengta „[...] politinei, šnipinėjimo ir kitokiai diversinei veiklai Lietuvoje“. 1939 m. rugpjūčio 10 d. įsakyta apygardų viršininkams iki spalio 1 d. apygardų kartotekose užregistruoti, kas iš lenkų ir vokiečių tautinių mažumų yra buvę kokiuose nors kursuose Vokietijoje ir Lenkijoje. Tokius asmenis įsakyta stropiai sekti. Lietuvai dreifavusiai neutralumo politikos farvateryje norėjosi išlaikyti savo pozicijas gresiančio pasaulinio karo išvakarėse. Likus vos vienai dienai iki Vokietijos-Lenkijos karo pradžios, ant demarkacinės linijos buvo sulaikytas įtariamas Lenkijos agentas, devyniolikmetis darbininkas Mečius Mikalauskas, kuris nuoširdžiai prisipažino gavęs pinigų iš lenkų žvalgybos[624].

Ž I N I O S

apie sulaikytus Valst.Saug.Policijoj asmenis 1939.VIII.30 d.

Dep-to daboklėje: 1)29/VIII prisiųstas Valstybės Saugumo Policijos Trakų rajono viršininko 28.VIII.1939 raštu nr.286 sulaikytas Mečius M i k a l a u s k a s, s.Igno, gim.1920 m.Vilniuje,be pilietybės,lietuvių tautybės,R.katalikų tikybos,darbininkas.Sulaikytas grįžtant jam iš okupuotos Lietuvos per administracijos liniją.Įtariamas šnipinėjęs lenkų naudai.Kratos metu pas jį rasta 99 litai ir 20 lenkų grašių,kuriuos pasisakė gavęs iš lenkų žvalgybos.

Kvota daroma.

Kvotų Skyriaus Viršininkas

Pranešimas apie 1938 m. rugpjūčio 30 d. sulaikytą M. Mikalauską.

Bet tolimesni įvykiai žaibiškai viską pakeitė. Prasidėjus Vokietijos-Lenkijos karui, Saugumo policijai atsirado naujų neatidėliotinų problemų. Jau 1939 m. rugsėjo 4 d. susirinkusiems apygardų viršininkams A. Povilaitis sukonkretino Saugumo policijos uždavinius: „<...> pastebėta, kad Lietuvoje prasidėjo didesnė svetimų valstybių agentų veikla [...]. Šiuo metu nemažai atbėga į Lietuvą kaimyninių kariaujančių valstybių, ypač Lenkijos, kariuomenės dezertyrų ir asmenų, kuriuos paliečia mobilizacija <...> jų tarpe <...> yra tokių, kurie į Lietuvą atbėgo dirbti svetimos valstybės naudai <...> reikalinga sustiprinti visų svetimšalių sekimą bei kontrolę. Reikia taip sutvarkyti, kad būtų žinomas judėjimas didesniuose viešbučiuose ir šiaip didesniuose užeigų namuose <...>“[625]. Didelis pabėgėlių ir internuotų kariškių skaičius tikrai apsunkino VSP darbą. Bet tai buvo tik kylančių problemų pradžia. Lietuvos-SSRS sutartimi atgavus dalį Vilniaus krašto, Lietuva pasipildė tūkstančiais, VSP nuomone, nepatikimų gyventojų. Tai patvirtino ir pirmieji įvykiai Vilniuje, vos įžengus Lietuvos kariuomenei ir įsteigus VSP Vilniaus apygardą. Nors Vilniaus mieste buvo paskelbtas valstybės gynimo metas (karo padėtis), jau 1939 m. spalio 31 d. – lapkričio 2 d. įvyko riaušės, žydų pogromai, žuvo Saugumo policijos valdininkas. VSP Vilniaus apygardai, kuriai vadovauti buvo paskirtas patyręs darbuotojas, buvęs Marijampolės apygardos viršininkas S. Čenkus, teko spręsti ypač sunkius uždavinius.

Stasys Čenkus (1901–1982) Nepriklausomybės kovų savanoris nuo 1918 m. lapkričio 22 d. Nuo 1931 m. tarnavo Žvalgybos skyriaus Vilniaus kontržvalgų dalyje, VII žvalgų punkte. 1923 m. tarnavo Generalinio štabo III skyriuje. Nuo 1924 m. sausio 1 d. – Politinėje policijoje. 1928 m. birželio 12 d. paskirtas Kriminalinės policijos Marijampolės rajono, vėliau apygardos viršininku. 1939–1940 m. vadovavo VSP Vilniaus apygardai. 1940–1941 m. pasitraukė į Vokietiją ir dirbo vokiečių karinėje žvalgyboje (abvere). 1941–1944 m. vokiečių saugumo policijos ir SD V skyriui (kriminalinės policijos) pavaldžios Lietuviškos saugumo ir kriminalinės policijos viršininkas.

Mat prieš įžengiant SSRS kariuomenei, Vilniuje į laisvę buvo paleista maždaug 2000 kriminalinių nusikaltėlių, į gyventojų rankas pateko ginklų arsenalas, pabėgo šimtai internuotų lenkų kariškių. Siekiant bent šiek tiek lokalizuoti antivalstybinę veiklą atgautose teritorijose, palikta buvusi administracinė linija, tačiau uždrausta ją peržengti be specialių leidimų (šis draudimas panaikintas tik 1940 m. gegužės 22 d.)[626]. 1939 m. lapkričio 16 d. visame Vilniaus krašte paskelbta karo padėtis leido dar labiau sustiprinti

policines ir administracines valstybės saugumo apsaugos priemones. Skubiai iki 411 darbuotojų padidinti VSD etatai[627]. Policija padidėjo 1251 darbuotoju, Pasienio policija – 174 pasieniečiais[628].

Buvusioje Lietuvos teritorijoje pirmiausia patikrinti karo pabėgėliai – ieškota buvusių lenkų žvalgybininkų ir Lietuvai nepalankių žmonių. Kai kuriems iš jų uždrausta pasilikti Lietuvoje. Tarp tokių buvo antilietuviškų akcijų organizatoriai generolas M. Osikovskis, S. Kirtiklis, Vilniaus vaivadijos valdybos visuomeninio-politinio skyriaus viršininkas M. Bojermanas (*Beuerman*)[629] ir kt. Bet tai tebuvo retos išimtys. Dauguma karo pabėgėlių liko Lietuvoje ir kai kurie jų ėmė telktis į pogrindines organizacijas. Pirmieji pranešimai apie lenkų slaptą veikimą gauti jau 1939 m. spalio mėn. Tada Lietuvos Raudonojo Kryžiaus darbuotojas I. Šeinius pranešė, kad „pabėgę iš internuotųjų stovyklų lenkų karininkai aprūpinami pasais kažkokios slaptos įstaigos“[630]. VSP daugiausia dėmesio turėjo skirti prioritetinėms valstybės saugumo garantijų kryptims – kovai su pogrindinėmis lenkų organizacijomis ir aktyvėjančiu komunistiniu judėjimu. Toks nusistatymas būtų tikęs ir slapto Ribentropo-Molotovo pakto signatarams, tačiau prasidėjusio karo kontekste lietuvių saugumo policija negalėjo ignoruoti ir Didžiosios Britanijos, ir Prancūzijos pozicijos bei spaudimo lenkų padėties klausimu.

Prasidėjus karui, stambiausia Lietuvos lenkų organizacija „Pochodnia“ sudegino visus savo archyvus, nes, pasak Agentūros skyriaus viršininko A. Galecko, „bijojo būsimų okupantų: vokiečių ar rusų <...> tuo laiku jie buvo įsitikinę, kad neliks nepriklausomų Pabaltijo valstybių <...>“[631]. Nutrūkus Lenkijos finansinei paramai, visos Didžiosios Lietuvos lenkų organizacijos savo veiklą susilpnino, o atgautose Vilniaus krašto žemėse, priešingai, slaptas organizuotas lenkų veikimas stiprėjo. Kadangi daug slapto lenkų veikimo gijų ėjo per viešai veikiančias labdaros organizacijas, A. Povilaitis Agentūros skyriui ir VSP Vilniaus apygardai iškėlė uždavinį: „Turėti agentūrą lenkų labdarybės draugijose!“[632].

Didžiausias agentūrinio darbo krūvis teko VSP Vilniaus apygardos Agentūros dalies valdininkams. Geriausiai Vilniuje sekėsi Kairiųjų organizacijų sekimo sekcijai, kuri galėjo pasinaudoti lenkų Politinės policijos agentais. Šių agentų bylos prieš įžengiant SSRS kariuomenei buvo sunaikintos, bet lenkų Politinės policijos darbuotojai niekur nedingo. Kulautuvos internuotųjų stovykloje buvęs valdininkas Gžybkovskis nurodė agentus E. Palčinskaitę-Miną, dr. Markevičių. Pastarasis dirbo Vilniaus universitete ir lietuvių saugumo perverbuotas pradėjo teikti žinias apie lenkų kultūros draugijų veiklą. Pats Gžybkovskis buvo įdar-

bintas Kairiųjų organizacijų sekimo sekcijoje (po dviejų mėnesių repatrijavo į Varšuvą). Surastas kitas lenkų Politinės policijos darbuotojas – S. Viečinskis – perdavė 6 agentus (O. Rozenšteiną-Komarą ir kt.)[633]. Perėmus kai kuriuos agentus, geriau buvo sutvarkytas sekcijos darbas, nors tuomet Vilniuje komunistai neveikė (Lenkijos komunistų partija 1938 m. buvo paleista). Sunkiau buvo sekti slaptų nekomunistinių organizacijų veikimą. Čia tegalėjo padėti ikikariniai Lietuvos saugumo policijos agentai. Atgavus Vilniaus kraštą, ten veikę VSD agentai neišslaptinti, jiems už darbą neįteikta jokių apdovanojimų, tik pareikšta padėka. Būtent šie agentai ir padėjo susiorientuoti tarp pogrindinių lenkų organizacijų.

Dar iki karo pradžios gen. K. Sosnovskis rūpinosi, kaip pasirengti partizaninei diversinei veiklai. Kilus karui, Vilniaus krašte plk. J. Dombrovskis, padedamas Vilniaus ekspozitūros viršininko mjr. Petrovskio, suorganizavo partizanų grupę[634]. Ši žvalgybininkų sudaryta grupė greitai išnyko, bet Lietuvos saugumo policijai vėliau vis vien teko susidurti su patyrusių lenkų žvalgybininkų koordinuojama pogrindžio veikla. Pirmieji VSP organizuoto agentūrinio darbo rezultatai pasirodė 1940 m. pradžioje, kai buvo likviduota du mėnesius veikusi OPW (Organizacja Polski walszącej – Kovojančios Lenkijos organizacija). Ši organizacija turėjo „surengti sukilimą ir iš okupantų rankų išvaduoti Lenkiją"[635]. Saugumo policija 1940 m. sausio mėn. suėmė 168 asmenis, iš kurių tik 13 aktyvistų atiduota karo lauko teismui (teismas įvyko 1940 m. birželio 24–25 d., t. y. po Lietuvos okupavimo)[636]. Daug suimtųjų išlaisvino ypatingųjų bylų tardytojas P. Veličenka, kuris peržiūrėjo VSP vestos kvotos bylas (matyt, čia neapsieita be Anglijos ir Prancūzijos diplomatų spaudimo). VSP Vilniaus apygardos viršininkas S. Čenkus savo raporte A. Povilaičiui protestavo dėl tokio Saugumo policijos darbo nuvertinimo, tačiau tai nieko negalėjo pakeisti. Įkalčių turėta kur kas daugiau, bet oficialiai jų pateikti nebuvo galima. Mat reikėjo neišduoti Saugumo policijos agentų, kurie ir toliau turėjo sekti slaptas lenkų organizacijas. 1940 m. kovo mėn. agentas Dutas pateikė išsamią informaciją apie kitą organizaciją – ZKOP (Zjednoszony komitet organizacji polskich – Jungtinis lenkų organizacijų komitetas), kuri, be Vilniaus, dar veikė Lydoje, Molodečne, Ašmenoje, Vileikoje[637]. Lenkijos nepriklausomybei atkurti ZKOP numatė rengti sukilimą prieš rusus, lietuvius ir vokiečius. Kaip tik tokios organizacijos, kurių veikla buvo nukreipta prieš Vokietiją ir SSRS, domino Vokietijos gestapą. Tai patvirtino A. Povilaičio ir Vokietijos RSHA saugumo tarnybos IV skyriaus (gestapo) viršininko Heinricho Miulerio susitikimas 1940 m. vasario 20 d. Tuomet buvo pasikeista informacija apie susektas nelegalias lenkų organizacijas ir

komunistų veikimą[638]. Vokiečiai tuomet pasiūlė pasirašyti protokolą, kuriame būtų užfiksuotas žodinis susitarimas bendradarbiauti „kovoje prieš lenkų nacionalistų slaptą veikimą, kuris reiškiasi Vokietijos okupuotoje dalyje ir Vilniaus srityje" (bendradarbiavimas turėjo apimti informacijos ir dokumentų mainus). Šis protokolas taip ir nebuvo pasirašytas. 1940 m. kovo–birželio mėn. A. Povilaitis tris ar keturis kartus susitiko su Tilžės gestapo komisaru H. Grėfe ir perdavė kelių susektų slaptų lenkų organizacijų dokumentus. Bet ir tokį bendradarbiavimą lėmė Vokietijos spaudimas. Jos nepatenkino tokia padėtis, kai Vilnius virto sąmokslininkų centru. Antra vertus, Anglijos ir Prancūzijos spaudimas trukdė Lietuvos valdžiai imtis kitų priemonių (pvz., suėmimų) prieš lenkų pogrindžio dalyvius. Juk Saugumo policijai nebuvo paslaptis, kad kai kurie slaptų organizacijų dalyviai padeda Prancūzijai rinkti žvalgybinę informaciją apie SSRS ir Vokietiją.

Be agentų pranešimų, kvotų duomenų, apie lenkų slaptą veikimą VSP gaudavo žinių, perimdama Lenkijos emigracinės vyriausybės įgaliotinio prof. A. Žultovskio pranešimus. Neaišku, kaip Saugumo policijos darbuotojams pavyko gauti Lenkijos socialinės globos ministro Stončiko 1940 m. vasario–kovo mėn. laiškus A. Žultovskiui ir D. Britanijos pasiuntinybės (Kaune) lenkų sekcijai[639]. Juk toks susirašinėjimas vyko diplomatiniu būdu (per D. Britanijos pasiuntinybę). Visa ši Saugumo policijos surinkta informacija padėdavo sužinoti lenkų visuomenės nuotaikas, kurios veikė ir Lietuvos vyriausybės vidaus politiką.

VSP prieš antisemitizmą ir komunizmą. Valstybės saugumo palaikymas buvo suprantamas ne tik kaip kova su antivalstybiniu pogrindžiu ar užsienio žvalgybų agentais, bet ir kaip kova su neigiamomis visuomenės (ar jos dalies) nuostatomis ar nuotaikomis. Viena iš tokių Saugumo policijos veiklos krypčių buvo kova su antisemitizmu. Tam nebuvo skiriama ypatingo dėmesio, tačiau antisemitizmo destabilizuojantį poveikį Lietuvos politikai ir saugumo darbuotojai gerai suvokė. Stengtasi išaiškinti visų antisemitinių išpuolių autorius. Tai nebuvo itin sunku, nes visi antisemitiniai atsišaukimai, kurie pasirodydavo 1939–1940 m., teigė vieną idėją: „Nepirkite pas žydus ir neparduokite jiems nieko". Kitas dalykas, jei kildavo masinių antisemitinių ekscesų. Į tai jau buvo žiūrima kaip į tiesioginį išpuolį prieš valstybės saugumą. Kai 1939 m. birželio 18 d. Leipalingio miestelyje kilusių riaušių metu buvo išdaužyti 22 žydų namų ir sinagogos langai (nuostoliai – 3084 litai), įvykio vietoje 126 asmenis apklausė VSD kvotų valdininkas. Jis surado 20 riaušių dalyvius (18 lietuvių ir 2 žydus), o VSP viršininkas F. Bortkevičius Seinų apskrities viršininkui pasiūlė juos nubausti

7–30 dienų areštu[640]. Vėliau antisemitinės nuotaikos suaktyvėjo SSRS kariuomenei įžengus į Vilnių ir sudarius Lietuvos-SSRS savitarpio pagalbos sutartį.

LKP (b), 1939 m. gruodžio mėn. atkūrusi ryšius su Kominternu, pasidarė daug pavojingesnė negu buvo iki tol. Saugumo policijos agentai pranešinėjo apie naujus LKP (b) vadovybės nurodymus „sukelti darbininkų ir valstiečių revoliucinį sąjūdį", kuriam „platesniu mastu pasireiškus Sovietų Sąjungos vyriausybė turėsianti pagrindo įsikišti į Lietuvos vidaus santvarką, motyvuodama ir viešai paskelbdama, kad fašistinė Lietuvos vyriausybė visiškai nebeturi krašto gyventojų pasitikėjimo ir nebegalinti išlaikyti viešosios tvarkos, kas sudaro pavojų Sovietų Sąjungos sienų saugumui, ir tuo pretekstu galėsianti pareikalauti sudaryti sovietų valdžią"[641]. Bet VSP buvo gerai informuota apie padėtį LKP (b). Ji turėjo apie 200 slaptųjų agentų tarp LKP (b) narių bei prokomunistiškai nusiteikusių žmonių (1940 m. pradžioje partijoje buvo 1400 narių). Tai padėjo užkirsti kelią visokiems jų organizuojamiems masiniams neramumams. LKP (b) nariai, kurių 90 proc. buvo bemoksliai arba vos baigę pradines mokyklas (1941 m. sausio 1 d. duomenimis)[642], galėjo agituoti tik tarp bedarbių ir viešųjų darbų darbininkų[643]. Net tai komunistams ne itin sekėsi. Saugumo policija, 1939 m. spalio–gruodžio mėn. ir 1940 m. balandžio mėn. suėmusi kelis šimtus aktyviausių komunistų, neleido organizuoti komunistinių politinio pobūdžio demonstracijų ir streikų. Vis dėlto Saugumo policijai ne viskas sklandžiai ėjosi. Atkūrusi ryšius su Kominternu, LKP (b) visokiais būdais pradėjo tobulinti savo veiklą, keisti taktiką. Siekdama išvengti susidūrimų su VSP, nuolat stebėjo saugumo darbuotojų darbo metodus, sekimo būdus ir kt. Be to, VSP darbuotojams darė įtaką SSRS kariuomenės buvimas bei santykių su komunistine kaimyne neaiškumas. Agentūros skyriaus viršininkas A. Galeckas 1940 m. pavasarį pirmas pastebėjo, kad sekimo ir agentūros darbuotojų nuotaikos pasikeitė: „Daugelis mūsų valdininkų pavestąjį darbą atlieka labai paviršutiniškai, be kiek didesnio susikoncentravimo, lyg jis būtų primestas"[644].

Kontaktai su kitų šalių slaptosiomis tarnybomis. Tuo metu, kai Lietuvos kariuomenės štabo II skyrius keitėsi žvalgybine informacija (apie Vokietiją) su Prancūzijos žvalgybininkais, VSD užmezgė informacinių mainų santykius (tik epizodinius) su Vokietija (1940 m. vasario–birželio mėn.). Anksčiau minėtame Lietuvos ir Vokietijos saugumo tarnybų vadovų susitikime pažymėta, kad „einant karui <...> Lietuvoje pastebimas didesnis prancūzų ir anglų šnipų veikimas". A. Povilaitis į šią pastabą atsako, jog „mūsų organai su tuo kovoti neturi pakankamai jėgų"[645]. Iš tikrųjų, ir II skyrius, ir VSP neturėjo priemonių

plataus masto kontržvalgybai. Juk ir Prancūzijos, ir Vokietijos, iš dalies ir SSRS kontržvalgybinės tarnybos buvo nukreiptos į karines vėžes, o Lietuvos saugumo tarnybos dirbo kaip taikos meto sąlygomis. Pagaliau SSRS įgulų buvimas neleido saugumo tarnybai bendradarbiauti su analogiškomis kitų šalių tarnybomis, peržengiant informacinių mainų ribas. Kariuomenės štabo II skyrius teturėjo žodinį susitarimą dėl informacinių mainų su Prancūzijos karine žvalgyba, o VSD – su Vokietijos saugumo tarnyba (SD). Tuo pat metu ir II skyrius, ir VSD sekė Prancūzijos ir Vokietijos agentūrą, nes šie agentai galėjo pakenkti ir Lietuvos nacionaliniam saugumui.

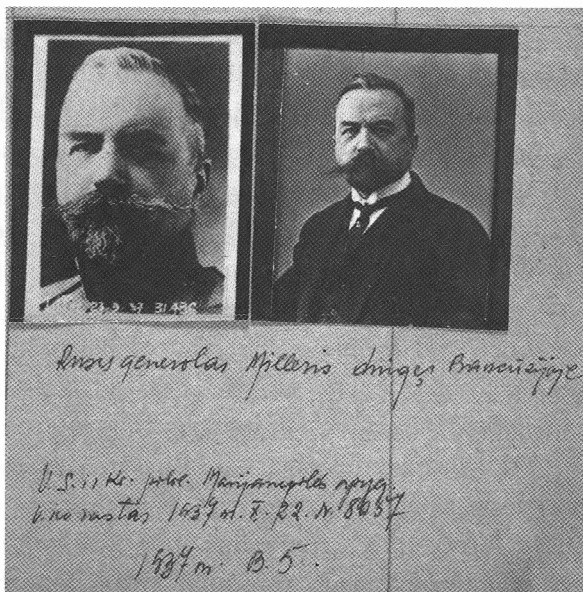
Akivaizdus pavyzdys – G. Butajevo atvejis. 1940 m. balandžio mėn. pabaigoje Saugumo policija sulaikė du lenkų pogrindinės organizacijos narius ir prancūzų žvalgybos agentus Petrą Komarą, Adamą Tiurelį (Turovskį) ir Feliksą Selmanovičių. Kvotos metu paaiškėjo, kad jie susitikinėjo su SSRS kariuomenės dezertyru G. Butajevu[646]. F. Selmanovičius už 10 litų nupirko partinį Butajevo bilietą ir gavo kažkokių žinių[647] (VSD žiniomis, Butajevas buvo užverbuotas lenkų žvalgų, kurie dirbo G. Pichonui). Kariuomenės štabo II skyriaus atstovo prašymu jie 1940 m. gegužės 18 d. buvo paleisti, bet labai greitai (gegužės 31 d. ir birželio 5 d.) Saugumo policija juos vėl sulaikė. Ir vėl pirmiausia buvo paisoma Lietuvos saugumo interesų. Neatsižvelgta ir į Tilžės gestapo komisaro H. Grefės prašymą „pasikalbėti su II skyriumi, kad II skyrius nevestų darbo, nukreipto prieš Vokietiją, nes vokiečiai prieš Lietuvą neveiksią ir, be to, kaip kompensatą geriau traktuosią Suvalkų trikampio lietuvius“[648]. Galima spėti, kad vykstančio karo sąlygomis vokiečiai ypatingai bijojo, kad informacijos iš Rytprūsių gali pasiekti Prancūziją ir Didžiąją Britaniją. VSD Spaudos skyriaus viršininkas P. Germantas-Meškauskas iš tikrųjų tuo klausimu kalbėjosi su II skyriaus karininku J. Matusaičiu, bet lietuvių karinė žvalgyba Rytprūsiuose nesusilpnėjo. VSD bei II skyrius ir toliau bendradarbiavo, nors ir ne itin glaudžiai, garantuojant nacionalinį saugumą. Nuo 1940 m. pradžios tokius kontaktus papildė informacijos apie SSRS kariuomenę ir jos dislokacijos rajonus (Lietuvoje) mainai. Valstybės saugumas verbavo moteris, kurios palaikė ryšius su sovietiniais karininkais[649]. VSD gautą informaciją teikė ir Užsienio reikalų ministerijai, kuri norėjo žinoti, ar nepažeidinėjamos savitarpio pagalbos sutarties sąlygos.

VSD bendradarbiavimas su kitų valstybių saugumo (ar policijos) tarnybomis neapsiribojo viena valstybe. Nuo 1924 m. Kriminalinė policija, dalyvaudama Tarptautinės kriminalinės policijos komisijos (toliau – TKPK) veikloje, užmezgė pirmuosius tarptautinius ryšius. 1925 m. susirašinėta su Latvijos, Vo-

kietijos, Švedijos, Austrijos, Čekoslovakijos ir Danijos policijomis dėl 11 nusikaltėlių. 1926 m. pradėta bendradarbiauti su Belgija ir Šveicarija. Tais pačiais metais susirašinėta dėl 24 nusikaltėlių. Tokie kontaktai didžiausią užmojį įgavo Politinei ir Kriminalinei policijoms susijungus į vieną įstaigą. Juk Lietuvoje veikę politiniai nusikaltėliai dažnai pažeisdavo ir kitų šalių įstatymus. 1929 m. su kitomis valstybėmis buvo susirašinėjama jau dėl 163 nusikaltusių asmenų. Be anksčiau minėtų valstybių, VSD palaikė nereguliarius ryšius (per Užsienio reikalų ministeriją) su JAV (informuodavo apie komunistinį judėjimą) ir SSRS (informuodavo apie rusų fašistų organizaciją) diplomatais. VSD direktoriai nuo 1929 m. nuolat važinėdavo į TKPK konferencijas, kuriose skaitė pranešimus, dalijosi nusikaltėlių sekimo patirtimi. Taip pat buvo ieškoma ir dingusių asmenų. Taip 1937 m. spalio 22 d. VSP pasiekė prancūzų policijos prašymas padėti surasti dingusius be žinios (iš tikrųjų NKVD slapta nužudytus) rusų generolus N. Skobliną ir J. Milerį, lapkričio 2 d. Šveicarijos policija prašė padėti surasti Vrangelio armijos karininką Vadmė Kondratjevą Kandarakį (įtariamą nužudžius Igną Reiss).

Ieškomas rusų generolas
N. Skoblinas

Ieškomas rusų generolas
Jevgenijus Mileris

2

Ieškojimas atšaukiamas apygardos raštu iš 1936. XI. 14 8218 Nr

Vladas Činiklis, s. Kazio, gimęs Kontaučių kaime, Plungės vl., Telšių apskr. 1897 metais kovo 10 dn. gyvenęs Telšiuose. Ieškoma. [illegible] Nr. 577. 1936. X. 30.

Pasivadinusi Elena-Monika Jankauskaitė

[illegible] apyg. raštu 30/VII-36 Nr. 9888.

Petras N. Severis, ieškomas [illegible]

V.S. 17 Kr. polic. Marijampolės apyg. v-ko raštu iš 1937. VIII. 19. Nr. 6469.

Rusų generolas Skoblinas Nikalojus

Ieškomas Prancūzijos policijos

V.S. 17 Kr. polic. Marijampolės apyg. v-ko raštu iš 1937. X. 22. Nr 8057

1937 m. 5 D.

Gertruda Schildbach įtariama dalyvavus nužudyme Igno Reiss Šveicarijoje

V.S. 17 Kr. p. Marijampolės apyg. v-ko raštas iš 1937. XI. 2. 8264 Nr

B5.

Rusų generolas Milleris dingęs Prancūzijoje

V.S. 17 Kr. polic. Marijampolės apyg. v-ko raštas 1937 m. X. 22. Nr. 8057

1937 m. B5.

Ieškomų asmenų albumas su generolų nuotraukomis. 1937 m.

3

Reiss

Ignas

Nužudytas Šveicarijoje

Gimęs 1899.I.1. Podvoločiske (Lenkijoje). Vadinosi Eberhardt, Brandt, Bang ir Pommert.

Valst. saug. ir

Kriminalinės policijos Marijampolės apyg. viršininko raštu iš 1937.XI.2. Nr 8264. B.5.

Kondratieff - Kandaraki

Vadmė, Philiposovitch.

Kaltinamas Šveicarijoje nužudęs Igną Reiss.

Gimęs 1904.IX.7. Vladikaukaze

Vrangelio armijos karininkas.

Valstybės saugumo ir Kriminalinės policijos Marijampolės Apygardos viršininko raštu iš 1937.XI.2 Nr. 8264. B.5.

Ieškojimas atšauktas apygardos raštu iš 1938.II.19. 8460 Nr./37

Haldemann

Hans

Apsivogęs ir pabėgęs iš Šveicarijos

Gimęs 1893.II.20. Eggiwil, e, Berno kantone Šveicarijoje. Kantono Bern notaras

Valst. ir saug. polic. ir krim. polic. Marijampolės apyg. raštu iš 1937.XI.9. Nr. 8460.

B.5

Šveicarijos prašymu Lietuvoje ieškomas Vadmė Kondratjevas Kandarakis.

Su Latvijos politine policija nuolat buvo keičiamasi įdomesne informacija ir komunistine literatūra, nors A. Povilaitis NKVD tardytojams ir teigė, kad „nuolatinio kontakto arba darbo sistemos nebūdavo". Kai 1939 m. pabaigoje Baltijos valstybių padėtis saugumo atžvilgiu tapo vienoda, Lietuvos ir Latvijos saugumo policijų kontaktai dar labiau sustiprėjo. 1940 m. gegužės mėn. VSP viršininkas F. Bortkevičius, susitikęs su Latvijos politinės policijos viršininku Fridrichsonu, mėgino išsiaiškinti labiausiai dominusius klausimus: Latvijos komunistų ir trockininkų veikimo lygį, ar buvo konfliktų su SSRS kariškiais, ar Latvijoje veikė organizacija SSRS tautų kultūrai pažinti ir pan. Nors Latvijoje buvo visai kitokia vidaus padėtis, kitokie Politinės policijos rūpesčiai, bet kontaktų užmezgimas ir saugumo tarnybų veiksmų lyginimas visuomet turėdavo didelę reikšmę garantuojant nacionalinį saugumą.

1940 m. patekęs į NKVD tardytojų rankas, A. Povilaitis pareiškė, kad „nei į Sovietų Rusiją, nei į Vokietiją Valstybės saugumo departamentas savo agentų nesiųsdavo ir jokios užsienio žvalgybos prieš tas valstybes nevesdavo[650]. Tai buvo tik dalis tiesos. Dėl SSRS galima sutikti – jokio VSD agentų veikimo ten nebuvo. Bet likus iki okupacijos dviem savaitėms, VSD Agentūros skyriaus viršininkas A. Galeckas per Užsienio reikalų ministeriją į Lietuvos konsulatą Karaliaučiuje O. Polekaičio vardu nusiuntė 616 reichsmarkių „nusikaltėlių sekimo reikalams"[651]. Neaiški šių pinigų paskirtis, siuntimo periodiškumas, bet galima spėti, kad tai buvo VSD ir agentų (kuriuos turėjo užverbavusi Vokietijoje) atlyginimas.

Vokietijos saugumo tarnyba (SD), berdama pažadus nutraukti savo žvalgybą Lietuvoje, tuo pat metu išlaikė stiprų agentų kontingentą. Žymiausi agentai veikė per „Kulturferbando" organizaciją. VSP agentų pranešimais, Vokietijai šnipinėjo šios organizacijos pirmininkas Reichartas (*Reichardt*), vicepirmininkas K. Cerpinskis, reikalų vedėjas Ričardas Kosmanas, BND (Vokietijos telegramų agentūros) korespondentas Oskaras Hilderbrantas (*Hilderbrandt*), bet šios žinios nebuvo visiškai tikslios. Pagrindiniai SD agentai buvo tik Richardas Kosmanas ir advokatas Ernstas Lichtenšteinas, o VSP niekaip negalėjo patvirtinti savo įtarimų (dirbusio VSD sovietinio agento K-3 žiniomis, SD rezidentu Lietuvoje buvo R. Kosmanas, o jo padėjėjais – E. Lichtenšteinas ir Zomeris; to paties agento nepatvirtintomis žiniomis, abvero nelegaliu rezidentu dirbo plk. Oskaras Urbonas)[652]. Tuo tarpu Vokietijos saugumo tarnyba, nepasitenkinusi agentų surenkama informacija, subūrė seklių grupę. Apie 20 vokiečių buvo išsiųsti į Vokietiją ir parengti specialioms gestapo užduotims. Pirmiausia jie turėjo iš-

aiškinti Prancūzijos agentūrą Lietuvoje. VSP pareigūnai keletą kartų pastebėjo vokiečius V. Hasenbeimą ir E. Knopą kažką sekant, bet taip ir nenustatė, ką iš tikrųjų jie seka. Tačiau VSD galutinai išaiškino, jog „visi suminėti atsitikimai neabejotinai rodo, kad vokiečių žvalgyba Lietuvoje turi ir pėdinį sekimą"[653].

Prancūzijos agentų veikla Lietuvoje buvo atsvara Vokietijos agentūrinei veiklai, bet Anglija nesekė šių valstybių pavyzdžiu ir neturėjo gausesnės agentų grupės. VSD buvo žinomi du Anglijos agentai: Viljamsas ir Saksas[654]. VSP agentas Jokūbaitis (slap.) 1940 m. gegužės 24 d. perdavė šiuo atžvilgiu įdomų „Reicho įtakingo vokiečio" vertinimą: „<...> „Versalio" viešbutyje esąs tikras špionažo centras <...> ten apsigyvę prancūzų, anglų ir vokiečių šnipai. Vokiečiams šiame viešbutyje ne per geriausia sekėsi, nes prancūzai su anglais spėjo užverbuoti viešbučio tarnautojus, kurie klausosi telefoninių pokalbių ir vokiečius seka"[655]. Tokių žinių apie užsienio žvalgybų veikimą Lietuvoje buvo ir daugiau, bet Anglijos ir Prancūzijos agentų (išskyrus lenkų, kurie priklausė slaptoms organizacijoms) sekimas nebuvo prioritetinė VSP darbo kryptis.

1940 m. kovo mėn. vėl prisimintas VSD statutas. Šį kartą sudarytas „Kriminalinės policijos, Valstybės saugumo policijos, Valstybės saugumo departamento" įstatymo projektas, kuriame buvo apibrėžtos šių įstaigų kompetencijos ribos ir nurodytas pavaldumas. Valstybės saugumo policijai, vykdančiai savo uždavinius, numatyta remiantis įstatymais leisti „reikalingus asmenis fotografuoti, daktiloskopuoti, rinkti ir imti kitus apie asmenį davinius, naudotis specialiai dresiruotais šunimis <...>". Valstybės saugumo departamentas pavadintas „vadovaujančia valstybės ir piliečių saugumo institucija tiek, kiek tai siejama su valstybės saugumo bei kriminalinės policijos paskirties uždavinių vykdymu". Nors direktorius tiesiogiai priklausė vidaus reikalų ministrui, bet jo skyrimo ir atleidimo teisę numatyta perduoti Respublikos Prezidentui. Departamentui numatyta 12 funkcijų: nuo žinių rinkimo apie valstybės saugumui pavojingas organizacijas, valstybės vadovo ir vyriausybės narių apsaugos iki kultūrinės nusikaltimų „prevencijos" akcijos organizavimo, kriminalinio muziejaus tvarkymo[656]. Bet šis projektas taip ir netapo įstatymu. Turėta kur kas didesnių rūpesčių: 1940 m. gegužės mėn. Stalinas, išsikvietęs iš Rygos ir Talino rezidentus, apsvarstė situaciją Baltijos valstybėse[657].

PASKUTINIS VSD ESKIZAS

Povilaičio įsakymas. 1940 m. birželio pradžioje, po SSRS vyriausybės atstovų užsipuolimų dėl „kareivių grobimo“, ypatingas dėmesys atkreiptas į padėtį SSRS kariuomenės įgulų dislokavimo rajonuose. Savo direktyvose to pareikalavo vidaus reikalų ministras K. Skučas. Pirmiausia VSD pasiekė nurodymas, kad „<...> visuomenės ir ypač valdinių įstaigų tarnautojai kuo stropiausiai vengtų bet kokių iš savo pusės pasireiškimų, kurie galėtų nors ir mažiausiai kenkti tokių santykių palaikymui <...>“[658]. Valstybės saugumo policija kartu su Viešąja policija turėjo „neleisti bet kurių išsišokimų bei provokacijų prieš SSRS ir jos karius <...> sekti slaptą alkoholinių gėrimų pardavinėjimą, paleistuvavimą, kitus nusikalstamus darbus <...>“[659]. Tuo tikslu VSD numatė nuo 1940 m. liepos 1 d. padidinti departamento etatus 30 naujų darbuotojų. Paskelbus šias direktyvas, po dviejų dienų K. Skučas ir A. Povilaitis buvo atleisti iš užimamų pareigų. Lietuvos vyriausybė nusileido kelis kartus pakartotiems ultimatyviems SSRS vyriausybės reikalavimams: atiduoti teismui K. Skučą ir A. Povilaitį kaip provokacinių veiksmų prieš Sovietų Sąjungos įgulas Lietuvoje tiesioginius kaltininkus. Lietuvos vyriausybės vardu parašytas atsakymas pabrėžiant, kad SSRS reikalavimai prieštarauja 1939 m. spalio 10 d. sutarčiai, nieko negalėjo pakeisti.

1940 m. birželio 15 d. gauto ultimatumo tekstas iš E. Turausko archyvų (užšifruoti reikalavimai atleisti A. Povilaitį ir K. Skučą).

15. VI. 1940. 1 val. 10 min.

Kalbėjau su Natkevičium, prašydamas telefonu pasakyti tuos tris punktus. Pasitaręs su p. Urbšiu, Natkevičius pasakė:

1) Dėl I-mo punkto – palaukite telegramos, nes jis liečia asmenį;

2) II-as punktas – Vyriausybė turi kuo greičiausiai atsistatydinti ir turi būti sudaryta nauja – palanki (Tačiau, vėliau paaiškino Natkevičius, yra terminas tik vyriausybei atsistatydinti nutarti, bet ne naujai sudaryti)

3) III-čias punktas – Kad būtų praleista kariuomenė neriboto skaičiaus į Lietuvos svarbesnius centrus.

Sutikimą su punktais telefonuokite ir telegrafuokite

Lietuvos vyriausybės originalus atsakymas į ultimatumą pabrėžiant, kad nutarė priimti reikalavimus, nors „ jie prieštarauja 10 spalio sutarčiai“.

Augustinas Povilaitis (1900–1941), saugumo tarnyboje dirbo nuo 1920 m. 1927–1931 m. – Kriminalinės policijos valdybos direktoriaus asmeninis sekretorius. 1931–1934 m. – I skyriaus, vėliau Valstybės saugumo policijos viršininkas. 1934 m. rugsėjo 1 d. – 1940 m. birželio 13 d. – VSD direktorius. Okupantų 1940 m. liepos 23 d. išvežtas į Lubiankos kalėjimą. 1941 m. birželio 23 d. Sovietų Sąjungos Aukščiausiojo teismo karinės kolegijos nuteistas mirties bausme ir sušaudytas 1941 m. liepos 12 d. Kaune, Perkūno al. 55 jam atidengta memorialinė lenta ir Aleksote jo vardu pavadinta gatvė.

Nušalinus ilgametį departamento direktorių, valstybės saugumo tarnybos darbuotojams jokių iliuzijų nebeliko. 1940 m. birželio 10 d. A. Povilaičio duotas įsakymas – sunaikinti agentūrines bylas – birželio 14 d. pradėtas vykdyti[660]. Bylos buvo naikinamos tik Kaune ir apygardų centruose, o Saugumo policijos rajonuose sunaikinti agentų pasirašyti atlyginimų lapeliai ir kiti slapti dokumentai. Kadangi nebuvo tikslesnių direktyvų, archyvų naikinimas nevyko visiškai sklandžiai. Apygardų viršininkams ir agentūros vedėjams kai kuriuos dokumentus teko naikinti ir savo nuožiūra, nors vis dėlto dalis agentūrinės medžiagos pateko į A. Sniečkaus raudonųjų saugumiečių rankas.

Saugumo departamentas. Ši saugumo institucija jau buvo perėjusi keturis formavimosi etapus (Kriminalinis skyrius „B“, Politinė policija, Kriminalinės policijos valdyba, VSD), kol pagaliau virto įstaiga, kuri mažai kuo atsiliko nuo panašių Vakarų Europos įstaigų. Per pusantro dešimtmečio VSD darbuotojų kvalifikacija ir išsilavinimas gerokai ūgtelėjo. Nuo 1928 m. pradėjus reikalauti ne mažiau kaip 6 gimnazijos klasių išsimokslinimo, nuolat daugėjo darbuotojų, turinčių vidurinį išsilavinimą. Lyginant 1928 m. ir 1937 m. darbuotojų išsimokslinimą, nustatyta, kad baigusių gimnazijos VII–VIII klases padaugėjo nuo 7,6 iki 12,6 proc., studentų – nuo 2,5 iki 5,8 proc. (1933 m. buvo 13,6 proc.). 1928–1930 m. tarp saugumo valdininkų visai nebuvo baigusių aukštąjį mokslą, o 1937 m. jį turėjo net 12,4 % darbuotojų. Aukštesnioji policijos mokykla parengdavo vis daugiau Kriminalinės ir Saugumo policijos darbuotojų.

Saugumo valdininkų išsimokslinimui augti padėjo Policijos mokykloje nuo 1931 m. veikę kursai. Nors tie kursai trukdavo vos 3–4 mėn., bet juose patirtimi dalijosi labiausiai patyrę VSD darbuotojai. 1938 m. šiuose kursuose dėstė VSD skyrių viršininkai – J. Januševičius (Kvotų sk.), A. Klemas (Identifikacijos sk.), A. Galeckas (Agentūros sk.), P. Meškauskas (Spaudos sk.), P. Pamataitis (Kriminalinės policijos viršininkas). Jie skaitė paskaitas apie kvotų darymo pagrindus, agentūrinių žinių priėmimą, surašymą ir tikrinimą, apie suklastotus ir slaptu rašalu rašytus dokumentus, pinigų padirbinėjimą ir kitomis temomis. Iki 1938 m. į departamentą atėjo 166 šiuose kursuose pasitobulinę darbuotojai. Kartu su Policijos mokyklą baigusiaisiais jie sudarė net 57,5 proc. VSD darbuotojų (1937 m.). O juk 1928 m. tebuvo vos trys Policijos mokyklą baigę valdininkai[661].

Kai kurie specialių sričių valdininkai buvo siunčiami į užsienį gilinti žinių. Taip į Paryžiaus universiteto Kriminologijos institutą pateko Saugumo policijos viršininkas F. Bortkevičius. Jis buvo vienas labiausiai išsimokslinusių departamento valdininkų. 1934 m. baigė Vytauto Didžiojo universiteto Teisės fakultetą, o 1935 m. – ir minėtą Kriminologijos institutą Prancūzijoje[662]. A. Povilaitis, dirbdamas saugumo tarnyboje, taip pat baigė Vytauto Didžiojo universiteto Teisės fakultetą, o buvęs VSD direktorius J. Statkus išvyko į Prancūziją toliau studijuoti teisės mokslų[663].

Valstybės saugumo tarnybos funkcijos savo pobūdžiu buvo labai plačios, todėl jos darbuotojams teko nuolat lavintis savarankiškai. Jie galėjo naudotis departamento biblioteka, kurioje buvo sukaupta 5 tūkst. knygų įvairiausiomis kalbomis. 1938 m. kovo 31 d. VSD Spaudos skyriuje atkurta (veikusi trečiąjį dešimtmetį) periodinės spaudos skaitykla, kurioje buvo visa Lietuvos spauda ir

daug įvairių periodinių leidinių iš užsienio[664]. Ši skaitykla buvo ypač naudinga agentūros vedėjams, kurie negalėjo pasitenkinti vien agentų informacijomis.

VSD darbo rezultatai atsispindėjo departamente veikusiame Kriminalistikos muziejuje. Šio muziejaus įsteigimo iniciatorius buvo Kriminalinės policijos Kauno punkto vedėjas Solovjovas. 1923 m. įkurtame ir 1930 m. pertvarkytame muziejuje buvo politinis ir kriminalinis skyriai. Toks neįprastas Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos darbą fiksuojantis muziejus turėjo neabejotiną reikšmę mokant saugumo tarnybos naujokus. Išskyrus šį muziejų, daugiau niekur Lietuvoje sienų nepuošė J. Pilsudskio ir Lenkijos agentų portretai. Ten pat buvo eksponuojami lenkų kariuomenės ir policijos uniformų pavyzdžiai, plečkaitininkų leista nelegali literatūra. Vienas stalas buvo apkrautas antivalstybinio pobūdžio atvirukais, įvairiomis brošiūromis, kurios Vokietijos firmų vokuose buvo siuntinėjamos Lietuvos firmoms, įstaigoms ir privatiems asmenims. Muziejuje buvo didžiulis albumas su rūpestingai suklijuotais lenkų atsišaukimais į lietuvių visuomenę, įvairiais piešiniais ir diagramomis, kuriose stengtasi parodyti Lenkijos galingumą ir Lietuvos menkumą. Čia pat gulėjo iš teroristų konfiskuoti ginklai, sprogmenys. Muziejaus palubėj buvo iškabintos komunistinės vėliavos, plakatai. Buvo ir įvairios komunistinės literatūros, patefono plokštelių su komunistų vadų agitacinėmis kalbomis, aktyviausių komunistų nuotraukos ir kt. Muziejuje buvo eksponuojamos nuotraukos, kuriose užfiksuoti žymiausi teroristiniai aktai: pasikėsinimas į Kriminalinės policijos valdybos direktorių plk. S. Rusteiką, E. Galvanauską, prof. A. Voldemarą ir „Tautos kelio“ redakcijos išsprogdinimas. Kriminalinių nusikaltimų skyriuje buvo gausu eksponatų apie pačius įvairiausius nusikaltimus: pradedant smulkiomis vagystėmis ir baigiant stambiais plėšimais ir nužudymais. Kiekviena nusikaltimų sritis buvo plačiai apibūdinta ir eksponuota. Čia ir suklastoti dokumentai, padirbtos monetos, banknotai, ir įvairiausių nusikaltimų įrankiai. Nusikaltėlių portretai „puošė“ garsiausių nusikaltimų aprašymus: Sutkaičio banko apipėšimo bylą, Lietuvos banko aferą, aukso aferą „Lietuvos“ viešbutyje, dolerių aferą „Bristolio“ viešbutyje ir kt.[665] Departamentui persikėlus į naujas patalpas, šį muziejų aplankė A. Smetona.

Trečiąjį dešimtmetį su nusikaltimais buvo kovojama vien tik represinėmis priemonėmis ir administracinėmis nuobaudomis, o ketvirtąjį dešimtmetį pradėta ieškoti ir visuomenės paramos. Imtasi kultūrinių ir propagandinių priemonių: 1931 m. pradėta „intensyvios kovos su nusikaltimais“ propaganda ir atšvęsta Kriminalinės policijos (vėliau – VSD) diena (spalio 27 d.). Tą dieną visa spauda

buvo kviečiama spausdinti nusikalstamumo problemoms skirtus straipsnius. Departamentas ir pats ėmė leisti įvairius leidinius: „Kovokime su nusikaltimais" (1933 m.), „Kovokime su piktu" (1935 m.), o 1936 m. pradėtas leisti A. Povilaičio redaguojamas „Kriminalistikos žinynas". 1936 m. kovos su nusikaltimais propagandą pradėjo Kauno radiofonas – kas savaitę skaitytos paskaitos apie kovą su nusikaltimais[666]. Tačiau kai ateidavo laikas svarbiems politiniams įvykiams, tai VSD nuošalyje nepalikdavo. Su VSD pagalba slapta buvo renkamos žinios apie prezidento rinkimų sudėtį 1931 ir 1938 m., kas turėjo garantuoti, jog nebus jokių siurprizų balsavimo metu. Saugumo vertinimu 1931 m. tarp 116 ypatingų tautos atstovų buvo nustatyti du opozicijos atstovai, vienas neaiškus „sulenkėjęs rusas" ir šeši nežinomo nusistatymo Klaipėdos krašto atstovai. 1938 m. priskaičiuoti penki neutralūs atstovai, po vieną krikdemą ir liaudininką[667].

LIETUVOS RESPUBLIKA
V. R. M.
VALSTYBĖS SAUGUMO
DEPARTAMENTO
Skyrius
200 Nr.

Kaunas, 1938 m. lapkričio mėn. 29 d.

Slaptai, terminas 20/XI-38 m.

Ponams
Apygardos Viršininkams

Siųsdamas anketų blankus, prašau juos užpildyti turimais daviniais ir grąžinti departamentui.

Šios žinios reikalingos periodinei statistikai papildyti ir sudaryti brėžiniui apie tautos atstovus Respublikos Prezidentui rinkti 1938 metais.

Priedas: 10...lp.

V.S.P. Kauno Apygarda
Nr. 2084-38

K.Mačiulis
Skyriaus Viršininkas

Apygardos viršininkas

VSD renkamos žinios apie Prezidento rinkikų sudėtį 1938 m.

Kasmetinės VSD šventės metu kino teatruose buvo rodomi atitinkamo turinio filmai, o Mickevičiaus slėnyje (Kaune) departamento tarnautojai dalyvaudavo tradicinėse šaudymo varžybose. Vyriausybė šiai saugumo instancijai skyrė pakankamai dėmesio. Kasmet ji skirdavo maždaug 800 tūkst. litų nusikaltėliams sekti arba tiksliau – agentūros atlyginimams. Juk reikėjo atlyginti keliems šimtams agentų, informatorių ir konspiracinių butų šeimininkams. Dauguma sumų valstybės saugumo valdininkams buvo išduodamos avansu, t. y. už jas reikėjo atsiskaityti vėliau. Vien 1939 m. sausio mėn. VSD išlaidos slaptiems tarnybiniams reikalams buvo 61 868 litai. Daugiausia pinigų gaudavo Ypatingojo skyriaus viršininkas A. Čiuoderis – 21 414,3 lito, po jo Agentūros skyriaus viršininkas A. Galeckas – 14 932,35, departamento direktorius – 3725, Kriminalinės policijos viršininkas P. Pamataitis – 1966,75 lito. Apygardų viršininkai minėtiems tikslams gaudavo po 2000–4000 litų: Marijampolės apygardos viršininkas gaudavo – 4273, Šiaulių – 3675, Kauno – 3660, Panevėžio – 2310, Ukmergės – 2149 litus. Dar 20 departamento darbuotojų gaudavo pinigų individualioms tarnybinėms išlaidoms: VSP viršininkas F. Bortkevičius konspiraciniam butui išlaikyti gaudavo 100 litų, slaptiems tarnybiniams reikalams – 164, be atsiskaitymo – 300 litų. A. Čiuoderis – konspiraciniam butui 50 litų ir be atsiskaitymo 150 litų[668] ir t. t. Kiekvienas viršininkas gautus pinigus paskirstydavo savo darbuotojams.

Agento Anupro 1940 m. sausio mėn. atlyginimo raštelis.

30 Litų

Už teikiamas per Sausio mėn. žinias apie priešvalstybinį veikimą asmenų iš Valstybės saugumo d-to atlyginimą

Trisdešimt litų

litų gavau:

1940 m. Sausio mėn. 31 d.

Parašas: Anupras

Tvirtinu

Išmokėjau:

Apygardos viršininkas

500 agentų. Agentūros skyriaus gauti 14 932 litai buvo padalijami šimtas penkiasdešimt vienai sąskaitai. 101 skyriaus agentas gaudavo nuo 10 iki 300 litų atlyginimus. Daugiausia tekdavo Leonui – 300 litų ir Pranuliui – 275 litai. 13 agentų gaudavo po 200–250 litų, 36 – po 100–160, 50 – po 10–80 litų[669]. Iš viso šie svarbiausi departamento agentai gaudavo kas mėnesį 9945 litus, o per metus – 120 tūkst. litų. Be to, Agentūros skyrius mokėjo po 25 litus už dvi „pašto dėžutes“ (agentų pranešimams surinkti), po 58–140 litų už septynis konspiracinius butus. Skyriaus trylikos seklių atlyginimai buvo nuo 200 iki 365 litų, o smulkioms išlaidoms gaudavo po 10–40 litų. Šiuose sausuose skaičiuose atsispindėjo sudėtingas agentūros vedėjų, agentų ir seklių darbas. Iš viso departamente 1939 m. dirbo maždaug 500 mokamų agentų ir informatorių, kuriems kasmet reikėjo išmokėti ketvirtį milijono litų. Bendros išlaidos slaptiems tarnybos reikalams (arba nusikaltėliams sekti) 1939 m. siekė 0,84 mln. litų[670]. Po metų susigrąžinus Vilnių, įkūrus naują apygardą, išlaidos apygardose šiek tiek pasikeitė: 1940 m. sausio mėn. Marijampolės apygardai skirti 4168 Lt 137 agentams išlaikyti, Šiaulių – 3953 Lt 59 agentams, Kauno – 3457 Lt 81 agentui, Panevėžio – 2294 Lt 61 agentui), Ukmergės – 1700 Lt 34 agentams ir Vilniaus apygardai 6026 Lt 176 agentams. Dar VSD direktorius savo šešiems agentams išlaikyti turėjo 3846 Lt agentūrinį biudžetą. Bendros išlaidos 554 agentams 1940 m. pradžioje buvo apie 30 tūkst. Lt kiekvieną mėnesį[671]. A. Povilaitis savo agentams išmokėdavo didžiausius atlyginimus: Irmeikiui arba Mackui – 500–600 Lt, Margiui – 500 Lt, Mikui ir Sprindžiui – po 300 Lt, Daugiui – 250 Lt, Ateičiai – 200 Lt. Jau vėliau, tardomas NKVD tardytojų, A. Povilaitis pripažino, jog tai buvo informacinė agentūra atskirose politinėse grupėse: valstybės kontrolės tarnautojas Eduardas Sitavičius „Irmeikis“ arba „Mackus“ teikė žinias apie voldemarininkus ir kariškius; Vilniaus adresų biuro darbuotojas Miknevičius „Sprindis“ apie krikdemus, žemės ūkio ministerijos darbuotojas Jarašiūnas „Daugis“ – apie valstiečius liaudininkus, rašytoja, mažai kam žinomų romanų „Klaikuma“ ir „Šventieji rūmai“ autorė Petronėlė Barnikaitė Rūtelionienė – „Ateitis“ (1893–1985)[672] – teikė kai kurias visuomeninio pobūdžio žinias.

Sąskaita Litų 9.80

Valstybės Saugumo D-to Ypatingojo Skyriaus seklio
Petrausko Jono padarytų piniginių išlaidų
pildant tarnybines pareigas 1940 metų sausio mėnesiui.

Data	Kuriam reikalui išleista	Suma Litų	ct.
1940-I-14d.	Sekant „Profesorių" tel. ir prisitaik.	–	70
I-15	„ — „ X" telef. ir autob.	–	50
I-16	„ „Profesorių" telef. ir prisit.	–	70
18	„ „Degeduotą" telef. ir prisit.	–	80
19	„ „Draugą" telef. ir prisit.	–	60
20	„ — „ — „	–	70
21	„ X" telef. „	–	20
22	„ „Degeduotą" telef.	–	20
23	„ „Pušinį" telef. 40 ct. ir aut. 40	–	80
24	„ „Pulkininką" aut.	–	30
25	„ „Degeduotą" telef. ir prisit.	–	60
26	„ X" telef. ir autob.	–	60
27	„ autob.	–	30
28	„ „Pulkininką" telef.	–	20
29	„ „Nosincolį" telef.	–	40
30	„ „Kumpį" telef. ir prisit.	1	70
31	„ „Kumpio" telef. ir prisit.	–	50
	Viso:	9	80

devyni Lt. — ct.

gavau: J. Petrauskas. Išmokėjau: Skyriaus Viršininkas

Sąskaita Litų 28.50

Valstybės Saugumo D-to Agentūros Skyriaus seklio
Vlado Digrio padarytų piniginių išlaidų
pildant tarnybines pareigas 1939 metų sausio mėnesiui.

Data	Kuriam reikalui išleista	Suma Litų
15.I.39	Sekant „Kreivį" važ. autob. Skambinta telef.; 6-ta prisitaikinimui prie vietos išlaida	
16.I.39	Sekant „Kreivį" važ. autob. Prisitaikinimui išlaida	1
17.I.39	„ „ „ važ. autob. Skambinta telef. 6-ta prisitaikinimui prie vietos išlaida	
19.I.39	Sekant „Kreivį" važ. autob. Skambinta telef. Prisitaikinimui	2
20.I.39	Sekant „Korporantą" važ. autob. Prisitaikinimui išlaida	1
21.I.39	„ „ „ „ „ „	1
22.I.39	„ „ „ „ „ „	1
23.I.39	„ „Kepurę" važ. autob. Prisitaikinimui išlaida, skambinta telef.; 6-ta išlaida	1
24.I.39	Sekant „Korporantą" važ. autob. Prisitaikinimui išlaida	1
25.I.39	„ „ „ „ „ „	2
27.I.39	„ „ „ „ „ „	1
	Skambinta telef.; 6-ta sumonita	
28.I.39	Sekant „Korporantą" važ. autob. Prisitaikinimui išlaida	1
	Helięms. Viso:	19

gavau: Išmokėjau:

VSD seklio Jono Petrausko 1940 m. sausio mėn. išlaidų sąskaita.

VSD seklio Vlado Digrio 1939 m. sausio mėn. išlaidų sąskaita.

Departamento valdininkai taip gaudavo didelius atlyginimus: A. Povilaitis – 900 litų per mėnesį, VSP viršininkas – 800, Kriminalinės policijos viršininkas – 700, apygardų viršininkai – po 600, VSD skyrių viršininkai – po 540, jų padėjėjai – po 450, agentūros vedėjai ir kvotų valdininkai – po 380, vyresnieji valdininkai – po 340 litų[673] ir t. t. Vien darbuotojų atlyginimams per metus išmokama apie 1,74 mln. litų (apie 115 tūkst. litų teko Ypatingajam skyriui – Prezidento apsaugai). Bendros, slaptos ir neslaptos departamento išlaidos siekė apie 2,6 mln. litų per metus. Tai sudarė 0,76 proc. Lietuvos valstybės biudžeto išlaidų 1939 m. Visi šie pinigai buvo skirti 472 departamento darbuotojams[674]. VSD, 1939 m. rugsėjo 10 d. turėjęs 350 darbuotojų (be 19 priskirtų prie Pasienio policijos), smarkiai išaugo atgavus dalį Vilniaus krašto. Ten įkūrus atskiras Saugumo ir Kriminalinės policijos apygardas, 1939 m. gruodžio 7 d. įsakymu patvirtintos (nuo lapkričio 16 d.) papildomos darbo vietos. Tuo tarpu departamente panaikintos vienintelės „valdininko užsieniui" pareigos. Iš Vilniaus savivaldybės

Eil. nr.	Kam sumokėta		Koks atlyginimas		Suma
1.	Sandarbininkui	"Kasperavičiui"	už atliktą	darbą	Lt 150,-
2.	"	"Janekui"	"	"	" 110,-
3.	"	"Gaideliui	"	"	" 100,-
4.	"	"Zilakui"	"	"	" 100,-
5.	"	"Roniui"	"	"	" 100,-
6.	"	"Zilakui"	"	"	" 100,-
7.	"	"Molotovui"	"	"	" 100,-
8.	"	"Voimingui"	"	"	" 100,-
9.	"	"Grandžiui"	"	"	" 80,-
10.	"	"Zilakui"	"	"	" 60,-
11.	"	"Martai"	"	"	" 55,-
12.	"	"Slovinui"	"	"	" 55,-
13.	"	"Helenai"	"	"	" 50,-
14.	"	"Jonaičiui"	"	"	" 50,-
15.	"	"Jonaičiui"	"	"	" 50,-
16.	"	"Marynakui"	"	"	" 50,-
17.	"	"Napoleonui"	"	"	" 50,-
18.	"	"Pranui"	"	"	" 50,-
19.	"	"Maksui"	"	"	" 50,-
20.	"	"Lusiai"	"	"	" 50,-
21.	"	"Dunskiui"	"	"	" 50,-
22.	"	"Profesoriui"	"	"	" 50,-
23.	"	"Karasui"	"	"	" 50,-
24.	"	"Pačkauskui"	"	"	" 40,-
25.	"	"Adomui"	"	"	" 40,-
26.	"	"Kazimiežui"	"	"	" 40,-
27.	"	"Poliakui"	"	"	" 40,-
28.	"	"Igrekui"	"	"	" 40,-
29.	"	"Nendrei"	"	"	" 40,-
30,	"	"Stabui"	"	"	" 35,-
31.	"	"Miodekui"	"	"	" 30,-
32.	"	"Uždaviniui"	"	"	" 30,-
33.	"	"Genei"	"	"	" 30,-
34.	"	"Abramui"	"	"	" 30,-
35.	"	"Sarui"	"	"	" 30,-
36.	"	"Danieliui"	"	"	" 30,-
37.	"	"Jablonskiui"	"	"	" 30,-

Agentų sąrašo fragmentas. 1940 m. sausio mėn.

perėmus Adresų biurą, 1940 m. vasario 1 d. VSD darbuotojų skaičius padidėjo dar 42 raštvedžiais ir raštininkais[675]. Jie priklausė Kriminalinei policijai, kurioje nuo tol dirbo apie 200 departamento darbuotojų. Valstybės saugumo policijai ir tiesiogiai departamento direktoriui buvo pavaldūs 272 darbuotojai. Jiems ir teko pagrindinis valstybės saugumo garantavimo darbas.

Nuo 1921 iki 1939 m. Lietuvos žvalgybos (saugumo) tarnybos sulaikė 5998 žmones (dėl dalyvavimo antivalstybinėse organizacijose, šnipinėjimo, neteisėto sienos kirtimo ir kitų priežasčių), iš kurių 302 (42 moterys) buvo apkaltinti šnipinėjimu Lenkijos naudai ir 87 (3 moterys) – šnipinėjimu (1933–1939 m.) Vokietijos naudai (žr.: prieduose pateikiamą sąrašą). Žinoma, kyla klausimas, o kur demaskuoti Sovietų Sąjungos agentai? Ar tik vienas K. Kleščinskis? Vis tik dėl Sovietų Sąjungos vykdyto slapto antivalstybinės veiklos finansavimo, prie jos išlaikomų politinių agentų galima priskirti visus sulaikytus (ir už neteisėtą sienos kirtimą, ir už suklastotų dokumentų naudojimo, ir dėl kitų priežasčių) pogrindinės, antivalstybinės Kominterno sekcijos (LKP) narius. Pastarųjų buvo sulaikyta ir kalinta keturis kartus daugiau negu minėtų kaimyninių valstybių žvalgybos tarnybų agentų.

SOVIETINĖ REZIDENTŪRA OKUPACIJOS IŠVAKARĖSE

Agentūrinė atrama. Ketvirtąjį dešimtmetį sovietinė užsienio žvalgyba patyrė ne tik pakilimų, bet ir nuosmukių. Dėl represijų Sovietų Sąjungoje iki 1938 m. likviduotos visos nelegalios rezidentūros, ryšiai su vertingais agentais prarasti. Iki 1939 m. pradžios beveik visi rezidentai buvo atšaukti ir nušalinti nuo darbo. Dauguma vėliau suimta ir sušaudyta. 1936 m. užsienio žvalgybai vadovavusį A. Artuzovą pakeitė A. Sluckis. 1938–1939 m. skyriui vadovavę Z. Pasovas ir S. Špigelglasas buvo represuoti. 1939 m. pabaigoje vadovauti paskirtas P. Fitinas. Nors ir patyrusi didelių nuostolių, sovietinė žvalgyba 1940 m. viduryje turėjo 40 rezidentūrų su 242 žvalgais, vien tik centriniame aparate 695 darbuotojus[676] ir tebebuvo „kietas riešutas" Lietuvos karinei žvalgybai.

Ypač suaktyvėjusi ketvirtojo dešimtmečio viduryje sovietinė žvalgyba ir toliau gaudavo iš agento K-3 visus VSD darbuotojų ir kai kurių jų agentų sąra-

šus (taip pat VSD, Politinės policijos Kauno apygardos darbuotojų sąrašus, šios apygardos 27 agentų ir Politinės policijos išorinio sekimo agentų, ypatingojo skyriaus slaptųjų agentų ir Panevėžio apygardos agentų sąrašus). 1935 m. liepos mėn. sovietinei žvalgybai agentas K-3 perdavė VSD organizavimo įsakymų kopijas, 1936 m. – lietuvių kontržvalgybos vadovų charakteristikas, 1938 m. sausio mėn. – duomenis apie lietuvių, latvių ir estų Politinių policijų bendradarbiavimą. Todėl išvengta lietuvių saugumo dėmesio ir rengtasi naujoms verbavimo akcijoms. Užsimota plačiai. Iki tol veikusi agentūra negalėjo patenkinti augančio apetito. 1935 m. SSRS NKVD pradėta byla „Forpost“, kurioje buvo kaupiami ir apibendrinami agentų pranešimai apie Lietuvos kariuomenę, karininkus, ginkluotę. Informaciją šiai bylai gaudavo iš „Mond“ nelegalios rezidentūros agento A. A-3 (žinios apie padėtį kariniuose sluoksniuose, kariškių komandiruotes į kitas šalis), Kozlovo (žinios iš Kauno diplomatinių sluoksnių), L-45 (žinios iš Klaipėdos gubernatoriaus aplinkos), K-1 (žinios apie Šaulių sąjungą, karinius sluoksnius)[677]. Taip pat pradėtos bylos „Filiory“ ir „Gedimin“, kuriose kaupta informacija apie Saugumo policiją ir Lietuvos vidaus bei užsienio padėtį (agentų K-3, Pograničnik, Zemliak pranešimai). Sovietinės rezidentūros Kaune vadovas „spaudos atašė“ Fidgutas (ko gero, jis ir buvo sovietinis rezidentas Teras) 1938 m. sausio mėn. savo laiške NKVD Valstybės saugumo vyriausios valdybos VII skyriui rašė: „<...>mūsų suinteresuotumą grubiai galima apibūdinti tokia formule: politiniu, o ypač strateginiu atžvilgiu mes norime, kad Lietuva orientuotųsi į mus, tai reiškia būtų priešiška mūsų antagonistams. Bet mes nenorime, kad tikėdamasi mūsų pagalbos Lietuva veltųsi į rimtus konfliktus ir įtrauktų mus <...>. Jau vien dėl tokio visiškai priešingų uždavinių derinimo reikia, kad būtent Lietuvoje turėtume kvalifikuočiausius darbuotojus (Pasiuntinybė, prekybos atstovybė, generalinis konsulatas ir t. t.) ir kad būtent „Lietuvos klausimui“ Maskvoje būtų skiriama pakankamai dėmesio <...>“. Kokius metodus numatė naudoti sovietinis rezidentas? „Mes turime sustiprinti savo ekonomines ir politines pozicijas Lietuvoje, – rašė jis tame pat memorandume, – panaudodami visas mūsų dispozicijoje esančias priemones, ne tik diplomatinių, draugiškų santykių palaikymui, bet ir mūsų įtakos skverbimuisi gylyn, Lietuvos fašizavimo sustabdymui ir vidaus kurso nuolatiniam keitimui į priešingą, t. y. demokratizavimą. Mes turime reikalauti iš Lietuvos ne Memelio kolonizavimo, bet jo autonomijos išlaikymo <...>. Šiems tikslams mes turime pajungti mūsų darbą ir Užsienio reikalų liaudies komisariate, ir Vidaus reikalų liaudies komisariate. <...> Mobilizavus mūsų galimybes per NKVD (įtakinga agentūra), išplėtus jas ir

panaudojus mūsų tiesioginius ryšius su Lietuvos vyriausybe per įgaliotą atstovą, pasitelkiant (nors ir su pinigų pagalba) atskirus vyriausybės narius [...] mes be jokios abejonės sugebėsime Lietuvai padaryti didelę įtaką"[678]. Po šio memorandumo sovietinis rezidentas be jokių paaiškinimų iš Kauno buvo atšauktas.

Dėl prasidėjusių stalininių represijų pasikeitus rezidentams nutrauktas bendradarbiavimas su kai kuriais ketvirtąjį dešimtmetį užverbuotais agentais, kuriais nelabai pasitikėta. Panašiai pasielgta ir su 1934 m. grafu Vladimiru Zubovu. Kitados juo labai domėtasi, nes būdamas J. Pilsudskio pusbrolis jis laisvai važinėjo į Lenkiją ir turėjo Lietuvoje plačius ryšius. Stokodamas pinigų, jis kreipdavosi į sovietinę pasiuntinybę Kaune ar konsulatą Klaipėdoje, SSRS konsului Klaipėdoje Terleckiui savo iniciatyva davė „vertingos informacijos"[679]. Gavęs iš pasiuntinio 1200 litų „skolon", V. Zubovas tapo NKVD ir sovietinės karinės žvalgybos (rezidento vadinamų „Kaimynų") verbavimo objektu. 1934 m. liepos 29 d. laiške į Maskvą rezidentas rašė, kad „jis yra mums įdomiu šaltiniu. Aš manau, kad jį reikia iš „šeimininko" [pasiuntinio – *A. A.*] paimti ir mums tiesiogiai su juo susisiekti"[680]. Pasirašęs skolos raštelį, V. Zubovas Sovietų Sąjungos rezidento ataskaitose pradėtas vadinti agentu Starik (Senis). Iki 1938 m. gruodžio Starik teikė kažkokią informaciją. Vėliau paskalų ir laikraštinių žinių kupini pranešimai jau negalėjo patenkinti vis reiklesnių užsakovų. 1940 m. vasario mėn. konstatuota, kad grafas nebeturi įtakos visuomenėje, ir jo byla atiduota į archyvą (nors agento Starik slapyvardžiu pasirašomi dokumentai gulė ant rezidento stalo iki 1940 m. vidurio, nors nežinia kas inspiravo jį taip elgtis).

Savo paslaugas sovietinei rezidentūrai siūliusių asmenų buvo ir daugiau, tarp jų – ir pogrindinės komunistų partijos narių. Nors formali instrukcija draudė verbuoti vietinius komunistus (jie vykdė slaptas Kominterno užduotis), bet praktiškai rezidentūra nevengė naudotis jų paslaugomis. 1934 m. užmegzti ryšiai su Jacovskiu (agentas Zemliak). Jis buvo susijęs su komunistų pogrindžiu ir į susitikimus ateidavo savo iniciatyva, kai turėdavo pranešti ką nors svarbaus. Kaip Sovietų Sąjungos filmų pirkėjas (turėjo kino teatrą Kaune), Jacovskis galėjo be jokių trukdymų susisiekti su sovietine žvalgyba[681], kuri agento pranešimus vertino kaip visada pasitvirtinančius.

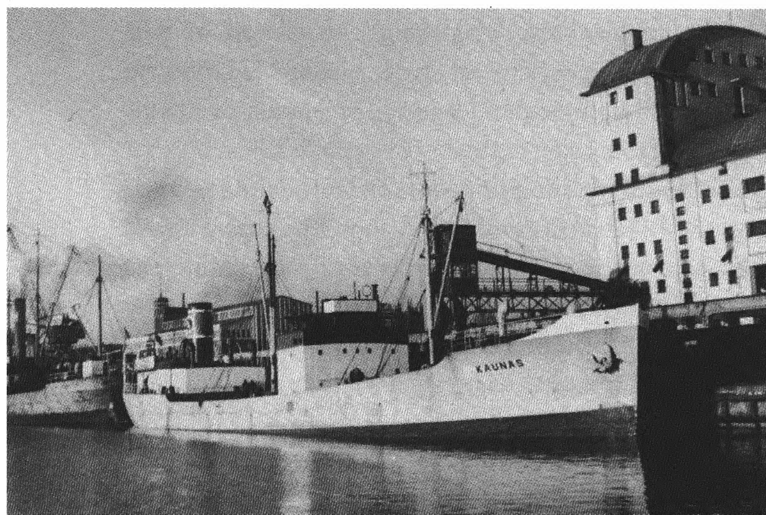
Kauno rezidentūra ir „specialus sutikimas". Sovietinės žvalgybos Kauno rezidentūroje niekada nedirbo daugiau kaip 1–2 žvalgybos darbuotojai (trečiajame dešimtmetyje 3–4 darbuotojai). Buvo renkama informacija apie Lenkiją, Vokietiją ir Skandinavijos šalis. Darbas čia buvo pagalbinio pobūdžio ir teikiama informacija retai pranešama Sovietų Sąjungos vadovams. Ypatingas dėmesys

buvo skiriamas Rygos rezidentūrai (Latvijoje rezidentūra buvo ir Liepojoje), nes čia buvo kitų šalių žvalgybų Baltijos šalyse centrai. Rygoje vyko susitikimai su agentūra, kuri veikė gretimose šalyse. 1938 m. į Kauną atvykęs naujasis rezidentas Sergejus Roditelevas (Romanas) (g. 1903 m.) iki tol irgi darbavosi Rygoje (1935 m. gegužės – 1937 m. rugpjūčio mėn.) bei Taline (1937–1938 m.). Tai nebuvo paslaptis lietuvių slaptosioms tarnyboms. Kaip teigė pats rezidentas, „vietinių „trepsėtojų" [seklių – *A. A.*] pagyvėjimą sukėlė mano netolima žvalgybinė praeitis Rygoje ir Revelyje <...>. Matyt, lietuvių policija laiko mane svarbia persona. Ji dar nesutiko tokių nenuilstančių gastrolierių po Baltijos šalių sostines". Kauno miesto viceburmistras S. Rusteika tiesiai pasakė tariamam diplomatui: „Jūs ne tikras sekretorius, o GPU atstovas. Neprieštaraukite, aš – senas žvirblis ir manęs neapgausi"[682]. S. Roditelevas Kaune rezidentu buvo 1938 m. vasario mėn. – 1939 m. Jau po kelių mėnesių darbo, 1938 m. gegužės mėn. S. Roditelevas buvo iškviestas į Maskvą „konsultacijų". Jam įsakyta parengti analitinę pažymą apie Lietuvos vidaus ir užsienio padėtį. 1938 m. birželio 9 d. rezidentą priėmė pats NKVD liaudies komisaras N. Ježovas ir kartu apsvarstė žvalgybinius reikalus.

1938 m. iš Maskvos įsakmiai nurodyta – verbuoti politiškai aktyvią agentūrą, kuri galėtų pakreipti politinius įvykius. Kaip liudija sovietinio rezidento Kaune S. Roditelevo 1938 m. rugsėjo mėn. laiškas: „Mes numatėme stambios politinės agentūros, kuri čia mums darytų reikalingą politiką, sukūrimo priemones. Bet paskutiniu laiku remdamasis jūsų laiškais padariau išvadą, kad numatytas verbuoti dideles figūras Jūs norite paversti paprastais agentais informatoriais <...>. Mano santykiai su jais šiuo metu susiklostė tokie, kad aš, formaliai neverbuodamas, galiu kalbėtis su jais bet kokiais politiniais klausimais <...>. Iš Užsienio reikalų liaudies komisariato pasiuntinybė gavo specialų M. Litvinovo nurodymą: „Nevesti jokių pokalbių apie Sovietų Sąjungos-Lietuvos santykius <...>". Galbūt šalies interesų labui iš tikrųjų atsisakyti nuo bet kokio aktyvumo Lietuvoje, bet kam tuomet mums įtakingi žmonės. Orientuokimės į agentą-vidutinioką. Tik informuosime, bet nedarysime politikos"[683]. Nors Maskva ir leido suprasti, kad į klausimus nebus atsakyta, rezidentūra savo darbą tęsė. S. Roditelevas parinktus kandidatus vadino slapyvardžiais – Sedoj (Žilius), Byvšyj (Buvęs), Blondinas, Pionierius, todėl ne visi jie iki šiol išaiškinti. Vienu iš jų buvo numatytas tuometinis Kauno burmistras, vėliau – paskutinis Lietuvos vyriausybės vadovas Antanas Merkys, rezidento vadintas Žiliumi. Iš agento K-3 gavęs reikalingą informaciją apie A. Merkį, rezidentas Romanas jam atsiuntė kvietimą aplankyti Maskvą. Dar 1936 m. Kaune dirbę sovietiniai diplomatai

manė, kad Merkį reikia pakviesti į Maskvą kaip Kauno burmistrą „susipažinti su Maskvos komunikacijomis“[684]. A. Merkys išvažiavo į Maskvą (1938 m. liepos 22–28 d.), bet čia laiku nespėta surengti specialaus sutikimo ir jis nebuvo užverbuotas[685]. Tokie vizitai nebuvo retenybė ir nebūtinai buvo susiję su menamu „verbavimo darbu“. Maskvoje jau buvo lankęsis būsimasis kariuomenės vadas gen. V. Vitkauskas (1934), kariuomenės štabo viršininkas ir būsimasis premjeras plk. Jonas Černius kartu su karinės žvalgybos viršininku plk. K. Dulksniu (1936) ir kt. Po tokio vizito Vitkauskas apibūdintas, kaip vienas „mums labiausiai atvirų ir prijaučiančių karininkų“[686], o Maskvai vis labiau rūpėjo lietuvių generaliteto nusistatymas Sovietų Sąjungos atžvilgiu.

Ką reiškė toks specialus sutikimas, rodo tolimojo plaukiojimo kapitono Felikso Marcinkaus pavyzdys. 1938 m. rugsėjo 28 d. su Lietuvos kompanijos „Baltijos Lloydas“ laivu „Kaunas“ atplaukęs į Leningradą, buvo pakviestas į kontrolinį patikrinimo punktą neva dėl netikslumų įgulos dokumentuose. Čia paimtas ir išvežtas į konspiracinį butą mieste. Nežinia ką su juo ten darė, bet NKVD gyrėsi, kad į laivą grąžino jau kaip agentą Vilenskį ir tariamai porą metų teikusį informaciją apie lankomus Vakarų Europos uostus. Tačiau 1939 m. kapitonas Feliksas Marcinkus laivu „Panevėžys“ privalėjęs plaukti į Leningradą paimti druskos, atsisakė ten plaukti. Tad NKVD norai ir realybė ko gero itin skyrėsi.

Feliksas Marcinkus (1905–1961), tolimojo plaukiojimo kapitonas, 1923–1925 m. mokėsi Kauno aukštesniosios technikos mokyklos Jūreivystės skyriuje. 1925–1927 m. atliko plaukiojimo praktiką G. Eriksono burlaivyje „Olivebank“. 1930 m. baigė Abo (Turku) navigacijos institutą Suomijoje. 1936–1937 m. buvo garlaivio „Barfrost“ šturmanas ir kapitonas. Vadovavo garlaiviams „Šiauliai“ (1937–1938 m.), „Panevėžys“ (1938–1939 m.), „Utena“, „Marijampolė“ (1940 m.). Vėliau dešimtmetį plaukiojo Australijos keleivinio laivo šturmanu. Mirė Australijoje.

Nuotraukoje „Baltijos Lloydo“ laivas „Kaunas“.

Tokie metodai ir verbavimo (sėkmingo ar nesėkmingo) mastai nebuvo atsitiktiniai. Tokie nurodymai buvo duoti visiems Baltijos šalyse veikusiems sovietinės žvalgybos rezidentams. Tai liudija ir Estijoje veikusio rezidento iš Maskvos 1939 m. lapkričio 25 d. gautas laiškas: „Jums būtina visapusiškai plėsti šiose sferose [įtakingų politinių veikėjų ir vyriausybės narių – *A. A.*] pažintis. Tirti šiuos žmones ir po to ryžtingai imtis verbavimo siekiant įdiegti agentūrą visuomeniniuose ir vyriausybiniuose sluoksniuose. Be to, Jums reikia išspręsti stambių figūrų iš visuomeninės, politinės, komercinės bei diplomatinės aplinkos verbavimo klausimą, numatant permesti mūsų darbui į Prancūziją ir Angliją"[687]. Kartu su laiškais iš Maskvos „operatyviniam darbui paremti" buvo atsiųsta 4 dėžutės ikros, 10 litrų degtinės ir 35 pakeliai papirosų[688]. Tai buvo sena tradicija, kurios buvo laikomasi visą sovietinės atstovybės egzistavimo Kaune laiką. Į priėmimus buvo kviečiami ne tik politikai, bet ir Kremliui simpatizuojantys rašytojai, žurnalistai, menininkai.

Talino rezidentūra. Dėl dažnos rezidentų kaitos 1938–1939 m. prarasta daug vertingų agentų. Iki tol Talino rezidentūra turėjo 16 agentų: itin vertingą agentą nustatytoją Aleksandrą Metą (*Mett*) (L-23); Vokietijos pilietį Nikolajų Šedlichą – 1932 m. užverbuotą kaip agentas L-29 (mirė 1936 m.); mokytoją J. Vichrovą (L-62) – 1932 m. užverbuotą trockistams sekti; Georgijų Dorochovą (L-32) – 1932 m. užverbuotą „ROVS" organizacijai sekti; Adolfą Idolį (*Idol*) (L-41) – 1933 m. užverbuotą vokiečių jaunimo organizacijos vadovą, nacionalsocialistą; generolą Borisą Engelgartą (*Engelgardt*) (L-42) – „ROVS" organizacijos Estijoje vadovą (užverbuotas agento L-29 – tariamo vokiečių žvalgybos rezidento, bet iki 1936 m. teikė dezinformaciją); agentę–verbuotoją Olgą Pumą (*Pumm*) (L-61, TVO–TRIBI); Narvos ROVS vadovą generolą Vasilkovskį (L-60, Diadia) – užverbuotą 1933 m.; geležinkelio kuopos vadą Janą Pedeją (*Pedej*) (I-127); Vokietijos pasiuntinybės Taline sekretorių Hansą Varlichą (*Warlich*) (Sekretorius); Tartu prokuroro sekretoriaus padėjėją A. Bekerį (Prokuroras) – 1929 m. užverbuotą teikti žinias apie perbėgėlius[689] ir t. t. Be to, Leningrado NKVD 3-ias skyrius savo žinioje turėjo dar 6 vertingus agentus (1935 m. užverbuotą Narvos karinių įtvirtinimų statybos vadovą kapitoną slapyvardžiu Oneginas; 1936 m. užverbuotą Estijos konsulato Leningrade vicekonsulą, estų žvalgybos rezidentą slapyvardžiu Ivanovas ir kt.). Bet reikėtų neužmiršti, kad sovietinės rezidentūros dokumentuose pažymėti kaip agentai, ne visada tokiais buvo iš tikrųjų. Kartais tai buvo ir dvigubi, ir trigubi agentai, kurie dirbo vienu metu ne vienos šalies žvalgybai.

Baltijos valstybės buvo ir sovietinės žvalgybos tramplinu šuoliui į Vokietiją. Kauno rezidentūros vadovas S. Roditelevas per savo agentą Dainį užverbavo ir Rytprūsių gauleiterio Ericho Kocho (*Koch*) sekretoriato darbuotoją, slapyvardžiu Liuksas[690].

Sovietinės rezidentūros veiklos metodai buvo standartiniai, bet patikimi. Kaip matyti iš dokumentų, rezidentas nuolat papildydavo abėcėlinę agentūros

NKVD rezidentūrų Baltijos šalyse vadovai

Estijoje legaliai rezidentūrai 1932–1934 m. vadovavo D. Fedičkinas. Su juo kartu dirbo V. Riabovas, kuris vėliau vadovavo mokslinei-techninei žvalgybai. 1935–1936 m. rezidentūrai vadovavo Ivanas Čičajevas, 1937–1938 m. – Sergejus Roditelevas (Glebovas), 1939–1940 m. – S. Jermakovas; Legaliai rezidentūrai Lietuvoje (Kaune) iki 1933 m. vadovavo Pavelas Žuravliovas, 1935 m. – Germanas ir Fiodoras (slap.), 1936 m. sausio mėn. – 1938 m. sausio mėn. – Fidgutas-Teras, 1938 m. vasario mėn. – 1939 m. – S. Roditelevas (Romanas); Rygoje legaliai rezidentūrai 1935 m. gegužės – 1937 m. rugpjūčio mėn. vadovavo S. Roditelevas, 1938–1940 m. – I. Čičajevas. Kartu su juo Rygoje dirbo E. Kravcovas (konsulinio skyriaus Rygoje darbuotojas, vėliau konsulas Liepojoje) ir Nikolajus Lysenkovas (TASS'o korespondentas Rygoje).

pranešimuose minimų asmenų kartoteką, tačiau pats nelaikydavo jokios gaunamos informacinės medžiagos – viską persiųsdavo į Maskvą. 1939 m. spalio 8 d. rezidentui į Taliną išsiųstoje instrukcijoje nurodoma: „...Telegramas mums siųskite šiuo adresu: „Maskva, NKID [Narodnyj komisariat inostrannych del – Užsienio reikalų liaudies komisariatas – *A. A.*]. Mes siunčiame – Talinas, Polpred [Įgaliotasis atstovas – *A. A.*]. Telegramas Jums perduos po to, kai jas peržiūrės pasiuntinybės šifruotojas, kuris pagal būdingą gamą nustatys, kad ši telegrama siunčiama ne Užsienio reikalų liaudies komisariato. Laiškus rašykite dviem egzemplioriais. Kiekvienam klausimui – atskiras punktas. Priedus kiekvienam punktui įdėkite į atskirus vokus, su nuoroda į laišką ir punktą. <...> Siunčiame Jums du raktus nuo mūsų seifo ir dervos antspaudą. Seife turite laikyti visus rezidentūros dokumentus. Svarbius dokumentus būtina atskirai voke užantspauduotus. <...> Su kiekvienu laišku siųskite mums šalies politinės ir ekonominės padėties apžvalgas, apie gyventojų nuotaikas, ekonominę būklę, vyriausybinių, pramoninių, prekybinių sluoksnių ir inteligentijos nuotaikas. Taip pat siųskite mums spaudos apžvalgas, kurias apibendrinkite pagal šiuos skirsnius: šalies vidaus ir užsienio padėties nušvietimas, teigiami straipsniai apie SSRS, neigiami

straipsniai apie SSRS“[691]. Rengiantis Baltijos šalių okupacijai, susirūpinta poveikiu viešajai nuomonei. 1940 m. kovo 19 d. rezidentui Estijoje (galima spėti – ir kitose Baltijos šalyse) įsakyta „surinkti visų Estijoje leidžiamų svarbiausių laikraščių ir žurnalų charakteristikas <...>, įtraukiant žinias apie laikraščio kryptį, tiražą, istoriją, reikšmę, kas redaguoja ir t. t. Tuo pačiu metu parašyti redaktorių ir žymiausių korespondentų charakteristikas“[692]. Senos manipuliavimo spaudos darbuotojais tradicijos neturėjo būti pamirštos, nes jų buvo laikomasi ir 3-ame, ir 4-ajame dešimtmečiuose.

1940 m. gegužės mėn. Stalinas išsikvietė iš Rygos rezidentą I. Čičajevą, operatyvinius darbuotojus E. Kravcovą ir V. Jakovlevą, o iš Talino – rezidentą S. Jermakovą[693]. Pradėta rengtis Lietuvos okupacijai. Jau 1940 m. gegužės 17 d. rezidentūros darbuotojas Saša susitiko su būsimu „Liaudies vyriausybės“ ministru Matu Mickiu, kuris teikė politinę informaciją. Susitikimo metu M. Mickis užsiminė, kad norėtų padaryti ką nors rimtesnio[694]. Jau po mėnesio jam tokia proga suteikta, o tuo tarpu rezidentūros darbuotojas Ignatas turėjo jį tam paruošti.

Sovietinių rezidentūrų veikla Baltijos šalyse okupacijos pradžioje suaktyvėjo. Būtent rezidentai Jefimas, Petrovas ir Makarovas Sovietų Sąjungos vadovybę informavo apie numatomus ir surežisuotus įvykius Lietuvoje. Niekas neturėjo sutrukdyti Maskvos „režisieriams“. 1940 m. liepos 12 d. rezidentas Makarovas iš agento Starik sužinojo apie rašytojo I. Šeiniaus okupantų režisuojamam „Liaudies Seimui“ rengiamą alternatyvią rezoliuciją. Ją turėjo pasiūlyti Kauno burmistras Garmus. Rezoliucijoje numatyta paskelbti, kad Lietuva savo santykius su Sovietų Sąjunga grindžia 1939 m. spalio 10 d. sutartimi ir išlaiko savo nepriklausomybę[695]. Tačiau ir I. Šeinius greitai turėjo bėgti iš Lietuvos. Sovietinių rezidentūrų veikla Baltijos šalyse nutraukta 1940 m. rugpjūčio mėn., galutinai aneksavus Lietuvą. Kartu baigėsi ir pirmasis Sovietų Sąjungos slaptojo veikimo Lietuvoje etapas.

DEKANOZOVO KAREIVIAI IR VSD LIKVIDAVIMAS

1940 m. birželio 15 d. į Lietuvą įriedėję sovietų tankai užėmė pozicijas ir greta Valstybės saugumo departamento. Tą pačią dieną dalis VSD darbuotojų ėmė trauktis iš Lietuvos. Pirmasis pasitraukė Prezidento apsaugos – VSD Ypatingojo skyriaus viršininkas A. Čiuoderis. Vėliau NKVD

tardytojams Marijampolės apygardos viršininko padėjėjas V. Augustaitis aiškino: „<...> SSRS įžengus į Lietuvą, mūsų apygardos viršininkas Kazlauskas buvo Alytuje ir man telefonu dar kartą pareiškė, kad niekas iš apygardos nesišalintų ir niekas nieko nenaikintų“[696]. Tuo tarpu per Marijampolę Vokietijos link skubantys aukščiausi saugumo pareigūnai aiškino, jog būtina nedelsiant išvykti iš Lietuvos. Jau 1940 m. birželio 16 d. Vokietijos sieną peržengė 15 departamento valdininkų: VSP viršininkas F. Bortkevičius, VSP Kauno apygardos viršininkas K. Mačiulis, tos pačios apygardos vyr. valdininkas J. Remys, kvotų valdininkas A. Laisvėnas ir kt. Kitu keliu, per Kybartus, į Vokietiją pasitraukė VSP Vilniaus apygardos viršininkas S. Čenkus, tos pačios apygardos inspektorius A. Lileikis, vyr. valdininkas V. Cibavičius ir kt. Liepos 25 d. okupantų paskelbtame 46 pasitraukusių asmenų sąraše buvo 25 VSD valdininkų pavardės[697]. Be minėtų valdininkų, nuo represijų pirmiausia bėgo agentūros vedėjai. Net sunaikinus agentų bylas, NKVD būtų sugebėjęs (ir tai vėliau įrodė) „ištraukti“ Lietuvos saugumo tarnyboms padėjusių žmonių pavardes. Vokietijoje atsidūrė Ypatingojo skyriaus agentūros vedėjas M. Adomavičius, Agentūros skyriaus viršininkas A. Galeckas, Ukmergės apygardos agentūros vedėjas K. Jaras, Šiaulių apygardos agentūros vedėjas J. Pakulis, Vilniaus apygardos agentūros vedėjas S. Tareila, agentūros vedėjai P. Burba ir V. Kymantas, inspektoriai P. Meškauskas, S. Milčius ir kt. Dalis pasitraukusių buvo Vokietijoje suimami, ištardomi gestapo, siekiant išsiaiškinti jiems dirbusius agentus pačioje Vokietijoje, o kiti sugrįžo 1941 m. su vokiečių kariuomene ir tapo vokiečiams pavaldaus lietuvių saugumo policijos skyriaus bendradarbiais.

Likusieji Lietuvoje laukė, kur link pakryps įvykiai. Kaip vėliau prisiminė Kriminalinės policijos darbuotojas A. Gailius, Kriminalinės policijos viršininko pareigas ėjęs P. Vitulskis (P. Pamataitis tuo metu gydėsi namuose) pasakė, jog „apie bet kokius bėgimus negali būti jokios kalbos“[698]. Taip pat jis laidavo, kad Kriminalinės policijos darbuotojai nebus persekiojami (pats „laiduotojas“ spėjama buvo senas sovietinės rezidentūros agentas „K-3“ arba „Nr. 13“).

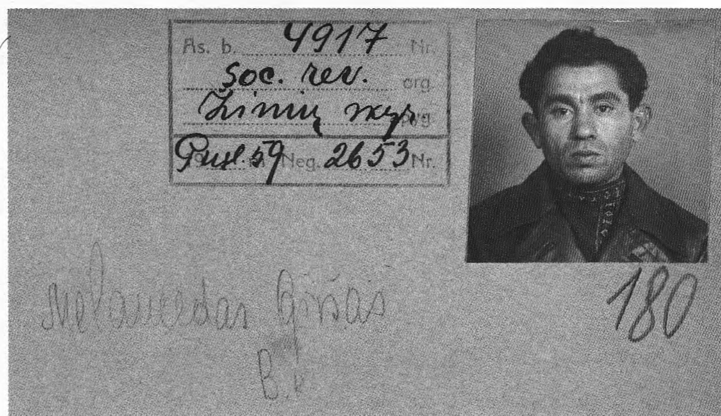
Sniečkaus komanda. 1940 m. birželio 18 d. iš kalėjimo paleistas LKP(b) CK sekretorius A. Sniečkus jau kitą dieną buvo paskirtas VSD direktoriumi. Žinoma, toks paskyrimas buvo suderintas su Maskvos emisarais V. Dekanozovu ir N. Pozdniakovu. Atvykęs į gerokai ištuštėjusius VSD rūmus, A. Sniečkus įsikūrė suimto A. Povilaičio kabinete. Laikinaisiais apygardų viršininkais paskirti senieji VSD pareigūnai: Vilniuje – kvotų valdininkas Gabrys, Marijampolėje – kriminalinės dalies vedėjas Šaulys[699] ir t. t. Bet jie apygardų viršininkais tebuvo

7–10 dienų, kol A. Sniečkus savo partijos draugus išskirstė į aukščiausius VSD postus. Buvę nusikaltėliai, aršiai kovoję su nepriklausoma Lietuvos valstybe ir aktyviausi okupantų talkininkai, užėmė saugumo darbuotojų kabinetus.

Antanas Sniečkus (1903–1974) LKP (b) narys nuo 1920 m. Gyveno sovietų Rusijoje 1921–1926 m. LKP CK narys nuo 1927 m. Už antivalstybinę veiklą suimtas ir kalintas 1930–1933 ir 1939–1940 m. Atėmus Lietuvos pilietybę buvo išsiųstas į Sovietų Sąjungą, bet grįžo prisidengęs fiktyviais Prano Masiulio dokumentais. 1940 m. birželio 19 d. okupantų paskirtas Valstybės saugumo departamento direktoriumi. Atsakingas už masinio teroro akcijas nuo 1940 iki 1953 m.

Į Šiaulių apygardos viršininko postą atvyko B. Baranauskas, į Marijampolės – K. Petrikas, į Kauno – F. Krastinis, į Ukmergės – V. Vildžiūnas, į Panevėžio – J. Vildžiūnas, į Vilniaus – Mackevičius (vėliau A. Petrauskas). Apygardose dar buvo likę daugiau saugumo valdininkų negu Kaune. Pirmasis okupantų statytinių rūpestis buvo išaiškinti Saugumo policijos slaptuosius agentus LKP(b). Tik tuomet komunistai sužinojo, kad Saugumo policijai dirbo Šiaulių rajono komiteto sekretorius A. Bervičius-Griška, LKP(b) CK instruktorius Šiaulių apskrityje G. Melamedas-Komendantas, Alytaus rajono komiteto sekretorius K. Graževičius ir pan. Išaiškinta ir vertingiausia VSD agentė – Stasė Trakimaitė (Sprindienė). Tai jos informacijas labai vertino A. Povilaitis. S. Trakimaitė, būdama LKP(b) CK sekretoriaus K. Sprindžio-Justo žmona, teikė informaciją apie vyro konspiracinius butus, perduodavo vertingų dokumentų (fotokopijas), nelegalios literatūros pavyzdžius[700] ir kt. Be to, S. Trakimaitės broliai, dirbdami LKP(b) nelegalioje spaustuvėje, padėjo išaiškinti visus nelegalios spaudos transportuotojus. Visa tai paaiškėjo išnaršius išlikusius VSD archyvus ir ištardžius suimtus Saugumo policijos pareigūnus.

Girša Melamedas – LKP(b) instruktorius Šiaulių apskrityje, VSD agentas „Komendantas".

Girša Melamedas – ieškomų asmenų albume.

Pirmiems suėmimams vykdyti panaudota P. Vitulskio vadovaujama Kriminalinė policija. Jau 1940 m. birželio 21 d. laikinuoju Marijampolės apygardos viršininku paskirtas kriminalinės dalies vedėjas Šaulys sankcionavo tos pačios apygardos viršininko padėjėjo V. Augustaičio areštą[701]. Tai buvo tik pradžia. Per mėnesį, iki liepos 19 d., buvo suimti visi Lietuvos slaptųjų tarnybų aukščiausieji pareigūnai. Liepos 23 d. pirmieji suimtųjų vagonai pajudėjo į Maskvą. Juose į Lubiankos kalėjimą išvežti slaptųjų tarnybų viršininkai – A. Povilaitis, J. Kazlauskas (Marijampolės apygardos), žvalgybos karininkai – K. Dulksnys, P. Kirlys, J. Matusaitis ir kt. Jiems jau niekas negalėjo padėti. Vis dėlto į A. Sniečkaus valdomą departamentą pateko „Kauno komunistų ir darbininkų grupės laiškas", kuriame 26 paprasti įvairių tautybių žmonės (R. Gricevičiūtė, M. Eimontaitė, S. Risovas, Š. Jozefovičius, S. Šmitas, beraštė prieglaudos gyventoja A. Kreunavičienė ir kt.) prašė paleisti suimtą plk. ltn. J. Matusaitį, „nes jisai <...> daug asmenų išgelbėjo nuo teismo <...>". A. Sniečkaus rezoliucija buvo trumpa: „<...> užkirsti kelią priešams panaudoti darbininkus ir dargi komunistus prašymams su areštuotųjų paleidimais"[702].

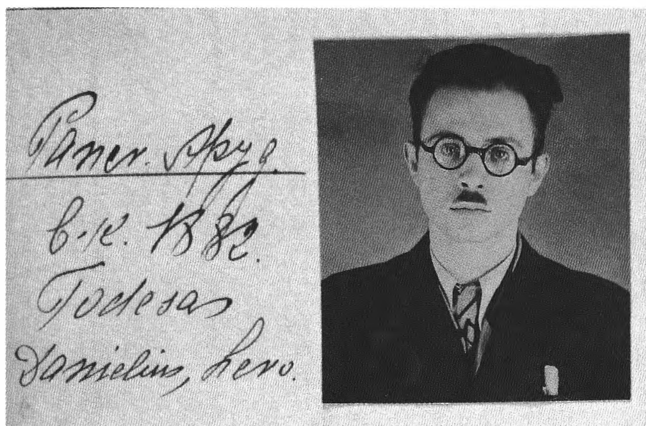
Okupantų užmojams realizuoti okupantams reikėjo patikimų žmonių VSD. A. Sniečkus ramino „buvusiuosius", bet dar nesuimtus departamento darbuotojus: „<...> aš rūpestingai turėsiu ištirti ir pasilikusių pas mus valstybės saugumo policijos tarnautojų veiklą. Jei tik pasirodys, kad jie patys asmeniškai savo iniciatyva nepersekiojo komunistų, jiems bus leista laisvai pasirinkti kitas tarnybas <...>". Tačiau pažadai greitai buvo pamiršti. Neslėpė A. Sniečkus ir okupantų tikslų: „<...> aš atvykau čia prieš tai pasitaręs su draugu Pozdniakovu. Mums teks iš nieko suorganizuoti tokią instituciją, kuri Sovietų Sąjungoje yra žinoma Čekos arba GPU vardu. Darbo bus daug <...>"[703].

Kas gi turėjo organizuoti vietinį GPU? Į laisvas ir „laisvinamas" vietas pirmiausia buvo skiriami buvę kaliniai ir patikimi komunistai. Saugumo policijos viršininku paskiriamas J. Zdanavičius, inspektoriumi – V. Banaitis, sekretoriato viršininku – A. Slavinas, skyrių viršininkais – A. Milvydas, E. Rozauskas, D. Todesas, A. Gailevičius, agentūros vedėjais – V. Taurinskas, I. Demba, G. Blochas, V. Baronas ir kiti, kurie vėliau pagarsėjo trėmimais, kankinimais, žudymais ir kitais nusikaltimais žmogiškumui.

Ieškomų asmenų albumas.

Danielius Todesas ieškomų asmenų albume, 1940–1947 m. dirbo sovietiniame saugume, aktyvus sovietinio teroro vykdytojas.

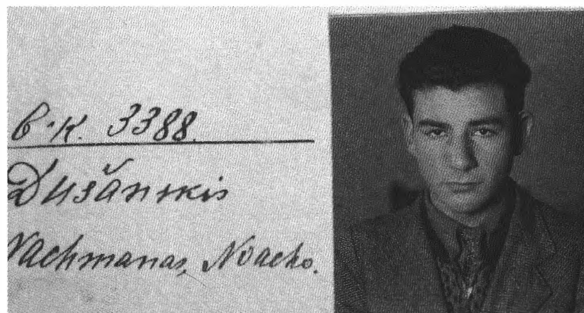

Ieškomų asmenų albumas.

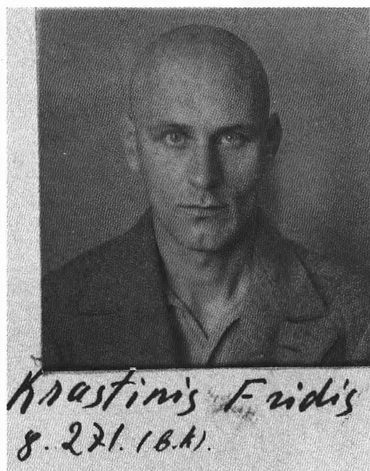

Aleksandras Guzevičius (1908–1969) ieškomų asmenų albume, LKP (b) narys nuo 1927 m., už antivalstybinę veiklą kalintas 1932–1938 m. LTSR NKVD komisaras 1940–1944 m., NKGB komisaras 1944–1945 m. Aktyvus teroro organizatorius. Rašytojas, apdovanotas Stalino premija (1949 m.).

Nachmanas Dušanskis (1919–2008) ieškomų asmenų albume, kalintas Lietuvoje už antivalstybinę veiklą 1936–1940 m. Dirbo NKVD, MGB, KGB 1940–1971 m. Aktyvus teroro organizatorius ir vykdytojas. Nuo 1989 m. emigravo į Izraelį. Už nusikaltimus žmoniškumui 1996 m. jam buvo iškelta baudžiamoji byla.

Fridis Krastinis (1908–1986) ieškomų asmenų albume Sovietinio teroro organizatorius 1940–1945 m.

Kartu su jais departamente „instruktoriais“ pradėjo dirbti okupantų atsiųsti NKVD specialistai. Vien 1940 m. rugpjūčio 1 d. į VSD sąrašus įrašytas 61 enkavėdistas[704]. Okupantai ir jų statytiniai nepuolė iš karto likviduoti VSD struktūrų, bet mėgino savo tikslams ir represijų priedangai jas iki galo panaudoti. „Instruktoriai“ pirmiausia ėmėsi kadrų valymo. Iš 258 VSD centrinių įstaigų darbuotojų iki 1940 m. liepos 16 d. buvo pašalinti (suimti) arba pasitraukė į Vokietiją (slapstėsi) 83, o į

Karolis Grosmanas (1894–1958) ieškomų asmenų albume, LKP CK narys 1927–1958, „Liaudies Seimo“ atstovas, teroro akcijų dalyvis, 1947–1958 m. buvo Lietuvos SSR Aukščiausio teismo pirmininkas, teisė rezistencijos dalyvius.

jų vietas priimti 56 komunistai. Apygardose palikta vos po kelis pačius jauniausius ar eilinius pareigūnus[705].

Nors 2/3 VSD darbuotojų (Kaune) trumpam liko toliau dirbti departamente (tai buvo daugiausia eiliniai policininkai, raštininkai, jaunesnieji valdininkai ir pan.), bet ši saugumo įstaiga neatpažįstamai pasikeitė. Departamentą, kuriame iki okupacijos nelietuvių buvo mažiau nei 1 proc. darbuotojų, per mėnesį okupantų desantas visiškai pakeitė. Viską reguliavo NKVD instruktoriai: L. Berijos pavaduotojas V. Merkulovas, P. Gladkovas, Žagarovas (?), D. Bykovas, A. Kutiakinas ir kt. Širma galutinai nukrito A. Sniečkui išvykus į Maskvą dalyvauti Lietuvos aneksijos iškilmėse. Tuomet, nuo 1940 m. liepos mėn. pabaigos, „instruktorius“ Žagarovas ėjo departamento direktoriaus pareigas. Iš VSD vėl pradėjo bėgti ir likusieji departamento valdininkai. Nors NKVD pasienio kariuomenei saugant sienas bėgti darėsi vis sunkiau, bet ir ši kliūtis buvo įveikiama. Liepos 20 d. iš tarnybos pasišalino ir pasislėpė VSD Vilniaus apygardos jaun. valdininkas J. Macejauskas, Kriminalinės policijos Kauno apygardos jaun. valdininkas B. Jackevičius, VSD vyr. valdininkas V. Skirmuntas[706] ir kt. Atsisakyti tarnauti okupantams juos paskatino ir pirmosios masinės liepos 11–12 d. įvykdytos represijos. Tada, vadovaujantis liepos 7 d. A. Sniečkaus pasirašytu „Priešvalstybinių partijų <...> vadovaujančio sąstato likvidacijos <...> planu“[707], suimta keli šimtai žmonių. Komunistines operatyvines grupes parėmė patyrę SSRS NKVD instruktoriai.

Jau nuo 1940 m. birželio 24 d. departamente atsidūrę komunistai įdėmiai sekė gyventojų nuotaikas. Į LKP(b) CK organizuotas demonstracijas siunčiami agentai. Iš pirmosios, birželio 24 d. organizuotos demonstracijos A. Macevičius (tas pats, kuris po dviejų savaičių sudarinės liaudininkų ir socialdemokratų sąrašus „likvidacijai“) VSP Kauno apygardos viršininkui F. Krastiniui pranešė: „<...> keletas plakatų buvo žydų ir rusų kalbomis <...>. Politkalinių vardu kalbėjo Vinickas Jankelis <...> gerai nemoka lietuvių kalbos. Jokios kalbos intonacijos, o tik šūkauta <...>. Per demonstraciją vienur kitur pasireiškė antisemitinio pobūdžio incidentai ir vienas tokių virto konfliktu <...>. Reikia pasakyti, kad demonstracijoje antisemitizmas mažiau susipratusiuose darbininkuose ir ypatingai valdininkijoje turėjo gerą dirvą plėstis <...>. Visoje demonstracijoje buvo tik viena trispalvė vėliava“[708]. Reikia pasakyti, kad, pradedant šiuo pirmuoju žinomu okupuotos Lietuvos „saugumo“ sergėtojo pranešimu, daug į VSD patenkančios informacijos fiksavo antisemitinius išsišokimus[709] ir t. t. Komunistinė Saugumo policija tapo tuo įrankiu, kuriuo buvo sprendžiami įvairių tautybių

žmonių buitiniai konfliktai. Buvo akivaizdu, kad Maskvos emisarai Saugumo departamentą naudoja Lietuvos visuomenei skaldyti.

Veidų iš albumų kerštas. Nauji agentūros vedėjai ir apygardų viršininkai, kurių veidai tik prieš kelias savaites puikavosi sekamų ar ieškomų asmenų sąrašuose bei albumuose, pareikalavo iš laikinai nenušalintų senųjų valdininkų perduoti visą agentūrą. Kai kuriuos agentus (ypač iš lenkų) buvę valdininkai perdavė savo noru. Tai paliudijo VSP Vilniaus apygardos darbuotojas J. Dubickas[710]. Bet agentų, kurie veikė tarp komunistų, nepavyko taip lengvai išgauti. Tik NKVD ir NKGB tardytojai vėliau „ištraukė" tokių agentų pavardes. Buvusiam VSP Raseinių rajono viršininkui J. Daniušiui teko prisiminti 41 agento ir informatoriaus pavardę, agentūros vedėjui J. Švobai – 6 agentų pavardes ir t. t. Pasibaigus tardymams, šių saugumo valdininkų dažniausiai laukė mirtis. 1941 m. mirties bausme nuteisti J. Daniušis, P. Ivanauskas (VSP Kupiškio rajono viršininkas) ir kt. Toks pat likimas ištiko ir jų agentus: 1941 m. sušaudytas V. Šabrinskas (Saugumo policijos agentas LKP(b) 1937–1940 m.), J. Gaulas (agentas nuo 1933 m.)[711] ir kt. Neišvengė represijų ir Lietuvos slaptųjų tarnybų kūrėjas M. Lipčius. 1940 m. liepos mėn. jis pašalinamas iš Finansų ministerijos departamento direktoriaus pareigų[712] ir ištremiamas į Sibirą. Tai nebuvo išimtis. NKVD komisaras P. Gladkovas buvo numatęs represuoti 1388 buvusius saugumo darbuotojus ir 314 seklių...[713]

Išsilaisvinę politiniai kaliniai 1941 m.

Masinėms represijoms vykdyti netinkamo Valstybės saugumo departamento atsisakyta 1940 m. rugpjūčio 26 d. Saugumo departamentą naikinę komunistai toliau tarnybą ėjo NKVD. Į NKVD pateko ir keletas VSD darbuotojų, kurių laukė nepavydėtinas likimas. Jų darbas NKVD baigdavosi arba nušalinimu (kaip P. Vitulskio, kuris milicijos kriminalinio skyriaus viršininku išbuvo tik iki 1941 m. sausio 31 d.), arba kalėjimu (kaip VSP Vilniaus VII rajono viršininkui J. Dubickui, kuris dėl G. Butajevo bylos suimamas 1941 m. gegužės 15 d.)[714].

Lietuvos Respublikos katastrofa užbaigė ir Lietuvos saugumo tarnybų dviejų dešimtmečių istoriją.

LIETUVOS ŽVALGYBOS KARININKAI

Po okupacijos Lietuvos karinės žvalgybos ir kontržvalgybos veikla iš karto nutrūko. Sovietų kariškiai išplėšė II skyriaus fotolaboratoriją, išsinešė fotoaparatus, rotatorių, nuotraukas apie Antrojo pasaulinio karo eigą. Likviduojamas Vilniaus žinių rinkimo punktas, o punkto darbuotojai – ltn. B. Aušrotas ir K. Šakys birželio 17 d. išsiunčiami į Palangą „organizuoti žinių teikimą apie Vokietijos kariuomenę <...>“. Birželio 23 d. B. Aušrotas apskritai pašalintas iš karinės žvalgybos. Kadangi jis buvo susijęs su nevykusiu G. Butajevo verbavimu, tai jam pirmam teko palikti Lietuvą ir ieškoti prieglobsčio Vokietijoje, kur pabėgėlius priiminėjo lietuvių žvalgybininkams gerai pažįstamas Eitkūnų pasienio komisaras H. Tycas[715]. Likusiųjų Lietuvoje laukė nepavydėtinas likimas. Prasidėjus II skyriaus valymui, birželio 21 d. J. Paleckio aktu Nr. 775 į atsargą paleidžiamas plk. ltn. P. Kirlys[716], o liepos 6 d. iš II skyriaus viršininko pareigų atleidžiamas plk. K. Dulksnys. Naujuoju II skyriaus viršininku paskiriamas gen. štabo plk. ltn. J. Purelis[717], o padėjėju – kpt. Jonas Matusonis. Birželio 22 d. Kariuomenės štabo II skyriaus viršininkui prisistatė naujas JAV karo atstovas Baltijos valstybėse mjr. Stensetas, o birželio 27 d. – naujas Didžiosios Britanijos karo atstovas plk. E. R. Gryras.

Juozas Purelis (1901–1989) – gen. štabo pulkininkas leitenantas. 1925 m. baigė Karo mokyklą, o 1934 m. – Vytauto Didžiojo aukštąją karo mokyklą. 1934–1939 m. buvo 1-osios pėstininkų divizijos štabo skyriaus viršininku. Nuo 1939 m. liepos 8 d. – Kariuomenės štabo I skyriaus mokymo dalies viršininkas. 1940 m. trumpai buvo Lietuvos karo atstovu Latvijoje. Apdovanotas Vytauto Didžiojo 4-ojo laipsnio or-

dinu ir Lietuvos Nepriklausomybės medaliu. 1940 m. liepos–rugpjūčio mėn. – Liaudies kariuomenės štabo II skyriaus viršininkas. 1943 m. tarnavo 16-ojoje lietuviškojoje divizijoje

Okupantų rankose. Bet II skyriaus likimas jau buvo nulemtas – likvidacija. Jau suimtas K. Pranckonis 1940 m. liepos 29 d. oficialiai paleistas į atsargą. Rugpjūčio 1 d. išėjo į atsargą L. Papartis. Likusieji karininkai pervesti į kitus dalinius: V. Šukys – į Kariuomenės štabo IV skyrių (liepos 26 d.), R. Kiaulėnas – į 3-iąjį pulką (rugpjūčio 6 d.), L. Urniežius – į 1-osios divizijos štabą (rugpjūčio 6 d.), P. Nedzinskas – į 4-ąjį pulką (rugpjūčio 6 d.), V. Degutis – į 3-iąjį pulką (rugpjūčio 6 d.), J. Gudaitis – į 1-ąjį pulką (rugpjūčio 6 d.), P. Jakutis – į 1-osios divizijos štabą (rugpjūčio 7 d.). II skyrius galutinai sunaikintas 1940 m. rugpjūčio 7 d. Laikinai paliekami tik du darbuotojai: Žinių tvarkymo dalies karininkas kpt. V. Beniušis (1940 m. rugpjūčio 25 d. pervestas į 2-osios divizijos štabą) ir šifruotojas ltn. I. Savitis. Naujame skyriuje numatyta turėti 9 etatus (skyriaus viršininko, skyriaus viršininko padėjėjo, 5 informacijos karininkų, komendanto ir mašininko), bet naujaisiais informacijų karininkais paskiriami tik jaun. ltn. Eugenijus Lelėnas (nuo 1940 m. rugpjūčio 7 d.) ir ltn. Edvardas Brazys (nuo 1940 m. rugpjūčio 15 d.)[718].

Pasikeitusią situaciją greitai pajuto Lietuvos kontržvalgybininkų demaskuoti ir įkalinti šnipai. Net šnipas V. Giakas, kuris, tik S. Raštikiui įsikišus, išvengė mirties bausmės, parašė malonės prašymą, nes „nusikalto tėvynei neapkęsdamas fašistinio režimo“[719]. Kalėjimuose jau trūko vietos ir paprasti šnipai, kaip ir kriminaliniai nusikaltėliai, buvo atleidžiami nuo bausmės. Vietoj jų įkalinami nepriklausomos Lietuvos valstybinių įstaigų pareigūnai. Dauguma buvusių karinės žvalgybos darbuotojų taip pat neišvengė represijų. Buvęs Žinių rinkimo dalies vedėjas plk. ltn. J. Matusaitis prieš suėmimą pasakė, kad „išbuvęs tėvynės sargyboje per 20 metų ir kai dabar tėvynė yra klastingai okupuota, jis neturįs drąsos likti bailiu. Ir jei komunistai nori jo kraujo, jis pasiryžęs mirti, neprašydamas jų pasigailėjimo“[720].

1940 m. liepos 18 d. suimti plk. K. Dulksnys, plk. ltn. P. Kirlys ir plk. ltn. J. Matusaitis (tuo pat metu žvalgybininkai buvo suimami Latvijoje ir Estijoje, nors Latvijos karinės žvalgybos viršininkas plk. Fricis Celmiņšas nusišovė liepos 24 d., o Estijos karinės žvalgybos viršininkas plk. Villem Leopold Saarsen pasitraukė į Vokietiją). Toks pat likimas ištiko gen. štabo plk. ltn. K. Pranckonį (suimtas 1940 m. liepos 25 d.), plk. ltn. A. Baniulį (suimtas 1940 m. rugsėjo 11 d.), I. Savitį (suimtas 1940 m. spalio 10 d.), gen. štabo mjr. R. Kiaulėną (suimtas

1941 m. balandžio 1 d.; Ypatingojo pasitarimo 1941 m. rugsėjo 27 d. nuteistas aštuoneriems metams), kpt. L. Papartį (suimtas 1941 m. balandžio 2 d.).

Kazys Pranckonis (Pranckevičius) (1898–1971) gimė JAV, Dunkirko mieste. Savanoris kūrėjas, Nepriklausomybės karo dalyvis, Vyčio kryžiaus kavalierius. 1923–1931 m. tarnavo 4-ajame pulke. 1934 m. baigė Generalinio štabo kursus. Nuo 1935 m. rugpjūčio 1 d. dirbo Generalinio štabo II skyriaus Žinių tvarkymo dalies (III sekcijos) viršininku. 1937 m. jam suteiktas pulkininko leitenanto laipsnis. 1940 m. liepos 18 d. suimtas NKVD. Žmona Vanda Novalinskaitė sušaudyta prie Červenės. Iš kalėjimo išsivadavęs, 1943 m. buvo statybos bataliono vadas, Vietinės rinktinės karininkas. Vėliau gyveno Vokietijoje, nuo 1957 – JAV.

Birželio trėmimų metu, 1941 m. birželio 14 d., buvo suimti dar 4 buvę II skyriaus karininkai: ltn. V. Degutis (Ypatingojo pasitarimo 1942 m. rugsėjo 5 d. nuteistas aštuoneriems metams; kalėjo Norilske, Krasnojarsko krašte, Kemerovo srityje; iš tremties Kazachijoje paleistas 1955 m.), kpt. J. Gudaitis (Ypatingojo pasitarimo 1942 m. gruodžio 9 d. nuteistas dešimčiai metų ir kalintas Gorkio kalėjime, Viatlage, Unžlage, Minlage; iš tremties Krasnojarsko krašte paleistas 1956 m.), ltn. P. Jakutis (Ypatingojo pasitarimo 1943 m. gegužės 15 d. nuteistas aštuoneriems metams; kalėjo Norilske; mirė lageryje 1944 m. kovo 13 d.) ir gen. štabo kpt. L. Urniežius (kalintas Norilske; mirė 1942 m. sausio 25 d., bet Ypatingojo pasitarimo tik 1943 m. gegužės 15 d. nuteistas dešimčiai metų). Kilus karui iš kalėjimų išsivadavo K. Pranckonis, A. Baniulis, I. Savitis ir L. Papartis. Iš viso suimta 11 II skyriaus karininkų (kurie tarnavo 1940 m. birželio 15 d.): 8 išgabenti į Sovietų Sąjungą (trys sušaudyti ir du žuvo lageriuose), o likusieji, kilus karui, išėjo iš kalėjimų gyvi.

Taip pat buvo suimti trys buvę II skyriaus karininkai: mjr. A. Impulevičius (suimtas 1940 m. rugsėjo 11 d., 1941m. gegužės 24 d. nuteistas aštuoneriems metams; kilus karui išsilaisvino; 1962 m. spalio 20 d. Lietuvos SSR Aukščiausiojo teismo už akių nuteistas mirties bausme), kpt. J. Jonaitis (suimtas 1941 m. birželio 14 d. ir išvežtas į Norilsko lagerį; Ypatingojo pasitarimo 1941 m. gruodžio 2 d. nuteistas dešimčiai metų; iš tremties Dudinkoje paleistas 1956 m.) ir mjr. H. Kazakaitis (suimtas 1940 m. rugsėjo 10 d.; Ypatingojo pasitarimo 1941 m. gegužės 24 d. nuteistas aštuoneriems metams; kitais duomenimis – išvežtas į Sevvostlagą Magadano srityje). Suėmimai neaplenkė ir žinių tarnybos karinin-

kų. Suimti 4 karininkai: ltn. S. Dedonis (išvežtas į Norilską 1941 m. birželio 14 d. ir 1942 m. lapkričio 10 d. mirė lageryje), ltn. M. Germanavičius (išvežtas į Norilską 1941 m. birželio 14 d.; Ypatingojo pasitarimo 1942 m. rugsėjo 5 d. nuteistas dešimčiai metų; iš tremties Krasnojarsko krašte paleistas 1956 m.), kpt. A. Verksnys (suimtas 1941 m. ir išvežtas į Gorkio kalėjimą; Ypatingojo pasitarimo 1942 m. gruodžio 9 d. nuteistas dešimčiai metų; iš tremties Krasnojarsko krašte paleistas 1956 m.), ltn. V. Pečiūra (suimtas 1941 m. birželio 16 d.; Kalintas Gorkio ir Butyrkų kalėjimuose; paleistas 1943 m. sausio 27 d.; vėliau tapo MGB provokatoriumi). Po okupacijos į II skyrių paskirti karininkai taip pat neišvengė represijų. 1941 m. birželio 14 d. buvo suimtas J. Purelio padėjėjas kpt. J. Matusonis (kalėjo Norilske ir 1956 m. sugrįžo į Lietuvą) ir jaun. ltn. E. Lelėnas (kalėjo Norilske; Ypatingojo pasitarimo 1942 m. rugsėjo 5 d. nuteistas septyneriems metams; 1943 m. grįžo į Lietuvą). Areštų laikinai pavyko išvengti tik vokiečių sekcijos Kybartų ir Pagėgių punktų vedėjams Leonui Byčkovskiui-Gentvilai ir ats. kpt. Jonas Petruškevičiui. Dėl Rytprūsiuose turimos agentūros, jų gaunama informacija sovietinis saugumas buvo linkęs toliau naudotis. L. Byčkovskis-Gentvila (1910–2003) priimtas į Raudonąją armiją, 1941 m. birželio 14 d. ištremta į Kareliją, bet 1943 m. sugrąžintas darbui su vokiečių karo belaisviais. Po karo dirbo sovietinės Lietuvos aukštosiose mokyklose, tapo istorijos profesoriumi. J. Petruškevičius (1905–1975) prasidėjus karui turėjo slapstytis, naudojosi Petro Laumanio dokumentais. 1945 m. buvo suimtas ir pusmetį kalintas. 1951 m. jį, „Platono“ slapyvardžiu, MGB „už akių“ naudojo fiktyvaus štabo legendavimo operacijoje. Tačiau taip susiklostė tik pavienių žvalgybininkų likimai. Dažniausiai jų laukė tardymai ir mirtis arba ilgi metai Gulago lageriuose.

Aš tarnavau Lietuvos karininku. 1940 m. liepos 18 d. A. Sniečkaus vadovaujamo sukomunistinto Valstybės saugumo departamento Kauno apygardos valdininkas S. Balčiūnas įžengė į P. Kirlio butą Kaune, Aukštaičių g. 27-4. Nors suėmimas buvo vykdomas iš Sovietų Sąjungos atvykusių enkavėdistų tiesioginiu nurodymu ir jiems asmeniškai dalyvaujant, jie nebuvo nė minimi. S. Balčiūnas nelabai raštingai, bet surašė kratos protokolą. „1940 m. liepos 18 d. Kauno valstybės saugumo policijos Kauno apygardos valdininkas Balčiūnas Stasys, – rašoma ant nepriklausomos Lietuvos saugumo departamento standartinio blanko, – atvykęs kartu su kviestiniais (Brazauskas Karalius ir Brazauskienė Ona, gyv. Aukštaičių g. 2-9) <...> surasti ir paimti šaunamųjų ginklų, slaptų susirašinėjimo raštų bei dokumentų“. „Pareiškiau Kirliui Petrui atėjimo tikslą, – rašo toliau saugumo valdininkas, – ir pareikalavau išduoti šaunamuosius gin-

klus, slaptus susirašinėjimo laiškus bei kitus slaptus dokumentus. Petras Kirlys pareiškė, kad iš šaunamųjų ginklų turįs tik medžioklinį šautuvą. Jokių slaptų susirašinėjimų, kurie būtų nukreipti prieš esamą valstybės santvarką, neturįs. Tada aš padariau pas Kirlį Petrą asmens ir jo buto kratą. Radęs pas jį 4220 litų, iš kurių paėmiau du šimtus dvidešimt litų. Radau užsienio valiutos 67 vokiečių markes, kurias konfiskavau. Paėmiau pas jį medžioklinį šautuvą ir 70 šovinių. Paimti pas Kirlį Petrą įvairūs laiškai, kvitai ir kiti dokumentai. Jam pačiam matant ir sutinkant sudėti į jo paties portfelį ir užantspauduoti. Kratos metu niekas nepražuvo“[721]. Kratos protokolas pasirašytas ir P. Kirlio. Visoje byloje tai vienintelis tikras jo parašas (visi kiti parašai įrašyti arba rusų kalba, arba rašyti lyg ne sava ranka).

Iš karto, dar prieš išgabenant P. Kirlį į Maskvą, jį tardyti pradėjo kažkoks Mitrochinas. Liko ranka rašytas 1940 m. liepos 20 d. tardymo protokolas. Kadangi Mitrochinas nemokėjo lietuvių kalbos, protokole atsirado įrašas: „suimtasis pareiškė norą savo parodymus duoti jam suprantama rusų kalba“[722].

1940 m. liepos 26 d. jau Maskvoje buvo padaryta paskutinė P. Kirlio fotografija. Oficialiai suėmimas įformintas tik beveik du mėnesius išlaikius Maskvos Lefortovo kalėjime. Suėmimo dokumentuose melagingai rašoma, kad „P. Kirlys suimtas NKVD kalinių priėmimo punkte“.

P. Kirlio tardymai nebuvo dažni, bet tardė vienas rimčiausių NKVD tardymo dalies tardytojų – Borisas Rodosas (*Rodos*) (1905–1956). Nuo 1939 m. būdamas NKVD tardymo dalies viršininko pavaduotoju, vėliau ypatingai svarbių bylų tardytoju, jis tardė suimtus aukštus sovietinius pareigūnus bei karininkus – V. Čiubarį, P. Postyševą, A. Kosarevą, Loktionovą, Ryčiagovą, Šterną, J. Smuškevičių ir kt. Apie B. Rodoso tardymo metodus kalbėjo net N. Chruščiovas 1956 m. „demaskuodamas“ Stalino asmenybės kultą. 1953 m. spalio 5 d. B. Rodosas už savo veiklą buvo suimtas ir 1956 m. balandžio 20 d. sušaudytas.

Pirmą kartą su B. Rodosu P. Kirlys susitiko 1940 m. rugpjūčio 3 d. Beveik šešias valandas lietuvių žvalgybininkas buvo kamantinėjamas apie gimines, gyvenimą Rusijoje 1917–1921 m., Vokietijos ir Prancūzijos žvalgybų agentus Lietuvoje. Rugsėjo 17 d. minėtas NKVD tardytojas parašė nutarimą dėl P. Kirlio suėmimo. NKVD komisaro pavaduotojo, valstybės saugumo trečiojo rango komisaro V. Merkulovo ir Sovietų Sąjungos prokuroro Bočkovo 1940 m. rugsėjo 17 d. sankcionuotame nutarime sakoma: „P. Kirlys buvo carinės armijos karininku, 1917 m. liepos mėn. aktyviai dalyvavo malšinant darbininkų demonstraciją. Būdamas Lietuvos kariuomenės gen. štabo 2-ojo skyriaus tardytoju, vedė

aktyvią kovą su komunistiniu ir revoliuciniu judėjimu. <...>. Šnipinėjo SSRS. 1922–1936 m. P. Kirlys turėjo ryšių su Vokietijos žvalgybos atstovu Lietuvoje kpt. Kleinu, kuriam padėjo pervesti vokiečių agentus į Sovietų Sąjungos teritoriją. Nusikalto pagal Rusijos SFSR Baudžiamojo kodekso 58-4, 16-58-13 ir 58-6 straipsnius“[723]. Rusijos SFSR Baudžiamojo kodekso 58-4 straipsnis – tai pagalbos tarptautinei buržuazijai teikimas, 16-58-13 straipsnis – aktyvi kova su darbininkų klase ir revoliuciniu judėjimu, 58-6 straipsnis – šnipinėjimas. Išvada pagal tokį kaltinimą viena – „suimti ir iškratyti“. Toliau demagogiškai teigiama, kad „Kirlys būdamas laisvėje gali pasislėpti nuo tardymo ir teismo“[724], todėl parenkama kardomoji priemonė – suėmimas. Bet tik 1941 m. birželio 13 d. priešpaskutinio tardymo metu P. Kirlys buvo supažindintas su šiais dokumentais.

1940 m. spalio 16 d. NKVD kapitonas B. Rodosas teigė, kad suimtasis „dar ne viską papasakojo apie savo žvalgybinę veiklą prieš SSRS, neišdavė visų čia veikusių agentų. Siekiant kuo pilniau atskleisti Kirlio žvalgybinę veiklą prieš SSRS būtina tęsti tardymą <...>“[725]. Toks teiginys kas mėnesį buvo įrašomas į atitinkamą nutarimą dėl tardymo laiko pratęsimo, kol NKVD tardytojai mėgino iš P. Kirlio išpešti visas juos dominusias žinias.

Kai 1941 m. kovo 21 d. tardytojas Balakirevas pareikalavo sakyti „tiesą“ („Jūs žinote, bet nesakote. Sakykite tiesą“), P. Kirlys atsakė, kad į tardymo klausimus atsakinėja visiškai teisingai[726]. Tuo metu kalinys P. Kirlys pervestas NKGB (Valstybės saugumo liaudies komisariato) žinion. Tuo metu pakeistas bylos vedimo būdas. 1941 m. gegužės 13 d. tardydamas P. Kirlį valstybės saugumo ltn. Balakirevą pakeitęs tardytojas Ivanovas protokolus rašė jau savo nuožiūra. 1941 m. gegužės 13 d. tardytojas Ivanovas surašė P. Kirliui trafaretinį nutarimą dėl kaltinimo pateikimo:

„1921–1940 m. būdamas štabo žvalgybos skyriuje atsakingose pareigose, aktyviai vedė žvalgybą prieš SSRS. Tuo tikslu verbavo ir nelegaliai į SSRS teritoriją permesdavo slaptą lietuvių žvalgybos agentūrą. Būdamas caro armijos karininku, 1917 m. prie Laikinosios vyriausybės, aktyviai dalyvavo ginklu slopinant darbininkų demonstraciją Petrograde. Be to, nuo 1921 m. kovojo su revoliuciniu judėjimu Lietuvoje. Kaltinamas pagal 58 str. 4, 6, 13 skirsnius“[727].

Kadangi byloje nebuvo surinkta žinių apie lietuvių agentūros permetimą į Sovietų Sąjungą, todėl melagingi kaltinimai buvo papildyti abstrakčiais teiginiais apie „demonstracijos slopinimą“ ir „kovą su revoliuciniu judėjimu“.

Paskutiniai P. Kirlio tardymai vyko 1941 m. birželio 13 ir 18 d. Tardyta naktį, prieš vidurnaktį, po pusantros valandos. Buvo klausinėjama apie „dvigubo žaidi-

mo“ dalyvį gen. štabo kpt. Steponaitį, kuris dirbo Lietuvos konsulate Daugpilyje ir tuo pat metu buvo II skyriaus rezidentu[728]. Prasidėjus Vokietijos-Sovietų Sąjungos karui, 1941 m. birželio 26 d. ltn. Ivanovas ir vyr. ltn. Rodovanskis surašė kaltinamąją išvadą – „P. Kirlį atiduoti SSRS Aukščiausiojo Teismo karo kolegijos teismui“[729]. „Byloje daiktinių įrodymų nėra“[730], konstatavo NKVD tardytojai.

Kadangi įrodymų nebuvo, 1941 m. liepos 6 d. parengiamajame Aukščiausiojo Teismo Karinės kolegijos posėdyje, pirmininkaujant V. Ulrichui (jis mirties bausmę paskyrė šimtams žmonių), nutarta: „bylą svarstyti uždarame posėdyje, nedalyvaujant kaltinimo ir gynybos atstovams, neiššaukiant liudininkų“.

Kitą dieną, 1941 m. liepos 7-ąją, Maskvoje įvyko SSRS Aukščiausiojo Teismo karinės kolegijos uždaras posėdis. Pakartojus anksčiau surašytus kaltinimus, teisminis nagrinėjimas paskelbtas baigtu ir suteiktas teisiamajam paskutinis žodis. Gen. št. pulkininkas leitenantas P. Kirlys savo paskutiniajame žodyje pasakė:

„Aš tarnavau Lietuvos kariuomenės karininku ir visada vykdydavau savo vyriausybės užduotis. Mūsų žvalgyba vienu metu domėjosi (pastarasis žodis buvo pakeistas, vietoj „pasidomėjo“ įrašyta „domėjosi“) Raudonosios armijos daliniais ir juos labai plačiai sekė [sunkiai išverčiami saugumiečių teiginiai „вела широкую разработку“ – *A. A.*], bet atėjus į Lietuvą Raudonajai armijai, ši kryptis buvo orientuota į žvalgybą prieš vokiečius“[731]. Akivaizdu, kad P. Kirlio paskutinis žodis rašant teismo protokolą buvo sutrumpintas ir paredaguotas.

Paskelbtame nuosprendyje vėl pakartoti melagingi kaltinimai ir įrašyta: „nuteisiamas aukščiausia bausme – sušaudymu, konfiskuojant jam asmeniškai priklausantį turtą. Nuosprendis galutinis ir neapskundžiamas“[732]. Nuosprendis įvykdytas 1941 m. liepos 28 d. Šitaip prieš 56 metus Lefortovo kalėjime nužudytas ilgametis Lietuvos karinės žvalgybos karininkas Petras Kirlys.

Prabėgus penkiolikai metų, 1956 m. P. Kirlio brolis Matas, gyvendamas tremtyje Tomsko srityje, kreipėsi dėl liudijimo apie brolio mirtį. Justicijos pulkininkas V. Borisoglebskis 1956 m. vasario 14 d. pasiūlė M. Kirliui pranešti, kad P. Kirlys 1941 m. liepos 17 d. buvo nuteistas karinės kolegijos ir mirė įkalinimo vietoje 1943 m. kovo 22 d.[733] Šis melas turėjo pridengti P. Kirlio nužudymą.

Paskutinis bylos dokumentas parašytas 1997 m. kovo 27 d. Tai – Vyriausiosios karo prokuratūros reabilitacijos skyriaus pplk. A. Sožigajevo pasirašyta „Kasaciniu būdu neapskundžiama ir neužprotestuojama išvada“:

„Šiuo metu gautas Lietuvos istorijos instituto vyr. mokslinio bendradarbio A. Anušausko pareiškimas, kuriame jis iškelia P. Kirlio reabilitavimo klausimą. Išnagrinėjus bylos medžiagą nustatyta, kad Kirlio atžvilgiu padarytas nepagrįs-

tas teisminis sprendimas. <...>. P. Kirlio nekaltumas šnipinėjime prieš SSRS patvirtintas K. Dulksnio, J. Matusaičio parodymais <...>. Be to, P. Kirliui dirbant Lietuvos kariuomenės gen. štabo II skyriuje, buržuazinė Lietuvos valstybė neįėjo į SSRS sudėtį. Tuo būdu nustatyta, kad už pateiktus kaltinimus jis nuteistas nepagrįstai. P. Kirliui galioja Rusijos Federacijos 1991 m. spalio 18 d. įstatymas „Dėl politinių represijų aukų reabilitavimo". Petras Kirlys reabilituotas"[734].

Taip baigėsi ši liūdna vieno žmogaus likimo istorija. Byla liko Rusijos federalinės saugumo tarnybos Centriniame archyve (buvęs KGB Centrinis archyvas) Maskvoje. P. Kirlio, kaip ir tūkstančių to meto aukų, kapas liko nežinomas.

K. Dulksnys ir J. Matusaitis[735], kaip ir P. Kirlys, 1941 m. liepos 28–30 d. sušaudyti „už glaudžių ryšių palaikymą su vokiečių, prancūzų ir kitomis kapitalistinių šalių žvalgybomis"[736]. Lietuvos karo žvalgybos du dešimtmečius kaupta patirtis ir visos paslaptys nukeliavo į kapus kartu su sovietinio genocido sunaikintais paskutiniais nepriklausomos Lietuvos žvalgybininkais.

Kostas Dulksnys (1901–1941) gimė Panevėžio aps. Kupiškio vlsč. Naivių k. Lietuvos kariuomenės savanoris nuo 1919 m. birželio 21 d. 1919 m. baigė Lietuvos karo mokyklą, 1925 m. – Aukštuosius karininkų kursus, 1931 m. – Prahos generalinio štabo akademiją. 1931–1934 m. tarnavo Vyriausiame štabe, 9-ajame pėstininkų pulke. Nuo 1934 m. rugsėjo 7 d. iki 1940 m. birželio buvo II skyriaus viršininkas. Generalinio štabo pulkininkas nuo 1936 m.. Apdovanotas Vyčio Kryžiaus 4-ojo ir 5-ojo laipsnių ordinais, Gedimino 4-ojo laipsnio, Vytauto Didžiojo 3-iojo laipsnio ordinais, Savanorio kūrėjo medaliu. Taip pat turėjo Latvijos, Prancūzijos, Lenkijos ir Švedijos apdovanojimų. 1940 m. liepos 19 d. okupantų suimtas ir 1941 m. liepos 30 d. sušaudytas Lefortovo kalėjime. Apdovanotas Latvijos, Prancūzijos ir Švedijos ordinais. 1996 m. Kaune, Aleksote jo vardu pavadinta gatvė.

Petras Kirlys (1891–1941) 1913–1915 m. studijavo Maskvos universitete. Baigė Maskvos karo mokyklą. Pasiuntinio J. Baltrušaičio padedamas atvyko į Lietuvą ir 1921 m. pradėjo dirbti Žvalgybos skyriuje. 1923 m. vadovavo karinei žvalgybai, 1932–1940 m. buvo karinės žvalgybos viršininko pavaduotoju. Apdovanotas Vytauto Didžiojo 4-ojo laipsnio ordinu. 1940 m. liepos 18 d. suimtas, išvežtas į Maskvą ir 1941 m. liepos 28 d. sušaudytas Lefortovo kalėjime.

Juozas Matusaitis (1897–1941) Gimė Kaune, baigė „Saulės“ gimnaziją. Lietuvos kariuomenės savanoris nuo 1919 m. vasario 10 d. Dalyvavo kovose su lenkų kariuomene ir bermontininkais. 1919 m. baigė Lietuvos karo mokyklos I laidą ir 1931 m. Vytauto Didžiojo karininkų kursus. Nuo 1920 m. kovo 22 d. tarnavo Generalinio štabo Žvalgybos skyriuje ypatingų reikalų karininku. Nuo 1924 m. sausio – Informacijų skyriaus ypatingų reikalų karininkas, nuo 1927 m. kovo – slaptos agentūros vedėjo padėjėjas, nuo 1936 m. birželio – II skyriaus Žvalgybos ir kontržvalgybos dalies ypatingų reikalų karininkas. Pulkininkas leitenantas nuo 1936 m., apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės 10 metų jubiliejiniu medaliu, Vytauto Didžiojo 5-ojo laipsnio ordinu, Savanorio kūrėjo medaliu, Latvijos nepriklausomybės kovų 10 metų medaliu. 1940 m. liepos 18 d. okupantų suimtas, išvežtas į Maskvą ir 1941 m. liepos 29 d. sušaudytas Lefortovo kalėjime.

P. S. 2011 m. kovo 29 d. Kaune ant pastato (Gedimino g. 38/Nepriklausomybės a.) atidengta paminklinė lenta: „Čia buvusioje Lietuvos kariuomenės generalinio štabo II skyriaus būstinėje dirbo Lietuvos karinės žvalgybos ir kontržvalgybos pulkininkai Kostas Dulksnys, Juozas Matusaitis ir Petras Kirlys. 1940 m. vasarą sovietų okupantų jie buvo suimti ir 1941 m. sušaudyti Maskvoje“.

LIETUVOS SLAPTOSIOS TARNYBOS 1918–1940 METAIS

1918–1940 m. Lietuvos nacionalinį saugumą turėjo garantuoti bendras, suderintas visų valdžios ir valdymo įstaigų bei karinių pajėgų, veikimas. Svarbią vietą tokioje sistemoje užėmė ir slaptosios tarnybos. Jau pirmaisiais valstybės gyvavimo mėnesiais buvo iškelta slaptosios tarnybos sukūrimo idėja. Nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrimosi pirmojo etapo (1918–1922 m.) specifika lėmė tai, kad slaptoji tarnyba pirmiausia buvo įsteigta kariuomenėje. Būtent karinės pajėgos tuomet buvo Lietuvos nacionalinio saugumo garantas. Kariuomenėje veikusi slaptoji tarnyba išsiplėtė nuo nedidelės Žinių dalies iki gerai organizuotos įstaigos – Žvalgybos skyriaus. Šis skyrius, suvienijęs žvalgybos, kontržvalgybos ir politinio sekimo funkcijas, 1918–1923 m. atliko labai reikalingą darbą, gindamas Lietuvos nepriklausomybę. Buvo užkirstas kelias kai kurių antivalstybinių organizacijų destabilizuojančiam veikimui, demaskuota keliasdešimt valstybės gynybiniam pajėgumui kenkusių šnipų. Visas šis darbas buvo atliekamas įveikiant sunkiausias kūrimosi kliūtis,

klaidas, šmeižtus. Tik 1923 m., kai Lietuvos valstybė įgijo visišką tarptautinį pripažinimą, kai stabilizavosi padėtis Rytų Europoje, iškilo objektyvi būtinybė reorganizuoti Generalinio štabo Žvalgybos skyrių. Ši įstaiga su savo labai plačiomis funkcijomis jau ne visai atitiko taikos meto reikalavimus. Žvalgybos skyrius buvo reorganizuotas natūraliai paskirstant funkcijas: karinė žvalgyba ir kontržvalgyba palikta kariškiams, politinis sekimas (saugumo tarnyba) perduotas Vidaus reikalų ministerijai. Nuo tol abi iš buvusio Žvalgybos skyriaus išaugusios tarnybos plėtojosi skirtingais būdais.

Labiausiai keitėsi, evoliucionavo saugumo tarnyba. Iki 1940 m. ji įveikė keturis etapus: Vidaus reikalų ministerijos Kriminalinio skyriaus „B" (1923 m. rugpjūčio–gruodžio mėn.), Politinės policijos skyriaus (1924–1926 m.), Kriminalinės policijos valdybos „A", arba I skyriaus (1927–1933 m.), ir Valstybės saugumo departamento, Valstybės saugumo policijos (1933–1940 m.). Kiekvienam etapui įtakos turėjo ne tik atitinkamo laikotarpio Lietuvos vidaus ir tarptautinės padėties specifika, bet ir saugumo tarnybos veiklos metodų įvaldymas, darbuotojų profesionalumo lygis. Juk vien darbuotojų, turinčių aukštąjį išsimokslinimą, padaugėjo nuo 1 proc. (1926 m.) iki 12,4 proc. (1937 m.), o baigusiųjų specialiuosius policijos kursus ar policijos mokyklas – nuo 3 proc. (1928 m.) iki 57,6 proc. (1937 m.). Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje saugumo tarnyba iš esmės reorganizuojama. Tiksliai juridiškai apibrėžiamas jos veikimas. Mat Žvalgybos skyriuje į tai buvo žiūrima formaliai – parengtos darbui reikalingos instrukcijos, o saugumo tarnybos veikimui nuo 1925 m. mėginama suteikti solidų teisinį pagrindą. 1928 m. patvirtintas pirmasis „Kriminalinės policijos statutas", o 1934 m. paskelbtas visapusiškas ir nuoseklus Valstybės saugumo departamento statutas.

1934 m. valstybės saugumo tarnyba jau buvo pasiekusi Vakarų Europos analogiškų tarnybų lygį. Turimos kriminalistikos laboratorijos, įvaldyti nusikaltėlių (ir politinių, ir kriminalinių) identifikavimo bei sekimo metodai, palyginti platus tarptautinis bendradarbiavimas, gerai organizuota saugumo tarnybos įstaigų sistema užkirto kelią visokiems antivalstybiniams judėjimams ir kai kurioms šnipinėjimo aferoms. Ketvirtąjį dešimtmetį, kitaip nei ankstesnįjį, saugumo tarnybos darbą ypač veikė vyriausybės vidaus politika. Nuo 1934 m. imta labiau pasitikėti policinėmis-administracinėmis nusikaltėlių priežiūros priemonėmis (atidavimas policijos priežiūrai ar į priverčiamųjų darbų stovyklą...). Retas antivalstybinių akcijų dalyvis (išskyrus šnipus ir komunistinio judėjimo dalyvius) buvo kalinamas ilgiau negu 2–4 metus. Todėl valstybės saugumo tarnyba dažnai turėjo iš naujo pradėti savo darbą, sekdama amnestuotų asmenų antivalstybinę veiklą. Žinoma,

A. Smetonos prezidentavimo laikotarpiu saugumo tarnybai buvo skiriama pakankamai dėmesio. Bendroje Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos įstaigoje darbuotojų padaugėjo nuo 210 (1927 m. spalio 1 d.) iki 472 (1940 m. vasario 1 d.), t. y. 2,3 karto. Vienodai plėtėsi abi departamento tarnybos – ir Saugumo, ir Kriminalinė policija. Nuo 1924 m., kai parlamentinėje Lietuvos Respublikoje šios tarnybos egzistavo savarankiškai, Saugumo policijoje darbuotojų pagausėjo nuo 117 iki 270 (2,3 k.), o Kriminalinėje policijoje – nuo 68 iki 200 (3 k.). Toks jų skaičiaus didėjimas tiesiogiai priklausė nuo Lietuvos vidaus padėties arba teritorinių pakitimų. Juk jungtinė saugumo ir kriminalinė tarnyba 1927 m. (tautininkų valdžios stiprinimo, pučų metais) pagausėjo 45 darbuotojais, 60 darbuotojų – 1933 m. (nacių grėsmės augimo metais), 40 – 1935 m. (vidaus nestabilumo metais), 56 – 1936–1938 m. (kaimyninių valstybių agresyvumo augimo, šnipinėjimo suaktyvėjimo metais), 61 – 1939 m. lapkričio mėn. (prijungus Vilniaus kraštą), 42 – 1940 m. vasario mėn. (pertvarkant VSD Kriminalinės policijos adresų biurus). Taip didėjant darbuotojų skaičiui, reikėjo ir atitinkamų finansinių subsidijų. Išlaidos 1925–1939 m. padidėjo beveik dvigubai – nuo 1,4 mln. lito (tai bendros Politinės policijos, Kriminalinės policijos ir nusikaltėlių sekimo išlaidos) iki 2,6 mln. litų (apytikslis skaičius). Ypač padidėjo sekimui skirtos išlaidos – nuo 400 tūkst. iki 840 tūkst. litų. Matyt, atitinkamai pagausėjo mokamų slaptųjų agentų ir informatorių. Vien VSD Agentūros skyrius turėjo 101 mokamą agentą (1939 m. sausio mėn.), VSP Kauno apygarda – 341 informatorių (1934–1935 m.) ir t. t. Iš viso mokamų (dalis informatorių buvo nemokami) VSD agentų (be Kriminalinės policijos agentūros) buvo daugiau kaip 500 žmonių.

Valstybės saugumo tarnybos veiklos kryptys per du dešimtmečius nedaug pakito. Nedetalizuojant galima pažymėti, kad nuolat buvo sekamos komunistinės organizacijos, Lenkijos ir Vokietijos slaptųjų tarnybų agentai, tautinių mažumų organizacijos. Beveik pusė agentų sekė komunistines organizacijas, ketvirtadalis – tautinių mažumų organizacijas ir užsienio žvalgybų agentus, o visi kiti agentai informavo apie legalių ir pusiau legalių organizacijų veiklą bei kariškius. Saugumo tarnyba buvo tas įrankis, kuriuo buvo pristabdoma ar nutraukiama antivalstybinių (komunistinių, nacistinių...) organizacijų veikla, užkertamas kelias įvairiausių organizacijų rengtiems pučams (iki 1940 m. sausio 1 d. tokių mėginimų buvo 17).

Kita valstybės saugumo laidavimo funkcija – žvalgyba ir kontržvalgyba – buvo patikėta kariškiams. Dar Žvalgybos skyriuje veikusi Žvalgų dalis žengė didelį žingsnį tikrai profesionalios karinės žvalgybos link. Iš pafrontės žvalgybinės

organizacijos, kuri neturėjo nei patyrusių žvalgybininkų, nei techninių priemonių, Žvalgų dalis iki 1922 m. virto užsienio žvalgybos tarnyba. Tuomet gerokai išsiplėtė užsienio žvalgybos geografija: informacija gaunama ne tik iš Lenkijos, bet ir iš Sovietų Rusijos, Vokietijos, Latvijos ir kitų šalių. Susiklostė elementari žvalgybinės informacijos gavimo ir analizės sistema. Kai 1923 m. rugpjūčio 1 d. Žvalgybos skyrius buvo reformuotas į dvi atskiras tarnybas, karo žvalgybos tarnyboje liko labiausiai patyrę ir išsilavinę karininkai. Tai padėjo išlaikyti tuometinę Lietuvos padėtį atitinkančią žvalgybos tarnybą. Nors trečiąjį dešimtmetį ši tarnyba tris kartus keitė pavadinimą (Generalinio štabo III skyrius – 1923 m. rugpjūčio–gruodžio mėn., Informacijų skyrius – 1924–1929 m., II skyrius – nuo 1929 m. vidurio), didelių veiklos pakitimų nebuvo. Turėdama tik kelias dešimtis darbuotojų, karinės žvalgybos tarnyba naudojosi Šaulių sąjungos, pasienio policijos paslaugomis organizuodama pasienio žvalgybą ir kontržvalgybą. Pavyzdžiui, jau ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Pasienio policija turėjo nuostatus, pagal kuriuos per valstybės sieną buvo pervedami slaptieji agentai, perduodami II skyriaus karininkams sulaikyti įtartini asmenys. 1935 m. parengti ir bendradarbiavimo su Valstybės saugumo policija nuostatai, ryšių su karo atstovais taisyklės ir pan.

Iki 1923 m. žvalgybinė informacija pirmiausia buvo renkama apie Lenkijos ir Sovietų Rusijos karines pajėgas, o vėliau pagrindiniu žvalgybos objektu liko vien Lenkijos kariuomenė. Ketvirtąjį dešimtmetį, pradėjus stiprėti Vokietijos revanšizmui, žvalgyba išplėsta ir į Rytprūsius. Tokios žvalgybos veikimo kryptys išsilaikė iki 1939 m.

Generalinio štabo II skyrius palaikė draugiškus kontaktus su Latvijos ir Estijos karinių žvalgybų vadovais, bet sistemingiems dalykiniams ryšiams trukdė šių šalių žvalgybų aktyvus bendradarbiavimas su Lenkijos karine žvalgyba. Žvalgybine informacija buvo keičiamasi su Vokietijos karine žvalgyba (1922–1926 m. apie Lenkiją), su Prancūzijos generalinio štabo II skyriumi (1936–1940 m. apie Vokietiją) ir su Čekoslovakijos generalinio štabo II skyriumi (1938 m. apie Vokietiją). Kilus Antrajam pasauliniam karui, Lietuvos karinė kontržvalgyba, su politikų žinia, toleravo ir Prancūzijos žvalgybos veiklą (prieš Vokietiją). Žvalgybinė informacija apie Lenkijos karines pajėgas 1920–1926 ir epizodiškai vėlesniuoju laikotarpiu buvo perduodama ir Sovietų Sąjungos karo atstovams.

Sustiprėjus Vokietijai, Lietuvos teritorijoje itin suaktyvėjo Vokietijos ir jos priešininkų žvalgybinė veikla. Užsienio žvalgybas Lietuva pirmiausia domino kaip potencialus karo veiksmų teatras (tai rūpėjo Vokietijai, Lenkijai, SSRS) ir kaip galimų karinių-politinių blokų dalyvė (Prancūzijai, Anglijai, SSRS tai buvo itin

aktualu). Karinei kontržvalgybai buvo labai sunku atsispirti užsienio slaptųjų tarnybų akcijoms. Nors jėgos buvo nelygios, kova su šnipinėjimu niekad nenutrūko. Kasmet buvo demaskuojama po kelis Vokietijos ir Lenkijos agentus, jų skaičius Lietuvos kalėjimuose 1940 m. padidėjo iki aštuoniasdešimties (20 – Vokietijos, 60 – Lenkijos), o bendras demaskuotų užsienio agentų skaičius siekė 400. Tai buvo II skyriaus ir Valstybės saugumo policijos bendro darbo rezultatas.

Lietuvos slaptosios tarnybos 1919–1940 m. padarė viską, ką galėjo, kad valstybė būtų deramai saugoma. Lietuvos vyriausybė buvo gerai informuota apie visų kaimyninių valstybių karinį pajėgumą, rengiamas karines akcijas, antivalstybinių organizacijų veiksmus. Valstybės saugumo tarnybos buvo ta kliūtis, kurios taip ir neįveikė SSRS išlaikomas komunistinis pogrindis, sukiliminius planus puoselėję ir teroristines akcijas organizavę politiniai emigrantai Lenkijoje, Vokietijos remiami Klaipėdos naciai... Kaip reikėtų vertinti Lietuvos slaptųjų tarnybų veiklą? Karinės žvalgybos ir kontržvalgybos veikimo nauda niekam niekada nekėlė abejonių: kiek sudėtingiau įvertinti valstybės saugumo tarnybų veiklą. Neatitrūkstant nuo ano meto realijų, galima pasakyti, jog saugumo tarnybos dažniausiai turėjo veikti ypatingomis sąlygomis. Beveik nuolat buvusios karo padėties priemonės buvo panaudojamos ir prieš antivalstybines organizacijas bei užsienio žvalgybų agentus, ir pries opoziciją ir jos spaudą. Ne paskutinį vaidmenį čia atlikdavo saugumo tarnybos. Pradėta kurti plikoje vietoje, neturinti nė vieno patyrusio darbuotojo, per du dešimtmečius valstybės saugumo tarnyba virto to meto Vakarų Europos standartus atitinkančia įstaiga, kuriai apibūdinti tiktų J. Audėno žodžiai apie to meto Lietuvos valstybinę santvarką: „<...> gera ar bloga ji buvo, bet ji buvo mūsų pačių rankomis, mūsų pačių jėgomis ir mūsų pačių išmintimi sukurta“. Iš tiesų Lietuvos žvalgybos istorija buvo kupina įdomių puslapių, pasižymėjo labai intensyviomis dvikovomis su kaimyninių valstybių slaptosiomis tarnybomis, sėkmingomis ir nesėkmingomis slaptomis operacijomis. Šioje istorijoje negalima pamiršti ir nevienareikšmiškos politinių sąlygų įtakos slaptųjų tarnybų veikimui, ir paskutiniųjų vadovų tragiško likimo. Didžiuliai nuopelnai kuriant ir stiprinant Lietuvos valstybės saugumo ir žvalgybos tarnybas yra tų žmonių, kurie buvo nepelnytai užmiršti arba nužudyti okupantų. Tai J. Žilinskas, M. Lipčius (ištremtas žuvo Sibire), P. Kirlys (sušaudytas), K. Dulksnys (sušaudytas), J. Matusaitis (sušaudytas), A. Povilaitis (sušaudytas), P. Lašas-Spiridonovas (žuvo kalėjime), J. Statkus (dingo be žinios), J. Budrys, A. Užupis, S. Raštikis, F. Bortkevičius ir daugelis kitų pirmųjų Lietuvos slaptųjų tarnybų darbuotojų.

PRIEDAI

Žvalgybos struktūros ir jų vadovai

I. Žvalgybos (prie Apsaugos komisijos) vedėjas (nuo 1918 m. spalio 27 d.), KAM ypatingųjų reikalų karininkas (žvalgybai) – J. ŽILINSKAS

II. KAM štabo Rikiuotės skyriaus ŽINIŲ DALIS

J. ŽILINSKAS (1919 m. sausio 6 d.–gegužės 12 d.)

III. Generalinio štabo ŽVALGYBOS SKYRIUS

M. LIPČIUS (1919 m. gegužės 12 d.–1923 m. balandžio 9 d.).
L. GIRA (1919 m. rugpjūčio 23 d.–lapkričio 9 d.)
mjr. P. KIRLYS (1923 m. balandžio 10 d.–rugpjūčio 1 d.)

Žvalgybos skyriaus ŽVALGŲ DALIS
K. REMIŠEVSKIS (1919 m. gegužės 12 d.–birželio 20 d.)
kpt. DAUGIRDAS (1919 m. birželio 20 d.–1920 m. balandžio 20 d.)
kpt. A. UŽUPIS (1920 m. balandžio 20 d.–1923 m. sausio 26 d.)

IV. Generalinio štabo III SKYRIUS

kpt. P. KIRLYS (1923 m. rugpjūčio 1 d.–1924 m. sausio 24 d.)

V. Generalinio štabo INFORMACIJŲ SKYRIUS (arba I skyrius)

mjr. A. UŽUPIS (1924 m. sausio 24 d.–1926 m. sausio 1 d.)
plk. ltn. K. ŠKIRPA (1926 m. sausio 1 d.–birželio 22 d.)
mjr. P. KIRLYS (1926 m. birželio 22 d.–spalio 4 d.)
plk. S. ZASKEVIČIUS (1926 m. spalio 4 d.–gruodžio 17 d.)
mjr. S. RAŠTIKIS (1926 m. gruodžio 17 d.–1930 m. balandžio 7 d.)

VI. Generalinio štabo II SKYRIUS

plk. ltn. P. KIRLYS (1930 m. balandžio 7 d.–rugsėjo 1 d.)
plk. J. LANSKORONSKIS (1930 m. rugsėjo 1 d.–1934 m. balandžio 16 d.)
plk. ltn. L. GUSTAITIS (1934 m. balandžio 16 d.–rugsėjo 7 d.)

VII. Kariuomenės štabo II SKYRIUS

plk. K. DULKSNYS (1934 m. rugsėjo 7 d.–1940 m. liepos 8 d.)

Kontržvalgybos ir valstybės saugumo tarnybų struktūros ir jų vadovai

I. Žvalgybos skyriaus KONTRŽVALGŲ DALIS

M. LIPČIUS (1919 m. gegužės 12 d.–birželio 18 d.)
Z. KUBLICKIS (1919 m. birželio 28 d.–1920 m. vasario 23 d.)
J. BALKŪNAS (1920 m. vasario 23 d.–gegužės 28 d.)
P. BIRŽYS (1920 m. gegužės 28 d.–birželio 20 d.)
A. VEINGARDAS (1920 m. liepos 1 d.–spalio 1 d.)
V. ČĖPLA (1921 m. liepos 1–21 d. (?))
J. POLOVINSKAS-BUDRYS (1921 m. spalio 10 d.–1923 m. kovo 23 d.)

II. VRM KRIMINALINIS SKYRIUS „B"

A. RAČYS (1923 m. rugpjūčio 1 d.–1924 m. sausio 1 d.)

III. VRM POLITINĖS POLICIJOS SKYRIUS

A. RAČYS (1924 m. sausio 1 d.–1926 m. liepos 20 d.)
I. PAŠKEVIČIUS (1926 m. liepos 20 d.–gruodžio 17 d.)
B. VĖŽYS (1926 m. gruodžio 17–23 d.)
A. RAČYS (1926 m. gruodžio 23 d.–1927 m. sausio 12 d.)

IV. VRM KRIMINALINĖ POLICIJA

J. POLOVINSKAS-BUDRYS (1927 m. sausio 12 d.–1928 m. sausio 1 d.)
A. SURVILA (1928 m. sausio 1 d.–1929 m. lapkričio 1 d.)
S. RUSTEIKA (1930 m. vasario 1 d.–1931 m. balandžio 2 d.)
J. STATKUS (1931 m. balandžio 2 d.–1933 m. gegužės 12 d.)

Kriminalinės policijos SKYRIUS „A", vėliau I SKYRIUS

A. SURVILA (1927 m. gegužė–lapkričio mėn.)
J. STATKUS (1928 m.–1931 m. balandžio 2 d.)
A. POVILAITIS (1931 m. balandžio 2 d.–1933 m. gegužės 12 d.)

V. VRM VALSTYBĖS SAUGUMO DEPARTAMENTAS

J. STATKUS (1933 m. gegužės 12 d.–1934 m. rugsėjo 1 d.)
A. POVILAITIS (1934 m. rugsėjo 1 d.–1940 m. birželio 13 d.)

VSD VALSTYBĖS SAUGUMO POLICIJA

A. POVILAITIS (1933 m. gegužės 12 d.–1934 m. rugsėjo 1 d.)
F. BORTKEVIČIUS (1935 m. rugsėjo mėn.–1940 m. birželio 15 d.)

VOKIETIJOS AGENTAI SULAIKYTI LIETUVOJE

(1933–1939 m.)
(pagal areštuotų ir įtariamų asmenų daktiloskopines korteles)

Nr.	Pavardė Vardas
1.	Armonis Artūras
2.	Armonis Villy
3.	Ašmys Jonas
4.	Babys Fricas
5.	Babys Martinas
6.	Baumgarten Valter
7.	Berčaitis Martynas
8.	Bergmanas Jonas
9.	Blekertas Gustavas
10.	Blizginius Martynas
11.	Bormanas Leopoldas
12.	Čerkus Jurgis
13.	Dambrauskas Alfonsas
14.	Dambrauskas Juozas
15.	Danulis Kristupas
16.	Deckys Jurgis
17.	Dekterevas Ermolajus
18.	Dekterevas Kostas
19.	Doblys Mikas
20.	Doeringas Villy
21.	Doering Heinrich
22.	Dofas Chaimas
23.	Freimann Gustavas
24.	Freimanas Jurgis
25.	Girulaitis Maksas
26.	Griga Karolis
27.	Grigas Feliksas
28.	Gross Fridrichas
29.	Gudovijus Martynas
30.	Heideck Franz
31.	Hinc Fridrich
32.	Hiršbergas Bernardas
33.	Hofmanas Fricas
34.	Huff Albertas Adolfas
35.	Jaudzims Jurgis
36.	Jaugelis Jaroslavas
37.	Joknan Marta
38.	Jakštas Pranas
39.	Kaušas Gustavas
40.	Kaušys Petras
41.	Kenig Evald
42.	Kenigsbergaitė Mina
43.	Kepenis Povilas
44.	Klausas Mikas
45.	Klausut Feodorins
46.	Kochas Erichas
47.	Krupat Heinrich
48.	Kumšlys Jonas
49.	Kurschis Fritz
50.	Laurus Jurgis
51.	Lauruška Jonas
52.	Leitis Mikas
53.	Lokys Justinas
54.	Matzeikas Jonas
55.	Mork Ernst
56.	Naginionis-Chodokevičius Karolis
57.	Panncek Herman
58.	Pansevičius Bronius
59.	Pamputis Antanas
60.	Pilibaitis Jonas
61.	Pilinkus Jonas
62.	Putčka Jurgis
63.	Putnynas Martynas
64.	Putrimas Juozas
65.	Rugalies Kristupas
66.	Rumelys Fritz
67.	Rumpis Jurgis
68.	Russ Vilhelmas
69.	Russ Hans
70.	Sehirmann Eugen
71.	Siburauskas Mikas
72.	Skvirblys Martynas
73.	Spangėlis Jonas
74.	Šachno-Dovgaitė Viera
75.	Šmidt Erich
76.	Teichert Gustov
77.	Telepnevas Sergejus
78.	Thiel Karl
79.	Torel Vilius

80. Torkel August
81. Užtinas Augustas
82. Vabalas Juozas
83. Žilaitis Horstas
84. Žilaitis Fricas
85. Žilaitis Rudolfas
86. Žilenis Vladas
87. Žilinskas Juozas

LENKIJOS AGENTAI SULAIKYTI LIETUVOJE

(1921–1939 m.)
(pagal areštuotų ir įtariamų asmenų daktiloskopines korteles)

Nr.	Pavardė Vardas
1.	Adamavičius Ignas
2.	Adameit Povilas
3.	Adamavičius Juozas
4.	Ambrasas Jonas
5.	Ajauskas Feliksas
6.	Aišparas Motiejus
7.	Aizenbergas Nochimas
8.	Aizinas Chaimas
9.	Aizinas Berelis
10.	Aliubavičius Jonas
11.	Anušakova Zosė
12.	Balaika Petras
13.	Baranauskas Vladas
14.	Baranauskienė Teresė
15.	Barančikovas Stepas
16.	Bartusevičiūtė Melanija
17.	Bekas Juozas
18.	Bekeras Abromas
19.	Berčinskas Stasys
20.	Berengas Ignas
21.	Bernotas Antanas
22.	Berulis Bronius
23.	Berzakaitė Gila
24.	Bezprozvanas Ausėjus
25.	Berrukenovas Jonas
26.	Bforavičius Antanas
27.	Bialinskis Leo
28.	Bilinskas Vladas
29.	Bloznelis Leopoldas
30.	Blažaitis Mikas
31.	Brijauskas Kazys
32.	Cimakauskas Vladas
33.	Čebelis Jonas
34.	Černiauskas Stepas
35.	Černiaukas Pinchus
36.	Černiauskas Nikodimas
37.	Černevičius Jurgis
38.	Čerpickis Kostas
39.	Česnavičius Adomas
40.	Čiuta Balys
41.	Čiuvinskis Feliksas
42.	Dabulis Jonas
43.	Dailidžionis Boleslovas
44.	Dainauskienė Sofija
45.	Dajonas Saulius
46.	Daktaravičius Stasys
47.	Dambrauskas Adomas
48.	Dambrauskas Juozas
49.	Dambrauskas Povilas
50.	Danišauskas Zenonas
51.	Dasevičius Mikas
52.	Datkauskas Silvestras
53.	Daugėla Vincas
54.	Daugevičius Jonas
55.	Daugelis Kazys
56.	Dauge Feodor
57.	Daugėla Juozas
58.	Daugovskis Rubinas
59.	Daunoravičius Feliksas
60.	Daunoravičienė Aleksandra
61.	Daunoravičius Juozas
62.	Daveika Stasys
63.	Ditmanas Jokūbas
64.	Dobkevičius Jonas
65.	Dvilevičiūtė-Butrimavičienė Genė
66.	Dvilinskas Viktoras
67.	Dvirzdis Povilas
68.	Dziuba Vladimiras
69.	Dzidrichas Juozas

70. Falkauskas Stasys
71. Flaksmanaitė Cilė
72. Gabrys-Gabrevičius Juozas
73. Gadanaitė -Gadinaitė Maša
74. Gedraitis Aleksas
75. Giakas Vytautas
76. Grigaitis Baltras
77. Gudanavičius Aleksas
78. Gudanavičiūtė Tanė
79. Chmieliauskas Leonas
80. Chocianovičius Eduardas
81. Jablonskis Antanas
82. Jac Leopold
83. Jacevičius Leonas
84. Jakubauskas Mikas
85. Jančiauskas Leopoldas
86. Jančys Jonas
87. Janeliūnas Jonas
88. Jankauskas Balys
89. Janušauskas Pranas
90. Janušauskas Vladas
91. Janušienė Ona
92. Januševičaitė Marė
93. Januševičius Henrikas
94. Janušis Kazys
95. Jerulevičius Vandalinas
96. Jodka Bolius
97. Judelis Juozas
98. Juknevičius Darijus
99. Jurijan Ema
100. Jurkevičius-Privalovas Petras
101. Jurkevičius Zigmas
102. Ignatavičius Petras
103. Ignatavičus Mikas
104. Kačinskienė Ona
105. Kalesinksas Stasys
106. Kalesinskas Juozas
107. Kalvėnas Jurgis
108. Kaminskas Šacher
109. Kaminskas Juozas
110. Kancleris Bronius
111. Kancleris Vladas
112. Kaniauskaitė Benigna
113. Kardelis Vincas
114. Kardokas Petras
115. Kasperavičius Bolius
116. Kazakevičius Jonas
117. Kazlauskienė Jadvyga
118. Kelteris Jonas
119. Kilčiauskas Kazys
120. Kilčiauskas Benediktas
121. Kinderis Mykolas
122. Kiškauskas Alfonsas
123. Kiškionis Jonas
124. Kiškis Petras
125. Kitkauskas Ildeponsas
126. Kitovas Paramonas
127. Kiuchta Romanas
128. Klimas Vladas
129. Klimauskas Jonas
130. Klimauskas Augustas
131. Klimienė Felicija
132. Kliukas Ignas
133. Klivinskas Juozas
134. Kondrackienė Genovaitė
135. Konstantinavičius Aleksandras
136. Kopinskis Juozas
137. Koračovas Nikiforov
138. Krakauskaitė Vanda
139. Kranauskas Kostas
140. Krapas Jonas
141. Kučinskas Stasys
142. Kučinskas Vladas
143. Kukienė Ona
144. Kukurėnas Mykolas
145. Kuliešius Leopoldas
146. Kuselis Abromas
147. Kvaraciejus Vladas
148. Lapinskas Albinas
149. Latišov Emelijan
150. Lazdynas Benediktas
151. Lenganer Mykolas
152. Leonavičius Jonas
153. Leonavičius Antanas
154. Levinas Stasys
155. Levinsonas Meilachas
156. Linka Jonas
157. Lukoševičius Petras

158. Maciešienė Emilja
159. Macijauskas Leonas
160. Maciulevičius Pranas
161. Mackelienė Marija
162. Mackevičius Leonas
163. Mackevičius Jonas
164. Maicherčik Julius
165. Maiminas Šmerelis
166. Makauskienė Anelė
167. Margevičius Vincas
168. Masalskas Aleksas
169. Matulionis Bonifacas
170. Medekša Adolfas
171. Mednis Kapiton
172. Meilūnas Kostas
173. Mickevičius Antanas
174. Miežonis Vladislavas
175. Michaelis Herbert
176. Mikalajūnas Juozas
177. Mikalauskas Mečius
178. Mikalauskas Povilas
179. Mireckas Juozas
180. Mirelevičius Peisach
181. Mironas Jonas
182. Misevičius Sevilijonas
183. Motūkas Petras
184. Melerskis Ignas
185. Murinas Romanas
186. Naruševičius Eduardas
187. Narusevičius Balys
188. Naruševičius Balys
189. Naruškevičius Edvardas
190. Navickas Juozas
191. Navickas Antanas
192. Navickis Pranas
193. Noreika (Noreiko) Mikas
194. Nurka Mečislovas
195. Nusbaum Borisas
196. Olšauskas Vladas
197. Olševska Janina
198. Orlovas Aleksas
199. Ossuchas Zigmas
200. Ostraševskis Marchelino
201. Papišker Icikas
202. Paplauskas Jonas
203. Paruškevičius Juozas
204. Paschargėnas Vladas
205. Pašiūnas Vincas
206. Paškevičius Jonas
207. Pščiolinas Makaras
208. Perkovskis Juozas
209. Petraševskaitė Kazimira
210. Petrikaitė Antonina
211. Petrovskienė Ona
212. Pilkienė Ona
213. Pilovnikas Samuilas
214. Potieliūnas Juozas
215. Proscevičaitė Barbora
216. Pšebytnevksaja Zofija
217. Pšijemskaitė Leokadija
218. Pumpalavičius Edvardas
219. Račys Jonas
220. Rakauskas Jonas
221. Ramanauskas Antanas
222. Ramanauskas Klemas
223. Ramanauskas Kazimieras
224. Raščiauskas Vladas
225. Raugevičienė-Brigadzė Nelė, Vrubliauskaitė
226. Reimeikis Adolfas
227. Reisas Alfredas
228. Rekštys Stasys
229. Ryliškis Juozas
230. Ryliškis Jonas
231. Ryliškis Vladas
232. Rukšta Karolis
233. Rusteiko Jonas
234. Sadauskienė Ona
235. Semaška Jonas
236. Simonaitis Julius
237. Simonaitis Augustas
238. Sinka Leonas
239. Sirutis Vladas
240. Sirutis Jonas
241. Skovronskis Leonas
242. Songailo Mikas
243. Stančikas Juozas
244. Stankevičius Vincas

245. Stankevičaitė Katrė
246. Stasiulevičius Juozas
247. Stasiūnas Augustinas
248. Stavčikas Pranas
249. Streckytė Uršulė
250. Stukas Juozas
251. Svorobinovič Stasys
252. Šavelskis Viktoras
253. Ščedrokovas Andrius
254. Šilanskis Mykolas
255. Šimanskaitė Anastazija
256. Širmulytė Pranė
257. Širokovas Mikolojus
258. Širvinskas Stasys
259. Širvinskas Antanas
260. Škliaras Dovydas
261. Škliaras Enochas
262. Špederis Hermanas
263. Švoinickis Kazimieras
264. Tadaravičius Vladas
265. Tagan Petras
266. Taicaitė Dveira
267. Tamošauskas Aleksas
268. Taraila Alfonsas
269. Tarakinskas Dovydas
270. Tumaitė Karolina
271. Urvanas Mykolas
272. Usas Kazimieras
273. Uscila Jonas
274. Uščiauskas Ignas
275. Vaitekauskaitė Zofija
276. Valiukevičius Vladas
277. Valiulis Jonas
278. Varžaitis Antanas (g. 1903)
279. Varžaitis Antanas (g. 1906)
280. Vasiliauskas Antanas
281. Vaznaitis Povilas
282. Vazmaitis Juozas
283. Vaznelis Julius
284. Vaznys Stasys
285. Važnevičius Jonas
286. Vedegys Bronius
287. Velyvis Silvestras
288. Vieraitis Albinas
289. Vieraitis Vincas
290. Vilkelis Vincas
291. Vilkelis Povilas
292. Visockis Kazys
293. Vyšniauskas Jonas
294. Volungevičius Vladas
295. Zablauskas Bernardas
296. Zelenkevičius Petras
297. Zimitravičius Albinas
298. Zulienė Stanislava
299. Žarskis Jonas
300. Žemaitis Adolfas
301. Žilionis Leonas
302. Markauskaitė Julė

PAVARDŽIŲ RODYKLĖ

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

1 Baibokietis, Pats muša, pats rėkia (rankraštis), Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 378, ap. 2, b. 7278, l. 22–23.

2 Buchowski K. Retorsijos įkaitai. Lenkai Lietuvos Respublikoje 1918–1940 metais, Darbai ir dienos, 2003, Nr. 34; Фирсов Ф. Секретные коды. Истории Коминтерна 1919–1943, Москва, 2007; Jekabsons E. Latvijos ir Lenkijos karinės žvalgybos bendradarbiavimo 1919–1939 metais eskizas, Karo archyvas, Vilnius, 2005; Kasparavičius A. Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936), Lietuvos nepriklausomybei – 80, Vilnius, 1999; Kasparavičius A. Didysis X Lietuvos užsienio politikoje, Vilnius, 1996; Усов В. Советская разведка в Китае 20–30 годы XX века, www.lib.rus.ec/b/185594/read; Bukaitė V. Lietuvos Respublikos politiniai ir diplomatiniai santykiai su Prancūzija 1919–1940 metais; Мисюк А. Спецслужбы Польши, Советской России и Германии, Москва, 2012; Bukaitė V. Lietuvos Respublikos politiniai ir diplomatiniai santykiai su Prancūzija 1919–1940 metais, V., 2013; Czarnecka R. Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) w latach 1921–1939. Zarys organizacyjny i przegląd zawartości inwentarza, Oddział II Sztabu Głównego w latach 1921–1939, Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej Nr. 28, 2006; Skóra W. Działalność Ukraińców w Prusach Wschodnich w świetle raportu placówki wywiadu polskiego w Królewcu z 1925 roku, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie“ 2004, Nr 2; Policja polityczna w Polsce w okresie międzywojwnnym, Wywiad i kontrwywiad wojskowy w II RP, tom I, Łomianki, 2010; Труды общества истории отечественных спецслужб, t. III, M., 2007; Абисогомян Р. Роль русских военных деятелей в общественной и культурной жизни Эстонской Республики 1920–1930-х г.г. и их литературное наследие, Tartu, 2007; Visa tai Vidacki J. Wywiad litevski w latach trzydiestych XX wieku jako przeciwnik wywiadu korpusu ochrony pogranicza“ (Wojskowy Przegląd Historyczny, Warszawa, 1995, Nr. 3–4; Nikžentaitis A. Germany and the Memel Germans in the 1930s (On the Basis of Trials of Lithuanian Agents before the Volksgerichtshof, 1934–45), The Historical Journal, 39, 3, 1996; Jakubavičienė I. Valstybės saugumo

policijos pastangos įsiskverbti į Klaipėdos krašto nacistines organizacijas 1930–1939 metais, Istorija, Nr. 72, www.istorijoszurnalas.lt; Mackiewicz R., Steckiewicz S. Z Dziejów wywiadu na Litwie w czasie II wojny światowej, Warszawa, 2008.

3 *P. L.* Iš netolimos praeities, Karo archyvas, 1928, Nr. 4, p. 115–118 (galima spėti, jog autorius mjr. P. Linkevičius).

4 Žvalgybininko atsiminimai, 1923 metai, LCVA, f. 378, ap. 2, b. 7278, l. 22–23.

5 Ką papasakojo Žvalgybos skyriaus steigėjas p. J. Žilinskas, Policija, 1931, Nr. 21, p. 406–407; *Gira L.* Pirmoji Politinės policijos užuomazga (atsiminimų nuotrupos 1931 m.), Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas (toliau - LLTI BR), f. 13, b. 1821, l. 1.; Iš p. M. Lipčiaus atsiminių, Policija, 1931, Nr. 21, p. 407–408.

6 Žr.: *Linkevičius P.* Žvalgybos tarnyba, Mūsų žinynas, 1926, Nr. 31, p. 26–41, 244–249; Karinio auklėjimo paskaitos, K., 1940, kn. 2.

7 *Budrys J.* Atsiminimai. Kontržvalgyba Lietuvoje, Boston, 1967, t. 1, 226 p.; *Aukštaitis R.* Lietuvos kariuomenės štabo II skyriaus paskutinės dienos, Už ir prieš, 1989, Nr. 1, p. 14–17; Nr. 2, p. 11–13; *Aušrotas B.* Sunkių sprendimų metai, V., 1990, 238 p.

8 *Žukas K.* Žvilgsnis į praeitį, Chicago, 1959; *Skipitis R.* Nepriklausoma Lietuva, Chicago, 1967, 439 p.; *Škirpa K.* Pakeliui su Mykolu Sleževičium, Mykolas Sleževičius, Chicago, 1954, 343 p.; *Raštikis S.* Kovose dėl Lietuvos, V., 1990, t. 1, 704 p.; *Aleksa O.* Kortų nameliai, V., 1983, 197 p.

9 1920 m. rugpjūčio 12 d. Žvalgybos skyriaus viršininko M. Lipčiaus aplinkraštis skyriaus dalims ir punktams, LCVA, f. 929, ap. 3, b. 174, l. 372.

10 Lietuvos policija, K., 1930, p. 203.

11 *Gira L.* Pirmoji Politinės policijos užuomazga (atsiminimų nuotrupos 1931 m.), LLTI BR, f. 13, b. 1821, l. 1–4

12 Lietuvos policija, p. 204.

13 Žvalgybininko atsiminimai, LCVA, f. 378, ap. 2, b. 7278, l. 1.

14 LLTI BR, f. 13, b. 1821, l. 4–5.

15 Lietuvos policija, p. 204.

16 LLTI BR, f. 13, b. 1821, l. 5.

17 Ką papasakojo žvalgybos skyriaus steigėjas p. J. Žilinskas, Policija, 1931, Nr. 21, p. 406–407.

18 *P.L.* Iš netolimos praeities, Karo archyvas, 1928, t. 4, p. 117–118.

19 *Skipitis R.* Nepriklausoma Lietuva, p. 71.

20 Lietuvos policija, p. 205.

21 *P.L.* Iš netolimos praeities, Karo archyvas, 1928, Nr. 4, p. 116.

22 Lietuvos policija, p. 206.

23 Generalinio štabo Žvalgybos skyriaus darbo nuo 1919 m. kovo mėn. iki 1920 m. birželio mėn. ataskaita, LCVA, f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 1; b. 2, l. 12a.

24 Žinios apie karo valdininką Mikalojų Lipčių; Pulkininko V. Grigaliūno-Glovackio liudijimas 1922 07 25, Ibid., f. 930, ap. 1, b. 199, l. 50, 122.

25 1919 m. sausio 10 d. pulko vado įsakymas Nr. 203, Ibid., l. 122, 129–131.

26 1919 m. vasario 23 d. Krašto apsaugos ministerijos Rikiuotės skyriaus Žinių dalies įsakymas Nr. 38, Ibid., l. 22.

27 1919 m. vasario 22 d. pranešimas Žinių daliai, Ibid., f. 378, ap. 2, b. 2, l. 1, 11.

28 1919 m. vasario 19 d. KAM Rikiuotės skyriaus Žinių dalies „Kariškos žvalgybos žinios", Ibid., f. 929, ap. 2, b. 307, l. 149–150.

29 Ibid., ap. 3, b. 430, l. 76.

30 1919 m. gegužės 18 d. M. Lipčiaus liudijimas, Ibid., f. 930, ap. 1, b. 199, l. 19.

31 Ibid., f. 378, ap. 2, b. 2, l. 11, 31; b. 3, l. 16, 34.

32 Lietuvos policija, p. 244.

33 LCVA, f. 378, ap. 2, b. 2, l. 6, 11, 33.

34 1919 m. spalio 2 d. Generalinio štabo Žvalgybos skyriaus įsakymas Nr. 8, Ibid., f. 930, ap. 2, b. 741, l. 6, 147.

35 1924 m. lapkričio 21 d. raštas Piliečių apsaugos departamento direktoriui, Ibid., f. 378, ap. 1, b. 183, l. 18.

36 Ibid., ap. 2, b. 2, l. 12a, 22, 41; b. 23a, l. 1; Ibid., ap. 1, b. 344, l. 3.

37 Lietuvos policija, p. 205.

38 Ibid., f. 378, ap. 3, b. 30, l. 9, 10, 29, 33, 34.

39 Ibid., f. 929, ap. 3, b. 30, l. 9.

40 Ibid., f. 378, ap. 2, b. 2, l. 10, 11, 14, 149.

41 1919 m. liepos 18 d. Generalinio štabo Žvalgybos skyriaus nutarimas, Ibid., b. 5, l. 25.

42 Ibid., f. 930, ap. 1, b. 207, l. 107; b. 199, l. 197; f. 378, ap. 2, b. 336, l. 1, 4.

43 *Žukas K.* Žvilgsnis į praeitį, p. 234.

44 1919 m. spalio 8 d. Generalinio štabo Žvalgybos skyriaus įsakymas Nr. 6, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 741, l. 4.

45 „Lietuvos policijoje" rašoma, kad Žvalgybos skyriaus viršininko pareigoms eiti nuo 1919 m. liepos 15 d. paskirtas M. Lipčius, nors iš tikrųjų jis, kaip ir J. Žilinskas, tebuvo laikinai einantis pareigas, kurioms patvirtintas dar 1919 m. gegužės mėn. // Lietuvos policija, p. 238.

46 1919 m. spalio 9 d. Generalinio štabo Žvalgybos skyriaus įsakymas Nr. 7, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 741, l. 5; f. 930, ap. 1, b. 199, l. 7.

47 LLTI BR, f. 13, b. 182, l. 6.

48 Lietuvos policija, l. 238.

49 *Budrys J.* Atsiminimai. Kontržvalgyba Lietuvoje, p. 47.

50 *Buchowski K.* Retorsijos įkaitai. Lenkai Lietuvos Respublikoje 1918–1940 metais, Darbai ir dienos, 2003, Nr. 34, p. 61.

51 LCVA, f. 929, ap. 3, b. 30, l. 11.

52 *Rainys J.* P.O.W. Lietuvoje, p. 28, 34, 50, 111.

53 M. Kubiliūtės sekimo byla, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K–1, ap. 45, b. 393, l. 131–132, 140, 152, 187.

54 LLTI BR, f. 13, b. 1984, l. 1.

55 *Rainys J.* P.O.W. Lietuvoje, p. 30.

56 1919 m. rugsėjo 30 d. Politinė–operatyvinė santrauka sekant spaudą, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 307, l. 231, 269.

57 Ibid., ap. 3, b. 30, l. 9; b. 174, l. 355.

58 Ibid., f. 378, ap. 2, b. 2, l. 118.

59 1919 m. lapkričio 22 d. įsakymas Nr. 5022 1-osios brigados vadui, Ibid., l. 125.

60 Lietuvos policija, p. 240.

61 LCVA, f. 930, ap. 1, b. 207, l. 21, 104, 160, 173, 283, 294, 331; f. 378, ap. 2, b. 12, l. 66.

62 Ibid., ap. 1, b. 183, l. 118; Lietuvos policija, p. 216–217.
63 LCVA, f. 378, ap. 10, b. 1, l. 56, 58, 62, 68.
64 Žvalgybininko atsiminimai, LCVA, f. 378, ap. 2, b. 7278, l. 2.
65 Ibid., f. 483, ap. 3, b. 528, l. 3, 6, 12.
66 1919 m. liepos 14 d. protokolas, Ibid., f. 929, ap. 3, b. 430, l. 70.
67 Lietuvos policija, p. 238–239.
68 Kovos su šnipais mokymo programa, LLI RS, f. 13, b. 2079, l. 14.
69 1919 m. lapkričio 11 d. Generalinio štabo Žvalgybos skyriaus įsakymas Nr. 10, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 741, l. 8.
70 Ibid., f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 3
71 LCVA, f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 3.
72 Ibid., b. 2, l. 12a; f. 929, ap. 2, b. 741, l. 11.
73 1920 m. sausio 31 d. Generalinio štabo Žvalgybos skyriaus įsakymas Nr. 1, Ibid., f. 929, b. 777, l. 1.
74 1920 m. rugpjūčio 3 d. Generalinio štabo Žvalgybos skyriaus įsakymas Nr. 4, Ibid., f. 929, ap. 2, b. 741, l. 147; b. 777, l. 2.
75 1920 m. sausio 20 d. Žvalgybos skyriaus viršininko raštas Vilkaviškio komendantui, Ibid., ap. 3, b. 176, l. 8.
76 Ibid., f. 378, ap. 2, b. 416, l. 13–15, 34–86, 89.
77 1920 m. vasario 6 d. Vyriausiojo karo vado gen. Ltn. P.Liatuko ir Generalinio štabo viršininko gen. ltn. S. Nastopkos įsakymas Nr. 84, Ibid., b. 497, l. 3–6
78 Ibid., f. 929, ap. 3, b. 174, l. 343; ap. 2, b. 741, l. 147.
79 1920 m. balandžio 20 d. Generalinio štabo Žvalgybos skyriaus įsakymas Nr. 28, Ibid., f. 378, ap. 2, b. 741, l. 62.
80 Ibid., l. 9, 33, 69, 119.
81 Ibid., f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 2; b. 336, l. 10, 12, 13; f. 929, ap. 3, b. 176, l. 10–11.
82 1920 m. kovo 19 d. Žvalgybos skyriaus viršininko pranešimas krašto apsaugos ministrui, Ibid., f. 929, ap. 3, b. 174, l. 331.
83 1920 m. kovo 23 d. Žvalgybos skyriaus viršininko raportas krašto apsaugos ministrui, Ibid., l. 336, 340.
84 *Kaplanas Ch.* Kareivinėse neramu, Vilnius, 1961, p. 112; LCVA, f. 930, ap. 1, b. 480, l. 4.
85 LCVA, f. 930, ap. 3, b. 176, l. 36.
86 *Фирсов Ф.* Секретные коды. Истории Коминтерна 1919–1943, Москва, 2007, p. 117.
87 LCVA, f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 2–3; ap. 10, b. 1, l. 90, 100–101, 109–110.
88 1920 m. balandžio 22 d. V.Sidzikausko pranešimas, Ibid., l. 119, 123.
89 1920 m. birželio 21 d. Generalinio štabo Žvalgybos skyriaus kasos perdavimo aktas, Ibid., f. 930, ap. 1, b. 60, l. 26.
90 Ibid., f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 3.
91 Ibid., f. 930, ap. 1, b. 199, l. 7; f. 378, ap. 2, b. 497, l. 3–4.
92 *Žukas K.* Žvilgsnis į praeitį, p. 262.
93 LCVA, f. 930, ap. 1, b. 199, l. 54, 185.
94 1920 m. birželio 11 d. įsakymas Nr. 102, Ibid., f. 378, ap. 2, b. 416, l. 5–6
95 1920 m. birželio 16 d. Lietuvos karo atstovo Latvijoje raštas Nr. 39, Ibid., f. 929, ap. 3, b. 174, l. 366, 369.

96 1920 m. birželio 28 d. Žvalgybos skyriaus įsakymas Nr. 4593 IV punkto viršininkui, Ibid., ap. 2, b. 827, l. 33–34.

97 *Jekabsons E.* Latvijos ir Lenkijos karinės žvalgybos bendradarbiavimo 1919–1939 metais eskizas, karo archyvas, Vilnius, 2005, p. 239.

98 Ibid., p. 246.

99 LCVA, f. 929, ap. 2, b. 307, l. 31, 36.

100 *Kasparavičius A.* Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936), Lietuvos nepriklausomybei – 80, Vilnius, 1999, p. 16.

101 Atsiminimai apie LKP rengimąsi sukilti prieš Lietuvos valdžią 1920 m. liepos mėn., Ibid., b. 487, l. 11–17.

102 Ibid., b. 438, l. 14–15; Vaupšas S. Neramiose sankryžose, V., 1972, p. 37, 54.

103 *Vaupšas S.* Neramiose sankryžose, p. 59–60, 64; LCVA, f. 929, ap. 2, b. 307, l. 56, 112.

104 *Žukas K.* Žvilgsnis į praeitį, p. 305.

105 1920 m. spalio 1 d. Žvalgų dalies pranešimas, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 783, l. 315; b. 741, l. 175, 324; Lietuvos policija, p. 219.

106 LCVA, f. 929, ap. 2, b. 741, l. 456. Kontržvalgų dalies viršininkai buvo: M. Lipčius (1919 m. gegužės 12 d. – birželio 18 d.), Z.Kublickis (1919 m. birželio 28 d. – 1920 m. vasario 23 d.), J.Balkūnas (1920 m. vasario 23 d. – gegužės 28 d.), ltn. P.Biržis (1920 m. gegužės 28 d. – birželio 20 d.), A.Veingardas (nuo 1920 m. liepos 1 d.).

107 Ibid., f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 4; f. 929, ap. 2, b. 267, l. 30, 33.

108 1920m. rugpjūčio 12 d. M. Lipčiaus aplinkraštis, Ibid., ap. 3, b. 174, l. 372.

109 Ibid., ap. 2, b. 741, l. 198; b. 267, l. 31, 54.

110 Ibid., b. 741, l. 456; f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 6.

111 Ibid., f. 929, ap. 3, b. 174, l. 375–376, 378, 380, 396.

112 Ibid., ap. 2, b. 741, l. 198; ap. 7, b. 5, l. 241–244.

113 1920 m. lapkričio 1 d. įsakymas, Ibid., ap. 3, b. 174, l. 397.

114 *Kasparavičius A.* Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936), p. 21.

115 LCVA, f. 929, ap. 7, b. 5, l. 242, 243.

116 1920 m. gruodžio 29 d. Žvalgų dalies savaitinė santrauka Nr. 50, Ibid., l. 247.

117 *Riomeris D.* Dienoraštis, Kultūros barai, 1990, Nr. 2, p. 76.

118 LCVA, f. 929, ap. 3, b. 174, l. 260.

119 *Kasparavičius A.* Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936), p. 21

120 1920 m. lapkričio 14–21 d. Žvalgų dalies pranešimas Nr. 47; 1920 m. gruodžio 5–12 d. Žvalgų dalies pranešimas Nr. 48; 1920 m. gruodžio 21 d. Žvalgų dalies viršininko kpt. A.Užupio pranešimas, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 789, l. 48, 91, 94.

121 1920 m. gruodžio 8 d. sąskaita // Ibid., b. 847, l. 54, 56, 57, 59.

122 Ibid., f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 5, 6.

123 *Žukas K.* Žvilgsnis į praeitį, p. 259, 314.

124 1921 m. sausio 11 d. Žvalgybos skyriaus raštas „Kario“ redakcijai // LCVA, f. 929, ap. 6, b. 11, l. 16.

125 1921 m. sausio 19 d. Žvalgybos skyriaus raštas „Kario“ redakcijai // Ibid., l. 26, 27.

126 1921 m. vasario mėn. Žvalgų dalies Rusų fronto santrauka Nr. 3 // Ibid., ap. 2, b. 789, l. 74.

127 *Усов В.* Советская разведка в Китае 20–30 годы XX века, www.lib.rus.ec/b/185594/read
128 1920 m. gruodžio mėn. Bolševizmas Lietuvoje dabartiniu momentu // LCVA, f. 929, ap. 6, b. 11, l. 10a. p, 12.
129 Ibid., f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 6.
130 1921 m. kovo 4 d. VII žvalgų punkto perdavimo aktas, Ibid., f. 930, ap. 1, b. 207, l. 214.
131 1921 m. birželio 1 d. Žvalgybos skyriaus dalių ir punktų viršininkų posėdžio protokolas; 1921 m. liepos 5 d. Žvalgybos skyriaus dalių ir punktų viršininkų posėdžio protokolas; 1921 m. rugsėjo 30 d. Žvalgybos skyriaus dalių ir punktų viršininkų posėdžio protokolas, Ibid., f. 929, ap. 2, b. 838, l. 18, 21, 29–39.
132 1921 m. sausio d. – liepos 1 d. Žvalgybos skyriaus darbo ataskaita, Ibid., f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 11, 12.
133 Lietuvos policija, p. 214.
134 Bendradarbio „B–37“ pranešimas Nr. 6, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 15, l. 2.
135 Žr.: Biografijos žinios, Ibid., ap. 2, b. 7248.
136 1921 m. rugsėjo 30 d. žvalgų punktų viršininkų suvažiavimo protokolas; 1921 m. liepos 5 d. Žvalgybos skyriaus dalių ir punktų viršininkų posėdžio protokolas, Ibid., f. 929, ap. 2, b. 838, l. 21, 22, 36.
137 Lietuva, 1921, Nr. 123.
138 Ir p. Lipčius už aukštus demokratijos idealus, Socialdemokratas, 1921, Birželio 9.
139 Sąrašas laikraščių spaudinių, LCVA, f. 378, ap. 2, b. 8615, l. 75–79.
140 LCVA, f. 930, ap. 1, b. 199, l. 139; b. 155, l. 48.
141 Lietuvos policija, p. 215.
142 1922 m. vasario 28 ir kovo 28 d. raportai Nr. 29 ir Nr. 31 Generalinio štabo pirmajam padėjėjui, LCVA, f. 929, ap. 3, b. 352, l. 50, 66
143 *Merkelis A.* Antanas Smetona, p. 277.
144 *Krėvė V.* Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė, V., 1992, p. 101.
145 1923 m. sausio 15 d. Žvalgybos skyriaus pranešimas, LCVA, f. 929, ap. 3, b. 423, l. 69.
146 Žr.: Išorinio tėmijimo byla „Uostas“ 1923 m., Ibid., f. 378, ap., 2, b. 5975a.
147 Žr.: Išorinio tėmijimo byla „Prefektūra“ 1923 m., Ibid., f. 378, ap., 2, b. 5975a, 5976.
148 *Merkelis A.* Antanas Smetona, p. 287.
149 LCVA, f. 930, ap. 1, b. 199, l. 195; Lietuvos policija, p. 458; Policija, 1928, Nr. 9(49), p. 23.
150 Lietuvos policija, p. 213; LCVA, f. 929, ap. 2, b. 741, l. 17, 456; ap. 3, b. 174, l. 343; f. 378, ap. 1, B. 183, l. 118; ap. 2, b. 23a, l. 14; b. 2, l. 47.
151 Lietuvos policija, p. 208.
152 LCVA, f. 378, ap. 1, b. 314, l. 57.
153 Ibid., ap. 2, b. 23a, l. 12.
154 Žvalgybininko atsiminimai, Ibid., b. 7278, l. 3.
155 1921 m. birželio 1 d. žvalgų punktų viršininkų posėdžio protokolas. Vilniaus kontržvalgų dalies organizacijų bylų vedėjo V. Čėplos pasisakymas, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 838, l. 1, 4.
156 1921 m. Generalinio štabo Žvalgybos skyriaus ataskaita, Ibid., f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 7.
157 1921 m. rugsėjo 30 d. žvalgų punktų viršininkų posėdžio protokolas, Ibid., f. 929, ap. 2, b. 838, l. 30, 31, 38.
158 1921 m. rugpjūčio 17 d. žinios apie okupuotoje Lietuvoje susikūrusią „Z.B.K.“ organizaciją, Ibid., ap. 3, b. 311, l. 12.

159 Ibid., f. 483, ap. 2, b. 118, l. 15.
160 *Budrys J.* Atsiminimai. Kontržvalgyba Lietuvoje, p. 21, 29.
161 LCVA, f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 8, 14, 21, 23, 27.
162 LCVA, f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 7, 21.
163 *Budrys J.* Atsiminimai. Kontržvalgyba Lietuvoje, p. 23–24.
164 *Lopajevas S.* Krizė partijoje 1921 m. ir jos įveikimas, Už socializmo sukūrimą Lietuvoje, V., 1967, p. 116.
165 LCVA, f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 7, 9, 10.
166 Lietuvos policija, p. 222.
167 LCVA, f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 19.
168 Žr.: J. Levgaudo ir kitų baudžiamoji byla, LCVA, f. 480, ap. 3, b. 231, l. 21; *Budrys J.* Atsiminimai. Kontržvalgyba Lietuvoje, p. 79–87.
169 1931 m. liepos 31 d. agento „Milčys" pranešimas, LCVA, f. 378, ap. 2, b. 12392, l. 69.
170 LCVA, f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 7, 23, 25–27; f. 929, ap. 3, b. 352, l. 14, 20, 45, 76, 77, 115, 159.
171 1931 m. birželio 5 d. agento „Astra" pranešimas, Ibid., f. 378, ap. 2, b. 12392, l. 72.
172 Ibid., f. 483, ap. 3, b. 496, l. 7–9, 19, 20; f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 25–27.
173 *Budrys J.* Atsiminimai. Kontržvalgyba Lietuvoje, p. 41, 87.
174 LCVA, f. 378, ap. 3, b. 229, l. 5; f. 929, ap, 3, b. 352, l. 76–77; Lietuvos policija, p. 226, 227.
175 LCVA, f. 378, ap. 1, b. 434, l. 16, 25.
176 *Budrys J.* Atsiminimai. Kontržvalgyba Lietuvoje, p. 35.
177 LCVA, f. 929, ap. 3, b. 174, l. 369.
178 S. Oželio-Kazlausko asmens byla, Ibid., f. 930, ap. 1, b. 261, l. 23, 65; f. 378, ap. 2, b. 346, l. 16; b. 8615, l. 71; b. 23, l. 105; b. 346, l. 53.
179 *Bukaitė V.* Lietuvos Respublikos politiniai ir diplomatiniai santykiai su Prancūzija 1919–1940 metais, p.96.
180 *Мисюк А.* Спецслужбы Польши, Советской России и Германии, Москва, 2012, p. 158.
181 1921 m. sausio 1 d. – liepos 1 d. Žvalgybos skyriaus darbo ataskaita, LCVA, f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 10.
182 1921 m. birželio 1 d. – liepos 1 d. Žvalgų dalies santrauka Nr. 8, Ibid., b. 789, l. 24.
183 1921 m. kovo mėn. Žvalgų dalies santrauka Nr. 5, Ibid., l. 64–65.
184 *Žukas K.* Žvilgsnis į praeitį, p. 339–340.
185 *Kasparavičius A.* Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936), p. 22.
186 Очерки истории внешней разведки: В 6 т. – м. 2: 1917–1933 годы, Москва, 1996, с. 53.
187 Žr.: Kauno rezidentūros darbo organizavimo ir veiklos kryptys, LYA, f. K–1, ap. 49, b. 822, l. 34–35.
188 Rezidento Ikonikovo 1922 m. kovo 18 d. laiškas Nr. 11, Ibid., l. 314.
189 Rezidento 1922m. vasario 19 d. laiškas Nr. 7, ibid., l. 289–290.
190 Rezidento „Benc" 1922 m. rugsėjo 3 d. laiškas, ibid., l. 353.
191 Rezidentūros darbo organizavimas ir veiklos kryptys, ibid., l. 34–35; Rezidento „Fridricho" 1922 m. spalio 12 d. laiškas Nr. 52, ibid., l. 357–358.
192 Rezidento „Benc" 1922 m. spalio 2 d. laiškas Nr. 280, ibid., 356.
193 Rezidento „Fridricho" 1922 m. gruodžio 9 d. laiškas, ibid., l. 366.

194 Rezidento „Fridricho“ 1922 m. spalio 12 d. laiškas Nr. 52; Rezidento 1922 m. spalio mėn. laiško išrašas, ibid., l. 361.

195 Очерки истории российской внешней разведки: в 6 т., т. 2: 1917–193 г., Москва, 1996, с. 45–46.

196 LCVA, f. 378, ap. 2, b. 23a, l. 6–10, 14, 23.

197 1922 m. balandžio mėn. Žvalgybos skyriaus ataskaita, Ibid., l. 25.

198 1921 m. gegužės 12 d. Lietuvos atstovybės Maskvoje karo atašė raštas Generalinio štabo viršininkui, Ibid., f. 929, ap. 2, b. 438, l. 4–5.

199 1921 m. gruodžio 6 d. kpt. K. Avižienio pranešimas Generalinio štabo viršininkui, Ibid., ap. 7, b. 25, l. 3, 11–12.

200 *Anušauskas A., Sviderskytė G.* XX amžiaus slaptieji archyvai, V., 2008, p. 220.

201 Avižonio ir Lisausko asmeniniai fondai, Lietuvos Nacionalinės Bibliotekos Rankraščių skyrius, f.88, 114.

202 *Žukas K.* Žvilgsnis į praeitį, p. 370.

203 1922 m. lapkričio 27 d. kpt. Krikščiūno pareiškimas Žvalgų dalies viršininkui, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 630, l. 21.

204 1921 m. gegužės 6 ir 25 d. kpt. Murniko pranešimas, Ibid., b. 7, l. 11, 14, 16.

205 1921 m. liepos 23 d. kpt. Murniko pareiškimas Generalinio štabo viršininkui, Ibid., l. 19.

206 *Pepłonski A.* Wywiad Polski na ZSSR 1921–1935, l. 147–148.

207 Sovietinio rezidento 1924 m. rugpjūčio 11 d. laiškas, LYA, f. K–1, ap. 49, b. 824, l. 99.

208 P. Kirlio 1941 m. sausio 8 d. tardymo protokolas, Rusijos Federacijos Saugumo Tarnybos Archyvas (toliau– RF STA), P. Kirlio byla Nr. 1721, l. 49–50.

209 *Pepłoński A.*, Wywiad Polski na ZSRR 1921–1939, Warszawa, 1996, s. 147–148.

210 1921 m. spalio 21 d. kpt. Murniko pareiškimas Generalinio štabo viršininkui, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 7 , l. 11, 14, 19, 24, 54.

211 Žvalgybos viršininko P. Kirlio ir S. Raštikio 1923 m. birželio 8 d. raštas, Ibid., f. 378, ap. 2, b. 7285, l. 2

212 *Мисюк А.* Спецслужбы Польши, Советской России и Германии, р. 228.

213 Ibid., p. 105.

214 LCVA, f. 930, ap. 1, b. 199, l. 45, 62, 67, 70, 77, 94, 116, 120, 127.

215 *Krėvė V.* Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė, p. 99.

216 *Bukaitė V.* Lietuvos Respublikos politiniai ir diplomatiniai santykiai su Prancūzija 1919–1940 metais, V., 2013, p. 86.

217 1921 m. vasario 24 d. Žvalgybos skyriaus bendradarbio „Nr. 2“ pranešimas, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 14, l. 21

218 1921 m. liepos 19 d. bendradarbio „Nr. 2“ pranešimas Nr. 5, Ibid., l. 15–16.

219 1921 m. liepos 19, 21 ir 25 d. bendradarbio „Nr. 2“ pranešimai Nr. 2, 3, 6, Ibid., l. 12, 13, 17, 19

220 1921 m. rugpjūčio 21 d. bendradarbio „Nr. 2“ pranešimas Nr. 7, Ibid., l. 9.

221 Kpt. N. S. Liudogovskio tardymo lapas, Ibid., f. 929, ap. 2, b. 633, l. 1, 8, 38, 51, 74, 77, 80, 110.

222 Ibid., f. 483, ap. 3, b. 24, l. 11.

223 1922 m. rugsėjo 23 d. LŠS Konspiracinio skyriaus įsakymas Nr. 39, Ibid., b. 542, l. 111, 114.

224 1924 m. gruodžio 18 d. P. Klimaičio tarnybos lapas, Ibid., f. 930, ap. 1, b. 155, l. 53–54.

225 1931 m. birželio 5 d. agento „Astra“ pranešimas, Ibid., f. 378, ap. 2, b. 12392, l. 72.

226 Ibid., f. 929, ap. 2, b. 938, l. 13, 21, 32, 34, 88; b. 630, l. 8– 9, 11, 12, 30–31; ap. 3, b. 501, l. 3.

227 1924 m. kovo 11 d. Operacijų skyriaus viršininko mjr. K.Skučo raštas Informacijų skyriaus viršininkui, Ibid., b. 458, l. 1.
228 1925 m. mjr. A.Užupio atestacija, Ibid., f. 930, ap. 2, b. 61, l. 21.
229 *Мисюк А.* Спецслужбы Польши, Советской России и Германии, p. 111.
230 *Peplonski A.* Wywiad Polski na ZSSR 1921–1939, Warszawa, 1996, p. 261.
231 *Мисюк А.* Спецслужбы Польши, Советской России и Германии, p. 111.
232 LCVA, f. 929, ap. 2, b. 987, l. 13, 17, 18, 91; b. 968, l. 30, 31.
233 *Мисюк А.* Спецслужбы Польши, Советской России и Германии, p. 111.
234 1924 m. kovo 15 d. instrukcija prie aplinkraščio Nr. 12, Ibid., b. 968, l. 28.
235 *Czarnecka R.* Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) w latach 1921–1939. Zarys organizacyjny i przegląd zawartości inwentarza, Oddział II Sztabu Głównego w latach 1921–1939, Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej nr 28, 2006, p. 67, http://archiwumcaw.wp.mil.pl/biuletyn/b28/b28_4.pdf
236 *Peplonski A.* Wywiad Polski na ZSSR 1921–1939, Warszawa, p. 283, 350
237 *Мисюк А.* Спецслужбы Польши, Советской России и Германии, p. 71.
238 *Ibid.*, p. 62.
239 *Mazur W.* Od „kredytu 400 milionów“ do Rambouillet. Francja a zaopatrzenie materiałowe lotnictwa wojskowego II RP (1926–1936), http://www.caw.wp.mil.pl/plik/file/biuletyn/r3/r3_4.pdf
240 *Peplonski A.* Wywiad Polski na ZSSR 1921–1939, Warszawa, p.179–182.
241 Lenkų Generalinio štabo II skyriaus organizacija, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 968, l. 1, 2, 6–8, 28–29.
242 Lietuvos Ypatingasis Archyvas. F. K.–1. Ap. 45. B. 393. L. 140
243 Žr.: 1940 m. vasario mėn kpt. Gudaičio paskaita „Šnipinėjimas. Sabotažas. Diversijos“, LCVA, f. 929, ap. 6, b. 346, l. 5; Šią istoriją kiek kitaip pasakoja ir B.Aušrotas. Žr.: *Aušrotas B.* Sunkių sprendimų metai, p. 87.
244 LCVA, f. 929, ap. 2, b. 987, l. 101.
245 Lietuvos policija, p. 233.
246 *Bukaitė V.*, Lietuvos Respublikos politiniai ir diplomatiniai santykiai su Prancūzija 1919–1940 metais, p. 59.
247 Ibid., p. 94.
248 Польско-Французская военно-политическая и экономическая разведка на Литву, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 968, l. 26, 27.
249 *Skóra W.* Działalność Ukraińców w Prusach Wschodnich w świetle raportu placówki wywiadu polskiego w Królewcu z 1925 roku, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie“ 2004, nr 2, s. 195–213, p. 5, 8, 14–17.
250 LYA, f. K-1, ap. 49, b. 824, l. 339.
251 1924 m. sausio 23 d. Lietuvos atstovybės Vokietijos raštas Lietuvos URM Politikos departamento direktoriui B. Balučiui, LCVA, f. 929, ap. 2, l. 5.
252 1926 m. sausio 6 d. Inforacijų skyriaus viršininko plk. ltn. K. Škirpos raportas, Ibid., f. 929, ap. 2, b. 977, l. 19, 30.
253 Ibid., l. 70–71; ap. 3, b. 97, l. 272.
254 Informacijų skyriui ir žinių tarnybai tvarkyti reikalingos instrukcijos, Ibid., l. 102.
255 1926 m. gruodžio 3 d. Vyriausiojo štabo viršininko raštas LŠS pirmininkui, ibid., b. 987, l. 131.

256 Ibid. b. 977, l. 108; *Škirpa K.* Pakeliui su Mykolu Sleževičium, Mykolas Sleževičius, p. 258.
257 *Jekabsons E.* Latvijos ir Lenkijos karinės žvalgybos bendradarbiavimo 1919–1939 metais eskizas, karo archyvas, p. 246.
258 *Kasparavičius A.* Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936), p. 27.
259 Ibid., p. 30.
260 1926 m. gegužės 7 d. Lietuvos pasiuntinio Berlyne V. Sidzikausko pranešimas URM, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 987, l. 69.
261 1926 m. gruodžio 1 d. Informacijų skyriaus viršininko raštas URM Politinio departamento direktoriui B. Balučiui, Ibid., l. 127.
262 Ibid., ap. 3, b. 97, l. 258.
263 1926 m. lapkričio 25 d. Informacijų skyriaus viršininko plk. ltn. S. Zaskevičiaus raštas Klaipėdos krašto gubernatoriui, Ibid., ap. 2, b. 987, l. 124.
264 *Peplonski A.* Wywiad Polski na ZSSR 1921–1939, p. 49–51, 96.
265 *Škirpa K.* Pakeliui su Mykolu Sleževičium, Mykolas Sleževičius, p. 255.
266 1926 m. gruodžio 2 d. aplinkraštis Nr. 36, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 977, l. 249.
267 1927 m. sausio 22 d. Ekspozitūros Nr. 1 pranešimas, Centralne Archiwum Wojskowe (Lenkijos centrinis karo archyvas, toliau – LCKA), Vyriausio štabo fondas, b. 616–56, l. 186.
268 Ibid., l. 184–185.
269 Ibid., l. 187–188.
270 Policja polityczna w Polsce w okresie międzywojwnnym, Wywiad i kontrwywiad wojskowy w II RP, tom I, Łomianki, 2010, p. 300.–301.
271 LCVA, f. 929, ap. 1, b. 314, l. 57.
272 Žr.: Žvalgybininko atsiminimai, Ibid., f. 378, ap. 2, b. 7278, l. 3.
273 Труды общества истории отечественных спецслужб, t. III, M., 2007, p. 221.
274 Lietuvos policija, p. 208, 215, 247.
275 Kriminalinio skyriaus „B“ ir jo punktų agentūros išlaidų sąmata, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 314, l. 57, 70.
276 Verbavimo instrukcija 1924 m., Ibid, ap. 10, b. 742, l. 1 ap., 3.
277 Politinės policijos viršininko 1924 m. birželio 8 d., Ibid., ap. 2, b. 6902, l. 9–10
278 Lietuvos policija, p. 228, 229, 245.
279 1924 m. vasario 20 d. A.Račio raštas Kauno apygardos Teismo IV nuovados valstybės gynėjo padėjėjui Panevėžyje, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 314, l. 41.
280 *Budrys J.* Atsiminimai. Kontržvalgyba Lietuvoje, p. 202; LCVA, f. 378, ap. 2, b. 8615, l. 46.
281 1924 m. sausio 15 d. VRM įstatymas, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 314, l. 2.
282 Vyriausybės žinios, 1924, Nr. 160.
283 Politinės policijos viršininko 1924 m. birželio 13 d. raštas, LCVA, f. 378, ap. 2, b. 6902, l. 13–14.
284 *Buchowski K.* Retorsijos įkaitai. Darbai ir dienos, 2003, Nr. 34, p. 69.
285 1923 m. rugpjūčio mėn. pareiškimas kriminalinio skyriaus „B“ viršininkui, LCVA, f. 378, ap. 2, b. 6902, l. 41.
286 1924 m. birželio 12 d. Politinių nusikaltėlių sekimo darbui taisyklės, Ibid., b. 7974, l. 17–18; b. 8615, l. 96; f. 929, ap. 3, b. 457, l. 31–37, 46.

287 1925 m. sausio 5 d. Kauno įgulos viršininko pranešimas Vyriausiojo štabo viršininkui, Ibid., l. 45.
288 1925 m. spaudos santrauka Nr. 1, Ibid., f. 378, ap. 2, b. 8615, l. 163.
289 Lietuvos policija, p. 230.
290 LCVA, f. 929, ap. 3, b. 458, l. 2.
291 Agentūrinių žinių santrauka apie lenkų veikimą, Ibid., b. 457, l. 47.
292 Lietuvos policija, p. 246.
293 Kpt. Gudaičio paskaita „Šnipinėjimas. Sabotažas. Diversijos", LCVA, f. 929, ap. 6, b. 346, l. 1.
294 1925 m. kovo 12 d. Politinės policijos viršininko nutarimas, Ibid., f. 483, ap. 3, b. 496, l. 114; b. 542, l. 174.
295 1924 m. sausio 14–21 d., sausio 28 d. – vasario 4 d. Politinės policijos Centro skyriaus žinios Nr. 3 ir Nr. 4, Ibid., f. 929, ap. 3, b. 457, l. 100–101, 115–118.
296 1924 m. sausio 14–21 d. Politinės policijos Centro skyriaus žinios Nr. 3, Ibid., l. 45.
297 *Фирсов Ф.* Секретные коды. Истории Коминтерна 1919–1943, p. 117.
298 Politinės policijos Spaudos sekcijos santrauka Nr. 11 (1925 m. gegužės 28 d.), LCVA, f. 387, ap. 2, b. 8615, l. 36, 46, 116
299 *Kasparavičius A.* Didysis X Lietuvos užsienio politikoje, Vilnius, 1996, p. 154.
300 Rusijos Federacijos Užsienio politikos archyvas (toliau – RF UPA), f. 04, apl. 27, ap. 186, b. 106, l. 229.
301 Ibid., b. 105, l. 76.
302 Ibid.
303 *Kasparavičius A.* Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936), p. 4.
304 LCVA, f. 378, ap. 2, b. 8615, l. 36.
305 *Baudendistel R.* Between bombs and good intentions: the Red Cross and the Italio-Ethiopian Wae, 1935–1936, Berghahn Books, 2006, p. 22.
306 1924 m. spalio 29 d. Tarptautinės sąjungos kovai su III internacionalu laiškas Nr. 633, Ibid., l. 85.
307 Ibid., l. 46.
308 Rezidento V. Sokolovo 1923 m. rugsėjo 12 d. laiškas, LYA, f. K–1, ap. 49, b. 824, l. 10–13, 18.
309 Rezidento V. Sokolovo 1923 m. gruodžio l d. laiškas Nr. 7, ibid., l. 18, 20.
310 *Kasparavičius A.* Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936), p. 24.
311 Очерки истории российской внешней разведки, – т. 2., 1917–1933 годы. Москва, 1996, с. 238–239.
312 Ibid., p.239–240.
313 Rezidento 1926 m. gegužės mėn. laiškas, LYA, f. K–1, ap. 49, b. 826, l. 232.
314 Очерки истории российской внешней разведки, т. 3., 1933–1941 годы. Москва, 1997, с. 275–276.
315 Rezidento 1925 m. gruodžio mėn. pranešimas „Apie Čičerino apsaugą jam atvykus į Kauną, LYA, ap. 49, b. 824, l. 259.
316 Очерки истории российской внешней разведки, т. 3, с. 275–276.
317 LCVA, f. 929, ap. 2, b. 987, l. 130; ap. 3, b. 97, l. 265, 280.

318 *Škirpa K.* Pakeliui su Mykolu Sleževičium, Mykolas Sleževičius, p. 254.
319 *Eidintas A.* Grynai karinis perversmas, Pasaulis, 1991, Nr. 18, p. 17.
320 *Merkelis A.* Antanas Smetona, p. 321.
321 *Škirpa K.* Pakeliui su Mykolu Sleževičium, Mykolas Sleževičius, p. 255.
322 Žr.: Vyriausybės žinios, 1925, Nr. 182, p. 14–15; Ibid., 1926, Nr. 215, 233; Ibid., 1927, Nr. 246; Policija, 1926, Nr. 8, p. 2.
323 Lietuvos policija, p. 214, 215.
324 LCVA, f. 929, ap. 3, b. 97, l. 265.
325 Lietuvos policija, p. 233.
326 1927 m. kovo 18 d. VRM Kriminalinės policijos viršininko įsakymas Nr. 17; 1927 m. lapkričio 4 d. kriminalinės policijos direktoriaus įsakymas Nr. 53, LCVA, f. 929, ap. 3, b. 97, p. 210, 213, 214.
327 Kriminalinės policijos 1927 m. spalio 1 d. schema, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 826, l. 1.
328 *Aleksa O.* Kortų nameliai, p. 59.
329 Очерки истории российской внешней разведки, т. 2., 1917–1933 годы, p. 239–240.
330 *Budrys J.* Atsiminimai. Kontržvalgyba Lietuvoje, p. 128.
331 1927 m. gegužės 20 d. Kriminalinės policijos žinių sekcijos Agentūrinių žinių santrauka, LCVA, f. 483, ap. 3, b. 526, l. 1.
332 *Budrys J.* Atsiminimai. Kontržvalgyba Lietuvoje, p. 140.
333 Karo lauko teismo byla Nr. 6 apie K. Kleščinskį, kaltinamą už veikimą SSSR naudai, LCVA, f. 483, ap. 3, b. 526, l. 2, 4, 13–14.
334 1923 m. rugpjūčio 16 d. K. Kleščinskio tarnybinis lapas, Ibid., l. 12.
335 1923 m. birželio 8 d. II divizijos vado K. Kleščinskio pareiškimas kariuomenės vadui, Ibid., l. 16.
336 1927 m. gegužės 27 d. K. Kleščinskio parodymai, Ibid., l. 6.
337 *Budrys J.* Atsiminimai. Kontržvalgyba Lietuvoje, p. 122.
338 LCVA, f. 483, ap. 3, b. 526, l. 5, 6.
339 Sovietinio rezidento V. Sokolovo 1923 m. rugsėjo 12 d. laiškas, LYA, f. K–1, ap. 49, b. 824, l. 10–13.
340 1927 m. gegužės 21 d. liudininko A. Norvaišo tardymo protokolas, LCVA, f. 483, ap. 3, b. 526, l. 11.
341 *Šarmaitis R.* Zigmo Angariečio byla, Komunistas, 1989, Nr. 5, p. 62.
342 LCVA, f. 483, ap. 3, b. 526, l. 5, 6.
343 1927 m. gegužės 21 d. Vyriausiojo štabo viršininko plk. Daukanto įsakymas Nr. 1, Ibid., l. 15.
344 1927 m. gegužės 31 d. Karo lauko teismo posėdžio protokolas, Ibid., l. 17.
345 1927 m. gegužės 31 d. Karo lauko teismo posėdžio sprendimas, Ibid., l. 18.
346 1927 m. gegužės 31 d. K. Kleščinskio malonės prašymas, Ibid., l. 19.
347 1927 m. birželio 1 d. K. Kleščinskio sušaudymo aktas, Ibid., l. 20.
348 Lietuvos žinios, 1927, Birželio 2.
349 Очерки истории российской внешней разведки, т.2, p. 153, 157.
350 Ibid., p. 85.
351 *Абисогомян Р.* Роль русских военных деятелей в общественной и культурной жизни Эстонской Республики 1920–1930-х г. г. и их литературное наследие, Tartu, 2007, p. 93.

352 *Kasparavičius A.* Didysis X Lietuvos užsienio politikoje, Vilnius, 1996, p. 174.
353 *Мисюк А.* Спецслужбы Польши, Советской России и Германии, p. 66.
354 Очерки истории российской внешней разведки, т. 2, с. 130–131.
355 Estijos Valstybinio Archyvo filialas (Eesti Riigiarchiivi Filiaalis), KGB dokumentų kolekcija, f. 138, ap. 1, b. 56, l. 7–8, 22–23.
356 Очерки истории российской внешней разведки, т. 2, p. 209–210, 212, 214, 216–217.
357 *Merkelis A.* Antanas Smetona, p. 359.
358 *Eidintas A.* Lietuvos Respublikos prezidentai, K., 1991, p. 109.
359 Politinių kalinių suimtų dėl 1927 09 09 sukilimo Tauragėje sąrašai, LCVA, f. 384, ap. 3, b. 148, l. 35.
360 J. Šavinio parodymai, LCVA, f. 483, ap. 2, b. 46, l. 24–25.
361 1927 m. rugsėjo13 d. Vilniaus ekspozitūros Nr. 1 kpt. Kwiecinskio pranešimas, LCKA.
362 1927 m. lapkričio 3 d. Lenkijos karinės žvalgybos karininko Szymczynskio pranešimas, Ibid., l. 233a–234.
363 1928 m. birželio 21 d. J. Kedžio tardymo protokolas, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 988, l. 17, 20.
364 Lietuvos policija, p. 262.
365 Policija, 1928, Nr. 9, p. 23.
366 1927 m. gruodžio 4–5 d. agento „Adolfo“ pranešimas, LCKA.
367 1927 m. gruodžio 7 d. agento „Aniczkowos“ pranešimas, Ibid.
368 Lenkijos vicekonsulo Karaliaučiuje M. Czudowskio raštas, Lenkijos ambasados Berlyne dokumentai, Archiwum Akt Nowych (Šiuolaikinių dokumentų archyvas), b. 6145 A.
369 1927 m. lapkričio 28 d. Ežerėnų aps. viršininko pranešimas Informacijų skyriaus viršininkui, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 53, l. 1–2.
370 1928 m. vasario 24 d. ir balandžio 24 d. Vyriausiojo štabo Informacijų skyriaus biuleteniai Nr. 17 ir 40, Ibid., l. 21, 44.
371 *Balaišis A.* Lietuvos valstybės sienos apsauga 1918–1940 m. Žmonės ir įvykiai, V., 2006, p. 49.
372 1928 m. birželio 23 d. Ežerėnų aps. viršininko J. Merkio raportas VRM Piliečių apsaugos departamento direktoriui, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 53, l. 102.
373 1928 m. spalio 8 d. B. I.R. pranešimas iš Varšuvos (rusų k.), Ibid., l. 121.
374 1928 m. rugsėjo 23 d. O. F. pranešimas iš Vilniaus (rusų k.), Ibid., l. 119.
375 1928 m. lapkričio 30 d. pranešimas, Ibid., l. 133.
376 1928 m. gruodžio 31 d. Informacijų skyriaus pranešimas VRM Piliečių apsaugos departamentui, Ibid., l. 1, 4, 7.
377 1929 m. balandžio 4 d. Trakų aps. pasienio policijos I rajono viršininko J. Marčiūno pranešimas Trakų aps. viršininkui, Ibid., l. 5.
378 Ibid., f. 378, ap. 10, b. 22, l. 528, 531.
379 Agento „Klimaičio“ 1938 m. kovo 25 d. pranešimas, Ibid., l. 769.
380 1929 m. gegužės 11 d. VRM pranešimas ministrui pirmininkui, Ibid., f. 378, ap. 10, b. 38, l. 17; b. 37, l. 1. Ten pat. B. 37. L. 1.
381 Ibid., f. 929, ap. 2, b. 988, l. 24.
382 1929 m. gegužės 24 d. O. Dž. pranešimas iš Varšuvos, Ibid., l. 17.
383 1929 m. liepos 1 d. Balstogės viešojo saugumo skyriaus viršininko raštas, b. 6172, l. 58–62.
384 1929 m. sausio 4 d. Kriminalinės policijos operatyvinis įsakymas Nr. 1, Ibid., f. 378, ap. 10, b. 23, l. 13.

385 1929 m. sausio 30 d. Kriminalinės policijos operatyvinis įsakymas Nr. 2, Ibid., l. 15.

386 Žinios apie teroristinius aktus, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 925, l. 161; f. 378, ap. 2, b. 9825, l. 127, 10; b. 447, l. 68; f. 483, ap. 2, b. 45, l. 55–56; f. 383, ap. 7, b. 925, l.65.

387 1921 m. liepos 3 d. Kriminalinės policijos direkoriaus operatyvinis įsakymas, Ibid., f. 378, ap. 10, b. 23, l. 21.

388 Вильнюское подполье (Воспоминание участников революционного движения в Вильнюсском крае 1929–1939 г.г.), В., 1966, с. 98, 232; *Karosas J.* Kalba Vilniaus akmenys, p. 100, 143. 301.

389 Agento „Klimaičio" 1937 m. rugpjūčio 27 d. pranešimas, LCVA, f. 378, pa. 10, b. 22, l. 747, 748, 762, 769.

390 1939 m. lapkričio 5 d. išrašas iš biuletenio, LCVA, f. 378, pa. 10, b. 22, l. 777.

391 *Raštikis S.* Kovose dėl Lietuvos, p. 204, 207, 211.

392 P. Kirlio 1941 m. sausio 8 d. tardymo protokolas, RF STA, b. 1721, l. 48.

393 LCVA, f. 929, ap. 2, b. 998, l. 98, 103–117.

394 P. Kirlio 1940 m. lapkričio 4 d. tardymo protokolas, RF STA, b. 1721, l. 36.

395 LCVA, f. 929, ap. 2, b. 998, l. 2.

396 Agentūrinės žinios. Vokiečių špionažas Lietuvoje, Ibid., l. 144–146.

397 Visa tai J. Vidackis straipsnyje „Wywiad litevski w latach trzydiestych XX wieku jako przeciwnik wywiadu korpusu ochrony pogranicza" (Wojskowy Przegląd Historyczny, Warszawa, 1995, Nr. 3–4, s. 88) vadina lietuvių ir vokiečių žvalgybų „artimu bendrdarbiavimu" ne tik trečiajame, bet ketvirtajame dešimtmetyje. Tokiai išvadai pagrįsti jis neranda svarių argumentų ir Lenkijos archyvuose.

398 1929 m. rugpjūčio 3 d. Generalinio štabo valdybos viršininko plk. Gerulaičio užklausimas, Ibid., l. 88.

399 1929 m. rugpjūčio 8 d. II skyriaus viršininko raportas, L. 91–92.

400 1927 m. kovo 4 d. „Asto" pranešimas, Ibid., f. 483, ap. 3, b. 526, l. 14.

401 P. Kirlio 1941 m. kovo 21 d. tardymas, RF STA, b.1721, l. 86.

402 *Raštikis S.* kovose dėl Lietuvos, p. 478, 480.

403 LCVA, f. 929, ap. B. 998, l. 7; b. 1003, l. 49, 155, 159.

404 *Jekabsons E.* Latvijos ir Lenkijos karinės žvalgybos bendradarbiavimo 1919–1939 metais eskizas, Karo archyvas, p. 252.

405 *Raštikis S.* kovose dėl Lietuvos, p. 467.

406 *Pepłoński A.*, Wywiad Polski na ZSSR 1921–1939, p.183.

407 V. Adomavičiaus 1940 m. rugsėjo 16 d. tardymo protokolas, RF STA, b. 1721, l. 79–81.

408 LYA, f. K–1, ap. 49, b. 826, l. 428–429.

409 1929 m. vasario 12 d. B. Giedraičio pranešimas, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 1003, l. 14.

410 *Jekabsons E.* Latvijos ir Lenkijos karinės žvalgybos bendradarbiavimo 1919–1939 metais eskizas, Karo archyvas, p. 246.

411 *Pepłoński A.*, Wywiad Polski na ZSSR 1921–1939, p.183–185.

412 P. Kirlio 1941 m. sausio 8 d. tardymo protokolas, RF STA, b. 17 21, l. 52.

413 1929 m. vasario 27 d. Informacijų skyriaus viršininko mjr. S.Raštikio pranešimas Generalinio štabo valdybos viršininkui, LCVA, f. 929, ap.2, b. 998, l. 13.

414 1929 m. gruodžio 9 d. Generalinio štabo II skyriaus viršininko raportas Generalinio štabo valdybos viršininkui, Ibid., l. 149.

415 Prancūzijos karo atstovų sekimo santrauka, Ibid., f. 378, ap. 5, b. 2823, l. 196–197.
416 1929 m. balandžio 8 d. II skyriaus taikos meto veiklos statuto projektas, Ibid., 929, ap. 2, b. 998, l. 39.
417 1929 m. rugpjūčio 21 d. II karinės apygardos viršininko raštas Vyriausiajam štabui, Ibid., l. 61.
418 K. Pliater-Zyberko „Grafo“ sekimo byla, Ibid., f. 378, ap. 2, b. 12362.
419 1933 m. lapkričio 4 d. Ekspozitūros Nr. 1 pranešimas, LCKA, b. 616–132, l. 348.
420 1928 m. kovo 13 d. Kriminalinės policijos operatyvinis įsakymas Nr. 10, LCVA, f. 378, ap. 5, b. 3973, l. 26–30.
421 Ibid., ap. 2, b. 7974, l. 18.
422 1928 m. gruodžio 18 d. Politinių nusikaltėlių sekimo taisyklės, Ibid., ap. 12, b. 74, l. 1, 3.
423 1930 m. lapkričio 10 d. Kriminalinės policijos direktoriaus operatyvinis įsakymas Nr. 25, Ibid., ap. 10, b. 23, l. 29.
424 1931 m. kovo 10 d. Kriminalinės policijos direktoriaus operatyvinis įsakymas Nr. 9, Ibid., l. 35.
425 1927 m. birželio 30 d. Kriminalinės policijos „A“ I punkto agentūros schema, Ibid., ap. 10, b. 827, l. 1.
426 Ibid., ap. 12, b. 74, l. 3, 4.
427 *Aleksa O.* Kortų nameliai, p. 106–108
428 *Kasparavičius A.* Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936), p. 34–35.
429 1928 m. vasario 28 d. Kriminalinės policijos direktoriaus operatyvinis įsakymas Nr. 5, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 23, l. 23, 41
430 1931 m. spalio 12 d. Kriminalinės policijos direktoriaus operatyvinis įsakmyas Nr. 40, Ibid., l. 54.
431 *Skipitis R.* Nepriklausoma Lietuva, p. 29, 126.
432 1932 m. rugsėjo 13 d. Kriminalinės policijos direktoriaus operatyvinis įsakymas, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 23, l. 29, 69.
433 1932 m. lapkričio 3 d. Kriminalinės policijos direktoriaus operatyvinis įsakymas Nr. 42, Ibid., l. 72, 74.
434 Ibid., f. 394, ap. 6, b. 311, l. 84.
435 Ibid., f. 378, ap. 10, b. 23, l. 15, 30.
436 Šifravimo vadovėlis K., 1932, Ibid., f. 929, ap. 6, b. 290, l. 1–34.
437 Lietuviškoji enciklopedija, T. 22, p. 218.
438 Policija, 1933, Nr. 17, p. 119; Lietuvos policija, p. 179.
439 1933 m. kovo 27 d. Kriminalinės policijos direktoriaus operatyvinis įsakymas Nr. 22, LCVA, f. 378. ap. 10, b. 23, l. 83.
440 1932 m. liepos 26 d. bylos kaltinamasis aktas, Ibid., f. 483, ap. 3, b. 368, l. 18, 20, 21; b. 63, l. 2.
441 Ibid., ap. 3, b. 527, l. 3; ap. 2, b. 23, l. 2.
442 *Jekabsons E.* Latvijos ir Lenkijos karinės žvalgybos bendradarbiavimo 1919–1939 metais eskizas, Karo archyvas, p. 248.
443 Ibid., p. 249.
444 P. Kirlio 1941 m. birželio 13 d. tardymo protokolas (rusų k.), Rusijos Federacijos Saugumo tarnybos archyvas (toliau–RF STA), b. 1721, l. 153, 157.
445 1933 m. kovo 31 d. kaltinamasis aktas, LCVA, f. 483, ap. 2, b. 29, l. 14, 15, 18.
446 1933 m. gegužės 14 d. Kariuomenės teismo sprendimas, Ibid., l. 99.

447 1933 m. gegužės 8 d. privataus advokato B. Martynaičio laiškas, ibid., l. 92.
448 1933 m. gegužės 29 d. vidaus reikalų ministro įsakymas, Vyriausybės žinios, 1933, Gegužės 29, Nr. 414, p. 3.
449 VRM etatų pakeitimas, ibid., Nr. 418, p. 6.
450 LCVA, f. 378, ap. 10, b. 59, l. 1.
451 *Nikžentaitis A.* Germany and the Memel Germans in the 1930s (On the Basis of Trials of Lithuanian Agents before the Volksgerichtshof, 1934–45), The Historical Journal, 39, 3, 1996, pp.771–783; Žr.: LCVA, f. 1173, ap. 3.
452 *Jakubavičienė I.* Valstybės saugumo policijos pastangos įsiskverbti į Klaipėdos krašto nacistines organizacijas 1930–1939 metais, Istorija, Nr. 72, p.40–52, www.istorijoszurnalas.lt.
453 Ibid.
454 Žr.: VSP Klaipėdos apygardos ypatingos dalies byla „Lizdas" 1932–1933 m., LCVA, f. 378, ap. 2, b. 2159, 3079.
455 Ibid., l. 30–31, 45.
456 *Jakubavičienė I.* Valstybės saugumo policijos pastangos įsiskverbti į Klaipėdos krašto nacistines organizacijas 1930–1939 metais, www.istorijoszurnalas.lt
457 Barono von Ropp laiškas, 1933 m. lapkričio 28 d., LCVA, f. 378, ap. 5, b. 2939, l. 31–34.
458 *Anušauskas A., Sviderskytė G.* XX amžiaus slaptieji archyvai, V., 2008, p. 43.
459 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 56, l. 137.
460 *Vitkauskas V.* Raštai, p. 46; *Aleksa O.* Kortų nameliai, p. 133.
461 Bukaitė V. Lietuvos Respublikos politiniai ir diplomatiniai santykiai su Prancūzija 1919–1940 metais, p.170.
462 *Kasparavičius A.* Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936), p. 36.
463 *Jakubavičienė I.* Valstybės saugumo policijos pastangos įsiskverbti į Klaipėdos krašto nacistines organizacijas 1930–1939 metais, Istorija, Nr. 72, www.istorijoszurnalas.lt
464 Ibid.
465 VSP Klaipėdos apygardos kvotų dalies vedėjo 1936 m. balandžio 1 d. nutarimas, LCVA, f. 378, ap. 5, b. 4353, l. 35.
466 *Skipitis R.* Nepriklausoma Lietuva, p. 128, 184, 187.
467 *Anušauskas A., Sviderskytė G.* XX amžiaus slaptieji archyvai, V., 2008, p. 55.
468 Valstybės saugumo departamento 1939 m. biuleteniai Nr. 23, 26, 70. LCVA, f. 378, ap. 10, b. 186, t.1, p. 95–96, 103, 266–267.
469 *Nikžentaitis A.* Germany and the Memel Germans in the 1930s (On the Basis of Trials of Lithuanian Agents before the Volksgerichtshof, 1934–45), pp.772–773.
470 R. Lange byla, Ibid., b. 12.
471 A. Warschun byla, Ibid., b. 152.
472 O. Datzkow byla, Ibid., b. 35.
473 S. Radtke byla, LCVA, f. 1173, ap.3, b. 115.
474 W. Juschka byla, Ibid., b. 9.
475 R. Pastzel byla, Ibid., b. 13.
476 C. Zimmer byla. Ibid., b. 157.
477 H. Bartuschies byla, Ibid., b. 7.
478 M. Hennig byla, Ibid., b. 52.

479 T. Hertel byla, Ibid., b. 53, 54, 56.
480 J. Przcybilla byla, Ibid., b. 112.
481 M. Schneidereit byla, Ibid., b. 129
482 LCVA, f. 378, ap. 9, b. 17, l. 26, 53.
483 1934 m. kovo 27 d. A. Povilaičio laiškas, Ibid., l. 17.
484 VSD vidaus statutas, Ibid., ap. 10, b. 61, l. 5–8, 21–259.
485 1936 m. kovo 10 d. „Nuostatai šifruotam susižinojimui“, Ibid., b. 85, l. 1–2.
486 1934 m. vasario 5 d. VRM įsakymas Nr. 9, Policija, 1934, Nr. 4, p. 78–80.
487 Vyriausybės žinios, 1934, Lapkričio 30 d., Nr. 461.
488 1934 m. balandžio 7 d. VSD direktoriaus įsakymas Nr. 8, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 23, l. 101, 249.
489 Ibid., b. 61, l. 77, 80, 82
490 Ibid., b. 539, l. 223; b. 540, l. 13.
491 Ibid., ap. 5, b. 3973, l. 31.
492 Ibid., ap. 10, b. 61. l. 90–94.
493 *Dargis A.* Tik asmeniškai ... ir visiškai slaptai, Nemunas, 1991, Nr. 5, p. 37.
494 *Vaičenonis J.* Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo verpetuose (1927–1940), V., 2004, p. 117–124
495 LCVA, f. 378, ap. 10, b. 61, l. 95, 97, 252.
496 *Makauskas B.* Vilnijos lietuviai. 1920–1939 m., V., 1991, p. 209, 210.
497 LCVA, f. 378, ap. 9, b. 17, l. 13.
498 Ibid., ap. 10, b. 61, l. 103, 104, 112, 114–116.
499 *Merkelis A.* Antanas Smetona, p. 424.
500 *Raštikis S.* Kovose dėl Lietuvos, p. 285, 286.
501 *Gailius B.* Nusikaltimai „prie Smetonos“, V., 2008, p. 133.
502 VSP Kauno apygardos agentų slapyvardžių abėcėlė, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 541, l. 1–26.
503 *Kasparavičius A.* Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936), p. 36.
504 Kazio Girniaus sekimo byla, LCVA, f. 378, ap. 2, b. 12383, l. 41.
505 Kasparavičius A. Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936), p. 35.
506 Žr.: „Įtartinų asmenų alfabetas Nr. 3“, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 64.
507 Žinios apie VSP sulaikytus asmenis 1940 m. gegužės 27 d., Ibid., b. 113, l. 185.
508 1934 m. gruodžio 7 d. pranešimas VSP Kauno apygardos viršininkui, Ibid., ap. 2, b.299, l. 7, 9
509 1934 m. lapkričio 8 d. VSD direktoriaus slaptas įsakymas Nr. 72, Ibid., b. 23, l. 113, 249; b. 61, l. 120, 122, 124, 126, 128, 137; b. 176, l. 107.
510 Policija, 1934, Nr. 19–20, p. 330.
511 Ibid., b. 70, l. 2–27.
512 1935m. spalio 4 d. VRM slaptas įsakymas Nr. 1, Ibid., b. 23, l. 133.
513 *Švoba J.* Seiminė ir prezidentinė Lietuva, p. 230.
514 *Фирсов Ф.* Секретные коды. Истории Коминтерна 1919–1943, p. 68, 116, 127.
515 LYA, f. 1771, ap. 2, b. 230, l. 3.
516 1940 m. spalio 24 d. J. Švobos parodymai, Ibid., f. 3377, ap. 55, b. 56, l. 14, 114.
517 Buvusio VSD direktoriaus A.Povilaičio parodymai, Ibid., b. 65, l. 175.
518 Ibid., b. 56, l. 130.

519 LCVA, f. 394, ap. 6, b. 283, l. 15.
520 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 56, l. 11
521 Ibid., l. 12–13.
522 Ibid., b. 65, l. 177.
523 Ibid., b. 56, l. 151.
524 Ibid., l. 111
525 Ibid., b. 65, l. 176, 178.
526 Ibid., b. 56, l. 53, 60.
527 Žr.: LCVA, f. 378, ap. 2, b. 7247.
528 Ibid., ap. 10, b. 542, l. 2–3, 1; LYA. F. 3377. Ap. 55. B. 65. L. 213, 214.
529 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 56, l. 16.
530 LCVA, f. 378, ap. 10, b. 176, l. 137.
531 Очерки истории российской внешней разведки, т.3, с. 283–284.
532 1936 m. gruodžio 4 d. VSP Kauno apygardos Trakų rajono viršininko pranešimas, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 539, l. 172.
533 1937 m. lapkričio 5 d. J.Rakausko byla, Ibid., f. 483, ap. 3, b. 363, l. 4–10.
534 Ibid., b. 522, l. 1–8, 12.
535 Ibid., f. 929, ap. 2, b. 1054, l. 16–20.
536 Apie O. Ditman, Žr.: Ibid., f. 378, ap. 10, b. 540, l. 30; Apie A.Hessą, Žr.: Ibid., l. 122.
537 *Jakubavičienė I.* Valstybės saugumo policijos pastangos įsiskverbti į Klaipėdos krašto nacistines organizacijas 1930–1939 metais, Istorija, Nr. 72, www.istorijoszurnalas.lt
538 Vyriausybės žinios, 1939, Nr. 631.
539 1939 m. vasario 11 d. VSD direktoriaus slaptas įsakymas Nr. 3, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 23, l. 202, 203.
540 *Švilpa J.* Kaunas Kominterno žvalgybinių ryšių įtakoje, Kauno istorijos metraštis, 2007, Nr. 8, p. 230–234.
541 *Мисюк А.* Спецслужбы Польши, Советской России и Германии, p. 135.
542 *Jekabsons E.* Latvijos ir Lenkijos karinės žvalgybos bendradarbiavimo 1919–1939 metais eskizas, Karo archyvas, p. 250.
543 LCVA, f. 378, ap. 10, b. 59, l. 30.
544 Ibid., l. 2, 6, 29.
545 1935 m. gegužės 10 d. VSP Kauno apygardos Trakų rajono viršininko pranešimas, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 539, l. 8.
546 1935 m. spalio 14 d. pranešimas, Ibid., l. 50.
547 1935 m. spalio 7 d. VSD direktoriaus slaptas įsakymas Nr. 67, Ibid., b. 23, l. 122, 131, 132.
548 Ibid., f. 930, ap. 2-K, b. 145, l. 10.
549 Plk. ltn. P. Kirlio 1935 m. atestacija, Ibid., l. 1.
550 Ibid., f. 378, ap. 10, b. 540, l. 18–21, 44, 82; f. 483, ap. 3, b. 201, l. 53.
551 *Мисюк А.* Спецслужбы Польши, Советской России и Германии, p. 92.
552 E. Justo tardymo prokuroro išrašas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 42, l. 4.
553 1937 m. sausio 15 d. II skyriaus žinios, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 540, l. 66–67, 96.
554 1938 m. kovo 21 d. Lietuvos kariuomenės štabo II skyriaus biuletenis Nr. 5, Lietuvos ir lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1939 metais, V., 2013, p. 129.
555 *Anušauskas A., Sviderskytė G.* XX amžiaus slaptieji archyvai, V., 2008, p. 51–53.

556 Ibid., p. 56; Žinios apie Klaipėdos kraštą 1939.III.23 d. iki 13 val., LCVA, f. 929, ap. 3 b. 1095, 34.
557 Ibid., f. 483, ap. 3, b. 430, l. 1, 2, 11.
558 Ibid., b. 373, l. 1.
559 *Kasparavičius A.* Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936), p. 36.
560 Ibid., p. 37.
561 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 40, l. 74–76, 106.
562 *Мисюк А.* Спецслужбы Польши, Советской России и Германии, p. 142.
563 III D referato vadovo 1940 m. sausio 10 d. pranešimas Vokietijos imperinio saugumo valdybai, Сборник документов внешней политики СССР, т. 22, кн.1, p. 352
564 *Мисюк А.* Спецслужбы Польши, Советской России и Германии, p. 147.
565 J. Matusaičio 1941 m. gegužės 26 d. tardymo protokolas, RF STA, b. 1721, l. 130.
566 Jak získávala za první republiky čs. vojenská rozvědka tajné informace o nacistech?, http://www.mocr.army.cz/
567 1935 m. vasario 11 d. Kariuomenės štabo aplinkraštis, LCVA, f. 929, ap. 6, b. 169, l. 66; 1935 m. lapkričio 14 d. Kariuomenės štabo aplinkraštis Nr. 20, Ibid., l. 16.
568 *Mitkiewicz L.* Kauno atsiminimai, V., 2002, p.156, 239, 249, 270.
569 Ibid., p. 89.
570 1935 m. gruodžio 16 d. Kariuomenės štabo aplinkraštis Nr. 16, Ibid., b. 182, l. 24–25.
571 žr. P. Kirlio 1941 m. gegužės 26 d. tardymo protokolas, RF STA, b. 1721, l. 132
572 *Widacki J.* Wywiad litevski w latach trzydiestych XX wieku jako przeciwnik wywiadu korpusu ochrony pogranicza, p.89.
573 Ibid., l. 92–93.
574 *Aušrotas B.* Sunkių sprendimų metai, p. 14, 24, 45, 52, 56, 58, 69, 110, 162, 169, 191.
575 1938 m. rugsėjo 26 d. S. Raštikio raštas Prezidentui, LCVA, f. 483, ap. 3, b. 107, l. 38, 39.
576 1937 m. spalio 28 d. agento „Klimaičio" pranešimas, Ibid, f. 378, ap. 10, b. 22, l. 767.
577 *Aušrotas B.* Sunkių sprendimų metai, p. 85
578 *Pepłoński A.* Wywiad polskich sił zbrojnych na zachodzie 1939–1945, p. 91.
579 III D referato vadovo 1940 m. sausio 10 d. pranešimas Vokietijos imperinio saugumo valdybai, Сборник документов внешней политики СССР, т. 22, кн.1, p. 353.
580 Полпреды сообщают... Сб. Документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939 г. – август 1940 г. М., 1990. p. 331.
581 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 40, l. 29, 38–40.
582 *Pepłoński A.* Wywiad Polski na ZSSR 1921–1939, p. 199.
583 *Bukaitė V.* Lietuvos Respublikos politiniai ir diplomatiniai santykiai su Prancūzija 1919–1940 metais, p. 269.
584 *Mackiewicz R., Steckiewicz S.* Z Dziejów wywiadu na Litwie w czasie II wojny światowej, Warszawa, 2008, p. 4.
585 *Pepłoński A.* Wywiad polskich sil zbrojnych na zachodzie 1939–1945, p. 231.
586 Žr.: 1952 m. liepos 25 d. išvada apie archyvinę bylą-formuliarą Nr. 788, LYA, f. K–1, ap. 45, b. 731, l. 149–150.
587 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 40, l. 76, 82, 98.
588 LCVA, f. 930, ap. 2–K., b. 109, l. 18.
589 Полпреды сообщают, p. 50.

590 *Aušrotas B.* Sunkių sprendimų metai, p. 111, 112.
591 LCVA, f. 930, ap. 2–K., b. 109, l. 18.
592 *Aušrotas B.* Sunkių sprendimų metai, p. 128.
593 Iš 1940 m. birželio 7 d. V. Molotovo ir A. Merkio pokalbio, Полпреды сообщают, p. 354.
594 *Aušrotas B.* Sunkių sprendimų metai, p. 114.
595 P. Kirlio 1941 m. kovo 21 d. tardymo protokolas, RF STA, f. 1721, l. 91.
596 LCVA, f. 929, ap. 6, b. 169, l. 68.
597 1938 m. spalio 17 d. kariuomenės štabo II skyriaus biuletenis, Ibid., ap. 4, b. 718, l. 146.
598 1940 m. vasario 7 d. kpt. J. Gudaičio straipsnis „Šnipinėjimas. Sabotažas. Diversijos", l. 193–201. Žr.: Karinio auklėjimo paskaitos, K., 1940, Kn. 2.
599 Kova su šnipinėjimu ir priešvalstybiniu veikimu kariuomenės dalyse, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 1090, l. 5, 6.
600 Ibid., f. 930, ap. Ap. 2-A, b. 109, l. 64.
601 Ibid., l. 63.
602 Ibid., f. 929, ap. 2, b. 1090, l. 7, 13, 16.
603 1940. M. gegužės 17 d. įsakymas, Ibid., b. 1084, l. 36.
604 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 40, l. 86.
605 Полпреды сообщают, с. 303.
606 *Aušrotas B.* Sunkių sprendimų metai, p. 139, 167.
607 LCVA, f. 929, ap. 2, b. 1084, l. 35, 39, 41.
608 Ibid, l. 37.
609 *Aušrotas B.* Sunkių sprendimų metai, p. 182, 186.
610 LCVA, f. 515, ap. 1, b. 29, l. 32.
611 *Мисюк А.* Спецслужбы Польши, Советской России и Германии, p. 87.
612 1940 m. gegužės 10 d. Lietuvos URM konfidencialus raštas Teisingumo ministerijos generaliniam sekretoriui, Ibid., f. 483, ap. 3, b. 373, l. 32, 48, 50.
613 Remdamasis šia istorija J. Vidackis savo straipsnyje („Wywiad litevski w latach trzydiestych XX wieku jako przeciwnik wywiadu korpusu ochrony pogranicza", Wojskowy Przegląd Historyczny, 1995, Nr. 3–4, s. 88) visiškai nepagrįstai teigė, kad lietuvių Saugumo policija tuos agentus sulaikė bendradarbiaudama su lietuvių karo žvalgyba, kuri savo ruožtu tuo metu bendradarbiavo su prancūzų žvalgyba.
614 LCVA, f. 3377, ap. 55, b. 40, l. 77–78.
615 *Tomaszewski L.* Kronika Wilenska 1939–1941. Warszawa. 1990. S. 126; *Bubnys A.* Lenkų pogrindis Lietuvoje 1939–1940 metais. V., 1992. L. 14.
616 *Pepłoński A.* Wywiad polskich sił zbrojnych na zachodzie 1939–1945, s. 231–232
617 P. Kirlio 1941 m. vasario 25 d. tardymo protokolas, RF STA, b.1721, l. 69–70
618 P. Kirlio 1941 m. sausio 8 d. tardymo protokolas, ibid., l.68.
619 J. Matusaičio 1941 m. gegužės 26 d. tardymo protokolas, ibid., l. 127.
620 B.Aušrotas, op. cit., p. 211; B.Aušrotas pateikia sudėtį, buvusią 1939 m. pabaigoje.
621 P. Kirlio 1941 m. vasario 25 d. tardymo protokolas, RF STA, b.1721, l. 71.
622 LCVA, f. 929, ap. 4, b. 781, l. 3, 6, 10–11.
623 LCVA, f. 378, ap. 10, ap. 5, b. 3974, l. 34.
624 Žinios apie VSP sulaikytus asmenis, ibid., b. 113, l. 122.
625 1939 m. rugpjūčio 10 d. VSD direktoriaus slaptas įsakymas Nr. 18, Ibid., ap. 10, b. 23, l. 218, 221.

626 *Žepkaitė R.* Vilniaus istorijos atkarpa, V., 1990, p. 46, 63, 69, 74, 90.
627 Vyriausybės žinios, 1939, Nr. 681.
628 Ibid., 1939, Nr. 671.
629 1939 m. spalio 30 d. VSD direktoriaus įsakymas Nr. 31, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 23, l. 240.
630 Ibid., l. 234.
631 Ibid., b. 569a, l. 22.
632 Ibid., b. 23, l. 234.
633 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 56, l. 16–18.
634 LCVA, f. 378, ap. 10, b. 690, l. 249.
635 Ibid., ap. 9, b. 42, l. 92.
636 *Žepkaitė R.* Vilniaus istorijos atkarpa, p. 113–114.
637 LCVA, f. 378, ap. 10, b. 690, l. 377.
638 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 65, l. 193–195.
639 LCVA, f. 378, ap. 9, b. 42, l. 77, 89.
640 1939 m. VSD biuletenis Nr. 113, 125, Ibid., ap. 10, b. 158, l. 12, 20, 34, 50.
641 1939 m. gruodžio 5 d. VSD direktoriaus įsakymas Nr. 34, Ibid., b. 23, l. 242.
642 Žr.: LYA, f. 1771, ap. 1, b. 165.
643 LCVA, f. 378, ap. 10, b. 23, l. 242.
644 1940 m. balandžio 12 d. A.Galecko pranešimas VSD direktoriui, Ibid., b. 48, l. 43.
645 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 65, l. 195.
646 *Rudis G.* „Svoloč" su kankinio vainiku, Proskyna, 1991, Nr. 6, p. 354.
647 G. Pichono sekimo byla, LYA, f. K–1, ap. 45, b.731, l.64.
648 *Pamataitis P.* Kriminalinės policijos bendradarbiavimas su užsienio analoginėmis įstaigomis, Policija, 1931, Nr. 21, p. 406.
649 1940 m. sausio 24 d. VSP Prienų rajono viršininko kvitas, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 221, l. 209.
650 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 65, l. 183, 187, 243, 247.
651 LCVA, f. 378, ap. 10, b. 48, l. 62, 68.
652 Очерки истории российской внешней разведки: В 6 т.— т. 3. : 1933–1941 годы. Москва, 1997, с. 275–276.
653 1940 m. gegužės 27 d. Agentūros skyriaus pranešimas, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 540, l. 146.
654 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 65, l. 186.
655 1940 m. gegužės 24 d. agento „Jokūbaičio" pranešimas, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 540, l. 391.
656 Ibid., ap. 5, b. 3973, l. 31–33.
657 Очерки истории российской внешней разведки, т. 3, с. 14, 269.
658 LCVA, f. 378, ap. 5, b. 23, l. 258.
659 1940 m. birželio 11 d. VSD direktoriaus slaptas įsakymas Nr. 15 // Ibid., b. 570, l. 23.
660 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 56, l. 83.
661 Žr.: Policija, 1938, Nr. 22, p. 362, 375.
662 LCVA, f. 394, ap. 6, b. 283, l. 17.
663 Policija, 1934, Nr. 19–20, p. 306.
664 LCVA, f. 378, ap. 10, b. 23, l. 177.
665 Žr.: *Ališauskas P.* Įspūdžiai iš kriminalistikos kurso, Policija, 1939. Nr. 4, p. 71; Kriminalinės policijos muziejus // Ibid., 1931, Nr. 22, p. 442–443.

666 Žr.: Policija, 1938, p. 361–362.
667 LCVA, f. 378, ap. 5, b. 3379, l. 21, 28, 39.
668 Ibid., ap. 10, b. 176, l. 1.
669 1939 m. sausio mėn. Agentūros skyriaus išlaidų apyskaita, Ibid., l. 136–137.
670 Vyriausybės žinios, 1940, Nr. 701.
671 VSD apygardų 1940 m. sausio mėn. apyskaitos, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 221, l. 1–3, 210, 390–392, 559, 567–568, 637–639.
672 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 65, l. 173–217
673 Žr.: 1940 m. birželio mėn. VSD tarnautojų algų lapas, LCVA, f. 378, ap. 10, b. 214.
674 Tai apytikslis VSD darbuotojų skaičius 1940 m. birželio 15 d.
675 Vyriausybės žinios, 1939, Nr. 681; 1940, Nr. 699.
676 Очерки истории российской внешней разведки, т.3, с.18–19.
677 Rezidentūros 1934 m. laiškas Nr. 5, 1935 m. vasario 7 d. laiškas Nr.4, 1935 m. sausio 18 d. laiškas Nr.20, LYA, f. K–1, ap. 49, b.826, l. 436–438.
678 Spaudos atstovo Fidguto 1938 m. sausio mėn. laiškas NKVD valstybės saugumo vyriausios valdybos VII skyriui „Apie mūsų pozicijas ir politiką Lietuvoje", Ibid., l.440–446.
679 „Fiodoro" 1934 m. birželio 19 d. laiškas į Maskvą Nr.6, ibid., l. 425.
680 Ibid., l. 426.
681 Rezidento „Germano" 1935 m. spalio 4 d. laiškas Nr. 156, ibid., l. 466.
682 Ibid., c. 279.
683 Очерки истории российской внешней разведки, т.3, с. 279.
684 Ibid., p.40.
685 Rezidento „Roman" 1938 m. liepos 20 d. laiškas Nr. 32, „Centro" 1938 m. rugpjūčio mėn. laiškas Nr. 11, LYA, f. K–1, ap. 49, b. 826, l.
686 *Kasparavičius A.* Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936), p. 39.
687 1939 m. lapkričio 25 d. laiškas Nr.3, Eesti Riigiarchiivi Filiaalis, KGB dokumentų kolekcija (toliau -EVAF), f. 138, ap. 1, b. 57, l.34.
688 1939 m. gruodžio 29 d. laiškas Nr. 6, ibid., l. 98.
689 Agentūros sąrašas (iki 1935 m.), ibid., b.56, l. 6–10,19–23.
690 Очерки истории российской внешней разведки: В 6 т.— т.3., с. 276–277.
691 1939 m. spalio 8 d. laiškas Nr.1, EVAF, f. 138, ap. 1, b. 56, l. 3–7.
692 1940 m. kovo 19 d. laiškas Nr.5 (iš Maskvos), ibid., l.195.
693 Очерки истории российской внешней разведки: В 6 т.— т.3, с.14.
694 Rezidentūros darbuotojo „Saša" 1940 m. gegužės 17 d. pranešimas, LYA, f. K–1, ap. 49, b. 826, l. 477–478.
695 Rezidento „Makarov" 1940 m. liepos 12 d. laiškas į SSRS NKVD, ibid., l. 522–524.
696 LYA, f. 1771, ap. 1, b. 121, l. 34.
697 Vyriausybės žinios, 1940, Nr. 720.
698 *Gailius A.* Sniečkaus vizitas, Politika, 1990, Nr. 6, p. 14.
699 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 56, l. 140.
700 Žr.: *Baranauskas B.* Devyniolika metų pogrindyje, V., 1965, p. 156, 160, 192.
701 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 56, l. 140.
702 Ibid., f. 1771, ap. 1, b. 121, l. 34.

703 *Gailius A.* Sniečkaus vizitas, p. 15.
704 LCVA, f. 756, ap. 6, b. 5, l. 83.
705 Žr.: Ibid., f. 378, ap. 10, b. 214.
706 1940 m. liepos 31 d. ir rugpjūčio 4 d. telefonograma, Ibid., b. 610, l. 31, 32, 38.
707 Ibid., b. 23, l. 259.
708 Ibid., b. 158, l. 102.
709 Ibid., f. R–754, ap. 3, b. 310, l. 13, 14; b. 309, l. 187.
710 Ibid., f. 681, ap. 2, b. 3, l. 4.
711 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 56, l. 10, 12–13, 77, 90, 124.
712 LCVA, f. R–756, ap. 3, b. 314, l. 11; Lietuvių enciklopedija, t. 16, p. 253.
713 LYA, f. 1771, ap. 2, b. 225, l. 2.
714 LCVA, f. 681, ap. 2, b. 3, l. 7.
715 *Aušrotas B.* Sunkių sprendimų metai, p. 192, 204.
716 LCVA, f. 930, ap. 2, b. 145, l. 10.
717 Žr.: Mūsų žinynas, 1940. Nr. 5–6, p. 910; *Purelienė A.* Gyvenimo audrų blaškytas, Kardas, 1993, Nr. 1, p. 24–25
718 LCVA, f. 929, ap. 4, b. 781, l. 1; f. 930, ap. 7, b. 7926, l. 2–3.
719 Ibid., f. 483, ap. 3, b. 107, l. 206.
720 *Aušrotas B.* Sunkių sprendimų metai, p. 212.
721 1940 m. liepos 18 d. kratos protokolas, RF STA, P.Kirlio baudžiamoji byla Nr. 1721, l. 5.
722 1940 m. liepos 20 d. tardymo protokolas, ibid., 15–16.
723 Suėmimo nutarimas, ibid., l. 1–2.
724 Nutarimas parinkti kardomąją priemonæ, ibid., l. 3.
725 1940 m. spalio 16 d. sprendimas dėl tardymo laiko pratæsimo, ibid., l. 34–35.
726 1941 m. kovo 21 d. tardymo protokolas, ibid., l. 86–91.
727 1941 m. gegužės 13 d. nutarimas dėl kaltinimo pateikimo, ibid., l. 152.
728 1941 birželio 13 d. P. Kirlio tardymo protokolas, ibid., l. 153, 157.
729 1941 m. birželio 26 d. kaltinamoji išvada, ibid., l. 167.
730 Ibid., l. 173.
731 1941 m. liepos 7 d. SSRS Aukščiausiojo Teismo karinės kolegijos uždaro teisminio posėdžio protokolas, ibid., l. 176.
732 1941 liepos 7 d. P.Kirlio nuosprendis, ibid., l. 177–178.
733 Plk. V. Borisoglebskio 1956 m. vasario 14 d. raštas Aukščiausiojo Teismo karo kolegijai, ibid., l. 181.
734 Ibid., l. 182.
735 žr.: LYA, f. 3377, ap. 55, b. 40, l. 69.
736 LYA, f. 3377, ap. 55, b. 40, l. 69.

Anušauskas, Arvydas

An-175 Lietuvos žvalgyba 1918–1940 metais / Arvydas Anušauskas. – Vilnius : Versus aureus, 2014. – 368 p. : iliustr., portr.

Bibliogr.: p. 343–365. – Asmenvardžių r-klė: p. – 330–343.

ISBN 978-9955-34-454-4

Prieš devyniasdešimt penkerius metus susikūrusi Lietuvos žvalgyba pergyveno labai įdomų ir sudėtingą laikotarpį. Lietuvos žvalgybos istorija pasižymėjo labai intensyviomis dvikovomis su kaimyninių valstybių slaptosiomis tarnybomis, sėkmingomis ir nesėkmingomis slaptomis operacijomis, nevienareikšmiška politinių sąlygų įtaka slaptųjų tarnybų veikimui. Tiriant slaptųjų tarnybų veiklą, atskleidžiama jų raida, metodų kaita, aprašomos įdomesnės operacijos, apibūdinama Lenkijos, Sovietų Sąjungos, Prancūzijos ir Vokietijos analogiškų tarnybų veikla Baltijos valstybėse. Kiek buvo susekta užsienio valstybių agentų, kaip buvo kovojama su kitų valstybių remiama ir finansuojama antivalstybine veikla, kokie buvo brangiausi apmokami agentai, kaip veikė užsienio žvalgybų rezidentūros, kaip buvo kovojama su teroristais, koks paskutinių vadovų ir jų agentų likimas bei į daugelį kitų klausimų rasite atsakymus šioje knygoje. Istoriją papildo gausi vaizdinė medžiaga, anksčiau neskelbtos įvairių žvalgybų agentų nuotraukos. Knyga sudomins skaitytojus, norinčius daugiau ir geriau pažinti dvidešimto amžiaus žvalgybos istoriją, padės suvokti ir objektyviai įvertinti Lietuvos slaptųjų tarnybų vaidmenį užtikrinant nacionalinį saugumą.

UDK 351.74/.76(474.5)(091)+94(474.5)„1918–1940“

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

LIETUVOS ŽVALGYBA
1918–1940

Autoriaus redakcija
Dailininkas maketuotojas Saulius Bajorinas

Leidinyje panaudotos nuotraukos:
Lietuvos centrinio valstybės archyvo,
Lenkijos centrinio karo archyvo,
Nacionalinio skaitmeninio archyvo

Išleido „Versus aureus“ leidykla
Rūdninkų g. 10, LT-01135 Vilnius
El. p.: info@versus.lt | www.versus.lt

Spausdino spaustuvė „Druka“
Mainų g. 5, LT-94101 Klaipėda
El. p.: poligrafija@druka.lt | www.druka.lt

Prieš devyniasdešimt penkerius metus susikūrusi Lietuvos žvalgyba pergyveno itin įdomų ir sudėtingą laikotarpį. Lietuvos žvalgybos istorija pasižymėjo labai intensyviomis dvikovomis su kaimyninių valstybių slaptosiomis tarnybomis, sėkmingomis ir nesėkmingomis slaptomis operacijomis, nevienareikšmiška politinių sąlygų įtaka slaptųjų tarnybų veikimui. Tiriant slaptųjų tarnybų veiklą, atskleidžiama jų raida, metodų kaita, aprašomos įdomesnės operacijos, apibūdinama Lenkijos, Sovietų Sąjungos, Prancūzijos ir Vokietijos analogiškų tarnybų veikla Baltijos valstybėse. Kiek buvo susekta užsienio valstybių agentų, kaip buvo kovojama su kitų valstybių remiama ir finansuojama antivalstybine veikla, kokie buvo brangiausiai apmokami agentai, kaip veikė užsienio žvalgybų rezidentūros, kaip buvo kovojama su teroristais, koks paskutinių vadovų ir jų agentų likimas bei į daugelį kitų klausimų rasite atsakymus knygoje.

ISBN 978-9955-34-454-4

www.versus.lt